

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

Україна

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА,
НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ,
ДЕРЖАВНІСТЬ

Випуск 41

Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / гол. ред. Ігор Соляр, заст. гол. ред. Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2025. Вип. 41. 372 с.

Збірник об'єднує студії з історії, археології, мово- і літературознавства. Статті історичного блоку розкривають актуальні проблеми історії, етнології та археології від найдавніших часів до сьогодення. Окрему рубрику формують статті, присвячені російсько-українській війні. Дослідницьку увагу також зосереджено на постатях Панааса Саксаганського, Степана Гайдучка, Тараса Франка, діяльність яких важлива для сприйняття і розуміння історії України. Дослідження з літературознавства здебільша присвячені науковій біографії патріарха української літературознавчої науки Миколи Ільницького. «Огляди та рецензії» презентують книжкові новинки, запрошуючи до читання та дискусій.

Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood / Ed. Ihor Soliar, deputy editor-in-chief Mykhailo Romaniuk; NAS of Ukraine, I. Kryp'iakevych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2025. Vol. 41. 372 p.

The collection unites studies on history, archaeology, linguistics, and literary studies. The articles in the historical section address current issues in history, ethnology, and archaeology, spanning from ancient times to the present. A separate section is dedicated to articles on the Russo-Ukrainian War. Research attention is also focused on the figures of Panas Saksahanskii, Stepan Haiduchok, and Taras Franko, whose activities are important for the perception and understanding of the history of Ukraine. Research in literary studies is mostly dedicated to the scholarly biography of Mykola Ilnytskyi, the patriarch of Ukrainian literary scholarship. The «Reviews and Critiques» section presents new books, inviting readers to engage and discuss.

«Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність» – фахове видання категорії «Б» зі спеціальностей 032 «Історія та археологія» та 035 «Філологія» (наказ МОН України № 886 від 2.07.2020 р.)

Рекомендувала до друку вчена рада Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (протокол № 4 від 6.05.2025 р.)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

Соляр Ігор Ярославович, член-кореспондент НАН України, д-р іст. наук, проф. (Україна)

ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

Романюк Михайло Васильович, канд. іст. наук, ст. досл. (Україна)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Акіллі Алессандро (Achilli Alessandro), д-р філос. (Австралія)

Борчук Степан Миколайович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

Газдаг Вільмош (Gazdag Vilmoš), д-р філос., доц. (Україна)

Даниленко Андрій (Danylenko Andriy), д-р філос., проф. (США)

Дидик-Меуш Ганна Михайлівна, д-р філол. наук, ст. наук. сп. (Україна)

Золтан Андраш (Zoltán András), д-р філол. наук, проф. (Угорщина)

Литвин Микола Романович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

Мозер Міхаель (Moser Michael), д-р габіліт., проф. (Австрія)

Муравський Олег Іванович, канд. іст. наук, ст. наук. сп. (Україна)

Надрага Марта Степанівна, канд. іст. наук, ст. досл. (Україна)

Пастух Тарас Васильович, д-р філол. наук, доц. (Україна)

Рембішевська Дорота Кристина (Rembiszewska Dorota Krystyna), д-р габіліт., проф. (Польща)

Ситнік Олександр Степанович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

Ястремська Тетяна Олександрівна, д-р філол. наук, ст. наук. сп. (Україна)

Ідентифікатор у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа R30-03117

Андрій ХАРУК

*доктор історичних наук, професор
професор кафедри гуманітарних наук*

Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3459-1657>

e-mail: andrij.kharuk@gmail.com

Наталія КЛИМОВИЧ

викладач кафедри поведінкових наук та військового лідерства

Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-2184-5884>

e-mail: klymovych_n@ukr.net

ЯДЕРНЕ РОЗЗБРОЄННЯ УКРАЇНИ 1991–1996 РОКІВ У БАЧЕННІ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИКУМУ Й ЕКСПЕРТНО-МЕДІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА В РОКИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Схарактеризовано процес ядерного роззброєння України після розпаду СРСР у баченні сучасного українського політикуму, експертів, журналістів. Розглянуто зміну суспільно-політичної думки у ставленні до питання про ядерне роззброєння України після початку російсько-української війни. Відзначено, що більшість української політичної еліти вважає, що держава, маючи третій за потужністю ядерний арсенал на час розпаду Радянського Союзу, під тиском ядерних держав, зокрема США та Росії, відмовилася від нього без належних гарантій безпеки. Досліджено політичну риторику 1990-х років, у якій ядерне роззброєння подано як крок до міжнародного визнання й економічної допомоги (хоча реальні компенсації були мінімальними), та тези сучасних політиків, аналітиків, експертів.

Доведено, що Будапештський меморандум не забезпечив Україні реальних механізмів захисту, що стало очевидним після окупації РФ Криму та початку війни. Відзначено, що після 2014 р. у політичних колах почали з'являтися ініціативи щодо перегляду ядерного статусу України, що стало відповіддю на невиконані гарантії Будапештського меморандуму.

Схарактеризовано позиції окремих політичних сил у питанні відновлення ядерного статусу Україною, зокрема ініціативи парламентських партій, які пропонували відповідні законодавчі механізми. Проаналізовано аргументи прихильників і противників повернення до ядерного статусу держави, серед яких основні – геополітичні ризики, міжнародне право та технічні можливості України. Простежено еволюцію суспільної думки в питанні ядерного роззброєння, яка значно змінилася після початку війни. Доведено, що українське суспільство дедалі більше схиляється до думки, що ядерна зброя могла би стати ефективним засобом стримування агресії. Виснувано, що сучасні дискусії щодо ядерного статусу України мають стратегічне значення для

майбутнього держави, а питання ядерного потенціалу залишається актуальним у контексті сучасних міжнародних викликів.

Ключові слова: Україна, ядерне роззброєння, Росія, США, політична еліта, політичні партії, медійне середовище, аналітики, експерти, соціологічні опитування.

Після розпаду СРСР Україна отримала третій за потужністю ядерний арсенал, що складався з тактичної та стратегічної зброї. Однак під тиском ядерних держав – постійних членів Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй (Радбез ООН), насамперед США та держави-агресора – Російської Федерації (РФ), а також через політичну недалекоглядність частини державного керівництва держави, Україна «здала» свої ядерні позиції без адекватного військового й інституційного гарантування власної безпеки в майбутньому. Цей учинок неоднозначно оцінила українська суспільно-політична думка, особливо після початку російсько-української війни.

Ядерне роззброєння України у візії суспільно-політичної думки України 2014–2024 рр. – тема, належно невідображена в сучасній українській та зарубіжній історіографії. У науковій думці й експертному середовищі існують різні думки щодо того, чи варто Україні знову ставати ядерною державою, чи доцільно було в 1990-х роках віддавати стратегічну ядерну зброю РФ. У цьому контексті заслуговують уваги такі наукові праці: Юрія Костенка «Історія ядерного роззброєння України» (Костенко, 2015), Ігоря Лоссовського «Міжнародно-правовий статус Будапештського меморандуму: договір, обов'язковий для виконання всіма його сторонами» (Лоссовський, 2015), Василя Гомона «Правова природа Будапештського меморандуму: юридична нікчемність чи гарантована безпечність» (Гомонай, 2023), Наталії Городньої «Політика США щодо України за президенства Дж. У. Буша (1989–1993)» (Городня, 2016), Дмитра Лакішика «Особливості американсько-українських відносин у 1991–2004 рр.» (Лакішик, 2018), Інни Погорєлової «Американо-українські відносини у контексті ядерного роззброєння і гарантій безпеки» (Погорєлова, 2017), Олександра Потехіна «НАТО і Європейська стабільність. Ядерне стримування» (Потехін, 2017), «Ядерне роззброєння України у контексті її відносин з США та РФ» (Потехін, 2016), Степана Прийдун «Будапештський меморандум в контексті ядерного роззброєння України» (Прийдун, 2016) та ін.

Мета статті – на тлі розгортання російсько-української війни розглянути ставлення української політичної еліти й експертно-медійного середовища до процесу ядерного роззброєння України 1990-х років і можливості відновлення ядерного статусу держави в контексті сучасних геополітичних процесів.

Без сумніву, процес ядерного роззброєння України став наймасштабнішою акцією загальноцивілізаційного значення, аналогів якого світова історія поки що не знає (Офіцинський, 2003). «Питання про те, чи мати Україні ядерний статус, турбує українських політиків ще з початку 1990-х років, – зазначали українські експерти. – Послідовно наполягали на ядерному статусі політичні сили правого спрямування та низка українських військових. Так, за ядерний статус виступали свого часу видатні українські політики-дисиденти В'ячеслав Чорновіл та Левко Лук'яненко. Крім того, на необхідності бодай частково зберегти ядерний потенціал наполягав і другий президент України Леонід Кучма. Саме йому випала доля підписати Будапештський меморандум уже після відповідних домовленостей попередників на чолі з Кравчуком» (Відновлення ядерного статусу, 2017).

Після початку російської збройної агресії 2014 р., думки політиків щодо доцільності відновлення ядерного потенціалу були доволі неоднозначні – Україна не повинна переглядати своєї позиції в цьому питанні. Загалом, оцінюючи дії влади в першій половині 1990-х років, політична еліта України зазначала, що цілі української ядерної дипломатії полягали в тому, щоб, по-перше, ствердити міжнародне становище держави, привернути до себе увагу провідних країн світу та примусити їх до позитивної участі в пошуку вирішення й нагальних, життєво важливих проблем країни (енергетики й ін.) (Костенко, 2015). Варто зауважити, що проблематику ядерного роззброєння активно використовували зацікавлені в ньому зарубіжні сторони перемовин для формування негативного іміджу України, яка щойно відновила незалежність і була надто вразливою в багатьох вимірах (Костенко, 2015). По-друге, зацентрували українські політики, офіційний Київ прагнув отримати суттєву компенсацію за зброю та її носіїв, що підлягали знищенню. Згідно із загальними оцінками, вона сягла (з ядерним паливом для АЕС) суми, еквівалентної 1 млрд дол., – «неспівмірно мізерна ціна, якщо брати до уваги масштаби безпекових інтересів Сполучених Штатів Америки, які, як вважалося тоді у Вашингтоні, забезпечувалися в результаті ядерного роззброєння України» (Костенко, 2015). По-третє, Україна вимагала надання зовнішніх гарантій її безпеки, суверенітету та територіальної цілісності, а отримала «запевнення», сформульовані в Будапештському меморандумі (Костенко, 2015).

Леонід Кравчук додав, що представники США вимагали від України відмовитися від ядерної зброї. За його словами, Європа підтримала США в цьому питанні. Україна могла відмовитися підписувати меморандум, але тоді опинилася б в ізоляції. «Виходу не було. Я б підписав Будапештський меморандум так само, як і [екс-президент Леонід] Кучма. Він не міг не підписати. Єдине, що я б додав – механізм застосування меморандуму. Там все правильно написано. Тільки немає головного – як його застосувати, виконувати», – зазначав перший Президент України (Офіційський, 2003).

Справді, порядок денний українсько-американських відносин у 1991–1994 рр. охоплював найнагальніші питання й обмежувався трьома напрямками: політичний діалог, ядерне роззброєння та економічна допомога. У ці роки двосторонні відносини чітко демонстрували асиметричність і різноспрямованість інтересів (Василенко, 2014). Якщо у США розглядали Україну як несуттєву для своїх інтересів, то для українського керівництва американський напрям став одним із головних у зовнішній політиці. У центрі уваги сторін були різні пріоритети (Василенко, 2014). Американців фактично цікавило лише питання відмови Києва від ядерної зброї, а українські урядовці на переговорах приділяли рівнозначну увагу всім трьом сферам (Василенко, 2014).

Досить детально заходи політики США щодо запобігання поширенню ядерної зброї на території нових незалежних держав – колишніх республік СРСР, за винятком РФ, – сформулювала адміністрація Джорджа Буша (George Bush) у липні 1992 р. Серед безпосередніх завдань вказані:

- реалізація Договору про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь СРСР–США (СНО-1) та Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) щодо країн Співдружності незалежних держав (СНД);

- створення внутрішньої системи обліку й фізичного захисту ядерних боєзарядів та обладнання;

- створення ефективної системи експортного контролю за ядерними та ракетними технологіями відповідно до чинних багатосторонніх режимів;
- здійснення безпечного й надійного демонтажу ядерних боєзарядів і контролю за вилученням із них ядерних матеріалів;
- створення умов для переорієнтації на невійськову проблематику колишніх радянських фахівців у галузі ядерних і ракетних технологій (Ядерне роззброєння України, 2017).

Чимало політиків висловлювало впевненість у правильності дій України в питанні ядерного роззброєння. За словами Анатолія Зленка, від ядерного роззброєння залежала не лише національна безпека України, а й можливість держави посісти місце між цивілізованими державами світу й брати участь в інтеграційних об'єднаннях (Прийдун, 2016). Ситуацію ускладнювало й те, що, незважаючи на вигідність геополітичного розташування, Україна після розпаду СРСР залишалася *terra incognita* для міжнародної спільноти – в офіційного Києва ще не було надійних партнерів і дипломатична боротьба за утвердження незалежності лише починалася (Прийдун, 2016).

Якщо в питанні ядерного роззброєння були певні різноголосся серед сучасного українського політикуму, то в питанні ставлення до Будапештського меморандуму думки політиків були здебільш однозначні – Україна не отримала достатніх гарантій безпеки. Павло Клімкін, очільник Міністерства закордонних справ України, наголосив, що «коли в 1990-х роках Україна добровільно знищила третій за розмірами ядерний арсенал у світі, ми були переконані у верховенстві таких міжнародних принципів, як недоторканність міжнародних кордонів, а також територіальна цілісність і суверенітет» (Клімкін, 2017). За його словами, Україна все ще високо цінує ці принципи. «Але ми усвідомили, що вони не є сакральними для всіх. Ми були надто наївними», – зазначав дипломат (Клімкін, 2017). Він також акцентував, що зараз це лише заохочуватиме режими, які прагнуть посилити свій ядерний потенціал і, безумовно, матиме вплив на глобальну архітектуру нерозповсюдження (Клімкін, 2017).

Перший Президент України також вважав, що під час підписання Будапештського меморандуму з Україною вчинили «недостатньо коректно» (Василенко, 2014). В інтерв'ю одному з українських телеканалів 5 грудня 2014 р. він, зокрема, заявив: «Я думаю, що з Україною вчинили тоді недостатньо ввічливо і недостатньо коректно. Україна – одна з перших країн в історії світу – відмовилася від ядерної зброї, третьої за силою ядерної, та замість цього вона не отримала головного, як було записано: гарантій безпеки і територіальної цілісності. Такого, на жаль, жодна з держав-підписантів не дотримується. Більш того, Росія замість того, щоб оберігати Україну, по суті, почала агресію проти неї, анексувавши Крим» (Василенко, 2014).

Леонід Кучма також висловлював невдоволення Будапештським меморандумом. «Ми відмовилися від ядерної зброї та підписали Будапештський меморандум без справжніх гарантій безпеки від усіх великих держав. Ми (і я, і попередня влада, яка й розробляла цей документ) виявилися неготовими до того, що у світовій політиці такого рівня обіцянки можуть бути порожніми, що можливі такі лицемірство та цинізм», – констатував другий Президент України (Кучма, 2018). Експеримент оборони України Костянтин Морозов, стверджував, що реалізувати чинник стримування, який ґрунтується на ядерній зброї, у 2014 р. було неможливо. Він, зокрема, вважав, що забезпечити стримування Україна повинна була відповідно до міжнародної системи безпеки та міжнародного політичного процесу (Горбулін, 2020).

Водночас чимало політиків і представників влади після 2014 р. були схильні вести серйозний діалог про поновлення Україною ядерного статусу, оскільки він, на їхню думку, сприятиме ревізії недієвих гарантій безпеки (Горбулін, 2020). Крім того, Україна, на думку окремих представників політичної еліти, могла впритул наблизитися до створення ядерної зброї, залишивши цей крок на крайній випадок, коли йтиметься про збереження державності. Така програма могла реалізовуватися в межах розвитку атомної енергетики, з урахуванням розширення її складових, які потенційно можна використовувати у військовій справі (Горбулін, 2020, с. 150).

Щобільше, 3 липня 2014 р. народні депутати України від Всеукраїнського об'єднання (ВО) «Свобода» зареєстрували у Верховній Раді України проєкт Постанови про Заяву Верховної Ради України щодо відновлення Україною статусу ядерної держави (Депутати-свободівці, 2014). «У зв'язку зі збройною агресією Росії, яка є одним із підписантів Будапештського меморандуму, у разі неприпинення таких дій і неповернення тимчасово окупованої території України – Криму Російською Федерацією та ненадання іншими державами-підписантами меморандуму адекватної військової допомоги ми пропонуємо невідкладно розробити Державну програму відновлення Україною статусу ядерної держави та розпочати роботу з розробки ядерної зброї як єдиного ефективного механізму стримування агресії з боку Російської Федерації», – зазначав Олексій Кайда (Депутати-свободівці, 2014).

Радикальна партія Олега Ляшка також подала законопроєкт про відновлення ядерного статусу Україною. У поясненні до проєкту Закону України (ЗУ) «Про визнання таким, що втратив чинність Закону України “Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року”, та поновлення прав України щодо ядерної зброї» (Щодо права України, 2016) вказано, що його прийняття обумовлене необхідністю реагування парламенту України як представницького органу українського народу на факт грубого порушення своїх зобов'язань за Меморандумом про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до ДНЯЗ від 5 грудня 1994 р. (Будапештським меморандумом) з боку ядерної держави – Росії, неможливістю передбачених Будапештським меморандумом негайних дій Радбезу ООН через право вето Росії, невиконання у своїх практичних діях іншими державами-гарантами – США та Великобританією – своїх зобов'язань за Будапештським меморандумом, зокрема щодо надання адекватної допомоги Україні як державі, яка відмовилася від ядерної зброї, що перебувала в її власності (Щодо права України, 2016).

Радикальна партія Олега Ляшка вважала, що ЗУ «Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року» № 248/94-ВР від 16 листопада 1994 р. набрав чинності саме у зв'язку з підписанням Будапештського меморандуму як відповідного міжнародно-правового документа, що надавав Україні ядерними державами – РФ, США та Великобританією – гарантії безпеки, і який був передбачений у п. 6 застережень у зазначеному законі як умова набрання чинності цим законом (Щодо права України, 2016). Радикали наголошували, що право держави робити застереження закріплено у ст. 19–23 Віденської конвенції про право міжнародних договорів. Саме цим правом скористалася Україна при приєднанні до ДНЯЗ від 1 липня 1968 р., зробивши застереження у відповідному ЗУ від 16 листопада 1994 р. про приєднання до договору (Щодо права України, 2016).

Так, після 2014 р. тему відновлення ядерного статусу України не полишають низка політиків і партій правого спрямування, а також окремі політики-популісти

(Горбулін, 2020, с. 150). Подібні пункти були у програмах низки праворадикальних партій (наприклад, Українська національна асамблея – Українська народна самооборона), зокрема серед найвпливовіших – ВО «Свобода» (лідер – екснардеп кількох скликань Олег Тягнибок) та «Національний корпус» (лідер – нардеп Андрій Білецький, командир окремого загону спеціального призначення Національної гвардії України «Азов»). Так, ВО «Свобода» послідовно відстоює питання відновлення ядерного статусу України і вважає його вагомим аргументом у посиленні національної безпеки й обороноздатності країни. Цей пункт був у передвиборчій програмі 2014 р. кандидата у президенти від ВО «Свобода» О. Тягнибока (Горбулін, 2020, с. 150).

Після початку повномасштабного вторгнення Росії на територію України Президент України в лютому 2022 р. уперше публічно висловив думку про можливість відновлення ядерного потенціалу. Теза, яку Володимир Зеленський озвучив у промові на Мюнхенській конференції з безпеки в Європі, «якщо і не справила ефект ядерного вибуху в міжнародній політиці, то через наявність ближчих за часом реальних загроз з боку ядерної Росії» (Чичкань, 2022).

Згодом, 23 лютого 2022 р., міністр закордонних справ України Дмитро Кулеба на засіданні Генеральної Асамблеї ООН усе ж зауважив, що Україна не має планів щодо відновлення ядерної зброї. «Україна зробила історичний внесок у глобальну безпеку. У 1994 році ми провели денуклеаризацію, відмовившись від третього за величиною ядерного арсеналу в світі. Ми не плануємо повертати собі ядерну зброю. У відповідь, сьогодні ми очікуємо, що світ пропорційним чином і рішучістю дій гарантуватиме нашу безпеку перед загрозою історичного масштабу», – відзначав дипломат (Україна заявила, 2022).

Секретар Ради національної безпеки та оборони Олександр Данілов також заперечив наміри створення Україною ядерної зброї. Це він сказав у відповідь на запитання, яке стосувалося виступу В. Зеленського на Мюнхенській конференції з безпеки 19 лютого. «Президент не казав про розробку ядерної зброї. Президент звертав увагу на виконання всіма підписантами Будапештського меморандуму тих зобов'язань щодо нашої безпеки, які були там прописані. За те, що ми віддали нашу ядерну зброю, наш ядерний потенціал, підписанти брали на себе повноваження забезпечити нашу незалежність», – пояснив високопосадовець (Україна заявила, 2022).

Згодом, на пресконференції під час саміту лідерів Європейського Союзу (ЄС) 17 жовтня 2024 р., Володимир Зеленський повідомив, що в розмові з кандидатом у президенти США Дональдом Трампом (Donald Trump) розповів, що Україні для захисту потрібне членство в НАТО (англ. North Atlantic Treaty Organization (NATO)), адже гарантії Будапештського меморандуму були провалені. «Або в Україні буде ядерна зброя, і тоді ми отримаємо захист. Або наша держава повинна бути частиною Альянсу», – відзначав Президент України (Гучний скандал, 2024).

Експерт «Bild» з аналізу відкритих даних Юрій Рьопке назвав цю заяву Володимира Зеленського «ударом і шоком» для західних журналістів (Чи готова Україна, 2024). Відтак українське Міністерство закордонних справ (МЗС) офіційно спростило інформацію щодо начебто планів України з розробки зброї масового знищення. Речник МЗС Григорій Тихий у коментарі, оприлюдненому на сайті відомства, нагадав, що Україна була й залишається відданою учасницею ДНЯЗ, до якого вона доєдналася 1994 р., відмовившись від військового ядерного потенціалу. «Україна, яка зробила найбільший в історії внесок у міжнародний мир, безпеку та ядерне нерозповсюджен-

ня, сьогодні постає перед ядерним шантажем з боку держави-терориста Росії. Москва не лише вдається до безвідповідальної та небезпечної риторики на тему зброї масового знищення, але і створює неприйнятні загрози для ядерних об'єктів на території України, продовжує незаконну окупацію ЗАЕС [Запорізької атомної електростанції – *Авт.*] та розглядає можливість ударів по елементах системи атомної енергетики України», – зауважував речник МЗС (Гучний скандал, 2024).

Ядерне роззброєння України, відновлення ядерного потенціалу – теми, які після початку російської збройної агресії неодноразово порушували в українських, друкованих та інтернет-масмедіа. Думки експертів і журналістів виявилися діаметрально протилежними. Більшість політичних оглядачів, науковців були схильні вважати, що після розпаду Радянського Союзу офіційна мета США полягала в тому, щоб залишити РФ одноосібною спадкоємицею ядерного статусу СРСР, а також зберегти за нею місце постійного члена Радбезу ООН, змусивши при цьому Казахстан, Білорусь і Україну стати без'ядерними державами (тобто приєднатися до ДНЯЗ саме в такій ролі), вивести з їхньої території тактичну та стратегічну ядерну зброю і водночас надати їм можливість самим розробити процедуру й механізми реалізації Договору СНО-1 (Ядерне роззброєння України, 2017).

В аналітиків здебільша не викликало сумніву й те, що в 1990-х роках Українська держава не могла отримати статус ядерної. По-перше, на ментальному рівні на її другорядність вказувала Чорнобильська катастрофа та небезпідставні сумніви в замкнутому циклі технологічної спроможності. По-друге, можливості державного бюджету, щоб підтримувати військову галузь безпечною, виглядали примарними, а «розбазарювання і халатність щодо військового майна – звичним явищем» (Горбулін, 2020, с. 131).

Водночас в експертно-аналітичному середовищі були й ті, які вважали, що Україна могла зберегти ядерний потенціал. Зазвичай вони аргументували необхідність для України зберегти ядерний арсенал так:

- він уже перебував на її території на момент розпаду СРСР, отже, вона була його легітимним власником;

- військовий потенціал Росії загрожував Україні, а між двома країнами були територіальні суперечки (Горбулін, 2020, с. 131).

Загалом, в Україні в 2014–2024 рр. у публічному просторі періодично звучала думка, основний лейт-мотив якої зводився до тези: «З офіційним Києвом розмовляли б інакше, якби він володів ядерним потенціалом» (Бадрак, Згурець, 2003). Водночас керівник Центру з питань нерозповсюдження ядерної зброї Поліна Сіновець, коментуючи ситуацію з теоретичним виходом України з ДНЯЗ, зазначила, що за всю історію існування цього документа з неї вийшла лише одна країна – Корейська Народна Демократична Республіка, і встати поряд із такою державою, було б великою політичною помилкою (Чичкань, 2022).

Сергій Сидоренко, редактор «Європейської правди», до прикладу, також не бачив доцільності у відновленні ядерного потенціалу: «Понад 20 років тому, коли тривали переговори щодо БМ [Будапештський меморандум – *Авт.*], Україна була надто слабкою і надто недосвідченою. В результаті вчисту програла “дипломатичну битву” і підписала геть невігідний для себе документ. А далі – так і не змогла переконати Захід, що БМ у його нинішньому вигляді загрожує не лише нам, а й усьому світові. А що стосується ядерної України – на жаль чи на щастя, але цей потяг пішов. У

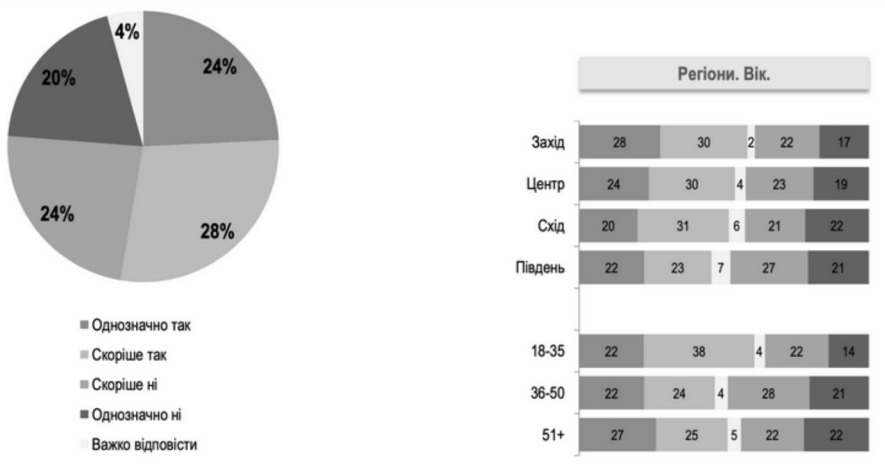
1994 році, ймовірно, ще можна було зберегти ядерний статус. Але відновити його зараз, не ставши країною-вигнанцем, неможливо. І це також варто усвідомлювати» (Ядерне роззброєння, 2017).

У питанні потрібності Україні ядерної зброї розділилося й населення держави. У 2022 р. уперше за 10 років відсоток населення, що підтримувало ядерний статус, перевищив 50 % (Більшість українців, 2022). Також половина українців вважала, що Росію потрібно роззброїти задля безпеки України (соціопитування групи «Рейтинг»). У межах соціопитування «Відбудова України та міжнародна допомога», 53 % опитованих виступили за відновлення ядерної зброї в Україні. Ще 3 роки тому, 2019 р., за ядерний щит виступало лише 47 %. Також половина опитаних виступили за ядерне роззброєння Росії (Більшість українців, 2022).

Крім цього, в учасників опитування запитали, що зможе захистити Україну від подальших нападів Росії, і результати були такими: вступ України до НАТО – 61 %; ядерне роззброєння Росії – 50 %; вступ України до ЄС – 34 %; гарантія від західних країн щодо надання зброї Україні – 34 %; ядерне озброєння України – 17 %; фінансова допомога Україні – 17 %; підписання мирної угоди з Росією – 8 %; інший варіант – 2 %; важко відповісти – 3 % (Більшість українців, 2022).

Діаграма 1

**Відповідь на запитання:
«Чи підтримуєте Ви відновлення ядерної зброї в Україні?»**

Джерело: Більшість українців, 2022.

Упродовж 2–17 грудня 2024 р. Київський міжнародний інститут соціології провів власне всеукраїнське опитування громадської думки «Омнібус», до якого за власною ініціативою додав запитання про відновлення Україною ядерної зброї. Загалом, 73 % опитаних респондентів прихильно ставився до ідеї відновлення ядерної зброї. Не підтримували – 20 % (і ще 7 % мали невизначені погляди). 58 % готові були би піти на втрату підтримки Заходу з метою отримання ядерної зброї. Не підтримали б рішення отримати ядерну зброю за такого сценарію – 33 %. Решта 8 % мали невизначені погляди (Відновлення ядерного арсеналу, 2024).

Діаграма 2

Ставлення населення України до відновлення Україною ядерної зброї

■ Підтримують ■ Не підтримують ■ Важко сказати

Ви в цілому підтримуєте чи не підтримуєте, щоб
Україна відновила ядерну зброю?

Ви в цілому підтримуєте чи не підтримуєте, щоб
Україна відновила ядерну зброю, за умови, що Захід
запровадить санкції проти України та припинить
допомогу?

Уявіть, будь ласка, що Україна вирішила відновити
ядерну зброю і здатна зробити протягом декількох
місяців. Захід запроваджує санкції проти України та
припиняє допомогу. Проте Україна має достатній
запас ресурсів, щоб на час розробки ядерної зброї
обійтися без допомоги.

Ви тоді в цілому підтримуєте чи не підтримуєте, щоб
Україна відновила ядерну зброю?

Джерело: Прес-реліз, 2024.

Коментуючи результати опитування, Антон Грушецький зазначав: «Висока підтримка зараз відновлення ядерної зброї (причому із готовністю ризикнути відносинами із Заходом) – це емоційна маніфестація та екзистенційна потреба отримати надійні гарантії безпеки та нарешті створити умови, коли Росія та росіяни не будуть загрожувати Україні та українцям. Наші опитування показують, що українці можуть погодитися на болючі компроміси, проте категоричною вимогою є переконлива конфігурація безпеки. У свідомості українців ядерна зброя – це один із варіантів “на столі”. Ми сподіваємося, що наші Західні союзники продемонструють необхідну волю та Україна зрештою отримає дієві гарантії безпеки, без потреби для України розглядати інші непрості рішення для себе, як можна убезпечитися від Росії» (Прес-реліз, 2024).

Так процес ядерного роззброєння України став безпрецедентним випадком в історії міжнародної безпеки, проте його наслідки сьогодні залишаються дискусійними в середовищі українського політикуму. Сучасні політичні еліти мають різні погляди щодо ядерного статусу держави, хоча безапеляційною залишається теза про те, що Україна після відмови від ядерного арсеналу опинилася у вразливому становищі, оскільки не одержала ефективних механізмів гарантій безпеки. Водночас чимало українських політиків вважає, що ядерне роззброєння було неминучим через технічну залежність від Росії у сфері обслуговування ядерного потенціалу. Більшість аналітиків наголошує, що Україна не мала реальних можливостей зберегти ядерну зброю через фінансові, технологічні та політичні чинники. Думки експертів щодо можливості та доцільності відновлення ядерного статусу України полярні, однак усі визнають складність такого процесу. Зрештою, відновлення ядерного потенціалу України в умовах російсько-української війни малоімовірно, оскільки це спричинило б жорсткі міжнародні санкції та ізоляцію.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Бадрак, В., Згурець, С. (2003). *Ядений хід. За і проти*. https://zn.ua/ukr/internal/yaderniy_hid_zh_i_proti.html

Більшість українців виступили за відновлення ядерного статусу України, – соціопитування. (2022). <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/540761-bolshinstvo-ukraince-vystupilo-za-vosstanovlenie-yaderno-statusa-ukrainy-socopros>

Василенко, В. (2014, 15 квітня). Щоб Україна стала суверенною державою, а її незалежний статус визнав увесь світ, було потрібно позбутись ядерної зброї. *Український тиждень*, 6–10.

Відновлення ядерного статусу: козир чи міф? (2017). <https://www.slovoidilo.ua/2017/01/24/kolonka/aleksandr-radchuk/bezpeka/vidnovlennya-yadernoho-statusu-kozir-chy-mif>

Відновлення ядерного арсеналу підтримують понад 70 % українців – опитування КМІС. (2024). <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/suspilstvo/20241223-vidnovlennya-yadernogo-arsenalu-pidtrymuyut-ponad-70-ukrayinciv-opytuvannya-kmis/>

Гомонай, В. (2023). Правова природа Будапештського меморандуму: юридична нікчемність чи гарантована безпечність. *Право в умовах війни: питання теорії та практики: міжнародна колективна монографія*. Ужгород, 108–113.

Горбулін, В. (2020). *Как победить Россию в войне будущего*. Київ.

Городня, Н. (2016). Політика США щодо України за президенства Дж. Г. У. Буша (1989–1993). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, 3, 24–29.

Гучний скандал через публікацію BILD про ядерну зброю: як відреагували в Україні. (2024). <https://tsn.ua/ukrayina/guchniy-skandal-cherez-publikaciyu-bild-pro-yadernu-zbroyu-yak-vidreaguvali-v-ukrayini-2682855.html>

Депутати-свободівці зареєстрували проєкт Постанови про Заяву Верховної Ради України щодо відновлення Україною статусу ядерної держави. (2014). <https://web.archive.org/web/20140718203254/http://www.svoboda.org.ua/>

Клімкін в ООН про Будапештський меморандум: Ми були надто наївними. (2017). <https://www.eurointegration.com.ua/news/2017/09/22/7071345/>

Костенко, Ю. (2015). *Історія ядерного роззброєння України*. Київ.

Кучма назвав підписання Будапештського меморандуму помилкою. (2018). <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2523405-kucma-nazvav-tri-najbilsipomilki-zaroki-nezaleznosti.html>

Лакішик, Д. (2018). Особливості американсько-українських відносин у 1991–2004 рр. *Американська історія та політика*, 5, 50–58.

Лоссовський, І. (2015). *Міжнародно-правовий статус Будапештського меморандуму: договір, обов'язковий для виконання всіма його сторонами*. Київ.

Офіцинський, Р. (2003). *Ядерне роззброєння України (1992–1996): випадковість чи закономірність?* <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/32726>

Погорєлова, І. (2017). Американсько-українські відносини у контексті ядерного роззброєння і гарантій безпеки. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*, 24 (2), 25–31.

Потехін, О. (2016). Ядерне роззброєння України у контексті її відносин з США та РФ. *Агора*, 16, 16–22.

Потехін, О. (2017). НАТО і Європейська стабільність. Ядерне стримування. *Зовнішні справи*, 3, 10–15.

Прийдун, С. (2016). Будапештський меморандум в контексті ядерного роззброєння України. *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*, 17, 106–114.

Ставлення до відновлення Україною ядерної зброї. Прес-реліз підготовлений виконавчим директором КМІС Антоном Грушецьким. (2024). <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1461&page=1>

Україна заявила, що не буде розробляти ядерну зброю. (2022). <https://www.bbc.com/ukrainian/news-60493235>

Чи готова Україна відновити свій ядерний потенціал: у Зеленського відреагували на публікацію BILD. (2024). <https://tsn.ua/ukrayina/chi-gotova-ukrayina-vidnoviti-sviy-yaderniy-potencial-u-zelenskogo-vidreaguvali-na-publikaciyu-bild-2681997.html>

Чичкань, І. (2022). Ядерна зброя в Україні: плюси, мінуси, підводні камені. <https://informator.ua/uk/yaderna-zbroya-v-ukrajini-plyusi-minusi-pidvodni-kameni>

Щодо права України на ядерну зброю. (2016). https://censor.net/ru/blogs/1103779/schodo_prava_ukrani_na_yadernu_zbroyu

Ядерне роззброєння і Будапештський меморандум: ціна для України. (2017). <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/50557>

Ядерне роззброєння України. Уроки для сьогодення. (2017). <https://elibrary.ivas.gov.ua/4742/1/Yadern%20rozbroiennia%20Ukrainy%20uroky.pdf>

REFERENCES

Badrak, V., & Zghurets, S. (2003). *Yadeniy khid. Za i proty*. https://zn.ua/ukr/internal/yaderniy_hid_zh_z_i_prot.html (in Ukrainian).

Bilshist ukrainsiv vystupyly za vidnovlennia yadernoho statusu Ukrainy, – sotsopytuvannia. (2022). <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/540761-bolshinstvo-ukraincev-vystupilo-za-vosstanovlenie-yaderno-statusa-ukrainy-socopros> (in Ukrainian).

Vasylenko, V. (2014, Kvitin 15). Shchob Ukraina stala suverennoiu derzhavoiu, a yii nezaleznyi status vyznav uves svit, bulo potribno pozbutys yadernoi zbroi. *Ukrainskyi tyzhden*, 6–10 (in Ukrainian).

Vidnovlennia yadernoho statusu: kozyr chy mif? (2017). <https://www.slovoidilo.ua/2017/01/24/kolonka/aleksandr-radchuk/bezpeka/vidnovlennia-yadernoho-statusu-kozyr-chy-mif> (in Ukrainian).

Vidnovlennia yadernoho arsenalu pidtrymuiut ponad 70 % ukrainsiv – opytuvannia KMIS. (2024). <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/suspilstvo/20241223-vidnovlennia-yadernogo-arsenal-pidtrymuyut-ponad-70-ukrayinciv-opytuvannya-kmis/> (in Ukrainian).

Homonai, V. (2023). Pravova pryroda Budapeshtskoho memorandumu: yurydychna nikchemnist chy harantovana bezpechnist. *Pravo v umovakh viiny: pytannia teorii ta praktyky: mizhnarodna kolektyvna monohrafiia*. Uzhhorod, 108–113 (in Ukrainian).

Gorbulin, V. (2020). *Kak pobedit Rossiyu v voine budushchego*. Kyiv (in Russian).

Horodnia, N. (2016). Polityka SShA shchodo Ukrainy za prezydenstva Dzh. H. U. Busha (1989–1993). *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiia*, 3, 24–29 (in Ukrainian).

Huchnyi skandal cherez publikatsiiu BILD pro yadernu zbroiu: yak vidreahuvaly v Ukraini. (2024). <https://tsn.ua/ukrayina/guchnyi-skandal-cherez-publikaciyu-bild-pro-yadernu-zbroyu-yak-vidreaguvali-v-ukrajini-2682855.html> (in Ukrainian).

Deputaty-svobodivtsi zareiestruvaly proiekt Postanovy pro Zaiavu Verkhovnoi Rady Ukrainy shchodo vidnovlennia Ukrainoiu statusu yadernoi derzhavy. (2014). <https://web.archive.org/web/20140718203254/http://www.svoboda.org.ua/> (in Ukrainian).

Klimkin v OON pro Budapeshtskyi memorandum: My buly nadto naivnymy. (2017). <https://www.eurointegration.com.ua/news/2017/09/22/7071345/> (in Ukrainian).

Kostenko, Yu. (2015). *Istoriia yadernoho rozzbroiennia Ukrainy.* Kyiv (in Ukrainian).

Kuchma nazvav pidpysannia Budapeshtskoho memorandumu pomylkoiu. (2018). <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/2523405-kuchma-nazvav-tri-najbils-pomilki-zarok-nezaleznosti.html> (in Ukrainian).

Lakishyk, D. (2018). Osoblyvosti amerykansko-ukrainskykh vidnosyn u 1991–2004 rr. *Amerykanska istoriia ta polityka*, 5, 50–58 (in Ukrainian).

Lossovskiy, I. (2015). *Mizhnarodno-pravovyi status Budapeshtskoho memorandumu: dohovir, oboviazkovyi dlia vykonannia vsima yoho storonamy.* Kyiv (in Ukrainian).

Ofitsynskiy, R. (2003). *Yaderne rozzbroiennia Ukrainy (1992–1996): vypadkovist chy zakonomirnist?* <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/32726> (in Ukrainian).

Pohorielova, I. (2017). Amerykano-ukrainski vidnosyny u konteksti yadernoho rozzbroiennia i harantii bezpeky. *Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy*, 24 (2), 25–31 (in Ukrainian).

Potiekhin, O. (2016). Yaderne rozzbroiennia Ukrainy u konteksti yii vidnosyn z SShA ta RF. *Ahora*, 16, 16–22 (in Ukrainian).

Potiekhin, O. (2017). NATO i Yevropeiska stabilnist. Yaderne strymuvannia. *Zovnishni spravy*, 3, 10–15 (in Ukrainian).

Pryidun, S. (2016). Budapeshtskyi memorandum v konteksti yadernoho rozzbroiennia Ukrainy. *Ukraina – Yevropa – Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriia: Istoriia, mizhnarodni vidnosyny*, 17, 106–114 (in Ukrainian).

Stavlennia do vidnovlennia Ukrainoiu yadernoi zbroi. Pres-reliz pidhotovlenyi vykonavchym dyrektorom KMIS Antonom Hrushetskym. (2024). <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1461&page=1> (in Ukrainian).

Ukraina zaivyla, shcho ne bude rozroblaty yadernu zbroiu. (2022). <https://www.bbc.com/ukrainian/news-60493235> (in Ukrainian).

Chy hotova Ukraina vidnovyty svii yadernyi potentsial: u Zelenskoho vidreahuvaly na publikatsiiu BILD. (2024). <https://tsn.ua/ukrayina/chi-gotova-ukrayina-vidnoviti-sviy-yaderniy-potencial-u-zelenskogo-vidreaguvali-na-publikaciyu-bild-2681997.html> (in Ukrainian).

Chychkan, I. (2022). *Yaderna zbroia v Ukraini: pliusy, minusy, pidvodni kameni.* <https://informator.ua/uk/yaderna-zbroia-v-ukrajini-plyusi-minusi-pidvodni-kameni> (in Ukrainian).

Shchodo prava Ukrainy na yadernu zbroiu. (2016). https://censor.net/ru/blogs/1103779/schodo_prava_ukrani_na_yadernu_zbroiu (in Ukrainian).

Yaderne rozzbroiennia i Budapeshtskyi memorandum: tsina dlia Ukrainy. (2017). <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/50557> (in Ukrainian).

Yaderne rozzbroiennia Ukrainy. Uroky dlia sohodennia. (2017). <https://elibrary.ivas.gov.ua/4742/1/Yaderne%20rozzbroiennia%20Ukrainy%20uroky.pdf> (in Ukrainian).

Andrii HARUK

*Doctor of Historical Sciences, Professor
Professor of the Department of Humanities
Hetman P. Sahaidachny National Army Academy
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3459-1657>
e-mail: andrij.kharuk@gmail.com*

Nataliia KLYMOVYCH

*Lecturer of the Department of Behavioral Sciences and Military Leadership
Hetman P. Sahaidachny National Army Academy
ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-2184-5884>
e-mail: klymovych_n@ukr.net*

NUCLEAR DISARMAMENT OF UKRAINE (1991–1996) AS VIEWED BY THE POLITICAL ELITE AND THE EXPERT-MEDIA COMMUNITY DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

The authors characterize the process of nuclear disarmament of Ukraine after the collapse of the USSR in the vision of contemporary Ukrainian politicians, experts, and journalists. The change in socio-political opinion in relation to the issue of nuclear disarmament of Ukraine after the beginning of the Russian-Ukrainian war is considered. It is noted that the majority of the Ukrainian political elite believes that the state, having the third largest nuclear arsenal at the time of the collapse of the Soviet Union, under pressure from nuclear powers, in particular the United States and Russia, gave it up without proper security guarantees. The authors analyze the political rhetoric of the 1990^s, in which nuclear disarmament was presented as a step towards international recognition and economic assistance (although actual compensation was minimal), and the theses of contemporary politicians, analysts, and experts.

It is proved that the Budapest Memorandum did not provide Ukraine with real mechanisms of protection, which became apparent after the Russian occupation of Crimea and the outbreak of war. It is noted that after 2014, initiatives to revise the nuclear status of Ukraine began to appear in political circles, which was a response to the unfulfilled guarantees of the Budapest Memorandum.

The authors characterize the positions of certain political forces on the issue of restoring Ukraine's nuclear status, in particular, the initiatives of parliamentary parties that proposed relevant legislative mechanisms. The arguments of supporters and opponents of the return to the nuclear status of the state are analyzed, including the main ones – geopolitical risks, international law and technical capabilities of Ukraine. The evolution of public opinion on the issue of nuclear disarmament, which has changed significantly since the outbreak of the war, is traced. It is proved that Ukrainian society is increasingly inclined to believe that nuclear weapons could be an effective means of deterring aggression. It is concluded that current discussions on the nuclear status of Ukraine are of strategic importance for the future of the state, and the issue of nuclear potential remains relevant in the context of current international challenges.

Key words: Ukraine, nuclear disarmament, Russia, the United States, political elite, political parties, media environment, analysts, experts, opinion polls.

Олег КОСТЮК

*кандидат історичних наук
заступник директора з наукової роботи
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5610-0375>
e-mail: kostiuk.oleh90@gmail.com*

ЧИННИК «СПІВВІТЧИЗНИКІВ ЗА КОРДОНОМ» У ФОРМУВАННІ ЕКСПАНСІОНІСТСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ПОСТРАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ

Проаналізовано поняття «співвітчизники за кордоном» у зовнішній політиці Росії, починаючи з розпаду Радянського Союзу і до початку військової агресії проти України у 2014 р. Показано еволюцію цього поняття з ідей на початку 1990-х років і сприйняття діаспори як інструмента російського впливу «м'якої сили» до конфронтаційної складової експансіоністської зовнішньополітичної парадигми Кремля. Звернено увагу на те, що на початку 1990-х років питання «співвітчизники за кордоном» російська влада використовувала як інструмент для внутрішньополітичної боротьби; починаючи з 2000-х років, із приходом до влади В. Путіна та розгортанням Росією агресивної експансіоністської політики, це поняття слугувало винятково засобом зміцнення Росією своїх позицій у внутрішньополітичному просторі пострадянських країн. Також зазначено, що категорія «співвітчизники за кордоном» була покликана стати об'єднавчою ланкою між колишньою метрополією – власне Росією, та її «околицями» – суверенними пострадянськими державами.

Зауважено, що, формуючи стратегічний плацдарм для експансії в сусідні держави, Росія планувала використати наявність у них значної лояльної російської меншини для реалізації своїх геополітичних планів. Акцентовано на тому, що на проблематиці захисту «співвітчизників за кордоном» активно спекулювала російська політична верхівка для оправдання початку військових дій проти України у 2014 р.

Продемонстровано, що політичній еліті РФ до кінця не вдалося розробити ідеологічну концепцію російської діаспори і її сприйняття, адже в різні роки, залежно від політичної кон'юнктури, вона сприймалася по-різному.

Ключові слова: Україна, Росія, «руський мір», зовнішня політика, «м'яка сила», російська мова, експансія.

Розпад Радянського Союзу в 1991 р. викликав у населення колишньої РРФСР суперечливі відчуття: від радості звільнення із «в'язниці народів», яка, щоправда, мала російськоцентричний вимір, до суму із приводу «втрати великої держави». Нова пострадянська дійсність, з її політичними скандалами й економічними катаклізмами, породжувала в російському суспільстві цілком обґрунтовані сумніви щодо доцільності всіх політичних пертурбацій. Напругу в суспільстві спричиняло й питання втрати Росією спадщини СРСР, де особливий акцент зроблено на територіальних поступках

і зменшенні військової міці. Особливо болючою стала тема втрати людського потенціалу – мільйонів людей, об'єднаних під дещо сумнівною дефініцією «співвітчизники за кордоном». В умовах соціально-економічних негараздів у середині країни, питання наявності значної кількості російськомовного населення поза її межами, як нібито свідчення колишньої імперської величі Росії, – «співвітчизників за кордоном» – трансформувалося не лише в одну із провідних тем суспільно-політичного дискурсу та об'єкт спекуляцій, а й, як показав час, у важливу складову агресивної російської зовнішньо-політичної стратегії.

В українській історіографії тема «співвітчизників за кордоном» у зовнішньо-політичній стратегії Росії висвітлена поверхнево. Дослідники здебільша розглядали її як складову інструментарію російської політики *soft power* («м'якої сили»), реалізації експансіоністського концепту «руський мір» на пострадянському просторі або ж у межах вивчення культурних відносин Москви з діаспорою. Тут варто відзначити такі наукові доробки: Володимира Горбуліна (Горбулін, 2017), Валерія Смолія, Лариси Якубової (Смолій, Якубова, 2018), Яни Приймаченко, Володимира Головка (Якубова, Головка, Примаченко, 2018), Олександра Литвиненка (Литвиненко, 2015), Григорія Перепелиці (Перепелиця, 2017), Максима Розумного (Бережний та ін., 2018), Віктора Котигоренка й Олега Рафальського (Котигоренко, Рафальський, 2013), Андрія Бульвінського (Бульвінський, 2020а; Бульвінський, 2020б), Олега Кондратенка (Кондратенко, 2015; Кондратенко, 2017), Василя Яблонського та Сергія Здіорука (Здіорук та ін., 2014), Бориса Парахонського і Галини Яворської (Парахонський, Яворська, 2019), Павла Артимішина й Ігоря Соляра (Артимішин, Соляр, 2022а; Артимішин, Соляр, 2022b). У їхніх працях досліджено інтеграційні процеси Кремля в різних варіаціях на пострадянському просторі, продемонстровано генезу політико-ідеологічного проєкту «руський мір» від моменту його виникнення і до перетворення в новітню російську політичну доктрину. Окремі розвідки стосуються механізмів «м'якої сили», через які складові міфологеми «руського міра» намагалися інспірувати в українське суспільство. Але, як вдало зауважили В. Котигоренко й О. Рафальський, українські науковці мають дещо спрощене розуміння сучасної російської ідеології, розглядаючи її крізь призму конфесійного й геополітичного аспектів сучасної ідеології і практик «руського міра» (Котигоренко, Рафальський, 2013, с. 58).

Суттєво більший історіографічний доробок із цієї теми в російській науковій думці. Не вдаючись у деталі, зауважу, що абсолютна (за невеликим винятком) більшість дослідників розглядає політику Кремля щодо діаспори як архіважливий елемент існування російської державності, а також відкрито стає на бік новітнього російського імперіалізму. При цьому вони показово замовчують наслідки такої політики, упускають взаємозв'язок між експансіоністською політикою Російської Федерації (РФ) із «захисту життєвого простору та національних інтересів» і багаторічною інтелектуально-пропагандивною роботою зі створення, за висловом акад. В. Горбуліна, російської геостратегії реваншу (Горбулін, 2014).

Питанню політики РФ щодо «співвітчизників за кордоном» присвячена чимала кількість наукових студій. Проте поза увагою дослідників залишилася трансформація теми реальних і вигаданих проблем росіян за межами Росії (російської діаспори) в один з основних інструментів Кремля в мобілізації населення напередодні та під час насильницьких дій проти сусідніх держав, зокрема України.

Мета статті – висвітлити еволюцію використання теми «співвітчизники за кордоном» як складової експансіоністської політики Росії, починаючи з появи дефініції в публічному вжитку і до її закріплення в російській зовнішній політиці геополітичного реваншу.

Український погляд на цю проблему важливий і потрібний, оскільки в науковій літературі немає єдиної позиції із приводу стратегії Росії щодо росіян за кордоном (діаспори). З огляду на офіційні стратегічні документи РФ, можна ствердити, що російські політики за інерцією свого геополітичного мислення продовжують вважати пострадянські країни своєю «зоною відповідальності». Таке ставлення, на їхню думку, дає право втручатися у внутрішні справи сусідніх країн, аж до застосування військових засобів із метою захисту «співвітчизників» або російськомовних громадян (Кононенко, Парахонський, Яворська, 2016). Самі ж підходи політики РФ щодо «співвітчизників за кордоном» живляться імперською історичною пам'яттю та реваншистськими амбіціями (Якубова, Головка, Примаченко, 2018, с. 96) і пройшли тривалий шлях: від елементу внутрішньополітичної риторики до важливої складової новітньої російської зовнішньополітичної доктрини.

Розмови про «співвітчизників за кордоном» беруть витоки в дискусіях про «розірваність російської нації», що відбувалися у російському суспільно-політичному дискурсі наприкінці 1980-х – у першій половині 1990-х років. Під ними розуміли російськомовне населення, яке, ідентифікуючи себе почасти росіянами, а почасти «радянськими людьми», із крахом СРСР опинилося розкиданим по суверенних пострадянських республіках, зокрема і в Україні. Одним із перших таку дискусію почав російський публіцист Александр Солженицин (Александр Солженицын) 1990 р. Він, розмірковуючи над самоідентифікацією росіян на тлі розпаду тоталітарної імперії, намагався пояснити, що таке Росія і які її межі. Розповідаючи про зруйноване комуністами «спокійне співжиття націй» у дореволюційній Росії, замовчував практику приписування росіянами цивілізаційної місії та ролі «старшого брата», позиціонування себе як державотворчої нації щодо інших національностей. Використовуючи етнополітичний міф про «три братні народи», А. Солженицин переконував, що «відділяти» Україну від Росії – це «різати крізь мільйони сімей та людей» (Солженицын, 1990). Адже, за його словами, в Україні були не лише цілі області з більшістю російського населення, а й чимало людей, що мали труднощі у виборі однієї із двох національностей (Солженицын, 1990). Дещо пізніше він скаржився, що крах СРСР «автоматично відбувся по штучних лєнінських кордонах, відділяючи від Росії цілі російські області», що призвело до втрати «лише за декілька днів» 25 млн етнічних росіян, 18 % від загальної кількості, – втрати, що значно перевершувала за масштабом розпад тоталітарної імперії (Солженицын, 1994). З огляду на це, взаємодію зі співвітчизниками за межами Росії він визначив як надзвичайно важливу, що звучала приблизно так: «Бути російському народу, чи не бути?».

В умовах «ідеологічного вакууму», спричиненого розпадом СРСР, у Росії активно формувалися концепції, покликані обґрунтувати та визначити майбутні шляхи розвитку держави. Їхня реальна смислова й політична конкуренції на тлі відходу в небуття ідеології марксизму-ленінізму визначали політичну повістку дня. Ставши однією з основних у формуванні ідеологічних концепцій, тема відносин із «співвітчизниками за кордоном» викликала плюралізм думок і підходів щодо потенційних відносин дер-

жави з ними: від пропозицій встановлення культурних контактів до закликів силового захоплення території інших держав, де проживало російськомовне населення. Поряд із цим сприйняття СРСР як суто Російської держави залишалося невід'ємною складовою ідентифікаційних переконань політичної еліти та значної частини населення Росії, а в самій підсвідомості росіян містився глибоко вкорінений комплекс вищості щодо інших народів СРСР, яких вважали малорозвиненими, а іноді й зовсім дикунами (Парахонський, Яворська, 2019, с. 260).

На тлі соціально-економічних пертурбацій 1990-х років тема «співвітчизники за кордоном» стала однією з низки питань російської політичної буденності й згадувана зазвичай у контексті необхідності захисту прав росіян, що нібито постійно зазнавали утисків у «близькому зарубіжжі» (Концепция-1, 1993) (узагальнена назва колишніх республік СРСР, країн СНД (Співдружність Незалежних Держав), а також країн Балтії, Грузії й України). Особливе роздратування спричиняли повідомлення про такі «порушення прав», які відбувалися в сусідній Україні, незалежність якої, з погляду російського великодержавства, була тимчасовим непорозумінням. Показово, що ще 1990 р. російське експертне середовище вказувало на потребу збереження протекції Росії над Україною. Адже відокремлення останньої, на їхню думку, становило найбільшу загрозу для геополітичних інтересів Москви. Попереджаючи про потенційну хвилю дезінтеграційних процесів у регіоні, владі було запропоновано використовувати питання «національного розколу» для шантажу офіційного Києва й формування «української стратегії». Серед цілей цієї стратегії – встановити захист російського населення в Україні й українського населення, яке асоціює себе з Росією (Записка председателю, 1991). По суті, така пропозиція стала першим задокументованим фактом про можливість використання діаспори у протистоянні з Україною. Тому не дивно, що надалі згадка про значну кількість співгромадян, які опинилися на території іншої держави, дедалі частіше виринала в риториці політичних сил різного ідеологічного спектра.

Прихильники т. зв. слов'янофільської ідеології, чи то пак слов'янської єдності, обурювалися, що, ставши своєрідним «будівельним матеріалом» для інших держав, росіяни відігравали там роль лише «російськомовної меншості» (Мяло, 1992), а т. зв. розкол триєдиного слов'янського світу в їхньому баченні був нічим іншим, як трагедією для православного слов'янства (Нарочницкая, 1993). Особливо перепадало Україні, державну політику якої щодо «російського населення» (куди відносили як російську меншину в Україні, так і зросійщених (російськомовних) українців) характеризували як «національно-культурний етноцид» та «культуроцид», називали «походом» проти російської мови з наступною спробою привласнення її здобутків. На їхню думку, «асиміляторська» політика офіційного Києва та його спроби «розбагатити за рахунок загальноросійської культури» мали би спонукати Росію до перегляду державної політики щодо мільйонів росіян у сусідній державі (Гливаковский, 1992). Сама ж європейська сусідка Росії могла зазнати поділу на три або навіть чотири держави (Разуваев, 1993, с. 60).

У контексті тези про «розірваність російської нації» «співвітчизників за кордоном» розглядали прихильники російського євразійства. Протиставляючи Росію Заходу як якісно іншу цивілізацію, вони вказували на її особливу роль у світовій історії, а також наголошували на потребі об'єднання «історико-культурної спільності» всіх народів Євразії під владою єдиної державотворчої нації – російської. Окреме

існування незалежної України заперечували як таке, що порушувало цілісність «давньоруського геополітичного простору» і начебто ізолювало Росію від Заходу (Панарин, 1995, с. 74). Українські території нібито забезпечували самодостатність російської державності (Перепелиця, 2004, с. 17), адже з ними Росія існувала як імперія, а росіяни, українці та білоруси становили «серцевину великої Російської держави». Становлення Росії саме як наддержави могло задовольнити російську національну самосвідомість (Банах, 2009, с. 84). Показово, що в межах такого дискурсу великодержавність мала перевагу над етнічною російською національною ідентифікацією. Відмовляючись від національної держави на користь «поліетнічної спільноти», євразійці визнавали «своїми» не лише етнічних росіян, а й усіх тих, хто відповідав взаємністю на їхню «любов».

Поза палітрою ідеологічних наративів термін «співвітчизники за кордоном» в офіційний обіг ввели російський президент Борис Єльцин (Борис Ельцин) та очільник російського Міністерства закордонних справ (МЗС) Андрій Козирєв (Андрей Козырев). Під ним розуміли вихідців із СРСР, а згодом і все російськомовне населення пострадянського простору. Через перебраний статус правонаступниці СРСР, а також розпорядниці спадщини Російської держави, Російської Республіки та РРФСР, Росія намагалася всіляко наголосити на своєму «особливому зв'язку» з «руськими» у всьому світі. Провідний російський політолог Сергій Караганов (Сергей Караганов) у концептуальній статті, присвяченій захисту прав російської діаспори у «близькому зарубіжжі», вказував на потребу розробки та реалізації довготермінової стратегії, де росіяни за межами країни ставали активом зовнішньої політики (Караганов, 1992). Питання «співвітчизники за кордоном» тісно перепліталось із зовнішньою політикою РФ, що виправдовувало ймовірне застосування сили проти гіпотетичного ворога задля «збереження стабільності» і закріплення за Росією ролі «миротворця» на теренах колишнього СРСР (Российская политика, 2020). Сприяти поширенню російського впливу мав потужний політичний анклав, сформований із мережі шкіл, медіа, преси й бізнесу. Потенційна ж цінність росіян за межами країни повинна була спонукати російську владу зробити все, «щоб вони [російськомовні жителі – О. К.] залишилися в регіонах, де вони живуть зараз, щоб поширити нитки впливу» (Караганов, 1992). Цікаво, що вже тоді С. Караганов рекомендував владі повернутися до відпрацьованих засобів експансії: «... підкупити місцевих лідерів, відправити війська, щоби когось врятувати і так далі» (Российская политика, 2020).

Підхід Києва до утворення СНД як «форми цивілізованого розлучення» (Писаренко, 1992) спричинив негативну реакцію т. зв. націонал-патріотичної частини політикуму РФ, зокрема і «демократичних» політиків, та звинувачення в нехтуванні українцями спільною історією, історично-родинними зв'язками, зрештою, у спробі привласнити військову спадщину СРСР або ж ущемити у правах російськомовне населення та російську меншину. Однак амплуа демократів, яке міряли на себе ексфункціонери Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС), не дало змоги новій владі Росії відкрито вести агресивні дії щодо сусідньої держави. Публічний дискурс навколо цих питань підживлювала суспільно-політична криза від реформ уряду «молодих реформаторів», а законодавчо закріплений статус «великої держави» (Концепція-1, 1993) вимагав від влади активних заходів із метою «відновлення величі Росії».

Із великою часткою вірогідності можна припустити, що вся «войовнича риторика» окремих російських державних діячів, які позиціонували себе опозиційними до

центральної влади, одержувала негласне схвалення в кабінетах Кремля. Зокрема, тема «захисту» російськомовного населення українського Криму стала однією з опорних складових виступів наближеного до Кремля мера Москви Юрія Лужкова (Юрий Лужков), лідера Ліберально-демократичної партії Росії (ЛДПР) Владіміра Жириновського (Владимир Жириновский), депутатів Державної думи РФ Сергія Бабуріна (Сергей Бабурин) і Костянтіна Затуліна (Константин Затулин), громадських діячів Наталії Нарочницької (Наталья Нарочицкая) та Александра Севастьянова (Александр Севастьянов), а також багатьох інших. Більшість із цих осіб брала безпосередню участь у взаємодії із проросійськими організаціями на Кримському півострові. Зовнішньополітичну діяльність Президента РФ, зокрема і щодо діаспори, неодноразово критикували колишні соратники президента Бориса Єльцина: голова Державної думи РФ Руслан Хасбулатов (Руслан Хасболта) та віцепрезидент Александр Руцкой (Александр Руцкой). Останній вказував на необхідність захисту співвітчизників – «росіян, яких дехто намагається “загнати в рамки терміна «російськомовне населення»» (Подбєрезкин, Хомутов, 1994).

Саме в українському Криму Росія апробувала інформаційні, політичні й воєнні технології, що стосувалися т. зв. захисту прав «співвітчизників за кордоном». Різкі заяви російських парламентарів щодо становища російської меншини в Україні супроводжувалися пропозиціями використовувати військову силу задля їхнього захисту. Під гаслами «відновлення історичної справедливості» російські законотворці лише впродовж 1992–1993 рр. зробили декілька спроб заперечити належність Криму та Севастополя Україні, всупереч взятим зобов'язанням визнавати й поважати територіальну цілісність України. Тут варто згадати і закиди російських парламентарів щодо конституційності акта 1954 р. про передачу Криму УРСР (Постановление-1, 1992), і постанову парламенту від 9 липня 1993 р. «Про статус міста Севастополя», яка передбачала правове закріплення його федерального статусу в Конституції РФ (Постановление-2, 1993). Запевнення російської сторони, що позиція парламенту розходиться з лінією президента й уряду РФ і є «емоційно-декларативною акцією» (Письмо, 1993), не зуміло запобігти негативній реакції України.

У «єльцинській» Конституції РФ від 12 грудня 1993 р. держава гарантувала громадянам захист і покровительство за її межами (Конституция, 1993). Робити це, як виявилось, влада була готова, використовуючи всі наявні засоби, зокрема й силові. Про це йшлося і в першому доктринальному документі щодо засад зовнішньої політики РФ на пострадянському просторі, означеному як зона «життєво важливих інтересів» (Концепция-1, 1993). Декларуючи підтримку вилучення військової сили з арсеналу світової політики, Росія допускала її застосування нібито лише «у випадках виникнення загрози безпеці країни та її громадянам». Реагувати ж обіцяла відповідно до норм міжнародного права та у випадку, коли держави «близького зарубіжжя» ухилитимуться від виконання раніше взятих зобов'язань чи вчинятимуть дії, що ущемлятимуть інтереси Росії (Концепция-1, 1993). Розмитість же трактувань того, що саме спонукатиме Росію до застосування сили, давала можливість для майбутніх політичних маневрів.

Відмова від сприйняття діаспорян суто як жертв розпаду СРСР з одночасною готовністю захищати їх за допомогою сили й інших засобів, містилися в посланні Б. Єльцина Федеральним зборам РФ 1993 р. Апелюючи до потреби дотримання прав росіян у країнах СНД і Балтії, він вимагав активізувати роботу російської дипломатії

у складі міжнародних інституцій, бо «скрізь, де б вони не проживали, наші співвітчизники повинні почуватися повноправними та рівноправними громадянами» (Послание-1, 1994). Надавши перевагу налагодженню відносин із росіянами за межами Росії, влада розвинула наявну в ідеологічних доктринах ідею захисту «співвітчизників за кордоном», трансформуючи її у вигляді нормативно-правових актів, державних програм тощо. Для того, щоби стати російським «співвітчизником за кордоном», основним було не так етнічне походження (норма не стосувалася держав Центральної Азії), як сприйняття й ототожнення себе громадянином Росії, який живе і розмовляє російською. Так чи так, а уряд РФ зобов'язав активізувати державну політику щодо діаспори (Указ Президента-1, 1994), а спеціально створена урядова комісія мала сприяти інтеграції росіян у політичне, соціальне й економічне життя пострадянських держав, де поряд з адаптацією до місцевої культури вони повинні були «зберегти власну культурну самобутність» (Постановление-3, 1994). На активних діях влади щодо впровадження комплексу політичних, економічних і соціально-культурних заходів щодо захисту прав та підтримки «співвітчизників за кордоном» наголошував і Президент РФ (Послание-2, 1995).

Як складова зовнішньої політики Росії, захист інтересів «співвітчизників за кордоном» згаданий у «Стратегічному курсі РФ із державами-учасницями СНД» від 14 вересня 1995 р., де питання фінансової, економічної, військово-політичної й іншої співпраці запропоновано пов'язувати зі станом дотримання прав та інтересів росіян у конкретній державі (Указ Президента-2, 1995). Росія декларувала зобов'язання сприяти адаптації росіян до нових політичних і соціально-економічних реалій у країнах їхнього постійного проживання на теренах колишнього СРСР. Правову основу ж для російської політики щодо співвітчизників, які проживають за кордоном, заклала ухвалена 8 грудня цього ж року Декларація Держдуми РФ «Про підтримку російської діаспори...», якою всіх вихідців із СРСР і Росії та їхніх прямих нащадків, незалежно від національної та етнічної належності, мови, місця проживання тощо, розглядали як співвітчизників за кордоном, якщо ті самі висловлювали таке бажання та демонстрували духовний чи культурно-етнічний зв'язок із Росією (Декларация, 1995). Беручи моральну й політичну відповідальність, Держдума РФ наполягала на спрощеному наданні громадянства таким особам. Було запропоновано також створити єдиний правовий простір у межах СНД із гарантуванням прав і свобод національних, релігійних та інших меншин (Козырев, 1994, с. 7). Проте труднощі процесу інтеграції спонукали голову російського МЗС до різних заяв. Так, у квітні 1995 р. він констатував, що для захисту російськомовного населення Москва ладна застосувати всі засоби, навіть армію, на пострадянському просторі (Эггерт, Юсин, 1995). З арсеналу засобів такого захисту він не відкидав політичні й економічні санкції, а подекуди «застосування і прямої збройної сили» (Ubi bene, 1995). Такі заяви політика, якого вважали лібералом, вказували на зміни в зовнішньополітичній парадигмі Росії загалом.

Подальший розвиток ідея «співвітчизники за кордоном» одержала у viri політичної боротьби середини 1990-х років. На той час невдала реінтеграція у СНД, провальна війна в Чечні, відмова Кремля від авантюри «президента Криму» Юрія Мешкова (Юрий Мешков) послабили позиції Бориса Єльцина, а соціально-економічні негаразди взагалі дискредитували ліберальні сили. Сам чинний Президент РФ, який встиг стати героєм анекдотів, вступив у передвиборну гонку з лідером російських комуністів Геннадієм Зюгановим (Геннадий Зюганов), а також мером Москви Юрі-

єм Лужковим і генералом Александром Лебедєм (Александр Лебедь). Останній активно використовував риторику про необхідність жорсткого придушення будь-яких зазіхань на права росіян за межами Росії, особливо на територіях пострадянських республік. Згадуючи «солженіцівську» тезу про 25 млн співвітчизників за кордоном, О. Лебедь скаржився, що вони начебто вже не мають надії повернутися на батьківщину, а в місцях їхнього проживання вирує беззаконня. Тому головною метою руху було проголошено відстоювання «інтересів росіян, які проживають у пострадянських республіках, оскільки розірвана нація – це нація калік» (Лебедь, 1995). Сама ж політична платформа КРО ґрунтувалася саме на проблемі «розділеної російської нації». У середовищі КРО показав себе майбутній очільник Комітету Держдуми РФ у справах співвітчизників за кордоном Костянтин Затулін (Константин Затулин), який долучився до створення Інституту країн СНД (Інститут діаспори та інтеграції) у 1996 р. і впродовж багатьох років спекулював на темі «співвітчизники за кордоном», закликаючи владу взяти під захист росіян, які мешкають у «близькому зарубіжжі». Зокрема, обстоював створення автономії у східних областях України та Криму, а її особливий статус мав бути підкріплений гарантіями Москви. Разом з іншими adeptами слов'янської єдності, зокрема Н. Нарочницією та К. Мяло, К. Затулін обстоював необхідність сприйняття країн СНД та Балтії як «частини силоміць розділеного на території своєї історичної державності народу» (Марьямова-Давыдова, 1995). З огляду на таку «єдність», було запропоновано не допускати застосування визначення національної меншини щодо будь-яких народностей на території СНД. Натомість співвітчизникам, які в силу обставин проживали за межами Росії, було запропоновано надавати російське громадянство.

Резонанс щодо теми захисту «співвітчизників за кордоном», поряд із її контраверсійністю, змушував реагувати й російські ліберальні сили, які намагалися дещо згладити великодержавну риторику колег. Зокрема, у передвиборчих планах партії «Яблуко» йшлося про імовірність укладення в межах СНД договору про взаємну підтримку діаспор та забезпечення гарантій евакуації. Політична сила завбачливо дистанціювалася від ідеї радикальних дій як варіанта відповіді на пряму дискримінацію співвітчизників (Солодовник, 1995). У травні 1996 р. аналітики Ради із зовнішньої та оборонної політики (координовані політологами Сергєєм Карагановим (Сергей Караганов) і Віктором Третьяковим (Виктор Третьяков)) у Москві підготували доповідь, у якій припускали, що в перспективі найближчих 10–15 років на теренах колишнього СРСР (окрім країн Балтії) могло відбутися створення нової союзної держави (принаймні на конфедеративних або й федеративних принципах), де «першу скрипку» мала би грати РФ. Та й із тими колишніми радянськими республіками, які з тих чи тих причин не ввійшли б до складу нового утворення, у документі пропонували на двосторонній основі та в межах «круглого столу» СНД створити «культурно-історичну спільність» (на зразок Британської співдружності націй) (Возродится ли, 1996).

Перемога Б. Єльцина на виборах 1996 р., що стала наслідком фальсифікацій і використання адмінресурсу, засвідчила те, що населення дедалі менше вірить у побудову демократичної Росії на противагу радянській тоталітарній системі. Росія проголосила себе спадкоємицею СРСР, однак не мала такої ж потуги для реалізації важливих програм у зовнішній та внутрішній політиці. І хоча у програмних документах містилися згадки про існування «законних інтересів Росії» на просторі колишнього СРСР і навіть про спроби Заходу потіснити Росію з її «історичних рубежів»

(Послание-2, 1995), існувало розуміння, що для обґрунтування її нового геополітичного статусу владі варто змінити ідеологію державної політики. Таке завдання було покладене на кремлівських політтехнологів Пьотра Щедровіцького (Пётр Щедровицкий) та Глеба Павловського (Глеб Павловский), які, оминаючи питання внутрішньої політики, запропонували зосередити увагу на формуванні нового іміджу Росії у світі. Оскільки тему «захисту» прав росіян у «ближньому зарубіжжі» активно використовували опоненти влади, фахівці-політтехнологи акцентували увагу на взаємодії держави зі співвітчизниками в «далекому зарубіжжі». Спеціально створений для цього 1996 р. «Русский институт» проголошував своєю метою «сприяння становленню російської культурної самосвідомості й інститутів нової суспільної ідентичності» (Павловский, Чернышев, 1996), по суті пропагуючи розбудову нової системи зв'язків між «русскімі» поза межами РФ. Сама ж Росія в цьому контексті поставала як «цілий світ» (Послание-3, 1996), з новою, якісно відмінною, ідентичністю.

Розмірковуючи над ідентичністю та цивілізаційним місцем Росії у світі, Пьотр Щедровіцький та філософ Єфім Островський (Ефим Островский) у грудні 1997 р. означили терміном «русскі» весь багатонаціональний народ Росії зі «спільною не кров'ю, але долею» (Островский, Щедровицкий, 1997). У вирі міркувань філософів про поєднання в культурі холоду та тепла, льоду та полум'я (Очирова, 1994) визріло поняття «Світ Росії», що згодом трансформувався в ідеологічний концепт «русскій мір». У такому «русскому міре» філософи поєднали великі й малі спільноти, «які думають і говорять російською мовою» (Островский, Щедровицкий, 1999). На формування таких спільнот, що утворювали масштабну російську діаспору у світі, на їхнє переконання, вплинула соціальна деградація російського суспільства впродовж усього XX ст., що в такий спосіб сама себе компенсувала. Владі було запропоновано узяти на озброєння всю діяльність «по лінії культури, науки, освіти» задля того, щоб росіяни, які проживали за межами РФ, «мали можливість дивитися російське телебачення, читати російські книжки, віддавати дітей у російські школи» (Островский, Щедровицкий, 1999). Інтелектуалам фактично вдалося сформулювати суміш ідеологічного концепту, що ввібрав три складові, які досі розвивалися окремо: політику щодо стратегічно важливого «ближнього зарубіжжя», взаємодію Росії з російською діаспорою і становлення Росії як месіанського проєкту (Ларюэль, 2015).

Та поміж гуманітарними завданнями підтримки діаспори П. Щедровіцький та Є. Островський вказували на ще одну важливу складову – можливість Росії розширити свій вплив на перебіг світових процесів. Концепт «русскій мір» ставав символом нової, глобальної, Росії: «... русскій мір у світі світів, що залучає росіян усього світу до участі в одному з нових глобальних метапроєктів» (Ларюэль, 2015). Саме ж поняття «русскій мір» не з'явилося нізвідки й одномоментно – базові метафори, символи та риторичні засоби сягали імперської ідеології XIX ст., коли було зроблено перші спроби сенсово окреслити те, що пізніше назветь «русскій мір» у вигляді літературних метафор (Артимишин, Костюк, 2020, с. 155).

Формування опори «русского міра» у «ближньому зарубіжжі», а також встановлення «об'єктів для захисту» потребували чіткого означення, кого з діаспори можна зараховувати до «русскіх». Сам термін «русскій»¹ не був етноцентричним, з огляду на проголошений універсум «русского міра». Ще в Декларації Держдуми РФ

¹ Серед населення РФ термін «російський» викликав негативні асоціації, пов'язані з невдачами ліберальної ідеології першої половини 1990-х років.

від 8 грудня 1995 р. до категорії співвітчизників зараховували всіх вихідців із СРСР і Росії та їхніх прямих нащадків, незалежно від національної й етнічної належності, мови, віросповідання тощо, які є громадянами РФ, заявили про свій духовний чи культурно-етнічний зв'язок із РФ чи будь-яким із суб'єктів РФ і підтвердили його (Постановление-4, 1995). У наступні роки російські законотворці пробували проголосити росіян «розділеним народом» і намагалися його «возз'єднати». Йдеться про законопроекти: «Про національно-культурний розвиток російського народу», «Про російський народ», «Про право російського народу на самовизначення, суверенітет на всій території Росії та возз'єднання в єдиній державі» тощо. Їхні автори, щоправда, вказували, що таке «возз'єднання» має відбуватися «на ґрунті вільного волевиявлення», механізм якого був невизначеним і створював можливості для маніпуляцій. Однак спроби закріпити захист «співвітчизників» на законодавчому рівні так і не здобули підтримки.

На темі «співвітчизники за кордоном» активно спекулювали під час ратифікації «Великого договору», яким Україна та Росія декларували непорушність кордонів і взаємну повагу до суверенітету один одного. Якщо в Україні двосторонній документ, підписаний главами держав у травні 1997 р., ратифікували в парламенті у січні 1998 р., то в Державній думі РФ процес ратифікації розтягнувся на майже 2 роки. «Обман століття» (Затулин, 1999), як називали у РФ цей договір, для частини російського політикуму став символом не лише зради національних інтересів і відмови Росії від «исконно русских земель», а й зради величезної російської діаспори, яка нібито чекала на захист і підтримку Росії.

Для націонал-патріотичної частини політикуму документ юридично закріплював відторгнення від Росії значних історично і стратегічно важливих територій та утвердження російського народу як розділеної нації (Парахонський, Яворська, 2019, с. 259). Очевидно, з цим і була пов'язана активізація Держдуми РФ у роботі з нівелювання міждержавних кордонів, громадянства, суверенітету сусідніх держав. Закріплення у Конституції Автономної Республіки (АР) Крим української мови як єдиної державної на території півострова в Росії назвали «дискримінацією». Попри те, що поряд з українською були передбачені «функціонування і розвиток, використання і захист російської, кримсько-татарської, а також мов інших національностей», Держдума РФ 23 жовтня 1998 р. звинуватила Київ у спробах вирішення української внутрішньої геополітичної проблеми за рахунок «жорсткої дискримінації російського народу Криму» (Функциональное пространство). У федеральному законі від 13 листопада 1998 р. ледь не основним завданням найближчих років була проголошена репатріація співвітчизників російського походження із країн СНД.

Серед засобів заохочення переселення на територію РФ була вказана можливість надання російського громадянства особам, які проживають і в Україні. Наявність у них українського громадянства, а також відсутність механізму відмови від нього, до уваги не брали. Зауважу, що зрештою, пов'язавши із процесом ратифікації «Великого договору» перебування у Криму військової бази Чорноморського флоту РФ, 25 грудня 1998 р. нижня палата парламенту Російської Федерації – Державна дума, а 17 лютого 1999 р. верхня – Рада Федерації затвердили документ (Засади взаємовідносин, 2014). Він не змінював ставлення до України агресивної частини російської політичної еліти, яка сприйняла його підписання і ратифікацію як серйозну поразку Москви. Як відгомін протистояння навколо ратифікації «Великого договору» з Україною у 2000 р.

фракція ЛДПР внесла на розгляд Держдуми проєкт постанови «Про права російського народу на самовизначення, суверенітет на всій території Росії та возз'єднання в єдиній державі», який, щоправда, провалився. Показово, що наявність труднощів у відносинах з Україною замовчував президент Б. Єльцин. Зокрема, у посланні до Федеральних зборів 1998 р. він зазначав, що реалізація прав співвітчизників за кордоном – важливий елемент політики РФ у країнах Балтії, яка, попри зусилля Росії та низки європейських інститутів, у відносинах з Естонією та Латвією досі не врегульована (Послание-4, 1998). Так само про дискримінацію російськомовного населення й незмінності курсу РФ щодо захисту прав «співвітчизників за кордоном» йшлося в посланні президента і 1999 р. (Послание-5, 1999).

Юридичне закріплення категорії «співвітчизник за кордоном» відбулося у травні 1999 р. Згідно із Федеральним законом РФ, під ними розуміли всіх російськомовних людей, що не мають своєї держави, крім євреїв, вірменів, грузинів та українців. Закон виділяв три категорії «співвітчизників»: громадян РФ, які постійно проживають за її межами; громадян колишнього СРСР (але не Росії), що проживають у пострадянських країнах; емігрантів із Російської імперії, СРСР і РФ та їхніх нащадків, у яких немає російського громадянства. У документі зазначено, що співвітчизники, які проживають за кордоном, мають цілковите право «покладатися на підтримку РФ у здійсненні своїх цивільних, політичних, соціальних, економічних та культурних прав, збереження мови та самобутності» (Федеральный закон, 1999).

Запропонована ідея П. Щедровіцького та Є. Островського щодо формування з діаспори/«співвітчизників за кордоном» мережевих спільнот «русского міра» отримала практичне втілення на початку 2000-х років, коли відповідна політика стала частиною новопосталого концепту «русский мір», що його взяла на озброєння Адміністрація президента РФ. Концепт розглядав «співвітчизників за кордоном» як складову свого росту та модернізації, а також прагнув використати можливості російської діаспори, особливо на Заході, для свого посилення (Щедровицкий, 2000).

Прийшовши до влади у 2000 р., Президент РФ Володимир Путін (Владимир Путин) оголосив про початок нової політики щодо «співвітчизників», яка дала старт доктрині «русский мір» (Русский мир, 2015). На практиці ж відбувся остаточний демонтаж демократичних інститутів і формування деспотичного, гіпернаціоналістичного режиму (Мотиль, 2016). Господар Кремля, говорячи про «русский мір», вказував на мовну, культурну та цивілізаційну єдність російської діаспори на пострадянському просторі. Він також висловлював невдоволення станом захисту прав росіян за межами Росії. Зокрема, у січні 2001 р. скаржився на недостатню підтримку російських громад СНД із боку Росії, а також на явні недоопрацювання в захисті російської діаспори, культури й мови (Выступление-1, 2001). Водночас у міру утвердження політичного режиму В. Путіна політика щодо «співвітчизників за кордоном» переорієнтовувалася на досягнення двох основних стратегічних завдань: створення спільноти «російських співвітчизників за кордоном» як такої, а також забезпечення лояльності та підтримки зовнішньополітичного курсу Росії з боку «співвітчизників за кордоном» (Якубова, Головкин, Примаченко, 2018, с. 92–93).

Із входженням «русского міра» в політичний лексикон упродовж 2000 р. офіційна Москва дедалі частіше заявляла про право на активне відстоювання зовнішньополітичних інтересів. На той момент влада РФ провела колосальну роботу з окреслення пріоритетів зовнішньої політики, а також з аналізу зовнішніх загроз. У

Воєнній доктрині від 2000 р., зокрема, йшлося про те, що Росія має цілком законне право використовувати армію не лише для захисту, а й для тиску на інші держави. Мовилося про підтримку політичних дій відповідними військовими заходами, а також військово-морської присутності (Указ Президента-3, 2000). У Концепції зовнішньої політики РФ того ж року до військового додавався економічний тиск із наголосом на необхідності бути готовим «до використання всіх наявних в її [Росії – *О. К.*] розпорядженні економічних важелів і ресурсів для захисту національних інтересів» (Концепция-2, 2000).

Такі потуги з відстоювання національних інтересів тісно перепліталися з розширенням меж уявного «руського міра». Демонструючи взаємопов'язаність концепту з поняттям «співвітчизники за кордоном», Президент РФ В. Путін у жовтні 2001 р. на I Конгресі співвітчизників у Москві вказував, що ідентифікатор «руський» є передусім особистим вибором кожного. А така прихильність до російської мови і культури, та й загалом до Росії, виводила «руський мір» за географічні межі Росії і навіть далеко за межі російського етносу (Выступление-2, 2001). Вказуючи на захист прав та інтересів російських громадян, «співвітчизників за кордоном», у посланні до Федеральних зборів РФ В. Путін зазначав, що «сотні тисяч людей, які проживають і працюють за межами своєї країни, мають бути впевнені, що Росія не покине їх, якщо вони опинилися у скрутній ситуації» (Послание-6, 2001). І російські дипломати мають ставати в таких випадках не просто активними, «але наступальними та професійно жорсткими, ефективними» (Послание-6, 2001). Вже у спеціальній трирічній програмі уряду РФ 2002 р. зазначено, що Росія розглядає надання «співвітчизникам за кордоном» допомоги та підтримки як одну з важливих складових державної політики (Распоряжение Правительства, 2002).

Провідну роль у формуванні політики щодо «співвітчизників» мала Адміністрація президента РФ – спеціально створений 2002 р. Відділ з роботи із співвітчизниками за кордоном Управління із зовнішньої політики. Курував процесом заступник голови Адміністрації президента РФ Владіслав Сурков (Владислав Сурков), який надав терміну ідейне наповнення в його кремлівському трактуванні: «Співвітчизниками у Кремлі вважають усіх, хто розмовляє російською, цікавиться російською культурою та хоче підтримувати зв'язки з Росією, не поділяючи їх за громадянством і національністю, які вторинні» (В Кремле, 2002). До налагодження співпраці в межах поширення «руського міра» було залучено максимально широке коло державних, приватних, громадських учасників, незалежно від рівня їхнього зв'язку з Росією та політичної орієнтації. Представники з майже 60 держав світу, зокрема і з України, які взяли участь у форумі Міжнародної ради російських співвітчизників у жовтні 2003 р., висловили готовність «сприяти створенню позитивного образу нової Росії», розробити «концептуальні основи “руського міра” задля об'єднання російської діаспори» (Скринник, 2003). Заяви форуму були співзвучні з тезами вищої політичної верхівки про наявність між державами СНД багатовікових історичних, культурних та інших зв'язків, що робили очевидною взаємозалежність розвитку держав регіону. Доповнювало такий взаємозв'язок проживання там «десятків мільйонів росіян» (Послание-7, 2003).

Основним у процесі самоідентифікації «руських» співвітчизників було поширення не так російської культури чи лояльності до Росії, як саме російської мови. В «Основних напрямках роботи МЗС Росії з розвитку культурних зв'язків Росії із

зарубіжними країнами» зазначено, що відносини із країнами СНД – пріоритетний напрям зовнішньої культурної політики Росії, а завданням залишається формування єдиного культурного, інформаційного й освітнього простору, «збереження багатомовних духовних зв'язків із народами цих країн», закріплення історично сформованих позицій російської мови (Основные направления, 2001). Російське МЗС виступало із пропозицією законодавчого закріплення на офіційному рівні російської мови у країнах СНД, яку супроводжували односторонні звинувачення в недостатній підтримці російської мови влади сусідніх держав. У березні 2002 р. Росія звинуватила і Україну в толеруванні та реалізації усунення російської мови зі свого інформаційного простору.

Інституціоналізація ідеї співпраці зі «співвітчизниками за кордоном» і перетворення їх на прагматичний інструмент досягнення зовнішньополітичних цілей спостерігається на межі 2004–2005 рр. Багато хто з дослідників пов'язує це з подіями Помаранчевої революції в Україні, яку російський Президент В. Путін сприйняв як особисту образу. Попри те, що Помаранчева революція в Україні та Трояндова у Грузії вказували на відмову суспільств цих держав вважати російський шлях розвитку привабливим для себе, «холодний мир» між Росією та Заходом, який настав після «холодної війни», почав стрімко крижати через те, що в Москві вирішили, що рівновага її інтересів із Заходом на пострадянському просторі порушена на користь останнього (Бульвінський, 2020б, с. 384). Події в Києві та перемога «помаранчевих» спонукали владну вертикаль РФ розпочати активний перехід до оборонно-наступальної та антизахідної позицій. Називаючи розпад СРСР «найбільшою геополітичною катастрофою століття» (Послание-8, 2005), В. Путін зазначив, що це стало справжньою драмою для російського ж народу, оскільки десятки мільйонів російських співгромадян і співвітчизників опинилися за межами російської території. Тому для Росії найважливішим питанням, за його словами, залишалася міжнародна підтримка в забезпеченні прав російських співвітчизників за кордоном, і це не було предметом політичного чи дипломатичного торгу. Очевидно вказуючи на Україну, російський Президент закликав Організацію Північноатлантичного договору (НАТО) та Європейський Союз (ЄС) у своїй політиці на пострадянському просторі довести повагу до прав людини, охоплено із правами національних меншин. Водночас після розвороту зовнішньої політики України у напрямі Європи після Помаранчевої революції, концепт «руський мір» з апеляцією до нагальності захисту прав «російськомовних» і «співвітчизників за кордоном», з одного боку, та запереченням суверенітету українського народу – з другого, перетворився чи не на лейтмотив російсько-українських міждержавних відносин та затяжної дипломатичної війни (Смолій, Якубова, 2018, с. 26).

У самому ж концепті «руський мір» спостерігався відхід від ідеї «співвітчизники за кордоном» на користь ідеї «історичне братерство народів» із-поміж колишніх пострадянських республік, що було нічим іншим, як яскравим виявом великодержавного шовінізму. Очевидно, і самі теоретики «руського міра» не могли остаточно дати визначення не лише того, що треба під ним розуміти, а й такої фундаментальної для подібних концептів складових, як «географія поширення». Так, у 2006 р., у День народної єдності (у Росії відзначають щорічно 4 листопада), В. Путін заявляв, що це свято «об'єднує не лише багатонаціональний народ Росії, а й мільйони наших співвітчизників за кордоном, весь так званий рускій мір» (Выступление-3, 2006). Однак уже за рік історична географія «руського міра» була суттєво звужена до масштабів православної спільноти.

*«Русский мир» на руїнах Северодонецька, лютий 2023.
Джерело: тг-канал serhiy_hayday.*

Цього ж року вже в ширшому форматі В. Путін згадував політичних діячів, науковців і викладачів, працівників російськомовних медіа з різних країн – усіх, кому близькі та дорогі поняття «русский мир» і «російське слово» (Приветствие, 2007). Об'єднавчим чинником тут була російська мова, що стала мовою міжнародного спілкування та «історичного братерства народів», як союзу багатьох народів і культур. Вона нібито була не просто оберегом цілого пласту світових досягнень, «а й живим простором багатомільйонного “русского міра”, який, звичайно, значно ширший, ніж сама Росія» (Послание-9, 2007). Владімір Путін наголошував, що концепт «може і має об'єднати всіх, кому дорогі російське слово та російська культура, де б вони не жили – у Росії чи за її межами, і до якої б етичної групи не належали» (Мы русский мир построим, 2007).

Втім, варто погодитися з Л. Якубовою, яка акцентувала, що не існує умоглядного «російського та російськомовного населення» України, а натомість є конкретні територіальні громади зі специфічними типологічними ознаками, з огляду на час й обставини утворення, демографічні, освітні, ментальні, соціально-економічні параметри тощо, що були вмонтовані в певну систему координат внутрішніх і зовнішніх соціально-економічних та інформаційних зв'язків. Це робило регіональні громади Криму і Донбасу такими ж унікальними, як і решти України, а не «русским міром», як самим собою аргументом розширення державних кордонів РФ (Якубова, 2017, с. 82).

Постійною ж у цій всій вакханалії з визначенням меж «русского міра» і поняття «співвітчизники за кордоном» залишалася лише теза про нібито утиски прав російськомовних за межами Росії. Під час парламентських слухань щодо захисту прав співвітчизників за кордоном Держдума погодилася на необхідність вироблення заходів, спрямованих на прирівнювання прав співвітчизників, що не мають російського громадянства, до прав громадян РФ, які проживають за кордоном (Защита прав, 2006). Ухвала за підсумками слухань була прийнята в активній компанії, спрямованій

на захист сформованої у Криму макроетнічної ідентичності росіян, яким начебто нав'язували українську. Крім того, державним органам рекомендували розробляти регіональні (територіальні) програми підтримки співвітчизників, що проживають за кордоном, і здійснювати їхнє фінансування; сприяти національно-культурним автономіям із компактним проживанням етнічних росіян. Програми також стосувалися розвитку відносин в економічній й освітній сферах, залучення висококваліфікованих працівників через надання їм громадянства, розвиток культурної та спортивної сфер (Защита прав, 2006).

Показово, що в цей час відбулося нове апелювання влади до суспільства щодо необхідної мобілізації сил і ресурсів для захисту своїх співгромадян. Уже згадуваний В. Сурков вказував на нагальну потребу захисту прав «російськомовних» і «співвітчизників за кордоном», наполягаючи на постійній ідеологічній мобілізації суспільства (Сурков, 2007). Започатковані державні програми щодо переселення «співвітчизників за кордон» через сумнівну привабливість РФ для життя були реалізовані в невеликих масштабах. Впроваджувати концепт «руський мір» як поліетнічний проєкт нової російської ідентичності був покликаний спеціально створений у 2007 р. фонд «Русский мир» (Указ Президента-4, 2007), а також засноване роком пізніше Федеральне агентство – Росспівробітництво. Прокремлівські політологи заперечували наявність політичної складової в діяльності цих органів, надаючи їм винятково культурологічний зміст. Як зазначав директор фонду «Русский мир» В'ячеслав Ніконов (Вячеслав Никонов), під «руським міром» треба розуміти не лише росіян чи російську діаспору у країнах близького та далекого зарубіжжя, а й іноземців, які розмовляють російською, вивчають чи викладають її, – всіх тих, кого щиро цікавить Росія та її майбутнє (Идеология Фонда). Таке благородне, на перший погляд, інституційне оформлення мало оптимізувати зусилля держави та суспільства. Проте насправді відбувалася формалізація та надмірна заполітизованість відносин із російською діаспорою (Агеева, 2022). Риторика щодо необхідності відновлення «великої країни» в її колишніх кордонах зробила такі ідеї домінантними у стилі політичного мислення не лише російської політичної еліти, а й політичного менталітету росіян як нації загалом (Мищенко, 2004, с. 168). Та й саме суспільство скептично ставилося до державних ініціатив. За даними всеросійського опитування, яке провів Всеросійський центр вивчення громадської думки 2008 р., ефективною її вважав лише 21 % респондентів, тоді як 37 % – малоефективною, а неефективною – 20 % (Защита соотечественников, 2008).

Починаючи з 2007 р., зі сумнозвісної «Мюнхенської промови» В. Путіна, зовнішню політику у РФ конструювали крізь призму цивілізаційного змісту. У межах наднаціонального проєкту, покликаного переосмислити місце Росії у світі, концепція «суверенна демократія» як апеляція до національних особливостей та історичних традицій Росії як великої держави (Лапина, 2009) і носія «цивілізаційної місії», ідея російської окремішності започаткувала новий етап розвитку її відносин із сусідніми державами та діаспорою, що в сукупності формували єдиний «руський мір». Сам же концепт як символ імперської ідентичності визначав рівень взаємодії із «руськими» як спосіб розширення.

У Концепції зовнішньої політики 2008 р. російську діаспору – «руський мір» – Москва розглядала як партнера у справі «розширення і зміцнення простору російської мови та культури» (Концепция-3, 2008). Роздробленість, що стояла на заваді

адекватного усвідомлення своїх етнокультурних, соціально-економічних і політичних прав російською громадою, було запропоновано подолати консолідацією співвітчизників у їхньому діалозі з історичною батьківщиною. Концепція давала Росії змогу самостійно діяти в інтересах підтримки безпеки у світі на глобальному й регіональному рівні та для захисту своїх національних інтересів: «Росія має бути готовою до використання всіх наявних у її розпорядженні економічних важелів і ресурсів для захисту національних інтересів ... Якщо партнери не будуть готові до спільних дій, Росія для захисту своїх національних інтересів буде вимушена діяти самостійно» (Концепция-3, 2008). Цікаво, що в цьому ж документі з'явилися перші згадки про протидію Росії «виявам неофашизму, будь-яким формам расової дискримінації, агресивного націоналізму, антисемітизму та ксенофобії, спробам переписати історію та використовувати її з метою нагнітання конфронтації та реваншизму у світовій політиці, підданню ревізії підсумків Другої світової війни» (Концепция-3, 2008). У майбутньому ці речі стали одними з основних у риторичі кремлівських пропагандистів для виправдання військової агресії та агресивних дій на міжнародній арені. Як зазначив у виступі на III Світовому конгресі співвітчизників президент РФ Дмитрій Медведєв (Дмитрий Медведев): «... минув той час, коли люди, які опинилися поза батьківщиною, причому часто не зі своєї вини і навіть без своєї волі, просто викреслювалися з життя нашої країни. Підтримка співвітчизників – це один із найважливіших напрямів розвитку нашої держави» (Выступление-5, 2009). Російська мова тут фігурувала як основна складова «русского міра». Ще одним критерієм було своє самоусвідомлення як частини Росії. Тут головним завданням «русского міра» стало його максимальне поширення, а сам він мав стати єдиним інформаційним простором (Выступление-6, 2012).

Апробувати такий підхід Росія змогла вже в серпні 2008 р., коли під приводом «захисту співвітчизників» вступила у військове протистояння із Грузією. Очевидною була надуманість причин початку війни і спроба Росії використати конфлікт навколо Південної Осетії та Абхазії, адже насправді у відсотковому вимірі чисельність росіян у регіоні сягала заледве 2 % (Населення, 1989). Військовий захист «співвітчизників за кордоном» став апофеозом зовнішньополітичних потуг Росії в її спробах стати полюсом сили за допомогою силових методів і взаємодії з діаспорою та продемонстрував, що Кремль може використати найочевидніші надумані причини для війни проти слабшої у військовому й економічному вимірах держави. Грузію ж вона цинічно трактувала як агресора, який нібито напав на російських миротворців і розв'язав війну проти Осетії (Бульвінський, 2020а, с. 330). І «захист співвітчизників за кордоном» як одна із причин військової інтервенції був не випадковим, адже саме ця тема на той момент стала пріоритетною для Адміністрації президента РФ.

Показово, що цього ж року на квітневому саміті НАТО в Бухаресті В. Путін представив аргументи, які в майбутньому використовували для обґрунтування агресії Росії в Україні. Вказуючи на наявність російських інтересів щодо України й імовірних шляхів її інтеграції, він зазначав, що в Україні, яка є «складною державою, створеною в радянський час», проживає 17 млн росіян, які фактично складають усе населення Півдня України, а Крим «просто отриманий Україною рішенням політбюро ЦК КПРС. Навіть не проведено було державних процедур із передачі цієї території» (Выступление-4, 2008). Фактично вже тоді В. Путін поставив під сумнів територіальну цілісність України, висунувши їй претензії щодо АР Крим.

У наступні роки чинник орієнтування на діаспору в реалізації зовнішньої політики РФ децю втратив значущість, поступившись місцем концепту «русскій мір» у його трактуванні Російською Православною Церквою (РПЦ). Імовірно, це було зумовлене впровадженням політики «м'якої сили», що давала РПЦ місію формування особливого цивілізаційного наддержавного простору, який розмивав кордони, роблячи все населення «русскімі людьми» в межах «русского міра». Сам термін почав більше асоціюватися з діяльністю РПЦ, аніж із першими особами РФ, після програмного виступу очільника РПЦ Патріарха Кіріла (Кирил) на III Асамблеї «Русській мір» в листопаді 2009 р. (Здіорук та ін, 2014, с. 13).

Поряд із політикою «м'якої сили», яку впроваджували спеціально створені для цього фонди, парафії РПЦ, а також мережа пропагандивних медіа ресурсів, доктринальні зміни в силовому блоці захисту національних інтересів Росії на міжнародній арені стосувалися і співвітчизників за кордоном. У Воєнній доктрині 2010 р. були розширені можливості для силових дій за межами Росії, що стало новим завданням російської армії у мирний час. «Із метою захисту інтересів Російської Федерації та її громадян, підтримки міжнародного світу та безпеки формування Збройних сил Російської Федерації можуть оперативно використовуватися за межами Російської Федерації відповідно до загальновизнаних принципів та норм міжнародного права, міжнародних договорів Російської Федерації та федерального законодавства», — йшлося в документі (Указ Президента-5, 2010). Також Росія залишала за собою право вживати заходи для запобігання (усунення) загрози миру, придушення актів агресії (порушення миру). Зрозуміло, що «захистити» російських громадян Москва планувала передусім на пострадянському просторі, як це було апробовано під час війни проти Грузії, хоча на офіційному рівні російські політики та дипломати вказували на відсутність будь-яких проблем. Зокрема, посол РФ у Києві Віктор Черномірдин (Виктор Черномырдин) неодноразово публічно заявляв, що в Україні немає проблем ні з російською нацменшиною, ні з російською мовою (Коцина, 2009), а його наступник на посаді Михайл Зурабов (Михаил Зурабов) у 2010 р. взагалі використовував риторику про єдиний народ, «зі своїми нюансами, зі своїми особливостями, але єдиний народ» (Зурабов записал українцев, 2010).

І справді, у руслі «єдиного народу» Кремль, починаючи з 2009–2010 рр., безперешкодно здійснював свою пропагандивну роботу в Україні. Цьому сприяла політична кон'юнктура в Україні, яка прихильно ставилася до діяльності російського Федерального агентства у справах СНД, співвітчизників, які проживають за кордоном. Діяльність Росспівробітництва була не лише пропагандивною, а й несла відкрито антиукраїнську риторику, спрямовану на розкол українського суспільства. Водночас відбувалася зміна підходу до категорії «співвітчизники за кордоном». Із метою переходу від кількісного до якісного узагальнення 2010 р. було законодавчо звужено поняття «співвітчизник», прибравши з нього категорію колишніх громадян СРСР та їхніх нащадків. Натомість ними тепер вважали осіб та їхніх нащадків, «які проживають за межами території Російської Федерації і переважно належать до народів, що історично проживають на території РФ» (Федеральный закон, 2010).

Під час президентської кампанії 2012 р. світ побачила стаття кандидата в Президенти РФ В. Путіна, де були гостро розкритиковані наміри окремих політичних діячів будувати майбутню Росію винятково на засадах «расової чистоти», російської етнічності чи потреби «руйнування імперії, яка сиділа на ший російського народу»

(Путин, 2012). Модель «національна держава», основана на етнічній ідентичності, переживала кризу, що засвідчив провал політики мультикультуралізму на Заході. Натомість російська національна політика ґрунтувалася на багатовіковому розвитку Росії як багатонаціональної країни, де постійно відбувався процес взаємного звикання, взаємного проникнення, змішування народів «на сімейному, на дружньому, на службовому рівні» (Путин, 2012). На думку В. Путіна, визначальними у формуванні такої унікальної поліетнічної цивілізації були культура та народ, які формували т. зв. російське культурне ядро (Путин, 2012). Вибір же існувати в межах такої цивілізації російський народ підтверджував «не на плебісцитах і референдумах, а кров'ю. Всією своєю тисячолітною історією» (Путин, 2012).

Уже втретє у статусі Президента РФ В. Путін у посланні Федеральним зборам РФ вказував на «нерозривну, тисячолітню історію» Росії (Послание-10, 2012), на основі якої, на його думку, росіяни мали віднаходити внутрішню силу і зміст національного розвитку, а також наголошував на єдності, попри етнічне походження єдиного «русского народу» (Послание-10, 2012). Відстоюючи тези про Росію як багатонаціональну державу-цивілізацію, В. Путін дав вказівку розробити механізм пришвидшеного надання російського громадянства носіям російської мови і нащадкам тих, хто народився у СРСР та Російській імперії, а також «розширювати присутність Росії у світовому гуманітарному, інформаційному та культурному просторах» (Послание-10, 2012). Крім того, висловив переконання, що не пізніше 2015 р. в'їзд до Росії повинен бути дозволений винятково за закордонними, а не внутрішніми паспортами інших країн (що й було реалізовано). Сама ж риторика навколо ідеологічного концепту «русский мір» ставала дедалі реваншистською, де захист «співвітчизників за кордоном» був тотожний поняттю Росії-збиральниці земель, розділених «штучними» кордонами території Російської імперії. У самій ж Росії склалася своєрідна політична, економічна й ідеологічна «особливість» – пасіонарність розвитку країни як імперії із власним царем-самодержцем і патріархом (Кондратенко, 2015, с. 131).

В оновленій Концепції зовнішньої політики РФ, затвердженій 15 лютого 2013 р., у реалізації стратегічних пріоритетів, а отже, й розповсюдженні «русского міра», провідна роль була відведена «м'якій силі», яка охоплювала інформаційні, гуманітарні та культурні механізми. І хоча застосування «м'якої сили» декларувалося як інструмент для створення та промоції привабливого образу Росії, насправді вона була спрямована на ширше коло геополітичних і геоекономічних інтересів (Концепция-4, 2013). Відтак комплекс зовнішньополітичних завдань не був обмежений взаємодією зі співвітчизниками, а поширював наративи «русского міра».

Фактично, у Росії на 2013 р. – початок 2014 р. в ідеологемі «русский мір» остаточно поєдналися ідея захисту «співвітчизників за кордоном» і суспільний запит на прагматичну та жорстку міжнародну політику. Складовою дискурсу про національну ідентичність стала дедалі агресивніша риторика й позиція «фортеці в облозі», яку нібито уособлювала Росія, що протистояла державам Заходу, що становили загрозу для її подальшого процвітання. Також лунали докори в нібито черговому наступі на інтереси російських «співвітчизників за кордоном» та обов'язок їхнього захисту. У центрі проблем було право на вивчення рідної мови і здобуття освіти російською (Сравнительный анализ, 2014, с. 13). Сам же «русский мір» як «проект», який еклектично синтезував культуру, релігію та політику, був зручним, мав універсальне використання і для політичних цілей, як-от забезпечення інтеграційних й

експансіоністських зусиль чи повсякденна робота державних органів влади в гуманітарній сфері (Здіорук та ін., с. 21).

Під час військового вторгнення в Україну на початку 2014 р., що супроводжувалося заявами про «військовий переворот у Києві», «бандерівців при владі», русофобію та потребу захисту російськомовних у сусідній державі, гасло культурно-духовної ідентичності «співвітчизників за кордоном» швидко переросло в заклики відновлення радянської імперії, об'єднання колишніх пострадянських республік у межах єдиного «руського міра». Трактуючи Революцію Гідності як державний переворот, інспірований Заходом у межах «руського міра», Президент РФ В. Путін вказував, що «у випадку з Україною наші західні партнери перейшли межу ... Вони ж чудово знали, що і в Україні, і в Криму живуть мільйони російських людей» (Путін: в случае с Украиной, 2014). Із подібними повідомленнями виступав і голова російського МЗС Сергій Лавров (Сергей Лавров), який пізніше зазначав, що ситуація в Україні стала для російської діаспори справжнім випробуванням на міцність (Выступление-7, 2015). Як зазначали фахівці Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД): «Штучне створення конфліктів на мовно-культурному ґрунті стало однією із причин загострення українсько-російських відносин» (Мазука, 2014). Насправді ж, неспроможна економічним і політико-дипломатичним шляхами здійснювати глобальну конкуренцію, офіційна Москва, за словами Г. Перепелиці, створивши доктрину «руській мір», зайнялася руйнацією світового порядку (Криза, 2019). Як наслідок – анексія АР Крим та захоплення підтримуваними Росією сепаратистами влади в окремих районах Луганської та Донецької обл., заворушення з десятками постраждалих у Харкові й Одесі. Запропонована ж Росією до побудови на українських територіях Новоросія була все ж не закономірним явищем, а штучним конструктом, створеним у прокремлівських політтехнологічних кабінетах (Артимишин, Соляр, 2022а, с. 423).

«Русській мір» та ідея захисту «співвітчизників за кордоном» як обґрунтування російської зовнішньої політики по суті стали ідеологічним тлом для ведення політичної, культурної і військової експансії щодо сусідніх держав. Цивілізаційна належність жителів АР Крим (Обращение Президента, 2014), як, зокрема, вказував В. Путін у промові з нагоди її анексії 18 березня 2014 р., через більшість російськомовного населення, з погляду Росії, мала «узаконити» вторгнення у сусідню суверенну державу й анексію частини її території. При цьому господар Кремля, звертаючись до присутніх, зазначав, що його послання відповідає «і часу, і умовам», а також завданням, які будуть поставлені. Очевидно, апелюючи до голосування за сценарієм, В. Путін дякував усім «за підтримку, єднання та солідарність у доленосні моменти», коли багато вирішується для майбутнього Росії. За його словами, вона практично довела, що здатна захистити співвітчизників, із честю відстоювати правду і справедливість (Обращение Президента, 2014). Президент РФ сформулював основні тези новітньої російської зовнішньополітичної доктрини, яка оголошувала міжнародне право не догмою, а набором варіантів, із яких Кремль обиратиме те, що йому вигідно. З огляду на те, що держави поділяються на сильні та слабкі, територіальна цілісність і суверенітет останніх є полем домовленостей перших. При такому розкладі сил Росія є окремою країною – цивілізацією зі своїми унікальними цінностями, тому намагатиметься формувати свої правила гри в міжнародній політиці (Яременко, Белоколот, Хара, 2015). На це вказували і зміни у Воєнній доктрині РФ від грудня 2014 р., яка робила правомірним використання армії й інших силових структур для забезпечення захисту своїх

Плакат-застереження щодо використання російської мови на території суверенної держави Україна. Джерело: З мережі Інтернет.

громадян, що перебувають за межами РФ. По суті, положення доктрини надавали можливість розв'язання воєнного конфлікту в будь-якому регіоні світу (Лоссовський, 2015, с. 15). Така риторика була продиктована етнічним та великодержавним націоналізмом, де українців і росіян трактують як «один народ», а про Україну говорять як про штучно створену державу (Кузьо, 2018, с. 76).

Невизначеність ідентифікації росіян та розмитість поняття «Росія», що призводять до правового нігілізму в міжнародних відносинах і стають ідеологічним обґрунтуванням військової експансії у сусідні країни, створили простір для маніпуляцій, зокрема щодо розуміння статусу поняття громадянства або підданства (Парахонський, Яворська, 2019, с. 254–255). Підтримка імперської ідеології з «повернення Криму» російським суспільством, який на рівні емоційної складової політичних орієнтацій посилювався атмосферою небувалої істерії, нагнітанням страху, нав'язуванням ідеї, що росіянам в АР Крим загрожують радикальні українські націоналістичні організації (такої думки 2013 р. дотримувалося 67 % (Гудков, 2014)) призвели до того, що 54 % визнавали законним введення російських військ до українського Криму (Гудков, 2014).

Як бонус, Кремль одержав також значну підтримку представників численної російської та пострадянської діаспори у країнах Заходу. Значна кількість цих російських «співвітчизників» зберегла «базисну» ідентичність, її «ціннісні» пріоритети, а також москвоцентричний погляд на світ. Формуючи із сучасною Росією єдиний культурний та ідеологічний організм, ці члени західних ліберальних спільнот надають їй моральну підтримку, добровільно виконуючи роль агентів «руського міра» (Бережний та ін., 2018, с. 280).

Захищаючи «співвітчизників за кордоном», Кремль продовжив розширення своїх кордонів, розгортаючи війну в Україні у наступні роки. У Кремлі переконували, що подіями у АР Крим Росія продемонструвала здатність до забезпечення суверенітету, незалежності, державної та територіальної цілісності, захисту прав співвітчизників за кордоном. Також нібито зросла її роль у вирішенні найважливіших міжнародних проблем, врегулюванні військових конфліктів, забезпеченні стратегічної стабільності й верховенства міжнародного права в міждержавних відносинах (Указ президента-6, 2015). Насправді ж, як слушно зауважив акад. В. Горбулін, зовнішня політика Росії не ґрунтувалася на стратегічному плануванні щодо забезпечення планування коротко-, середньо- і довготермінових зовнішньополітичних рішень, а владні еліти намагалися обґрунтувати цей стан тим, що в сучасному світі стратегії стали абсолютно неможливими (Горбулін, 2016). Саме тому наукова й експертна громадськість дедалі частіше схиляється до думки, що розв'язання Росією війни проти України зумовлене насамперед внутрішньополітичними й пропагандивними міркуваннями – не допустити майдану в Росії (Мотиль, 2015).

Отже, під категорією «співвітчизники за кордоном», що сформувалася у вирі інтелектуальних дискусій 1990-х років щодо «розділеної російської нації», розуміли вихідців із СРСР та Росії і їхніх прямих нащадків, незалежно від національної та етнічної належності. Обстоюючи необхідність захисту «співвітчизників за кордоном» і встановлення з ними культурних зв'язків, Кремль намагався використовувати їх як інструмент для зміцнення своїх позицій у внутрішньополітичному просторі «ближнього зарубіжжя». На це була спрямована робота профільних відомств, державних і недержавних фондів, а також низка програм щодо надання допомоги й захисту прав російської діаспори.

Поява «руського міра», що трансформувався з метафори в політичну практику та новітню російську державну ідеологію – від відсутності перспективної мети до проголошення завдання збирання «роз'єданого народу» – сприяла позиціонуванню країни як особливого історико-культурного простору. Змістовна багатозначність ідеологеми допускала широкий спектр інтерпретацій, зокрема і як настанова до дій із захисту категорії «співвітчизники за кордоном». Спекулюючи на темі захисту прав російськомовного населення, Росія впродовж багатьох років намагалася втручатися у внутрішні справи сусідніх держав. Водночас активна пропагандивна діяльність неодноразово демонструвала справжні наміри російських реваншистів щодо України. Розмитість поняття «руський мір» у цьому контексті давала підстави для маніпуляцій та його використання, з огляду на політичну доцільність. Дискримінаційні, з погляду Кремля, дії щодо «співвітчизників за кордоном» могли «спонукати» Росію до перегляду своєї політики щодо окремої держави аж до розгортання військових дій.

Цілком очевидно, що в межах концепту «руський мір» Кремль застосовує російськомовне населення за кордоном для впливу – як інструмент дестабілізації та підривної діяльності. На зламі 2013–2014 рр. він використав гасла відновлення культурної єдності «руського міра» і «захисту російської мови та людей, які говорять нею», для виправдання територіальної експансії в Україну.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Агеева, В. (2022). Global Russians как российская «мягкая сила». *Россия в глобальной политике*, 20/1, 91–106.

Артимишин, П., Костюк, О. (2020). «Велика Польща» та «руський мір»: Україна у суспільно-політичному дискурсі та зовнішньополітичних доктринах сусідніх держав: монографія. Львів.

Артимишин, П., Соляр, І. (2022а). Проект «Новоросія» в контексті сучасної російсько-української війни. *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects: Scientific monograph*. Riga: Baltija Publishing, 414–423. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-223-4>

Артимишин, П., Соляр, І. (2022b). Між загрозою для суверенітету й регіональним лідерством: Україна та російські інтеграційні проекти на пострадянському просторі. *Український історичний журнал*, 5, 31–42. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.031>

Банах, В. М. (2009). Євразійство у Росії 1990-х років та українська незалежність. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія «Гуманітарні науки»*, 7, 82–89.

Бульвінський, А. Г. (2020а). Доктринальні засади політики Росії щодо пострадянського простору. В А. Г. Бульвінській (ред.), *Інтеграційні виміри трансформації пострадянського простору: монографія*. Київ, 306–336.

Бульвінський, А. Г. (2020b). Український чинник трансформацій пострадянського простору. В А. Г. Бульвінській (ред.), *Інтеграційні виміри трансформації пострадянського простору: монографія*. Київ, 380–402.

В Кремле создан отдел по работе с соотечественниками за рубежом. (2002). <https://www.newsru.com/russia/22jul2002/podrazdelen.html>

Возродится ли Союз? Будущее постсоветского пространства. Тезисы СВОП. (1996, 23 мая). *Независимая газета*.

Выступление-1: Выступление на совещании руководящего состава сотрудников дипломатической службы России, 26 января 2001 года, Москва. (2001). *МИД РФ*. <http://special.kremlin.ru/events/president/transcripts/21169>

Выступление-2: Выступление Президента России на Первом Всемирном конгрессе российских соотечественников. (2001). <http://vksrs.com/publications/vystuplenie-prezidenta-rossiivladimira/>

Выступление-3: Выступление Президента Российской Федерации В. В. Путина на государственном приеме, посвященном Дню народного единства. (2006). *МИД РФ*. https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/compatriots/stati_vystupleniya/1747913/

Выступление-4: Выступление Владимира Путина на саммите НАТО (Бухарест, 4 апреля 2008 года). (2008). <http://www.unian.net/politics/110868-vyistuplenie-vladimira-putina-na-sammitenato-buharest-4-aprelya-2008-goda.html>

Выступление-5: Выступление Президента России Д. А. Медведева на 3-м Всемирном конгрессе соотечественников, Москва, 1 декабря 2009 года. (2009). *МИД РФ*. https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/compatriots/vsemirnyy_kongress_sootechestvennikov/2009_vsemirnyy_kongress_sootechestvennikov/1660901/

Выступление-6: Выступление премьер-министра Российской Федерации Дмитрия Медведева на открытии VI Ассамблеи Русского мира «Русский язык и российская история». (2012). *Русский век*, 12, 44–45.

Выступление-7: Выступление Министра иностранных дел России С. В. Лаврова на встрече с членами Всемирного координационного совета российских соотечественников, Москва, 28 мая 2015 года. (2015). *МИД РФ*. https://mid.ru/ru/foreign_policy/compatriots/vsemirnyu_kongress_sootechestvennikov/id/1509403/

Гливаковский, А. (1992). «Империя зла» развалилась – что дальше? *Москва, 1*, 81–88.

Горбулін, В. (2014). «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. <http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiirevanshu-.html>

Горбулін, В. (2016, 2–9 липня). 2017-й: далі буде. *Дзеркало тижня*. <http://gazeta.dt.ua/internal/2017-y-dali-bude-cinnisni-resursi-viyni-i-miru-ukrayinskiy-format-.html>

Горбулін, В. П. (ред.). (2017). *Світова гібридна війна: український фронт*. Київ.

Гудков, Л. (2014). *О любви к Крыму*. Левада-Центр. Аналитический Центр Юрия Левады. <http://www.levada.ru/2014/03/18/o-lyubvi-k-krymu/>

Декларация о поддержке российской диаспоры и о покровительстве российским соотечественникам. Утверждена постановлением Государственной Думы от 08.12.1995 г. № 1476. (1995). <https://docs.cntd.ru/document/9015013>

Записка председателю Комитета по международным делам и внешнеэкономическим связям Верховного Совета РСФСР Лукину В. П. от 29 августа 1991 года. «О политике в отношении Украины». (1991). <http://gaidar-arc.ru/file/bulletin-1/DEFAULT/org.stretto.plugins.bulletin.core.Article/file/2630>

Засади взаємовідносин України і Росії: Крим. (2014). *Віче*, 6. <https://veche.kiev.ua/journal/4105/>

Затулин, К. (1999). *Российско-украинский договор: обман века*. <https://zatulin.ru/rossijsko-ukrainskij-dogovor-obman-veka/>

Защита прав соотечественников за рубежом: состояние законодательства и перспективы его совершенствования. Рекомендации парламентских слушаний. (2006). <http://council.gov.ru/media/files/41d4536b5c0cd384b529.doc>

Защита соотечественников за рубежом должна стать приоритетом российской внешней политики. Опрос ВЦИОМ. (2008). <https://wciom.ru/analytical-reviews/analiticheskii-obzor/zashhita-sootechestvennikov-za-rubezhom-dolzha-stat-prioritetom-rossijskoj-vneshnej-politiki>

Здіюрук, С. І., Яблонський, В. М., Токман, В. В., Астаф'єв, А. О., Василевський, О. Л., Зубченко, С. О., Іщенко, А. Ю., Литвиненко, О. М. (2014). *Україна та проект «руського мира»: аналітична доповідь*. Київ. НІСД.

Зурабов записал украинцев и русских в один народ. (2010). <http://lenta.ru/news/2010/06/15/zurabov/>

Егоров, В., Затулин, К., Яновская, Ю. (2014). *Сравнительный анализ правового положения соотечественников, проживающих в постсоветских странах*. Москва.

Идеология Фонда «Русский мир». (б. п.). <https://russkiymir.ru/fund/>

Караганов, С. А. (1992). Проблемы защиты интересов российско-ориентированного населения в ближнем зарубежье. *Дипломатический вестник*, 21–22, 43–45.

Козырев, А. В. (1994). Внешняя политика преобразующейся России. *Вопросы истории*, 1, 3–11.

Кондратенко, О. (2015). Концептуальні основи російської геополітики та геостратегії. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: «Філософія, соціологія, політологія»*, 2, 129–139.

Кондратенко, О. (2017). *Геостратегічний вимір зовнішньої політики Російської Федерації: монографія*. Київ: ВПЦ «Київський університет».

Кононенко, К. А., Парахонський, Б. О., Яворська, Г. М. (2016). *Системна криза міжнародної безпеки: Близькосхідно-Чорноморський простір: аналітична доповідь НІСД*. Київ. https://niss.gov.ua/sites/default/files/2016-09/sustemna_kriza-a24f7.pdf

Конституция Российской Федерации. (1993). <https://www.prilib.ru/item/1156004>

Концепция-1: Концепция внешней политики Российской Федерации. Утверждена Распоряжением Президента Российской Федерации Б. Н. Ельцина от 23 апреля 1993 г. (1993). *Дипломатический вестник*, 1–2, 3–23.

Концепция-2: Концепция внешней политики Российской Федерации. Утверждена Президентом РФ 28 июня 2000 г. (2000). <https://docs.cntd.ru/document/901764263>

Концепция-3: Концепция внешней политики Российской Федерации. Утверждена Президентом РФ 15 июля 2008 г. (2008). <https://www.kremlin.ru/acts/news/785>

Концепция-4: Концепция внешней политики Российской Федерации. Утверждена Президентом РФ 16 февраля 2013 г. (2013). <http://news.kremlin.ru/media/events/files/41d447a0ce9f5a96bdc3.pdf>

Котигоренко, В., Рафальський, О. (2013). Ідеологічний проект «руського мира» і політичні переваги та уподобання населення українського Донбасу. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 5. Київ, 53–76.

Коцина, І. (2009). Виктор Черномырдин «России не нужны никакие помощники и советчики в части наших отношений с Украиной». <https://fakty.ua/ru/20646-viktor-chernomyrdin-rossii-ne-nuzhny-nikakie-pomocshniki-i-sovetchiki-v-chasti-nashih-otnoshenij-s-ukrainoj>

Криза сучасної системи міжнародної безпеки: причина і наслідки. (2019). *Зовнішні справи*, 11–12, 37–40.

Кузьо, Т. (2018). *Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет* (А. Павлишин, пер. з англ.). Київ: Дух і літера.

Лапина, Н. (2009). Российский политический режим: оценки и интерпретации. *Мировая экономика и международные отношения*, 6, 17–30.

Ларюэль, М. (2015). *Русский мир. Мягкая сила России и геополитическое воображение*. <https://www.caa-network.org/archives/3832>

Лебедь, О. (1995, 17 мая). В политику меня не просто привели – загнали. *Литературная газета*, 5.

Литвиненко, О. (2015). Політичний і культурний аспекти аналізу сучасної російської цивілізаційної ідентичності. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 1, 81–94.

Лоссовський, І. (2015). Зовнішньополітична стратегія Росії щодо України як реалізація «Нової доктрини обмеженого суверенітету» («доктрина Путіна»). *Зовнішні справи. Політичні науки*, 5, 12–15.

Мазука, Л. І. (2014). *Щодо питання забезпечення мовно-культурних прав етнічних росіян в Україні. Аналітична записка*. Київ. <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/politika/schodo-pitannya-zabezpechennya-movno-kulturnikh-prav-etnichnikh-rosiyan-v>

Марьямова-Давыдова, Е. (1995, 17 февраля). Необходимо единство. *Литературная Россия*, 1–2.

Міщенко, М. (2004). Месіанізм і націоналізм у формуванні сучасної російської національної ідеї. *Незалежний культурологічний часопис «І»* (№ 31: Росія ХХІ), 167–171.

Мотиль, О. (2015). *Страх Путіна перед Майданом був раціональним*. <http://zbruc.eu/node/32988>

Мотиль, О. (2016). *Наступні 25 років для України: виклики і цілі*. <http://gazeta.ua/blog/49187/nastupni-25-rokiv-dlya-ukrayini-vikliki-i-cili>

Мы русский мир построим! (2007, 6–12 декабря). *Литературная газета*, 7.

Мяло, К. (1992). Есть ли в Евразии место для русских? *Литературная Россия*, 32, 3–4.

Нарочницкая, Н. (1993). Осознать свою миссию. *Наш современник*, 2, 164–170.

Населення Південно-Осетинської АО за переписом 1989 року. (б. р.). <http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/rnsossetia.html>

Обращение Президента Российской Федерации В. В. Путина. (2014). <http://kremlin.ru/events/president/news/20603>

Основные направления работы МИД России по развитию культурных связей России с зарубежными странами. (2001). <http://www.ln.mid.ru/ns-dksu.nsf/6786f16f9a1fc72432569ea0036120e/3ab2f674ebfae614c3256e39002d28a6?OpenDocument>

Островский, Е., Щедровицкий, П. (1997). Орел расправляет крылья: 1111 знаков за 1111 дней до Нового Тысячелетия. *Русский Архипелаг*. http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/history95-97/shedrovicky-1111zn/

Островский, Е., Щедровицкий, П. (1999). Россия: страна, которой не было. *Вестник СМН*, 9 (41), 2–6. http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/history99-00/shedrovicky-possia-no/

Очирова, Т. (1994). Геополитическая концепция евразийства. *Общественные науки и современность*, 1, 47–55.

Павловский, Г., Чернышев, С. (1996). *К возобновлению русского*. <http://old.russ.ru/ri/index.htm/>

Панарин, А. С. (1995). Евразийский проект в миросистемном контексте. *Восток*, 2, 66–79.

Парахонський, Б. О., Яворська, Г. М. (2019). *Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл*. Київ. НІСД.

Перепелиця, Г. (2004). Виклик майбутньому. Геополітичні витоки асиметрії українсько-російських відносин. *Політика і час*, 10, 13–28.

Перепелиця, Г. М. (2017). *Україна – Росія: війна в умовах співіснування*. Київ. Видавничий дім «Стилос».

Писаренко, С. (1992, 14 березня). 100 днів: Прес-конференція Президента України Л. Кравчука. 12 березня 1992 р. *Голос України*, 3.

Письмо Постоянного представителя РФ при Организации Объединенных наций Ю. Воронцова на имя Председателя Совета Безопасности ООН. (1993). <https://un.org/russian/documen/scaction/1993/>

Подберезкин, А. И., Хомутов, Д. Т. (сост.). (1994). *Неизвестный Руцкой: политический портрет*. Москва. Информационно-издательское агентство «Обозреватель».

Послание Президента-1: Послание Президента России Бориса Ельцина Федеральному Собранию РФ «Об укреплении Российского Государства». (1994). https://yeltsin.ru/uploads/upload/2015/03/27/f6_o1_d131_001.pdf

Послание Президента-2: *Послание Президента России Бориса Ельцина Федеральному Собранию РФ «О действенности государственной власти в России».* (1995). <https://yeltsin.ru/archive/paperwork/12591/>

Послание Президента-3: *Послание Президента России Бориса Ельцина Федеральному Собранию РФ «Россия, за которую мы в ответе».* (1996). <https://yeltsin.ru/archive/paperwork/12592/>

Послание Президента-4: *Послание Президента России Бориса Ельцина Федеральному Собранию РФ «Общими силами – к подъему России».* (1998). <http://www.kremlin.ru/acts/bank/20941/page/1>

Послание Президента-5: *Послание Президента России Бориса Ельцина Федеральному Собранию РФ «Россия на рубеже эпох».* (1999). <https://yeltsin.ru/archive/paperwork/101579/>

Послание Президента-6: *Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. «О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства».* (2001). <http://kremlin.ru/acts/bank/36350>

Послание Президента-7: *Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию «О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства».* 16 мая. (2003). <http://kremlin.ru/acts/bank/36352>

Послание Президента-8: *Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. «О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства».* 25 апреля. (2005). <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22931>

Послание Президента-9: *Послание Федеральному Собранию Российской Федерации Президента России Владимира Путина.* (2007). <http://www.rg.ru/2007/04/27/poslanie.html>

Послание Президента-10: *Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию.* (2012). <http://www.kremlin.ru/events/president/news/17118>

Постановление-1: *Постановление ВС РФ № 2292-1 от 06.02.1992 года. «О продолжении работы по изучению правовой обоснованности решений Президиума ВС СССР от 19 февраля 1954 г. и ВС СССР от 26 апреля 1954 г. о выведении Крымской области из состава РСФСР».* (1992). <http://ipravo.info/russia2/law85/636.htm>

Постановление-2: *Постановление Верховного Совета Российской Федерации № 5359-1 от 9 июля 1993 года. «О статусе города Севастополя».* (1993). https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_%D0%92%D0%A1_%D0%A0%D0%A4_%D0%BE%D1%82_09.07.1993_%E2%84%96_5359-1

Постановление-3: *Постановление Правительства РФ. «О мерах по поддержке соотечественников за рубежом» № 1064 от 31 августа 1994 года.* (1994). <https://base.garant.ru/1548722/>

Постановление-4: *Постановление Государственной Думы Федерального собрания Российской Федерации № 1476-1 ГД от 8 декабря 1995 года. «О Декларации о поддержке российской диаспоры и о покровительстве российским соотечественникам».* (1995). <https://docs.cntd.ru/document/9015013>

Приветствие Президента России В. В. Путина участникам и гостям международной Конференции по статусу русского языка за рубежом. (2007). https://mid.ru/ru/foreign_policy/news/1585379/

Путин, В. (2012, 23 января). Россия: национальный вопрос. *Независимая газета*. https://www.ng.ru/politics/2012-01-23/1_national.html

Путин: в случае с Украиной Запад перешел черту. (2014). <https://www.interfax.ru/russia/365487>

Разуваев, В. (1993). *Геополитика постсоветского пространства*. Москва: ИНИОН.

Распоряжение Правительства Российской Федерации от 28 ноября 2002 года. № 1663-р. «Об утверждении Основных направлений поддержки Российской Федерации соотечественников за рубежом на 2002–2005 годы». (2002). <https://docs.cntd.ru/document/901834102>

Розумний, М. та ін. (за заг. ред.). (2018). *Режим Путіна: перезавантаження-2018*. Київ: НІСД.

Российская политика «ближнего зарубежья», доктрина Караганова и Крым. (2020). <https://ghall.com.ua/2020/12/02/rossijskaya-politika-blichnego-zarubezhya-doktrina-karaganova-i-krym-ark/>

Скринник, В. (гл. ред.). (2003). Международный форум «Зарубежная диаспора – интеллектуальный ресурс России». *Информационный бюллетень*. Москва.

Смолій, В., Якубова, Л. (2018). *Історичний контекст формування проекту «руський мир» та практика його реалізації в Криму й на Донбасі: аналітична записка*. Київ.

Солженицын, А. (1990). *Как обустроить Россию*. Москва: Правда.

Солженицын, А. (1994). «Русский вопрос» к концу XX века. https://magazines.gorky.media/novyi_mi/1994/7/russkij-vopros-k-konczu-xx-veka.html

Солодовник, С. (1995, 26 ноября). «ЯБЛОко» в экспортной упаковке. *Московские новости*.

Сурков, В. (2007). Русская политическая культура. *Стратегия России*, 7. http://sr.fondedin.ru/new/fullnews_arch_to.php?subaction=showfull&id=1185274722&archive=1185275035&start_from=&ucat=14&

Указ Президента-1: Указ Президента Российской Федерации № 1681 от 11.08.1994 г. «Об Основных направлениях государственной политики Российской Федерации в отношении соотечественников, проживающих за рубежом». (1994). <http://kremlin.ru/acts/bank/6801>

Указ Президента-2: Указ Президента РФ № 940 от 14 сентября 1995 г. «Об утверждении стратегического курса РФ с государствами-участниками СНГ». (1995). zakonbase.ru/content/nav/15088

Указ Президента-3: Указ Президента Российской Федерации № 706 от 21 апреля 2000 г. «Об утверждении Военной доктрины Российской Федерации». (2000). <http://kremlin.ru/acts/bank/15386>

Указ Президента-4: Указ Президента Российской Федерации «О создании фонда “Русский мир”». (2007). *Русский вестник*, 8 (107), 1.

Указ Президента-5: Указ Президента Российской Федерации № 146 от 5 февраля 2010 г. «О Военной доктрине Российской Федерации». (2010). <http://www.kremlin.ru/acts/bank/30593>

Указ Президента-6: Указ Президента Российской Федерации № 683 от 31 декабря 2015 г. «О Стратегии национальной безопасности Российской Федерации». (2015). <https://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&firstDoc=1&lastDoc=1&nd=602263723>

Федеральный закон от 24 мая 1999 г. № 99-ФЗ «О государственной политике Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом». (1999). https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_23178/

Федеральный закон от 23 июля 2010 г. № 179-ФЗ «О внесении изменений в Федеральный закон “О государственной политике Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом”». (2010). https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/compatriots/zakon/1749414/

Функциональное пространство русского языка на Украине. (2009). Москва, 111–114. <https://i-sng.ru/img/2020/10/9efc7dd6bcbb47241ce2f223b44431de-2.pdf>

Щедровицкий, П. (2000, 11 февраля). Русский мир. Независимая газета. http://www.ng.ru/ideas/2000-02-11/8_russian_world.html

Эгерт, К., Юсин, М. (1995, 20 апреля). Козырев становится «силовым» министром? *Известия*, 1.

Якубова, Л. (2017). Кримський вузол на вишиванці. *Регіональна історія України: збірник наукових статей*, 11, 73–100.

Якубова, Л., Головки, В., Примаченко, Я. (2018). *Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії: аналітична доповідь*. Київ.

Яременко, Б., Белокопос, О., Хара, О. (2015). Америко-російські відносини – стратегічна несумісність. *Дзеркало тижня. Україна*, 9.

Ubi bene, ibi patria. (1995, 19 апреля). *Коммерсантъ*, 71.

REFERENCES

Ageeva, V. (2022). Global Russians kak rossiiskaya «myagkaya sila». *Rossiya v globalnoi politike*, 20/1, 91–106 (in Russian).

Artymyshyn, P., & Kostyuk, O. (2020). «Velyka Polshcha» ta «russkii mir»: *Ukraina u suspilno-politychnomu dyskursi ta zovnishnopolitychnykh doktrynakh susidnykh derzhav: monohrafiia*. Lviv (in Ukrainian).

Artymyshyn, P., & Soliar, I. (2022a). *Proiekt «Novorosii» v konteksti suchasnoi rosiisko-ukrainskoi viiny. The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects: Scientific monograph*. Riga: Baltija Publishing, 414–423. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-223-4-51> (in Ukrainian).

Artymyshyn, P., & Soliar, I. (2022b). Mizh zahrozoiu dlia suverenitetu y regionalnym liderstvom: Ukraina ta rosiiski integratsiini proekty na postradianskomu prostori. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 31–42. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.031> (in Ukrainian).

Banakh, V. M. (2009). Yevraziistvo u Rosii 1990-kh rokiv ta ukrainska nezalezhnist. *Visnyk Lvivskoi komertsiiinoi akademii. Serii «Humanitarni nauky»*, 7, 82–89 (in Ukrainian).

Bulvinskyi, A. H. (2020a). Doktrynalni zasady polityky Rosii shchodo postradianskoho prostoru. In A. H. Bulvinskii (Ed.), *Intehratsiini vymiry transformatsii postradianskoho prostoru: monohrafiia*. Kyiv, 306–336 (in Ukrainian).

Bulvinskyi, A. H. (2020b). Ukrainskyi chynnyk transformatsii postradianskoho prostoru. In A. H. Bulvinskii (Ed.), *Intehratsiini vymiry transformatsii postradianskoho prostoru: monohrafiia*. Kyiv, 380–402 (in Ukrainian).

V Kremle sozdan otdel po rabote s sootchestvennikami za rubezhom. (2002). <https://www.newsru.com/russia/22jul2002/podrazdelen.html> (in Russian).

Vozrodit'sya li Soyuz? Budushchee postsovetskogo prostranstva. Tezisi SVOP. (1996, Mai 23). *Nezavisimaya gazeta* (in Russian).

Vistuplenie na soveshchanii rukovodyashchego sostava sotrudnikov diplomaticheskoi sluzhbi Rossii, 26 yanvarya 2001 goda, Moskva. (2001). *MID RF*. <http://special.kremlin.ru/events/president/transcripts/21169> (in Russian).

Vistuplenie Prezidenta Rossii na Pervom Vsemirnom kongresse rossiiskikh sootchestvennikov. (2001). <http://vksrs.com/publications/vystuplenie-prezidenta-rossiivladimira/> (in Russian).

Vistuplenie Prezidenta Rossiiskoi Federatsii V. V. Putina na gosudarstvennom prieme, posvyashchennom Dnyu narodnogo yedinstva. (2006). *MID RF*. https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/compatriots/stati_vystupleniya/1747913/ (in Russian).

Vistuplenie Vladimira Putina na sammite NATO (Bukharest, 4 aprelya 2008 goda). (2008). <http://www.unian.net/politics/110868-vyistuplenie-vladimira-putina-na-sammitenato-buharest-4-aprelya-2008-goda.html> (in Russian).

Vistuplenie Prezidenta Rossii D. A. Medvedeva na 3-m Vsemirnom kongresse sootchestvennikov, Moskva, 1 dekabrya 2009 goda. (2009). *MID RF*. https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/compatriots/vsemirnyy_kongress_sootchestvennikov/2009_vsemirnyy_kongress_sootchestvennikov/1660901/ (in Russian).

Vistuplenie premer-ministra Rossiiskoi Federatsii Dmitriya Medvedeva na otkritii VI Assamblei Russkogo mira «Russkii yazik i rossiiskaya istoriya». (2012). *Russkii vek*, 12, 44–45 (in Russian).

Vistuplenie Ministra inostrannikh del Rossii S. V. Lavrova na vstreche s chlenami Vsemirnogo koordinatsionnogo soveta rossiiskikh sootchestvennikov, Moskva, 28 maya 2015 goda. (2015). *MID RF*. https://mid.ru/ru/foreign_policy/compatriots/vsemirnyy_kongress_sootchestvennikov/id/1509403/ (in Russian).

Glivakovskii, A. (1992). «Imperiya zla» razvalilas – chto dalshe? *Moskva*, 1, 81–88 (in Russian).

Horbulin, V. (2014). «Hibrydna viina» yak kliuchovyi instrument rosiiskoi heostrategii revanshu. http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyirevanshu_.html (in Ukrainian).

Horbulin, V. (2016, Lypen 2–9). 2017-i: dali bude. *Dzerkalo tyzhnia*. http://gazeta.dt.ua/internal/2017-y-dali-bude-cinnisni-resursi-viyni-i-miru-ukrayinskiy-format_.html (in Ukrainian).

Horbulin, V. P. (Ed.). (2017). *Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front*. Kyiv (in Ukrainian).

Gudkov, L. (2014). *O lyubvi k Krimu. Levada-Tsentr. Analiticheskii Tsentr Yuriya Levadi*. <http://www.levada.ru/2014/03/18/o-lyubvi-k-krymu/> (in Russian).

Deklaratsiya o podderzhke rossiiskoi diaspori i o pokrovitelstve rossiiskim sootchestvennikam. Utverzhdena postanovleniem Gosudarstvennoi Dumi ot 08.12.1995 g. № 1476. (1995). <https://docs.cntd.ru/document/9015013> (in Russian).

Zapiska predsedatelyu Komiteta po mezhdunarodnim delam i vneshneekonomicheskim svyazyam Verkhovnogo Soveta RSFSR Lukinu V. P. ot 29 avgusta 1991 goda. «O politike v otnoshenii Ukraini». (1991). <http://gaidar-arc.ru/file/bulletin-1/DEFAULT/org.stretto.plugins.bulletin.core.Article/file/2630> (in Russian).

Zasady vzaiemovidnosyn Ukrainy i Rosii: Krym. (2014). *Viche*, 6. <https://veche.kiev.ua/journal/4105/> (in Ukrainian).

Zatulin, K. (1999). *Rossiisko-ukrainskii dogovor: obman veka*. <https://zatulin.ru/rossijsko-ukrainskij-dogovor-obman-veka/> (in Russian).

Zashchita prav sootchestvennikov za rubezhom: sostoyanie zakonodatelstva i perspektivi yego sovershenstvovaniya. Rekomendatsii parlamentskikh slushanii. (2006). <http://council.gov.ru/media/files/41d4536b5c0cd384b529.doc> (in Russian).

Zashchita sootchestvennikov za rubezhom dolzhna stat prioriteto Rossiiskoi vneshnei politiki. Opros VTsIOM. (2008). <https://wciom.ru/analytical-reviews/analiticheskii-obzor/zashchita-sootchestvennikov-za-rubezhom-dolzhna-stat-prioritetom-rossijskoj-vneshnej-politiki> (in Russian).

Zdioruk, S. I., Yablonskyi, V. M., Tokman, V. V., Astafiev, A. O., Vasylevskyi, O. L., Zubchenko, S. O., Ishchenko, A. Yu., & Lytvynenko, O. M. (2014). *Ukraina ta proekt «russkoho myra»: analitychna dopovid*. Kyiv. NISD (in Ukrainian).

Zurabov zapisal ukraintsev i russkikh v odin narod. (2010). <http://lenta.ru/news/2010/06/15/zurabov/> (in Russian).

Yegorov, V., Zatulin, K., & Yanovskaya, Yu. (2014). *Sravnitel'nyi analiz pravovogo polozheniya sootchestvennikov, prozhivayushchikh v postsovet'skikh stranakh*. Moskva (in Russian).

Ideologiya Fonda «Russkii mir». (n. d.). <https://russkiymir.ru/fund/> (in Russian).

Karaganov, S. A. (1992). Problemi zashchiti interesov rossiisko-orientirovannogo naseleniya v blizhnem zarubezhe. *Diplomaticheskii vestnik*, 21–22, 43–45 (in Russian).

Kozirev, A. V. (1994). Vneshnyaya politika preobrazhayushcheysya Rossii. *Voprosy istorii*, 1, 3–11 (in Russian).

Kondratenko, O. (2015). Kontseptualni osnovy rosiiskoi heopolityky ta heostrategii. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Seriya: «Filosofia, sotsiologiya, politologiya»*, 2, 129–139 (in Ukrainian).

Kondratenko, O. (2017). *Heostrategichniy vymir zovnishnoi polityky Rosiiskoi Federatsii: monohrafiya*. Kyiv: VPTs «Kyivskiy universytet» (in Ukrainian).

Kononenko, K. A., Parakhonskyi, B. O., & Yavorska, H. M. (2016). *Systemna kryza mizhnarodnoi bezpeky: Blyzkozhidno-Chornomorskyi prostir: analitychna dopovid NISD*. Kyiv. https://niss.gov.ua/sites/default/files/2016-09/sustemna_kryza-a24f7.pdf (in Ukrainian).

Konstitutsiya Rossiiskoi Federatsii. (1993). <https://www.prilb.ru/item/1156004> (in Russian).

Kontseptsiya vneshnei politiki Rossiiskoi Federatsii. Utverzhdena Rasporyazheniem Prezidenta Rossiiskoi Federatsii B. N. Yeltsina ot 23 aprelya 1993 g. (1993). *Diplomaticheskii vestnik*, 1–2, 3–23 (in Russian).

Kontseptsiya vneshnei politiki Rossiiskoi Federatsii. Utverzhdena Prezidentom RF 28 iyunya 2000 g. (2000). <https://docs.cntd.ru/document/901764263> (in Russian).

Kontseptsiya vneshnei politiki Rossiiskoi Federatsii. Utverzhdena Prezidentom RF 15 iyulya 2008 g. (2008). <https://www.kremlin.ru/acts/news/785> (in Russian).

Kontseptsiya vneshnei politiki Rossiiskoi Federatsii. Utverzhdena Prezidentom RF 16 fevralya 2013 g. (2013). <http://news.kremlin.ru/media/events/files/41d447a0ce9f5a96bdc3.pdf> (in Russian).

Kotyhorenko, V., & Rafalskyi, O. (2013). Ideolohichniy proekt «russkoho myra» i politychni perevahy ta upodobannia naselennia ukrainskoho Donbasu. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, 5. Kyiv, 53–76 (in Ukrainian).

Kotsina, I. (2009). *Viktor Chernomirdin «Rossii ne nuzhni nikakie pomoshchniki i sovetchiki v chasti nashikh otnoshenii s Ukrainoi»*. <https://fakty.ua/ru/20646-viktor-chernomyrdin-rossii-ne-nuzhny-nikakie-pomoshchniki-i-sovetchiki-v-chasti-nashih-otnoshenij-s-ukrainoj> (in Russian).

Kryza suchasnoi systemy mizhnarodnoi bezpeky: prychna i naslidky. (2019). *Zovnishni spravy, 11–12*, 37–40 (in Ukrainian).

Kuzo, T. (2018). *Viina Putina proty Ukrainy. Revoliutsiia, natsionalizm i kryminalitet* (A. Pavlyshyn, Trans.). Kyiv: Dukh i litera (in Ukrainian).

Lapina, N. (2009). Rossiiskii politicheskii rezhim: otsenki i interpretatsii. *Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnie otnosheniya*, 6, 17–30 (in Russian).

Laryuel, M. (2015). *Russkii mir. Myagkaya sila Rossii i geopoliticheskoe voobrazhenie*. <https://www.caa-network.org/archives/3832> (in Russian).

Lebed, O. (1995, Mai 17). V politiku menya ne prosto priveli – zagnali. *Literaturnaya gazeta*, 5 (in Russian).

Lytvynenko, O. (2015). Politychnyi i kulturnyi aspekty analizu suchasnoi rosiiskoi tsyvilizatsiinoi identychnosti. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 1*, 81–94 (in Ukrainian).

Lossovskiy, I. (2015). Zovnishnopolitychna stratehiia Rosii shchodo Ukrainy yak realizatsiia «Novoi doktryny obmezhenoho suverenitetu» («doktryna Putina»). *Zovnishni spravy. Politychni nauky*, 5, 12–15 (in Ukrainian).

Mazuka, L. I. (2014). *Shchodo pytannia zabezpechennia movno-kulturnykh prav etnichnykh rosiian v Ukraini. Analychna zapyska*. Kyiv. <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/politika/schodo-pitannya-zabezpechennya-movno-kulturnykh-prav-etnichnykh-rosiyan-v> (in Ukrainian).

Maryamova-Davidova, Ye. (1995, Fevral 17). Neobkhodimo yedinstvo. *Literaturnaya Rossiya*, 1–2 (in Russian).

Mishchenko, M. (2004). Mesiiianizm i natsionalizm u formuvanni suchasnoi rosiiskoi natsionalnoi idei. *Nezalezhnyi kulturolohichniy chasopys «I»* (№ 31: Rosiia XXI), 167–171 (in Ukrainian).

Motyl, O. (2015). *Strakh Putina pered Maidanom buv ratsionalnym*. <http://zbruc.eu/node/32988> (in Ukrainian).

Motyl, O. (2016). *Nastupni 25 rokiv dlia Ukrainy: vyklyky i tsili*. <http://gazeta.ua/blog/49187/nastupni-25-rokiv-dlya-ukrayini-vikliki-i-cili> (in Ukrainian).

Mi russkii mir postroim! (2007, Dekabr 6–12). *Literaturnaya gazeta*, 7 (in Russian).

Myalo, K. (1992). Yest li v Yevrazii mesto dlya russkikh? *Literaturnaya Rossiya*, 32, 3–4 (in Russian).

Narochitskaya, N. (1993). Osoznat svoyu missiyu. *Nash sovremennik*, 2, 164–170 (in Russian).

Naseleennia Pivdenno-Osetynskoi AO za perepysom 1989 roku. (n. d.). <http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/rmsossetia.html> (in Ukrainian).

Obrashchenie Prezidenta Rossiiskoi Federatsii V. V. Putina. (2014). <http://kremlin.ru/events/president/news/20603> (in Russian).

Osnovnie napravleniya raboti MID Rossii po razvitiyu kulturnykh svyazei Rossii s zarubezhnimi stranami. (2001). <http://www.ln.mid.ru/ns-dksu.nsf/6786f16f9aa1fc72432569ea0036120e/3ab2f674ebfac614c3256e39002d28a6?OpenDocument> (in Russian).

Ostrovskii, Ye., & Shchedrovitskii, P. (1997). Orel raspravlyaet krilya: 1111 znakov za 1111 dnei do Novogo Tisyacheletiya. *Russkii Arkhipelag*. http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/history95-97/shedrovicky-1111zn/ (in Russian).

Ostrovskii, Ye., & Shchedrovitskii, P. (1999). Rossiya: strana, kotoroi ne bilo. *Vestnik SMI*, 9 (41), 2–6. http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/history99-00/shedrovicky-possia-no/ (in Russian).

Ochirova, T. (1994). Geopoliticheskaya kontsepsiya yevraziistva. *Obshchestvennie nauki i sovremennost*, 1, 47–55 (in Russian).

Pavlovskii, G., & Chernishev, S. (1996). *K vozobnovleniyu russkogo*. <http://old.russ.ru/ri/index.htm/> (in Russian).

Panarin, A. S. (1995). Yevraziiskii proekt v mirosistemnom kontekste. *Vostok*, 2, 66–79 (in Russian).

Parakhonskyi, B. O., & Yavorska, H. M. (2019). *Ontolohiia viiny i myru: bezpeka, stratehiia, smysl*. Kyiv: NISD (in Ukrainian).

Perepelytsia, H. (2004). Vyklyk maibutnomu. Heopolitychni vytoky asymetrii ukrainsko-rosiiskyykh vidnosyn. *Polityka i chas*, 10, 13–28 (in Ukrainian).

Perepelytsia, H. M. (2017). *Ukraina – Rosiia: viina v umovakh spivisnuvannia*. Kyiv: Vydavnychiy dim «Stylos» (in Ukrainian).

Pysarenko, S. (1992, Berezen 14). 100 dniv: Pres-konferentsiia Prezydenta Ukrainy L. Kravchuka. 12 bereznia 1992 r. *Holos Ukrainy*, 3 (in Ukrainian).

Pismo Postoyannogo predstavatelya RF pri Organizatsii Obedinennikh natsii Yu. Vorontsova na imya Predsedatelya Soseta Bezopasnosti OON. (1993). <https://un.org/russian/documen/scaction/1993/> (in Russian).

Podberezkin, A. I., & Khomutov, D. T. (Comps.). (1994). *Neizvestnii Rutsko: politicheskii portret*. Moskva. Informatsionno-izdatelskoe agentstvo «Obozrevatel» (in Russian).

Poslanie Prezidenta Rossii Borisa Yeltsina Federalnomu Sobraniyu RF «Ob ukreplenii Rossiiskogo Gosudarstva». (1994). https://yeltsin.ru/uploads/upload/2015/03/27/f6_o1_d131_001.pdf (in Russian).

Poslanie Prezidenta Rossii Borisa Yeltsina Federalnomu Sobraniyu RF «O deistvennosti gosudarstvennoi vlasti v Rossii». (1995). <https://yeltsin.ru/archive/paperwork/12591/> (in Russian).

Poslanie Prezidenta Rossii Borisa Yeltsina Federalnomu Sobraniyu RF «Rossiya, za kotoruyu mi v otvete». (1996). <https://yeltsin.ru/archive/paperwork/12592/> (in Russian).

Poslanie Prezidenta Rossii Borisa Yeltsina Federalnomu Sobraniyu RF «Obshchimi silami – k podemu Rossii». (1998). <http://www.kremlin.ru/acts/bank/20941/page/1> (in Russian).

Poslanie Prezidenta Rossii Borisa Yeltsina Federalnomu Sobraniyu RF «Rossiya na rubezhe epokh». (1999). <https://yeltsin.ru/archive/paperwork/101579/> (in Russian).

Poslanie Prezidenta Rossiiskoi Federatsii Federalnomu Sobraniyu. «O polozhenii v strane i osnovnikh napravleniyakh vnutrennei i vneshnei politiki gosudarstva». (2001). <http://kremlin.ru/acts/bank/36350> (in Russian).

Poslanie Prezidenta Rossiiskoi Federatsii Federalnomu Sobraniyu «O polozhenii v strane i osnovnikh napravleniyakh vnutrennei i vneshnei politiki gosudarstva». 16 maya. (2003). <http://kremlin.ru/acts/bank/36352> (in Russian).

Poslanie Prezidenta Rossiiskoi Federatsii Federalnomu Sobraniyu. «O polozhenii v strane i osnovnikh napravleniyakh vnutrennei i vneshnei politiki gosudarstva», 25 aprelya. (2005). <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22931> (in Russian).

Poslanie Federalnomu Sobraniyu Rossiiskoi Federatsii Prezidenta Rossii Vladimira Putina. (2007). <http://www.rg.ru/2007/04/27/poslanie.html> (in Russian).

Poslanie Prezidenta Rossiiskoi Federatsii Federalnomu Sobraniyu. (2012). <http://www.kremlin.ru/events/president/news/17118> (in Russian).

Postanovlenie VS RF № 2292-I ot 06.02.1992 goda. «O prodolzhenii raboti po izucheniyu pravovoi obosnovannosti reshenii Prezidiuma VS SSSR ot 19 fevralya 1954 g. i VS SSSR ot 26 aprelya 1954 g. o vivedenii Krimskei oblasti iz sostava RSFSR». (1992). <http://ipravo.info/russia2/law85/636.htm> (in Russian).

Postanovlenie Verkhovnogo Soveta Rossiiskoi Federatsii № 5359-I ot 9 iyulya 1993 goda. «O statute goroda Sevastopolya». (1993). https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_%D0%92%D0%A1_%D0%A0%D0%A4_%D0%BE%D1%82_09.07.1993_%E2%84%96_5359-I (in Russian).

Postanovlenie Pravitelstva RF. «O merakh po podderzhke sootchestvennikov za rubezhom» № 1064 ot 31 avgusta 1994 goda. (1994). <https://base.garant.ru/1548722/> (in Russian).

Postanovlenie Gosudarstvennoi Dumi Federalnogo sobraniya Rossiiskoi Federatsii № 1476-I GD ot 8 dekabrya 1995 goda. «O Deklaratsii o podderzhke rossiiskoi diaspori i o pokrovitelstve rossiiskim sootchestvennikam». (1995). <https://docs.cntd.ru/document/9015013> (in Russian).

Privetstvie Prezidenta Rossii V. V. Putina uchastnikam i gostyam mezhdunarodnoi Konferentsii po statusu russkogo yazika za rubezhom. (2007). https://mid.ru/ru/foreign_policy/news/1585379/ (in Russian).

Putin, V. (2012, Yanvar 23). Rossiya: natsionalnii vopros. *Nezavisimaya gazeta*. https://www.ng.ru/politics/2012-01-23/1_national.html (in Russian).

Putin: v sluchae s Ukrainoi Zapad pereshel chertu. (2014). <https://www.interfax.ru/russia/365487> (in Russian).

Razuvaev, V. (1993). *Geopolitika postsovetskogo prostranstva*. Moskva: INION (in Russian).

Rasporyazhenie Pravitelstva Rossiiskoi Federatsii ot 28 noyabrya 2002 goda. № 1663-r. «Ob utverzhdenii Osnovnikh napravlenii podderzhki Rossiiskoi Federatsiei sootchestvennikov za rubezhom na 2002–2005 godi». (2002). <https://docs.cntd.ru/document/901834102> (in Russian).

Rozumnyi, M. ta in. (Eds.). *Rezhym Putina: perevantazhennia-2018*. Kyiv: NISD (in Ukrainian).

Rossiiskaya politika «blizhnego zarubezhya», doktrina Karaganova i Krim. (2020). <https://ghall.com.ua/2020/12/02/rossijskaya-politika-blizhnego-zarubezhya-doktrina-karaganova-i-krym-ark/> (in Russian).

Skrinnik, V. (Ed.). (2003). Mezhdunarodnii forum «Zarubezhnaya diaspora – intellektualnii resurs Rossii». *Informatsionnii byulleten*. Moskva (in Russian).

Smolii, V., & Yakubova, L. (2018). *Istorychnyi kontekst formuvannia proektu «russkyi myr» ta praktyka yoho realizatsii v Krymu y na Donbasi: analitychna. zapyska*. Kyiv (in Ukrainian).

Solzhenitsin, A. (1990). *Kak obustroit Rossiyu*. Moskva: Pravda (in Russian).

Solzhenitsin, A. (1994). «Russkii vopros» k kontsu XX veka. https://magazines.gorky.media/novyi_mi/1994/7/russkij-vopros-k-konczu-xx-veka.html (in Russian).

Solodovnik, S. (1995, Noyabr 26). «YaBLoko» v eksportnoi upakovke. *Moskovskie novosti* (in Russian).

Surkov, V. (2007). Russkaya politicheskaya kultura. *Strategiya Rossii*, 7. http://sr.fondedin.ru/new/fullnews_arch_to.php?subaction=showfull&id=1185274722&archive=1185275035&start_from=&ucat=14& (in Russian).

Ukaz Prezidenta Rossiiskoi Federatsii № 1681 ot 11 avgusta 1994 g. «Ob Osnovnykh napravleniyakh gosudarstvennoi politiki Rossiiskoi Federatsii v otnoshenii sootchestvennikov, prozhivayushchikh za rubezhom». (1994). <http://kremlin.ru/acts/bank/6801> (in Russian).

Ukaz Prezidenta RF № 940 ot 14 sentyabrya 1995 g. «Ob utverzhdenii strategicheskogo kursa RF s gosudarstvami-uchastnikami SNG». (1995). zakonbase.ru/content/nav/15088 (in Russian).

Ukaz Prezidenta Rossiiskoi Federatsii № 706 ot 21 aprelya 2000 g. «Ob utverzhdenii Voennoi doktriny Rossiiskoi Federatsii». (2000). <http://kremlin.ru/acts/bank/15386> (in Russian).

Ukaz Prezidenta Rossiiskoi Federatsii «O sozdanii fonda “Russkii mir”». (2007). *Russkii vestnik*, 8 (107), 1 (in Russian).

Ukaz Prezidenta Rossiiskoi Federatsii № 146 ot 5 fevralya 2010 g. «O Voennoi doktrine Rossiiskoi Federatsii». (2010). <http://www.kremlin.ru/acts/bank/30593> (in Russian).

Ukaz Prezidenta Rossiiskoi Federatsii № 683 ot 31 dekabrya 2015 g. «O Strategii natsionalnoi bezopasnosti Rossiiskoi Federatsii». (2015). <https://pravo.gov.ru/proxy/ips/?d ocbody=&firstDoc=1&lastDoc=1&nd=602263723> (in Russian).

Federalnii zakon ot 24 maya 1999 g. № 99-F3 «O gosudarstvennoi politike Rossiiskoi Federatsii v otnoshenii sootchestvennikov za rubezhom». (1999). https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_23178/ (in Russian).

Federalnii zakon ot 23 iyulya 2010 g. № 179-FZ «O vnesenii izmenenii v Federalnii zakon “O gosudarstvennoi politike Rossiiskoi Federatsii v otnoshenii sootchestvennikov za rubezhom”». (2010). https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/compatriots/zakon/1749414/ (in Russian).

Funktsionalnoe prostranstvo russkogo yazika na Ukraine. (2009). Moskva, 111–114. <https://i-sng.ru/img/2020/10/9efc7dd6bcb47241ce2f223b44431de-2.pdf> (in Russian).

Shchedrovitskii, P. (2000, Fevral 11). *Russkii mir. Nezavisimaya gazeta*. http://www.ng.ru/ideas/2000s-02-11/8_russian_world.html (in Russian).

Eggert, K., Yusin, M. (1995, April 20). Kozirev stanovitsya «silovim» ministrom? *Izvestiya*, 1 (in Russian).

Yakubova, L. (2017). Krymskyi vuzol na vyshyvantsi. *Rehionalna istoriia Ukrainy: zbirnyk naukovykh statei*, 11, 73–100 (in Ukrainian).

Yakubova, L., Holovko, V., & Prymachenko, Ya. (2018). *Russkyi myr na Donbasi ta v Krymu: istorychni vytoky, politychna tekhnolohiia, instrument ahresii: analitychna dopovid*. Kyiv (in Ukrainian).

Iaremenko, B., Bielokolos, O., & Khara, O. (2015). Amerykano-rosiiskii vidnosyny – stratchichna nesumisnist. *Dzerkalo tyzhnia. Ukraina*, 9 (in Ukrainian).

Ubi bene, ibi patria. (1995, April 19). *Kommersant*, 71 (in Russian).

Oleh KOSTIUK*PhD in History**Deputy Director for Research**I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine**ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5610-0375>**e-mail: kostiuk.oleh90@gmail.com*

THE «COMPATRIOTS ABROAD» FACTOR IN THE FORMATION ON POST-SOVIET RUSSIA'S EXPANSIONIST POLICY

This article examines the concept of «compatriots abroad» in the context of Russian foreign policy from the collapse of the Soviet Union to the onset of military aggression against Ukraine in 2014. It traces the transformation of the term from its initial articulation in the early 1990^s – as a framework for engaging the Russian diaspora through mechanisms of soft power – into a confrontational instrument within the Kremlin's broader expansionist foreign policy paradigm. The analysis underscores that, in the early post-Soviet period, Russian authorities primarily employed the issue of «compatriots abroad» for domestic political purposes. Beginning in the 2000^s, however, with Vladimir Putin's ascent to power and the intensification of Russia's geopolitical ambitions, the concept evolved into a strategic tool for consolidating influence within the internal political spaces of post-Soviet states.

The study further argues that the notion of «compatriots abroad» was intended to serve as a unifying link between the former imperial center – Russia – and its newly independent peripheries – the sovereign post-Soviet republics. By cultivating a strategic presence in neighboring countries, Russia aimed to exploit the existence of significant, loyal Russian-speaking minorities to facilitate its geopolitical objectives. The rhetoric surrounding the protection of «compatriots abroad» was instrumentalized by the Russian political elite to legitimize the initiation of hostilities against Ukraine in 2014.

The article concludes that the Russian leadership failed to articulate a consistent ideological framework for conceptualizing the diaspora, as its interpretation varied significantly across different political contexts and temporal periods.

Key words: Ukraine, Russia, Russian World, foreign policy, soft power, Russian language, expansionism.

Олег МУРАВСЬКИЙ

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
вчений секретар*

*Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
старший викладач кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини
Національного університету «Львівська політехніка»*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2776-5156>

e-mail: oleg-muravskiy@ukr.net

ДЕПОПУЛЯЦІЯ В УКРАЇНІ У РОКИ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РОСІЇ: ЧИННИК ВИМУШЕНОЇ МІГРАЦІЇ

Комплексно проаналізовано проблеми депопуляції в Україні у роки повномасштабного вторгнення РФ на її територію з акцентом на вимушену міграцію. За допомогою аналізу демографічної ситуації в Україні (2022–2024) показано, що проблема депопуляції стала однією з найсерйозніших національних, що супроводжує країну з часу відновлення незалежності в 1991 р. Розглянуто основні концепції, підходи та методологічні засади, які формують сучасний науковий дискурс цієї тематики, розкривають сутність досліджуваного феномена, а також їхню релевантність у сучасному науковому просторі.

Акцентовано увагу на взаємозв'язку між вимушеною міграцією та депопуляцією, проаналізовано структуру міграційних потоків, зокрема гендерні й вікові особливості, що впливають на соціально-економічний розвиток як України в роки російсько-української війни, яка втрачає населення, так і тих держав, які приймають мігрантів. Констатовано, що найбільше громадян покинули Україну впродовж березня–червня 2022 р. (виїхало приблизно 44 % усіх українців, які зараз перебувають за кордоном) після чого міграційні потоки дещо зменшилися, але відсоток осіб, що залишали країну, все ще залишався значним. Зазначено, що найбільше громадян України виїхало до країн ЄС, зокрема Польщі, Німеччини, Чехії, Італії та Іспанії, що підтверджують статистичні дані. Зважаючи на останні, виснувано про значну частка дітей серед біженців (від 25 % до 51 %), а також жінок віком 35–64 років і відсоток дорослих чоловіків, що поетапно зростає. Зауважено, що важливим аспектом аналізу стало вивчення державної політики у сфері регулювання міграційних процесів і заходів щодо стримування депопуляції, як-от демографічних програм, стимулювання повернення мігрантів, інтеграційних заходів у країнах-реципієнтах.

Стверджено, що висновки статті сприяють глибшому розумінню динаміки вимушеної міграції в час повномасштабного вторгнення Росії на територію України та її впливу на депопуляцію.

Ключові слова: Україна, війна, повномасштабне вторгнення, Росія, міграція, депопуляція, Європейський Союз, США.

Демографічна ситуація – один із найскладніших викликів, із якими зіткнулася Українська держава від часу відновлення незалежності в 1991 р. Переважання смертності над народжуваністю, масова еміграція населення за кордон, зокрема молоді, низький коефіцієнт народжуваності та складна соціально-економічна ситуація зробили депопуляцію притаманним для України явищем (Кількість українців, 2023). Після повномасштабного вторгнення Російської Федерації (РФ) на територію України (24 лютого 2022 р.) депопуляція набула небачених раніше масштабів, оскільки бойові дії спровокували багатомільйонну хвилю українських мігрантів (Янковський, Бадюк, 2023).

Депопуляція в Україні (2022–2024) залишається недостатньо вивченою темою у науковій літературі. Більшість наукових праць українських і зарубіжних учених зосереджена на загальних демографічних тенденціях. Відсутні також системні дослідження, які б охоплювали економічні, соціальні та культурні аспекти депопуляції. Джерельну основу статті становлять матеріали періодичної преси, інтернет медіа, а також статистичні матеріали. Мета – проаналізувати динаміку депопуляції в Україні у роки повномасштабного вторгнення РФ на територію України, спричинену міграційними процесами.

Згідно з оцінкою Євростату (англ. European Statistical Office, Eurostat), на 1 січня 2022 р. населення України становило 41 млн осіб. Дещо оптимістичніші дані наводить Світовий банк (англ. the World Bank) – у 2021 р. в Україні проживало 43,8 млн осіб. Приблизно такі ж цифри озвучувала Організація Об'єднаних Націй (ООН, англ. United Nations) (Кількість українців, 2023). У звіті Міжнародної організації з міграції (англ. International Organization for Migration) «World Migration. Report 2022» констатовано, що до повномасштабного вторгнення держави-агресора Україна посідала восьме місце серед держав, громадяни яких виїжджали на роботу за кордон із показником 5,5–6 млн осіб (понад 1,5 млн українців працювали в Республіці Польща (РП)) (Тарасовський, 2023).

Упродовж 24 лютого – 24 березня 2022 р. (перший місяць повномасштабного вторгнення) з України виїхало приблизно 3,6 млн осіб, а майже 6,5 млн, згідно з оцінками Міжнародної організації з міграції, покинули місце свого постійного проживання та переїхали в межах країни (Вимушена міграція, 2022). У цей час щодня кордон держави перетинали до 150 тис. осіб (Вимушена міграція, 2022). Проте, згідно з даними Державної прикордонної служби України, на 20 березня 2022 р. ситуація дещо стабілізувалася – на кордонах України з державами Європейського Союзу (ЄС) суттєво зменшилася кількість черг на виїзд (Вимушена міграція, 2022). Отож можна констатувати, що найбільше людей покинули державу у проміжку від 27 лютого до 9 березня (у цей період кордон України на виїзд перетнули 1 649 088 осіб). А 6 березня кордон перетнули 210 526 осіб, що стало найбільшим показником за день. Із 17 березня кількість тих, хто виїжджав, поступово зменшувалася, що свідчить про спадання першої хвилі еміграції (99 % українців, 2024).

Згідно з даними пропускних пунктів на кордонах України, на 22 березня 2022 р. кількість людей, які виїхали до сусідніх країн становила: РП – 2 144 244 осіб, Румунія – 555 021 особа (цифра враховує і тих, хто спершу виїхав до Молдови, а звідти – до Румунії), Молдова – 371 104 особа (найвищий показник кількості біженців з України на душу населення), Угорщина – 324 397 осіб, РФ – 271 254 особа (згідно з даними уряду держави-агресора, які є неправдивими; дані охоплюють людей, яких примусово вивезли з тимчасово окупованих регіонів України (відповідно до розпоряджень Кабінету Міністрів України від 26.02.2022 р. № 188-р. від 28 лютого 2022 р. усі пункти пропуску на українсько-російському кордоні закриті)), Республіка Словаччина – 256 838 осіб, Республіка Білорусь (РБ) – 4 938 осіб (згідно з даними органів влади РБ, які є неправдивими; дані охоплюють людей, яких примусово вивезли з тимчасово окупованих регіонів України) (див. табл. 1) (Вимушена міграція, 2022).

Діаграма 1

Джерело: Вимушена міграція, 2022.

Таблиця 1

Дані про перетин державного кордону України за 2022 рік

місяць	всього	в Україну	з України	громадян України	в Україну	з України	іноземців всього	в Україну	з України
січень	3 220 855	1 445 489	1 775 366	2 500 301	1 116 303	1 383 998	720 554	329 186	391 368
лютий	2 599 437	967 819	1 631 618	2 067 042	752 755	1 314 287	532 395	215 064	317 331
березень	2 960 058	662 545	2 297 513	2 588 050	530 603	2 057 447	372 008	131 942	240 066
квітень	2 236 078	1 023 477	1 212 601	1 935 011	873 061	1 061 950	301 067	150 416	150 651
травень	2 645 831	1 395 773	1 250 058	2 347 518	1 245 768	1 101 750	298 313	150 005	148 308
червень	2 797 919	1 422 773	1 375 146	2 472 321	1 257 891	1 214 430	325 598	164 882	160 716
липень	2 931 426	1 490 351	1 441 075	2 565 262	1 305 401	1 259 861	366 164	184 950	181 214
серпень	3 279 229	1 708 978	1 570 251	2 861 130	1 496 625	1 364 505	418 099	212 353	205 746
вересень	2 962 445	1 493 294	1 469 151	2 537 985	1 280 058	1 257 927	424 460	213 236	211 224
жовтень	2 821 446	1 401 412	1 420 034	2 431 478	1 207 581	1 223 897	389 968	193 831	196 137
листопад	2 559 306	1 259 951	1 299 355	2 199 471	1 080 931	1 118 540	359 835	179 020	180 815
грудень	2 838 326	1 416 624	1 421 702	2 471 977	1 234 223	1 237 754	366 349	182 401	183 948

Джерело: Ільченко, 2023.

Статистика свідчить, що більшість біженців прибула в зарубіжні держави впродовж першого півріччя 2022 р. (Ільченко, 2023). У березні виїхало приблизно 44 % українців, які перебувають за кордоном до сьогодні, у квітні–червні – 24 %, у липні–вересні – 12 % (Українські біженці, 2024). Потік нових біженців надалі залишався незначним, проте тривалість перебування тих, хто виїхав після початку війни, зростала (Українські біженці, 2024). Уже у другому півріччі 2022 р. українці виявляли більше зацікавленості в поверненні до України, адже за цей період прибуло на 149 тис. громадян більше, ніж виїхало (Голішевська, 2023).

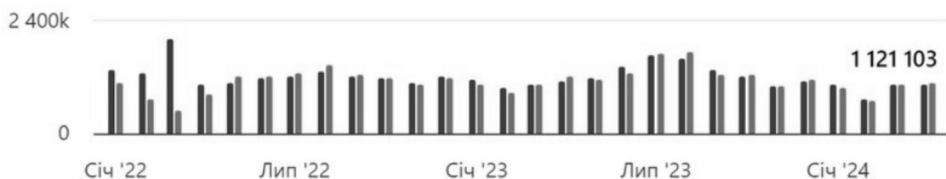
Євростат інформував про те, що на кінець квітня 2023 р. статус тимчасового захисту в ЄС мали 3,9 млн осіб, які покинули Україну після повномасштабного російського

вторгнення (до 98 % із них – громадяни України). Наприкінці жовтня 2023 р. цей же статус отримали вже 4 240 000 осіб, що свідчить про те, що кількість людей, які виїжджали з України, збільшувалася (Янковський, Бадюк, 2023).

Український Центр економічної стратегії підраховував, що на кінець червня 2023 р. за кордоном перебувало приблизно 6,7 млн українців (на 300–500 тис. осіб більше, ніж на кінець 2022 р.). Серед біженців – велика кількість дітей (від 25 до 51 %), а також жінок віком 35–64 роки, хоча частка дорослих чоловіків зросла найбільше (Янковський, Бадюк, 2023). Згідно з даними зазначеного центру, найбільше людей виїхало за кордон із Запорізької обл. (23 %), а також із Київської, Дніпропетровської, Миколаївської та Херсонської обл. (Янковський, Бадюк, 2023). «Кількість жителів Запорізької області, які виїхали на територію РФ або Білорусі, підрахувати в принципі неможливо. І міжнародні організації, коли підраховують кількість, вони використовують кількісні показники, які їм надає офіційно російська або білоруська влада. Ну і щодо якості і правдивості яких у нас є великі сумніви. Вони повідомляють – понад 2 млн осіб виїхали до РФ. Але ми розуміємо, що у нас немає можливості підрахувати цю кількість. Так само, мабуть, і в Росії немає можливості точно визначити цю кількість людей», – наголосили українські аналітики (Янковський, Бадюк, 2023). Загалом, за півтора року (від січня 2022 р. до червня 2023 р.), державні кордони України перетнули 50 млн разів (Воронцова, 2023).

Діаграма 2

Кількість перетинів кордону України (2022–2024)

Джерело: Михайлов, 2024.

Академік НАН України, директор Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України Елла Лібанова зауважила, що дані про кількість біженців з України суттєво відрізняються (Скільки людей, 2024). На її думку, існувало два джерела даних про кількість людей, які виїхали з держави: європейські структури і структури ООН та Державна прикордонна служба України. «Якщо взяти сальдо від 24 лютого 2022 року по теперішній час [1 січня 2024 р. – О. М.], всі, хто виїхав, мінус ті, хто приїхав, то виходить десь 1,8 млн. Якщо слідувати тільки даним ООН, то виходить приблизно 6 млн. Чим це можна пояснити, я не знаю. Так, напевно, спочатку не всіх врахували, коли по 120 тисяч виїжджало на день. Але прикордонники кажуть, що не працювала система “Аркан”, оскільки багато хто виїжджав без закордонного паспорта, за внутрішніми документами, по “Дії”. Але прикордонники кажуть, що кількість людей вони враховували. Принаймні намагались враховувати. Але різниця в мільйони не має бути. Цілком можливо, що якась кількість людей зареєстрована за кордоном, але повернулися і живуть тут. Я не виключаю цього. Тому що схожа ситуація була з ОРДЛО», – констатувала Е. Лібанова (Скільки людей, 2024). Учена також відзначала, що дані ООН враховували 1,2 млн осіб, які перебувають у РФ, та майже 800–900 тис. осіб за межами ЄС, зокрема у Великій Британії, Канаді та США (Скільки людей, 2024).

Щодо географії розселення українців за кордоном відзначу, що на серпень 2023 р. понад половина українців проживала тільки у трьох державах: РП – 22 %, Федеральній Республіці Німеччина – 14,6 % (у Міністерстві внутрішніх справ Німеччини вважають, що до 100 тис. українців не зареєстровані й перебувають у країні нелегально (Євростат порахував, 2023)) та США – 11 %. Також багато громадян України знайшли прихисток у Чеській Республіці (ЧР) – 7,9 %, Італії – 5 %, Канаді – 4,9 %, Іспанії – 3,4 % та Ізраїлі – 2,75 % (Кількість українців). Майже 63 % українців, які перебували за кордоном – повнолітні, 22 % – діти до 18 років. Вік ще 15 % осіб важко визначити. Водночас тільки 1 з 16 українців за кордоном перебував на консульському обліку (Кількість українців). Так, за кордоном через повномасштабне вторгнення РФ на територію України перебувало приблизно 20 % наявного населення України до 24 лютого 2022 р. (табл. 2) (Кількість українців).

Таблиця 2

Кількість перетину кордону України (24.02.2022–1.05.2023)
(дані Державної прикордонної служби України)

Ділянка кордону	Всього перетинів	На в'їзд в Україну	На виїзд з України	Міграційне сальдо
Угорщина	4 405 629	2 142 325	2 263 304	-120 979
Словаччина	2 283 454	1 044 561	1 238 893	-194 332
Румунія	4 469 787	2 105 445	2 364 342	-258 897
Польща	19 936 060	9 042 429	10 893 631	-1 851 202
Молдова	3 259 835	1 494 669	1 765 166	-270 497
Росія	5 868	5 569	299	5 270
Білорусь	4 038	3 972	66	3 906

Джерело: Кількість українців, 2023.

Зазначу, що від лютого 2022 р. до 31 серпня 2023 р. 19 740 осіб незаконно перетнули кордон України зі сусідніми державами, про що свідчать дані, одержані від прикордонних служб Румунії, Молдови, РП, Угорщини та Словаччини. Ще 21 113 осіб (чоловіків) намагалися втекти з України, проте були затримані українською владою (Як і скільки чоловіків, 2023). Загалом, у першому півріччі 2023 р. частка громадян, які покинули Україну та не повернулися, становила 3 %. Для порівняння, протягом першого півріччя 2022 р. цей показник становив 27,5 %, а за весь 2022 р. – 13,6 % (Голішевська, 2023). Водночас за 11 місяців 2023 р. було зафіксовано понад 32 млн перетинів кордону України (різниця між тими, хто виїхав, і тими, хто повернувся до України, становила менше 1 % (142 тис. осіб) (табл. 3) (99 % українців, 2024).

Таблиця 3

**Чисельність українських біженців в окремих державах ЄС
(за оцінкою ООН, на 31 грудня 2023 р.)**

Країна	Чисельність, тис. осіб	Країна	Чисельність, тис. осіб
Німеччина	1125,9	Словаччина	114,2
Польща	956,6	Молдова	120,7
Велика Британія	250,4	Ірландія	102,6
Чехія	375,6	Австрія	83,2
Іспанія	185,9	Румунія	85,7
Італія	169	Бельгія	83
Нідерланди	140,7	Франція	69,5

Джерело: Українські біженці, 2024.

На середину лютого 2024 р. за кордонами України перебувало 6,479 млн біженців. Левова частка з них – понад 6 млн – перебували у Європі, при цьому тимчасовий захист отримали 5,809 млн українців (Війна у цифрах, 2024) (за даними Управління Верховного комісара ООН з питань біженців). На кінець вересня 2024 р. тимчасовий захист у європейських державах мали понад 6 млн українців. Ще майже 600 тис. одержали його за межами Європейського континенту. Як і раніше, найбільше громадян України проживали в РП (970 тис. осіб) та Німеччині (1,2 млн осіб) (Втеча від війни, 2024). Однак, як уже зазначено, статистика ООН може інколи двічі враховувати тих людей, які спочатку одержали тимчасовий захист в одній країні, а потім переїхали до іншої, або ж уже були в Європі на момент початку повномасштабного вторгнення РФ на територію України (до прикладу, за даними Євростату, наприкінці липня 2024 р. тимчасовий захист у ЄС отримали 4,1 млн українців, переважно в Німеччині та РП) (Втеча від війни, 2024).

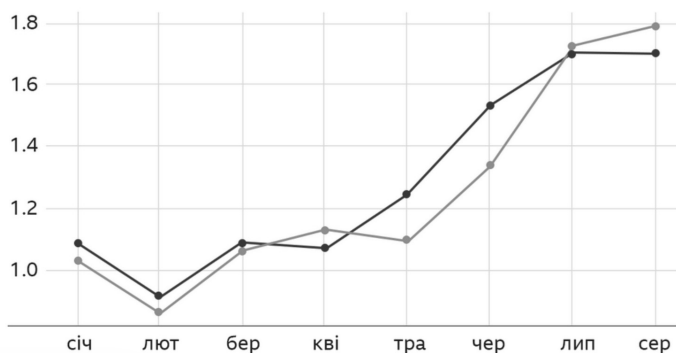
У грудні 2024 р. за кордоном перебувало 7,7 млн громадян України. Найбільше українців – у РФ (1,2 млн осіб), Німеччині (1,2 млн осіб), РП (понад 985 тис. осіб) та ЧР (понад 380 тис. осіб) (Сітнікова, 2024). Статус тимчасового захисту у країнах ЄС на 31 грудня 2024 р. мали 4 260 080 громадян країн, що не належали до ЄС, які залишили Україну внаслідок російського вторгнення 2022 р., що на 25 590 (0,6 %) більше, ніж місяцем раніше (дані Євростату) (Кількість біженців).

Діаграма 3

Чисельність українців, які виїхали за кордон / в'їхали до України

Січень - серпень 2024 року (млн осіб)

■ в Україну ■ з України

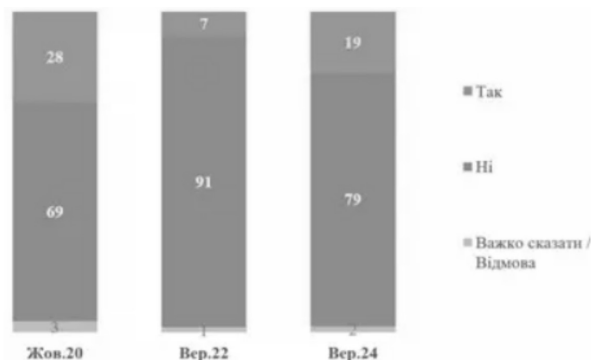
Джерело: Втеча від війни, 2024.

Значне зацікавлення викликає регіональний зріз міграції за кордон. До прикладу, у 2024 р. найбільше українців, які перебувають у РП, виїхали із Дніпропетровщини (понад 9,8 %), а найменше – з Києва та тимчасово окупованого Криму (менше 1 %) (Ульяненко, 2024). Серед областей із найбільшою кількістю українців у РП можна також виокремити: Хмельницьку – 6,8 %; Івано-Франківську – 6,3 %; Львівську – 6,05 %; Волинську – 5,79 %; Рівненську – 5,79 %; Харківську – 5,29 %; Житомирську – 5,29 %; Вінницьку – 4,53 % (Ульяненко, 2024).

Від часу повномасштабного вторгнення у лютому 2022 р. суттєво змінилися й настрої українців – чимало потенційних мігрантів відмовилися від планів еміграції, а кількість тих, хто хоче залишитися в Україні у 2024 р. досягла 79 % (Скільки українців, 2024). Зокрема, готовність переїхати за кордон хоча і зросла, порівняно з вереснем 2022 р., до 19 %, проте залишається помітно нижчою, ніж у 2020 р. На запитання: «А якби Вам зараз без умов надали громадянство США або ЄС, Ви б поїхали для постійного проживання в ці країни?» 28 % серед усіх дорослих українців відповіли, що готові були виїхати жити за кордон (Скільки українців, 2024).

Діаграма 4

Кількість українців, які готові виїхати за кордон

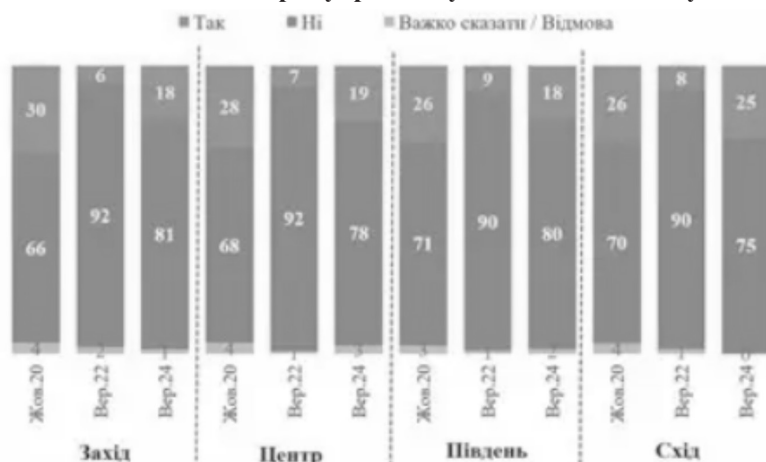

Джерело: Скільки українців, 2024.

Серед регіонів України східна частина демонструвала найбільшу готовність до переїзду за кордон (25 %), зберігаючи показники 2020 р. (26 %) (Скільки українців, 2024). Водночас в інших частинах держави тенденція залишатися на Батьківщині переважала. У західних областях 81 % респондентів заявили, що не хочуть виїжджати за межі України навіть за наявності можливості отримати іноземне громадянство. На Півдні – 80 %, а в Центрі – 78 % (Скільки українців, 2024).

Діаграма 5

Регіональні відмінності серед українців у ставленні до виїзду за кордон

Джерело: Скільки українців, 2024.

Згідно зі соціологічними опитуваннями (квітень–травень 2024 р.), у 38 % респондентів були близькі родичі (чоловік, дружина, батьки, діти тощо), які перебували за кордоном через повномасштабне вторгнення РФ до України (Кузьменко, 2024). 61 % українців не мав рідних за кордоном, а 1 % – не надав відповіді. Найбільше таких родичів мали громадяни України з Чернівців (47 % опитаних), Запоріжжя та Одеси (по 45 %), найменше – з Кропивницького (31 %), Чернігова (30 %) та Львова (29 %) (Кузьменко, 2024).

Серед тих, хто мав родичів за кордоном, ці родичі планували повернутися:

- найближчим часом, попри війну, – 5 %;
- тільки тоді, коли закінчиться війна, – 32 %;
- ще не вирішили – 19 %;
- не планують повертатися – 31 %;
- плани в родичів різні – 9 %;
- важко відповісти / немає відповіді – 3 % (Кузьменко, 2024).

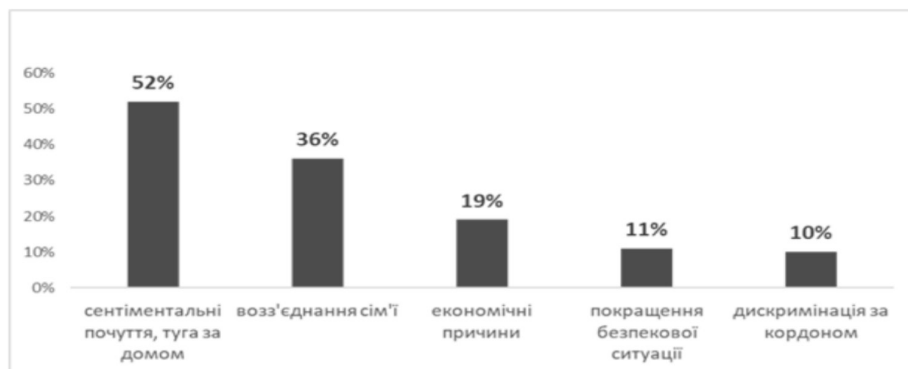
За даними Центру економічної стратегії, 67 % людей, що виїхали, задоволені перебуванням за кордоном, однак життя в Україні їм подобається більше. Найбільше хочуть повернутися люди з центральних областей України (згідно з прогнозами, до України мали б повернутися від 2 до 3 млн осіб) (Янковський, Бадюк, 2023). Водночас держави ЄС зацікавлені залишити українців працездатного віку. «Це десь близько 3 млн людей працездатного віку. Саме ті, які повинні були б повернутися та розбудувати країну», – зазначали аналітики (Янковський, Бадюк, 2023).

За даними опитувань, більш схильні до повернення в Україну вразливі категорії біженців, зокрема літні люди, багатодітні сім'ї, особи, які не мають постійного житла, особи, які низько оцінюють якість свого життя за кордоном (Українські біженці, 2024). Частіше планують повернутися також українці, які мають більше інформації про ситуацію в Україні та власному населеному пункті завдяки короткотривалим візитам додому, ті, хто проживають географічно близько до України, а також ті, що залишили вдома членів сім'ї (чоловіка, дітей), мають незруйноване житло (Українські біженці, 2024).

Основним мотивом для прийняття рішення про повернення в Україну були емоції і почуття туги за домом (52 %). На другому місці – бажання возз'єднатися зі сім'єю. Економічні труднощі за кордоном були вагомими лише для 19 % українців. Покращення безпекової ситуації вдома мало значення для ухвалення рішення про повернення тільки для 11 % опитаних (Українські біженці, 2024).

Діаграма 6

**Мотиви повернення українців на Батьківщину
(соціологічне опитування, проведене 14 жовтня 2023 р.)**

Джерело: Українські біженці, 2024.

Отже, повномасштабне вторгнення РФ у 2022 р. спричинило різке загострення депопуляційних процесів, особливо зважаючи на масову вимушену міграцію (тільки за перший місяць війни країну залишило понад 3,6 млн осіб, а ще 6,5 млн стали внутрішньо переміщеними особами, що свідчить про безпрецедентний рівень демографічних змін). Незважаючи на значну різницю в демографічних оцінках (Євростат, Світовий банк, ООН наводять різні дані щодо кількості мігрантів-українців), можна констатувати, що за кордоном на кінець 2024 р. перебувало приблизно 7 млн українців, значна частина із яких планує повернутися на Батьківщину. «Наразі населення України становить десь 37 мільйонів людей у кордонах 1991 року. А якщо за вирахуванням окупованих територій, то приблизно 31,5 мільйона», – зазначала Е. Лібанова (Скільки людей, 2024). Різне скорочення населення стало наслідком поєднання декількох чинників: високої смертності, низької народжуваності та міграційних процесів, що посилювалися після повномасштабного вторгнення РФ у 2022 р. У світлі нових демографічних викликів Україні потрібно розробити ефективні механізми стимулювання народжуваності, повернення мігрантів та інтеграції внутрішньо переміщених осіб у соціально-економічне життя країни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

99 % українців, які виїхали у 2023, повернулись до України. (2024). <https://opendatabot.ua/analytics/ukrainians-emigration-trend-continues>

Вимушена міграція і війна в Україні (24 лютого – 24 березня 2022). (2022). <https://cedos.org.ua/researches/vymushena-migraciya-i-vijna-v-ukrayini-24-lyutogo-24-bereznya-2022/>

Війна у цифрах: як за останній рік змінилися Україна та українці. (2024). <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cv28871qdv8o>

Воронцова, О. (2023). Скільки українців виїхали за кордон і не повернулись через війну: шокуючі цифри. <https://glavcom.ua/country/society/skilki-ukrajintsiv-vijikhali-za-kordon-i-ne-povernulisja-cherez-vijnu-shokujuchi-tsifri-949777.html>

Втеча від війни чи свідомий виїзд. Як змінилася міграція з України і якими будуть її наслідки – BBC. (2024). <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/naselennya-ukrajini-skilki-ukrajinciv-vijihalo-za-kordon-ta-yaki-ce-matime-naslidki-novini-ukrajini-50458864.html>

Голішевська, А. (2023). Скільки українців виїхали за кордон від початку повномасштабної війни: дані 2023 року. <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/suspilstvo/20231218-skilky-ukrayinciv-vuyihalo-za-kordon-z-pochatku-povnomasshtabnoyi-vijny-dani-2023/>

Євростат порахував, що з України виїхали 650 тисяч чоловіків призовного віку. (2023). <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cd1px4z922wo>

Ільченко, Л. (2023). Дані Держприкордонслужби та ООН щодо українців, які виїхали з країни, різняться вдвічі – Оpendatabot. <https://epravda.com.ua/news/2023/08/16/703274/>

Кількість біженців з України зі статусом тимчасового захисту в ЄС у грудні зросла на 25,6 тис. – Євростат. (2024). <https://interfax.com.ua/news/general/1046955.html>

Кількість українців та їх міграція за кордон через війну. (2023). <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3732355-kilkist-ukrainsiv-ta-ih-migracia-za-kordon-cerez-vijnu.html>

Кузьменко, Ю. (2024). 32 % біженців планують повернутися після війни, ще майже третина – не повернуться. <https://suspilne.media/761619-32-bizenciv-planuut-povernutisa-pisla-vijni-se-majze-tretina-ne-povernutsa/>

Михайлов, Д. (2024). Від початку року за кордон виїхали 69 тисяч українців та не повернулись додому – Оpendatabot. <https://suspilne.media/768207-vid-pocatku-roku-za-kordon-viihali-69-tisac-ukrainsiv-ta-ne-povernulis-dodomu-opendatabot/>

Сітнікова, О. (2024). У Верховній Раді розкрили, скільки українців виїхало за кордон. <https://hromadske.ua/suspilstvo/236421-u-verkhovniy-radi-rozkryly-skilky-ukrayintsiv-vuyikhalo-za-kordon>

Скільки людей виїхало за кордон і скільки зараз живуть в Україні: демографка озвучила цифри. (2024). <https://life.karpat.in.ua/?p=175360&lang=uk>

Скільки українців виїхало б з України, якби їм зараз запропонували громадянство США або країни ЄС? (2024). <https://visitukraine.today/uk/blog/4775/how-many-ukrainians-would-leave-ukraine-if-they-were-offered-us-or-eu-citizenship-now?srltid=AfmBOorEE8ivSG3-p4G6a0bIJGi1JHcc8IhBCuSwh11OkwTEqb-KeM3g#yak-viina-zminila-plani-ukrayinciv>

Тарасовський, Ю. (2023). Від початку війни з України виїхало на 2,4 млн людей більше, ніж повернулося, дослідив Оpendatabot. Демографи називали цифри біль-

уї в 3–4 рази. <https://forbes.ua/news/blizko-24-mln-ukraintsiv-viikhali-za-kordon-ta-ne-povernulisya-vid-pochatku-velikoi-viyni-16082023-15442>

Українські біженці війни в Європі: між інтеграцією та поверненням. (2024). <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/ukrayinski-bizhentsi-viyny-v-yevropi-mizh-intehratsiyeyu-ta>

Ульяненко, В. (2024). З яких областей до Польщі виїхало найбільше українців: опитування. <https://glavcom.ua/world/observe/z-jakikh-oblastej-do-polshchi-vijikhalo-najbilshe-ukrajintsiv-opituvannja-983811.html>

Як і скільки чоловіків втекли з України, щоб не потрапити на фронт – розслідування BBC. (2023). <https://www.bbc.com/ukrainian/features-67451266>

Янковський, О., Бадюк, О. (2023). «Понад мільйон дітей виїхали»: куди українці мігрують через війну і як їх повертати. <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryzovoya-mihratsiya-ukrayintsiv-cherez-viynu-yak-povernuty/32735569.html>

REFERENCES

99 % ukraintsiv, yaki vyikhaly u 2023, povernulys do Ukrainy. (2024). <https://opendatabot.ua/analytics/ukrainians-emigration-trend-continues> (in Ukrainian).

Vymushena mihratsiia i viina v Ukraini (24 liutoho – 24 bereznia 2022). (2022). <https://cedos.org.ua/researches/vymushena-migracziya-i-vijna-v-ukrayini-24-lyutogo-24-bereznia-2022/> (in Ukrainian).

Viina u tsyfrakh: yak za ostannii rik zminylysia Ukraina ta ukraintsi. (2024). <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cv28871qdv8o> (in Ukrainian).

Vorontsova, O. (2023). Skilky ukraintsiv vyikhaly za kordon i ne povernulysia cherez viinu: shokuiuchi tsyfry. <https://glavcom.ua/country/society/skilki-ukrajintsiv-vijikhalo-za-kordon-i-ne-povernulysia-cherez-vijnu-shokujuchi-tsifri-949777.html> (in Ukrainian).

Vtecha vid viiny chy svidomyi vyizd. Yak zminylasia mihratsiia z Ukrainy i yakymy budut yii naslidky – BBC. (2024). <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/naselennya-ukrajini-skilki-ukrajinciv-vijihalo-za-kordon-ta-yaki-ce-matime-naslidki-novini-ukrajini-50458864.html> (in Ukrainian).

Holishevska, A. (2023). Skilky ukraintsiv vyikhaly za kordon vid pochatku povnomasshtabnoi viiny: dani 2023 roku. <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/suspilstvo/20231218-skilky-ukrayincziv-vyyihalo-za-kordon-z-pochatku-povnomasshtabnoyi-vijny-dani-2023/> (in Ukrainian).

Yevrostat porakhuvav, shcho z Ukrainy vyikhaly 650 tysiach cholovikiv pryzovnoho viku. (2023). <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cd1px4z922wo> (in Ukrainian).

Ilchenko, L. (2023). Dani Derzhprykordonsluzhby ta OON shchodo ukraintsiv, yaki vyikhaly z krainy, rizniatsia dvichy – Opendatabot. <https://epravda.com.ua/news/2023/08/16/703274/> (in Ukrainian).

Kilkist bizhentsiv z Ukrainy zi statusom tymchasovoho zakhystu v YeS u hrudni zrosla na 25,6 tys. – Yevrostat. (2024). <https://interfax.com.ua/news/general/1046955.html> (in Ukrainian).

Kilkist ukraintsiv ta yikh mihratsiia za kordon cherez viinu. (2023). <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3732355-kilkist-ukrainciv-ta-ih-migracia-za-kordon-cerez-vijnu.html> (in Ukrainian).

Kuzmenko, Yu. (2024). 32 % bizhentsiv planuiut povernutysia pislia viiny, shche maizhe tretyna – ne povernutsia. <https://suspilne.media/761619-32-bizenciv-planuut-povernutisa-pisla-vijni-se-majze-tretina-ne-povernutsa/> (in Ukrainian).

Mykhailov, D. (2024). *Vid pochatku roku za kordon vyikhaly 69 tysiach ukraintsiv ta ne povernulys dodomu – Opendatabot*. <https://suspilne.media/768207-vid-pochatku-roku-za-kordon-viihali-69-tisac-ukrainciv-ta-ne-povernulis-dodomu-opendatabot/> (in Ukrainian).

Sitnikova, O. (2024). *U Verkhovnii Radi rozkryly, skilky ukraintsiv vyikhalo za kordon*. <https://hromadske.ua/suspilstvo/236421-u-verkhovniy-radi-rozkryly-skilky-ukrayintsiv-vyikhalo-za-kordon> (in Ukrainian).

Skilky liudei vyikhalo za kordon i skilky zaraz zhyvut v Ukraini: demohrafka ozvuchyla tsyfry. (2024). <https://life.karpat.in.ua/?p=175360&lang=uk> (in Ukrainian).

Skilky ukraintsiv vyikhalo b z Ukrainy, yakby yim zaraz zaproponuvaly hromadianstvo SSHa abo krainy YeS? (2024). <https://visitukraine.today/uk/blog/4775/how-many-ukrainians-would-leave-ukraine-if-they-were-offered-us-or-eu-citizenship-now?srltid=AfmBOorEE8ivSG3-p4G6a0bIJjGiIjHcc8IhBCuSwh1lOkwTEqb-KeM3g#yak-viina-zminila-plani-ukrayinciv> (in Ukrainian).

Tarasovskyi, Yu. (2023). *Vid pochatku viiny z Ukrainy vyikhalo na 2,4 mln liudei bilshe, nizh povernulosia, doslidyv Opendatabot. Demohrafy nazyvaly tsyfry bilshi v 3–4 razy*. <https://forbes.ua/news/blizko-24-mln-ukraintsiv-viikhali-za-kordon-ta-ne-povernulysya-vid-pochatku-velikoi-viyni-16082023-15442> (in Ukrainian).

Ukrainski bizhentsi viiny v Yevropi: mizh intehtatsiieiu ta povernenniam. (2024). <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/ukrayinski-bizhentsi-viyny-v-yevropi-mizh-intehtatsiieiu-ta> (in Ukrainian).

Ulianenko, V. (2024). *Z yakikh oblastei do Polshchi vyikhalo naibilshe ukraintsiv: opytuvannia*. <https://glavcom.ua/world/observe/z-jakikh-oblastej-do-polshchi-vijikhalo-najbilshe-ukrajintsiv-opituvannja-983811.html> (in Ukrainian).

Yak i skilky cholovikiv vtekly z Ukrainy, shchob ne potrapyty na front – rozsliduvannia BBC. (2023). <https://www.bbc.com/ukrainian/features-67451266> (in Ukrainian).

Yankovskyi, O., & Badiuk, O. (2023). *«Ponad milion ditei vyikhaly»: kudy ukraintsi mihruit cherez viinu i yak yikh povertaty*. <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-mihratsiya-ukrayintsiv-cherez-viynu-yak-povernuty/32735569.html> (in Ukrainian).

Oleh MURAVSKIY

PhD (History), Senior Research Fellow

Scientific Secretary of the

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS Ukraine

Senior Lecturer of the Department of History, Museum Studies and Cultural Heritage

Lviv Polytechnic National University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2776-5156>

e-mail: oleg-muravskiy@ukr.net

DEPOPULATION IN UKRAINE DURING THE YEARS OF FULL-SCALE INVASION OF RUSSIA: THE FACTOR OF FORCED MIGRATION

The article comprehensively analyzes the problems of depopulation in Ukraine during the years of Russia's full-scale invasion of its territory, with a focus on forced migration. By analyzing the demographic situation in Ukraine (2022–2024), it is shown that the

problem of depopulation has become one of the most serious national problems that has accompanied the country since the restoration of independence in 1991. The main concepts, approaches and methodological principles that form the current scientific discourse on this topic, reveal the nature of the phenomenon under study, as well as their relevance in the modern scientific space are considered.

The author focuses on the relationship between forced migration and depopulation, analyzes the structure of migration flows, including gender and age characteristics, which affects the socio-economic development of both Ukraine during the Russian-Ukrainian war, which is losing population, and those states that receive migrants. It is stated that most citizens left Ukraine in March–June 2022 (approximately 44 % of all Ukrainians who are currently abroad left), after which migration flows decreased slightly, but the percentage of people leaving the country was still significant. It is noted that the majority of Ukrainian citizens left for the EU countries, in particular Poland, Germany, the Czech Republic, Italy and Spain, which is confirmed by statistical data. Given the statistical data, it is concluded that there is a significant proportion of children among refugees (from 25 to 51 %), as well as women aged 35–64 and a gradually increasing percentage of adult men. It is noted that an important aspect of the analysis was the study of state policy in the field of regulation of migration processes and measures to curb depopulation, such as demographic programs, incentives for the return of migrants, and integration measures in recipient countries.

It is argued that the conclusions of the article contribute to a deeper understanding of the dynamics of forced migration during Russia's full-scale invasion of Ukraine and its impact on depopulation.

Key words: Ukraine, war, full-scale invasion, Russia, migration, depopulation, European Union, USA.

Януш КОВАЛЬСЬКИЙ-БІЛОКРИЛИЙ

магістр археології

e-mail: kovalskyi.bilokrylyu@gmail.com

Віталій КОНОПЛЯ

молодший науковий співробітник відділу середніх віків

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6949-9987>

НОВІ СКАРБИ ПРИКРАС СКІФСЬКОГО ЧАСУ З НАДБУЖАНЩИНИ

До наукового обігу введено рідкісні для скіфського часу Західної України два скарби прикрас із Надбужанщини, які тематично доповнили інформацію про здобутий раніше скарб. Зазначено, що ці своєрідні пам'ятки археології під умовною назвою Зубків-1, Зубків-2 і Зубків-3 випадково трапилися поблизу однойменного села Шептицького р-ну на Львівщині. Вказано, що речі, які зібрали місцеві жителі на розореній заплаві р. Білий Стік, правобережної притоки Західного Бугу, були передані до КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей».

Скарб Зубків-1 (2018) локалізовано на правобережній заплаві, неподалік багатшарового поселення з матеріалами лежницької групи культури ранньоскіфського часу. До його депозиту віднесено п'ять бронзових цвяхоподібних прикрас зі сфероїдними головками. Нововідкриті скарби Зубків-2 і Зубків-3 (2022) знайдено на лівобережній заплаві, відстань між якими не перевищувала 0,1 км.

Зауважено, що перший із них репрезентують аналогічні 11 цвяхоподібних прикрас, оздоба із двома головками, уламок багатовиткової скрутки, а також 4 циліндричні намистини зі світло- і темно-синього скла (по 2); у складі скарбу Зубків-3 наявні 10 подібних до попередніх цвяхоподібних прикрас, які доповнюють 2 нагомількові браслети, виготовлені із бронзових прутів, потоншені кінці яких частково накладаються.

Констатовано, що більшість українських дослідників скіфських оздоб функційно пов'язують такі цвяхоподібні вироби зі сережками, польські – із завушницями. Подібні за формою артефакти із загостреними кінцями стержнів знайдено на території Польщі, переважно в тарнобжезькій лужицькій культурі, які А. Гавлік виокремила як тип «Сокольники», варіант Б.

Визначено, що нагомількові браслети зі скарбу Зубків-3 наближено відповідають типу Ia1 за триступеневою класифікацією М. Мацієвські: неорнаментовані, симетричні, із прямими кінцями країв, що частково накладаються один на одного. Вказано, що подібні предмети трапляються у закритих комплексах лужицької культури.

Встановлено, що прикраси типологічно наближені до спіралеподібної зі скарбу Зубків-2, хронологічно тривалі і не є надійним хроноіндикатором.

Зазначено, що «вічкові» намистини вважають фінікійськими виробами, які на рубежі IX/VIII ст. до н. е. заповнили Середземномор'я, згодом проникли в різні куточки Європи, зокрема у Скіфію, і звідти – на терени Лівобережної України. Ці оздоби з «бородавками» прийнято датувати V–IV ст. до н. е. Стверджено, що саме цей хронологічний маркер, а також порівняльно-типологічний аналіз подібних виробів нагомількових браслетів, вказують на час існування зубківських скарбів, що припадає на VII–IV ст. до н. е., можливо з нахилом на V–IV ст. до н. е.

Ключові слова: скарб, скіфська доба, гальштатський період, прикраси, сережки-завушниці, шпильки, намистини, нагомількові браслети.

Стаття присвячена всесторонньому дослідженню надзвичайно рідкісних для території Заходу України двох нових скарбів прикрас скіфського часу, випадково виявлених у 2022 р. поблизу с. Зубків на Львівщині. До їх депозитів входили бронзові цвяхоподібні завушниці, нагомількові браслети і спіралеподібний предмет, а також скляні намистини, які, очевидно, виготовили фінікійці. Скарби з умовною назвою Зубків-2 і Зубків-3, як і раніше знайдений неподалік у 2018 р. Зубків-1 суттєво збагатили джерельну базу оздоб лежницької групи культури раньоскіфського часу та розширили інформацію про недостатньо вивчену проблему металообробного виробництва її населення (Бугай та ін., 2020, с. 156).

Мета статті – ввести до наукового обігу нові джерельні матеріали з історії скіфського періоду, які суттєво доповнюють раніше відомі пам'ятки.

Обставини відкриття скарбів. Ці три своєрідні пам'ятки археології трапилися в місцевості, яка територіально належить до басейну р. Білий Стік, правобережної притоки Західного Бугу, а в ширшому геоморфологічному просторі – до Тартаківської сторони Сокальського пасма (Геренчук, 1972, с. 111).

У контексті цих скарбів варто сказати, що археологічне обстеження Білосточчя постійно перебуває в полі зору науковців Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Науково-дослідного центру (НДЦ) «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України, кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету ім. І. Франка і Комунального закладу Львівської обласної ради (КЗ ЛОР) «Історико-краєзнавчий музей». Вони спільно з відомим краєзнавцем регіону Павлом Бугаєм упродовж двох останніх десятиліть відкрили понад 70 багаточисельних пам'яток (Білас та ін., 2012; Білас та ін., 2020; Бугай та ін., 2009; Бугай та ін., 2020; Бугай, Конопля, 2012; Конопля, Бугай, 2016; Конопля та ін., 2018), 6 із яких у VII–VI ст. до н. е. заселяли носії лежницької групи.

Усі три скарби потрапили на сучасну поверхню ґрунту внаслідок уперше проведеної глибокої оранки заплави для сільськогосподарських потреб приватної агрофірми «Білий Стік» і стали пошуковим надбанням місцевих жителів, які згодом, за винятком окремих речей, були передані до КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей».

Скарб Зубків-1, інформація про який уже надрукована, знайдено поблизу правого берега річки, східніше від дослідженої пам'ятки Зубків-Городисько, розташованої за 1 км на південний захід від села (Михальчишин, 1993, с. 44). Скарби Зубків-2 і Зубків-3 здобуто в межах лівобережної заплави Білого Стоку, приблизно за 50 м від впорядкованого меліоративними роботами первісного русла. Локалізована відстань між їхнім заляганням не перевищувала 0,1 км.

Характеристика прикрас. До скарбу Зубків-2 входили такі вироби: 11 цвяхо-подібних прикрас з округлими (кількісно переважають) й овальними опукло-увігнутими головками завтовшки від декількох мікрон на краях до 0,1–0,15 см (в одному випадку 0,3 см) по центру на округлих у поперечному перетині дротяних стержнях діаметром 0,1–0,17 см і довжиною в цілих екземплярів від 9,3 до 11,4 см (див. рис. 2: 7, 9–11), а в пошкоджених, із відламаними кінцями – від 1 до 10,8 см (див. рис. 2: 1–6, 12) (детальніша інформація про стан їхнього збереження і розміри вказані в табл. 1); аналогічна за виглядом, але типологічно інша цвяхоподібна ozdoba на стержні завдовжки 10,5 см і діаметром 0,17 см із двома протилежно розміщеними головками: діаметр більшої – 2,2х2,4 см, товщина по центру – 0,2 см, діаметр меншої, дещо деформованої, – 1,3 см, товщина – 0,1 см (див. рис. 2: 8); уламок спіралеподібного предмета завдовжки 2,7 см і діаметром 0,5 см на чотиривитковій пластині завширшки 0,5 см із товщиною 0,02 см (див. рис. 2: 13), а також непередані до музею 4 скляні намистини з умовною нумерацією № 1–4 (див. рис. 3).

Таблиця 1

Розміри цвяхоподібних прикрас зі скарбу Зубків-2

№ з/п	Стан збереження ¹	Розміри капелюшка, см		Розміри стержня, см		Рис.
		Діаметр	Товщина (середина)	Довжина	Товщина	
1	–	2,2х2,4	0,15	1,2	0,13	2: 1
2	–	2,2х2,3	0,15	7,4	0,15	2: 2
3	–	2,1	0,1	7,8	0,1–0,2	2: 3
4	–	2х2,2	0,15	1	0,12	2: 4
5	–	1,7х1,9	0,1	1,2	0,1	2: 5
6	+	2,4х2,5	0,13	10,8	0,17	2: 6
7	+	2,5х2,6	0,3	11,3	0,13	2: 7
8	+	2,2х2,4	0,13	9,1	0,13	2: 9
9	+	2,3х2,4	0,15	9,3	0,14	2: 10
10	+	2,5х2,6	0,15	11,4	0,14	2: 11
11	–	2,4х2,5	0,13	10,8	0,17	2: 12

Специфічні ознаки останніх такі: циліндрична форма корпусів, діаметр – 1,5 см, товщина першої 1,5 см, трьох наступних – 1,2 см; діаметри каналів для підвішування, зокрема у третьої і четвертої – 0,5 см, у другої – 0,7 см, у першої – 0,8 см, на помірно опуклих бічних сторонах яких наявні округлі виступи нерівномірного діаметра заввишки 0,15 см («вічка»), з нанесеними на них різної ширини подвійно концентричних смужок блакитно-білого забарвлення, що контрастно виявляються на тлі світло-синьої скляної маси в першій і другій, та темно-синьої – у третьій і четвертій, а також прилаштовані на намистинах у процесі їх виготовлення округлі кульки жовтого кольору з рельєфними поверхнями діаметром 0,2–0,4 см («бородавки»), нанесені вздовж країв обох площин.

Певні морфологічні розбіжності між цими прикрасами простежено в нерівномірному розміщенні на них «вічок» і «бородавок».

На першій знахідці чотири «вічка» розташовані хрестоподібно. Діаметр двох, що стикаються між собою, становить 0,8 см і 1,1 см, а інших – 1 см та 0,9 см відповідно. Третє з них віддалене від попередніх на 0,4 см, а четверте – на 0,6 см від нього.

¹ Знаком «+» позначено загострений кінець стержня.

Кожний із протилежних країв намистини первісно нараховував по вісім «бородавок». На одному вони втрачені, а їхню безпосередню наявність підтверджують негативи від колишнього кріплення на корпусі, натомість на іншому залишилося дві, діаметром 0,2 см та 0,25 см, і шість негативів від решти (див. рис. 3: 1).

Другій намистині також притаманні чотири «вічка» з подібним компонованням, серед яких у кожного із двох парних діаметр становить 0,7 см, а в наступних, дещо віддалених, з інтервалом 0,5 см і 0,8 см, – 0,6 см і 0,7 см.

На одному із країв знахідки наявні дві «бородавки» діаметром 0,2 см і 0,3 см та негативи від втрачених шести, а на протилежному – три, діаметром 0,2 см (у двох) і 0,3 см (див. рис. 3: 2).

У третій намистині п'ять «вічок» діаметром 0,6 см, 0,7 см (двічі), 0,8 см і 0,9 см, більш-менш рівномірно віддалені одна від одної. Щодо «бородавок», то на умовно верхньому краї є дві жовті діаметром 0,3 см і 0,4 см та п'ять світло-блакитних діаметром 0,25 см, 0,3 см (тричі) і 0,4 см, а на нижньому було чотири, однак збереглася лише одна жовта діаметром 0,2 см (див. рис. 3: 3).

За кількістю і розташуванням «вічок» четверта намистина аналогічна до попередньої, діаметр яких 0,7 см (двічі), 0,8 см (двічі) і 0,9 см. «Бородавки» жовтого кольору. На одному із країв їх уціліло шість діаметром 0,3 см, втрачено чотири, на іншому залишилося п'ять діаметром 0,4 см із негативом від шостої (див. рис. 3: 4).

Депозит скарбу Зубків-3 представляють подібні до зазначених 10 цвяхоподібних оздоб із майже округлими головками діаметром від 1,9 до 2,5 см, із товщиною по краях від декількох мікрон до 0,17 см по центру, половина з яких із загостреними кінцями, спродукована на стержнях із діаметром 0,1–0,2 см і довжиною від 7,8 до 11,6 см (див. рис. 4: 4, 6, 8–10) (детальну характеристику подано у табл. 2). Кількісно доповнює цю збірку знахідок уламки (нижня частина) стержня завтовшки 0,12 см і завдовжки 4 см (див. рис. 4: 11).

Таблиця 2

Розміри цвяхоподібних прикрас зі скарбу Зубків-3

№ з/п	Стан збереження ²	Розміри капелюшка, см		Розміри стержня, см		Рис.
		Діаметр	Товщина (середина)	Довжина	Товщина	
1	–	2,2х2,3	0,13	1	0,2	4: 1
2	–	2,3х2,5	0,12	1,2	0,13	4: 2
3	–	2х2,2	0,1	1	0,1	4: 3
4	+	2,3	0,1	8,7	0,12	4: 4
5	–	2,4х2,5	0,15	5,7	0,12	4: 5
6	+	2	0,15	9,2	0,1	4: 6
7	–	2,3х2,4	0,17	6,2	0,12	4: 7
8	+	2,3х2,4	0,1	11,6	0,12	4: 8
9	+	1,9х2,3	0,1	1,1	0,17	4: 9
10	+	1,9х2,1	0,1	7,8	0,13	4: 10

Іншу частину скарбу репрезентують два нагомількові браслети, виготовлені з округлих у поперечному перетині бронзових прутів діаметром 0,8–0,9 см, які в міру просування до кінців із прямим, незначно опуклим зрізом, потоншуються до

² Знаком «+» позначено загострений кінець стержня.

0,5–0,7 см. Останні частково накладаються один на одного. У дещо більшого екземпляра, діаметром 10,9 см, вони заходять на 2 см (див. рис. 5: 2), у меншого, розміром 10,6 см, – на 4 см (див. рис. 5: 1).

Аналіз артефактів

1. *Цвяхоподібні оздоби*. Функційно ці предмети, згідно з типологічною класифікацією скіфських прикрас Володимири Петренко, віднесено до сережок, зокрема до типу 1 (варіант 4), морфологічна особливість яких – наявність сфероїдної головки на дротяному стержні (Петренко, 1978, с. 24). Традиційно подібну назву в наукових працях використовують українські дослідники скіфських старожитностей, натомість польські іменують їх завушницями. У подальшому викладі тексту такі назви, використовуватимемо паралельно.

Ареал найбільшого поширення цих прикрас у VII–VI ст. до н. е. охоплював правобережжя Дніпра і Ворскли, пониззя Дону та частково територію лівобережжя Дніпра, зокрема Поділля. Звідти вони у вигляді первісних форм або певної їх імітації потрапляли внаслідок міжплеменних контактів у середовище висоцької, лужицької, милоградської і юхнівської культур (Петренко, 1978, с. 24).

Розкриттям проблем походження і типології завушниць займалися: Тадеуш Сулімирський (Tadeusz Sulimirski) (Sulimirski, 1936), Казімеж Москва (Kazimierz Moskwa) (Moskwa, 1963), Збігнєв Буковський (Zbigniew Bukowski) (Bukowski, 1977) та Беата Політ (Beata Polit) (Polit, 2010). Однак чи не найновіший внесок до їхнього вивчення зробила Анна Гавлік (Anna Gawlik) (Gawlik, 2007, 2009) – класифікацію сережок. Із-поміж них вона виділила вироби типу «Сокольники» («Sokolniki») з двома варіантами: «Сокольники А» і «Сокольники Б», що відрізняються закінченням стержня. Завушниця першого знайдено переважно на території, заселеній у скіфський час носіями тарнобжезької лужицької культури. Стержні цих прикрас закінчувалися вузликподібно або були потовщені. Появу подібних сережок імовірно варто пов'язувати з місцем виготовлення. Предмети варіанта «Сокольники А» виявлено на схід від ареалу цієї спільноти, зокрема в середовищі милоградської культури, і їх вважають такими, що сформувалися під тарнобжезьким культурним впливом (Gawlik, 2009, s. 184–185).

Варіанту «Сокольники Б», ідентичному до типу 1 (варіант 4) за класифікацією В. Петренко (Петренко, 1978, с. 24), притаманний гострий кінчик стержня (Gawlik, 2009, s. 184–185). Ще нещодавно такі прикраси вважали завушницями, однак чергова поява нових знахідок із Надбужанщини, насамперед зі скарбу Зубків-1, дали підставу для переосмислення й уточнення їх функційної характеристики. Вирішальним чинником при цьому стала довжина повністю збереженого дротяного стержня оздоб. Так, у першому зубківському скарбі її показник у трьох уцілілих становить 10,5 см (див. рис. 1: 5), 16 см (див. рис. 1: 2) і 22,5 см (див. рис. 1: 4), а у двох інших, з обламаними кінчиками, – 7 см (див. рис. 1: 1) та 15 см (див. рис. 1: 3).

А у скарбі Зубків-2 довжина стержнів із загостреним кінчиком від 9,3 до 11,4 см зафіксована у трьох прикрас (див. рис. 2: 7, 9, 10), з обламаними – від 7,4 до 10,8 см – у чотирьох (див. рис. 2: 2, 3, 6, 12), а у скарбі Зубків-3 вона в п'яти повністю уцілілих становить від 7,8 до 11,6 см (див. рис. 4: 4, 6, 8–10).

Серед інших екземплярів, знайдених у регіоні за останні роки, розміри стержнів із загостреними кінчиками окремих оздоб перебувають у межах 7–10 см, а в одного, з Малих Підлісок поблизу Львова, – 23,5 см (Бугай та ін., 2020, с. 155–156).

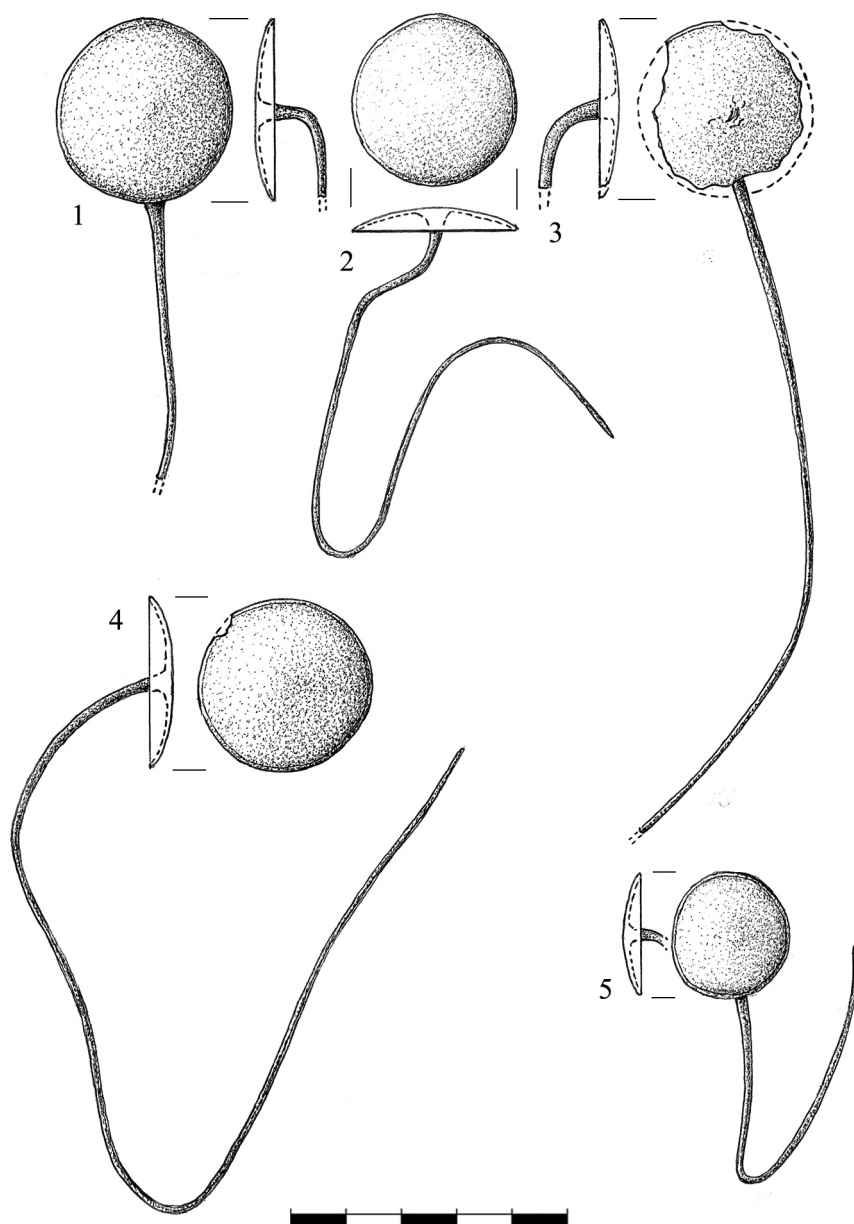

Рис. 1. Цвяхоподібні прикраси зі скарбу Зубків-І

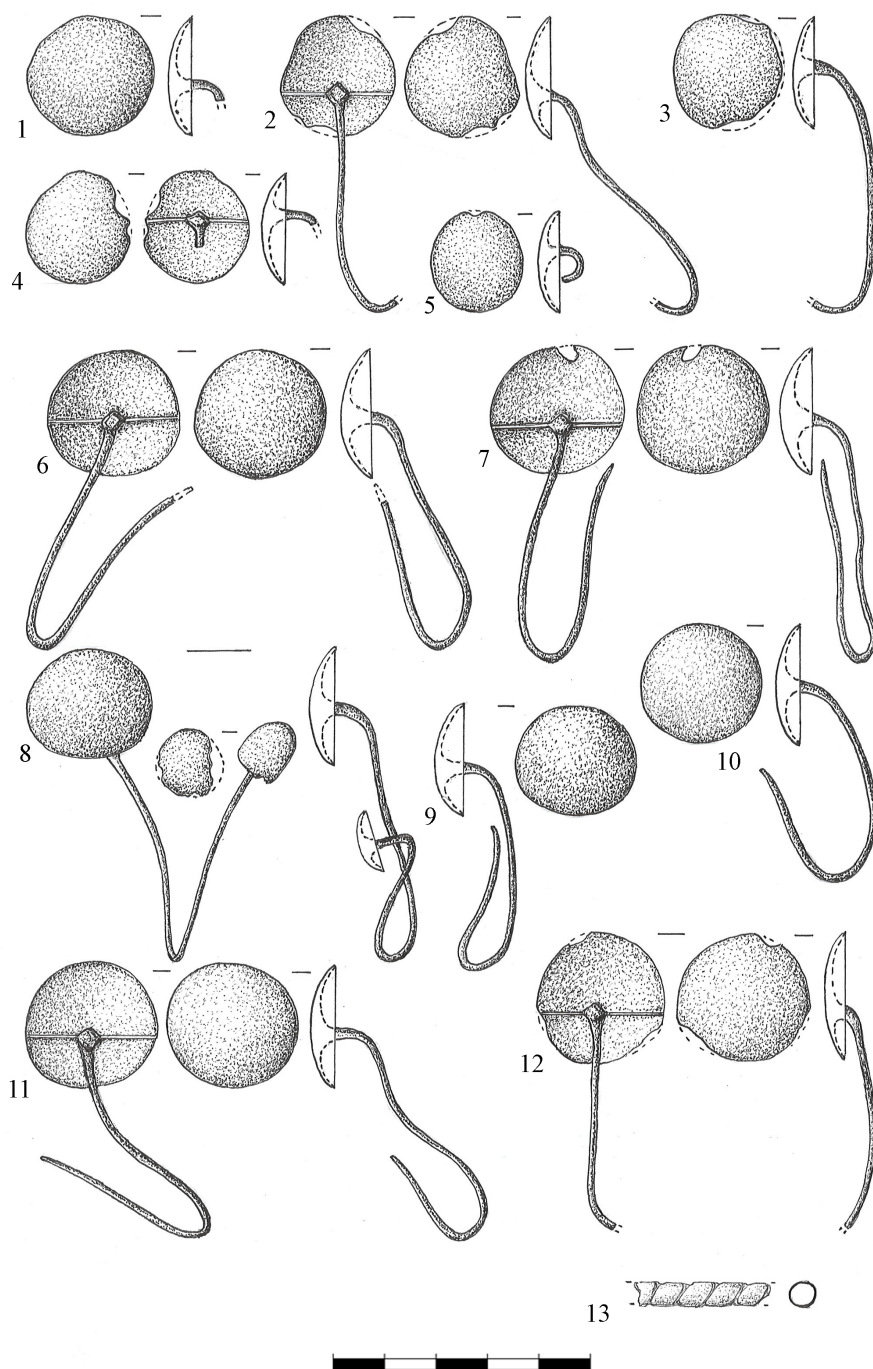

Рис. 2. Прикраси зі скарбу Зубків-2

Рис. 3. Скляні намистини зі скаргу Зубків-2

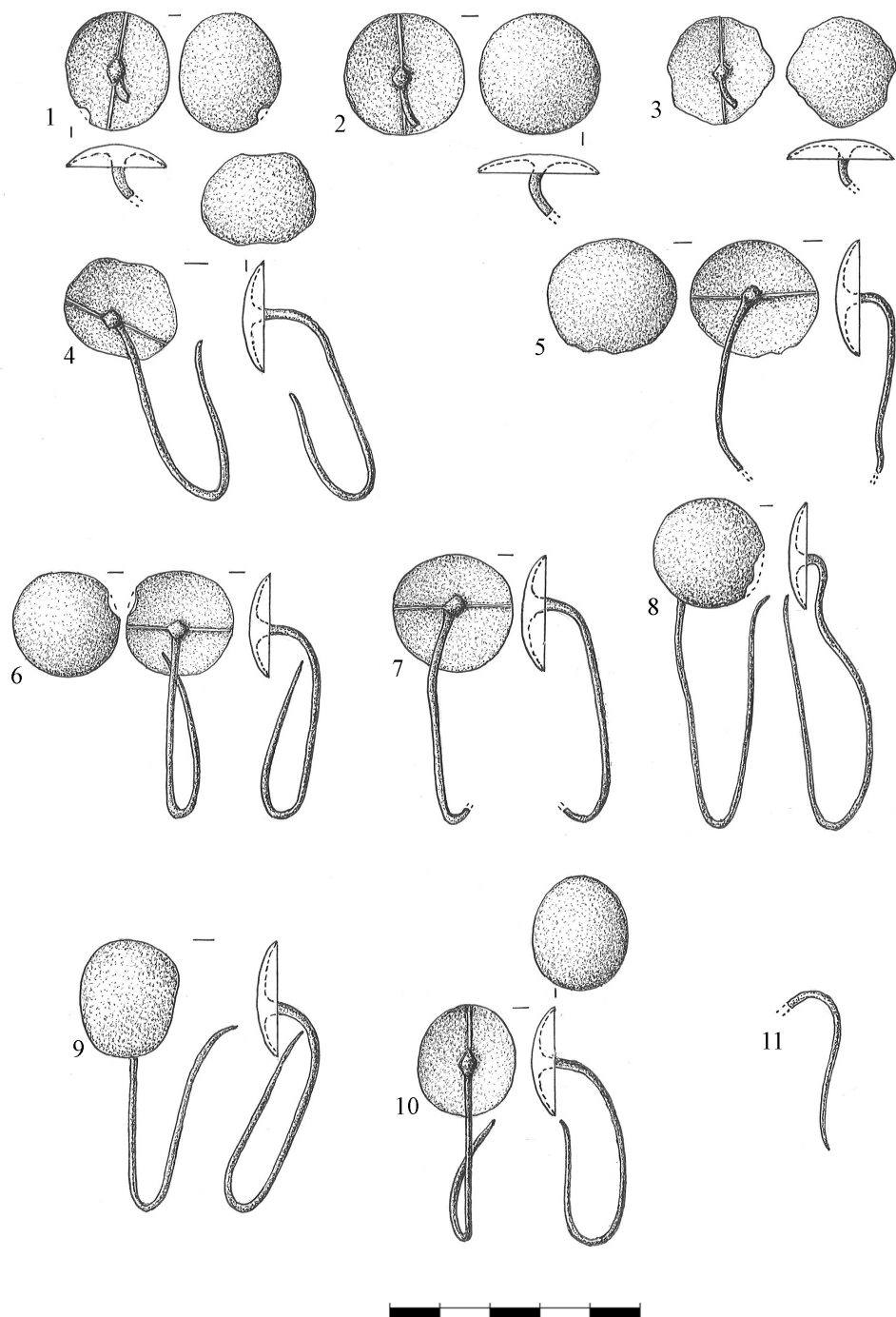

Рис. 4. Цвяхоподібні прикраси зі скарбу Зубків-3

Аналогічними до попередньо опублікованого типу цвяхоподібних прикрас є три, найменовані шпильками, вироби, які виявлено в курганному могильнику милоградської культури неподалік с. Мизяки на Вінниччині, що лежали біля черепів інгумаційних поховань у насипах № 2, 3 і 5 (Лобай, 1977, с. 78, 80–81, рис. 4: 4–5, 9: 5). Перший із них виготовлений зі срібла, інші два – бронзові. Довжина стержнів цих оздоб із відламаними кінцями становить від 6 до 9 см.

Отже, спільними ознаками цвяхоподібних прикрас із трьох зубківських скарбів та інших місць виявлення, належних до вказаних двох варіантів, за класифікацією В. Петренка (Петренко, 1978) і А. Гавлік (Gawlik, 2009), є відігнуті під прямим кутом нижче опукло-увігнутих головок діаметром переважно 2–3 см стержні, завтовшки 0,1–0,2 см, із загостреними або відламаними кінцями завдовжки, щонайменше, від 7 до приблизно 20 см. Розміщення цих предметів у похованнях на плечових або грудних кістках скелета, а також під черепом, вказує на їх використання як застібок для головних уборів і плечового вбрання населенням скіфського часу охопно до кінця IV ст. до н. е. Ними скріплювали відрізки тканин до покривал, накидок і плащів (Клочко, 2007, с. 30, 35–36). Сережки, натомість, знайдено біля вушних та вискових кісток померлих (Петренко, 1978, с. 21).

Цвяхоподібні оздоби – специфічні вироби, що стосуються набору вбрання, переважно жіночого (Клочко, 2016, с. 103–113). На таке їхнє примінення опосередковано вказують Анна Гавлік (Gawlik, 2009) та Елжбета Клосінська (Elżbieta Kłosińska) (Kłosińska, 2005, с. 184).

2. Намистини. Подібного виду світло- й темно-сині скляні оздоби зі скарбу Зубків-2 мають вічка, прикрашені в центральній частині концентричними смужками з чергуванням білого, світло-блакитного і блакитного забарвлення. У присвячених їм публікаціях подібний декор дав цим виробам назву намистини з «павичевим оком», а наявність на них скляних «бородавок» іншу – «бородавчасті».

Такі оздоби не притаманні місцевим культурам скіфського часу. Територіально найближча до скарбу Зубків-2 знахідка походить із висоцького могильника біля с. Лугове (колись – Чехи) Золочівського р-ну, який досліджував Ізидор Шараневіч (Izydor Szaraniewicz). У складі інвентаря інгумаційного поховання 1, крім бронзових і керамічних виробів, було кілька скляних намистин (Szaraniewicz, 1900, s. 6). Одна з них, за описом Тадеуша Сулімирські (Tadeusz Sulimirski), – «злегка плоска, темна, майже чорна, з 4 жовтими бородавками, розташованими симетрично» (Sulimirski, 1931, s. 63). Датуючими для намистини стали нашійник у станонімському (куявському) стилі та нагомільковий браслет сондецького типу, перший із яких дав підставу звизити її хронологію до фази Ha D (Durczewski, 1961, s. 61–62, 93).

У складі поховального інвентаря з кургану 1 західноподільської групи скіфського часу поблизу с. Ладичин на Тернопільщині, датованого другою половиною VII – першою половиною VI ст. до н. е., крім уламка бронзового наконечника стріли і ліпної посудини, перебувала видовжено-циліндрична оздоба з білої порцелянової маси, оконтурена по краях смужкою чорного кольору. Знахідка декорована симетрично розташованими 20 «бородавками», з яких по 6 нанесено біля входів каналу, а 8 – посередині корпусу (Kowalski-Biłokryły, 2012, s. 183–184; Sulimirski, 1936, s. 86–87).

«Бородавчасті» намистини виявлено в досліджених курганних могильниках Наддніпрянщини, зокрема дві – у кургані 100 у с. Синявка та стільки ж – у кургані 35 з Бобириці Канівського р-ну Черкащини, інформація про забарвлення яких, на жаль,

відсутня. Відомо лише, що вони на підставі аналізу супроводжувальних речей датовані другою половиною VII – початком VI ст. до н. е. (Ковпаненко, 1981, с. 13–15; Скорый, 2003, с. 34).

Аналогічні за темно-синім кольором скломаси оздобы з «бородавками» до знайдених у скарбі Зубків-2 походять із двох античних полісів Північного Причорномор'я – Ольвії та Пантікапею. Циліндричноподібні вироби прикрашено «павичевими очима», а також білими й жовтими кульками. За цими декоративними ознаками вони належні до типу 384 за Єкатериною Алексеевою (Екатерина Алексеева, 1978, с. 56, табл. 32: 63–66) без конкретно встановленої хронології.

Морфологічно близькі до зубківських намистин знахідки з Лівобережної України³, здобуті на Полтавщині, зокрема в культурному шарі Більського городища (Шрамко, 2016, рис. 2) і в першому похованні насипу 14 курганного могильника в Купеватовому, який дослідники датували першою половиною VII ст. до н. е. (Бойко, Берестнев, 2001, с. 28–29, рис. 28: 5–7, 9).

Подібними до прикрас зі скарбу Зубків-2 можна назвати прикраси кургану 25 з Песочина, де знайдено блакитний виріб із вічками, обведеними довкола білою смужкою, і додатково прикрашений двома рядами «бородавок» жовтого та білого кольорів (Бабенко, 2005, с. 146). Поховальний інвентар із насипу містив низку знахідок із надійним часовим маркером: залізний браслет першої половини V ст. до н. е., залізний наконечник списа, датований рубежем V/IV – першою половиною III ст. до н. е. Загалом, цей комплекс вкладається у хронологічну межу V – першої половини IV ст. до н. е. (Бабенко, 2005, с. 167).

Типологічно наближені до зубківських намистин чотири вироби синього забарвлення з вічками, орнаментованими навколо білими лініями, що перебували в кургані 1, із попередньо могильника скіфського часу в Мизяках (Лобай, 1977, с. 78).

Вічкові оздобы з додатковими «бородавками» вважають фінікійськими виробами, а також їх наслідуваннями, які починають циркулювати в Середньоземномор'ї на рубежі IX/VIII ст. до н. е. (Truffa-Giacheta et al., 2019) і згодом завдяки торговельним зв'язкам проникають вглиб Європейського континенту. Виготовлення прикрас із «бородавками» прийнято датувати V–IV ст. до н. е. (Эрлих, 2015, с. 8).

Отже, намистини зі скарбу Зубків-2 опосередковано вказують на його хронологію, яка вкладається у проміжок від другої половини VII до IV ст. до н. е. Це ж стосується депозитів двох інших із Зубкова. Варто сказати, що подібні скляні прикраси, особливо з «павичевими очима» та «бородавками», з огляду на досконалу й неперевершену, як на той час, технологію виготовлення, а також атракційний декор, знайшли достойне місце в низці тематичних каталогів і музейних експозицій світу (див. рис. 6).

3. *Сніраль*. У складі скарбу Зубків-2 наявна скрутка (намистина) типу *salta leone* з тонкої бронзової пластини. На відміну від неї, частіше трапляються вироби із плоско-опуклим поперечним перетином. Такі знахідки не є достовірним хронологічним показником. Їхня поява припадає на ранній період епохи бронзи. У культурах ранньозалізного віку, зокрема скіфського часу, вони трапляються в Центральній, Південній та Центрально-Східній Європі аж до Кавказу (Blajer, 1999, s. 93–94; Bajda-Wesołowska et al., 2014, s. 111).

³ Висловлюємо подяку Денисові Слюсарю з НДЦ «Рятівна археологічна служба» НАН України за допомогу в пошуках аналогів із Лівобережної України.

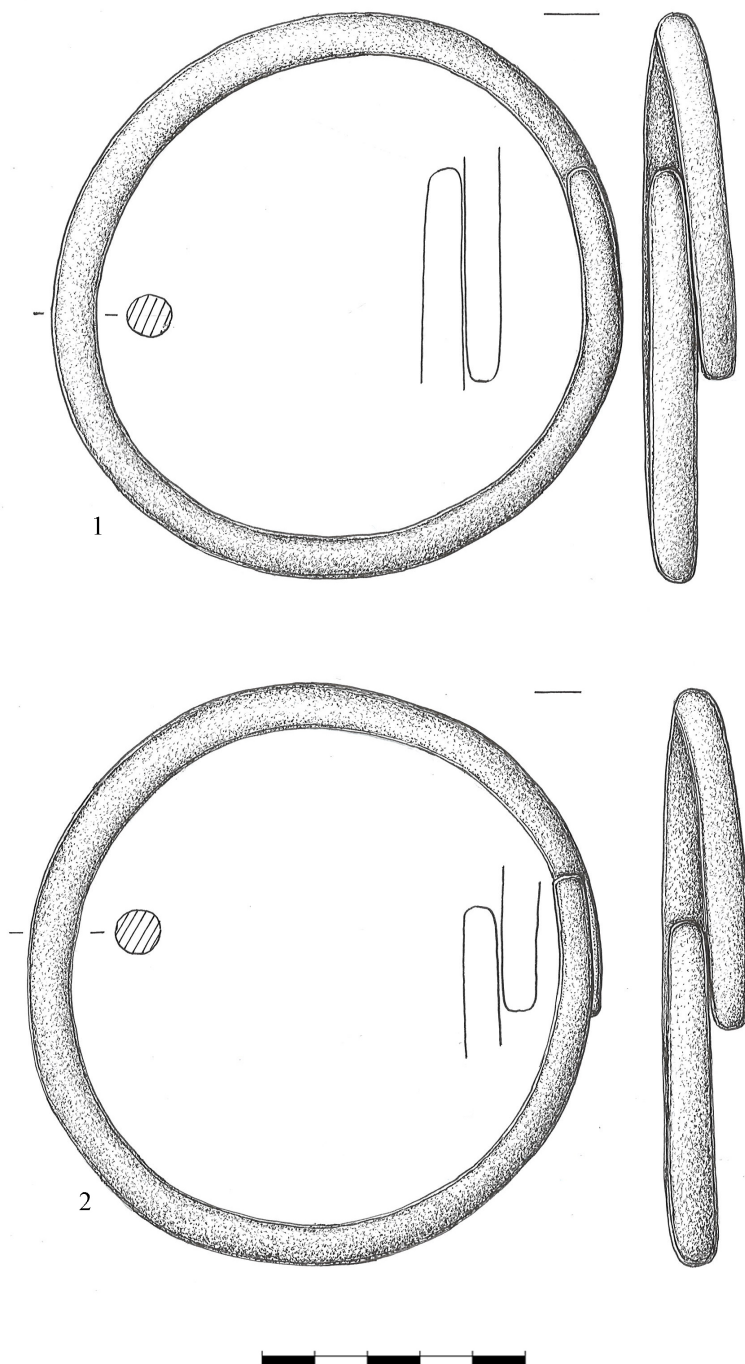

Рис. 5. Нагомількові прикраси зі скарбу Зубків-3

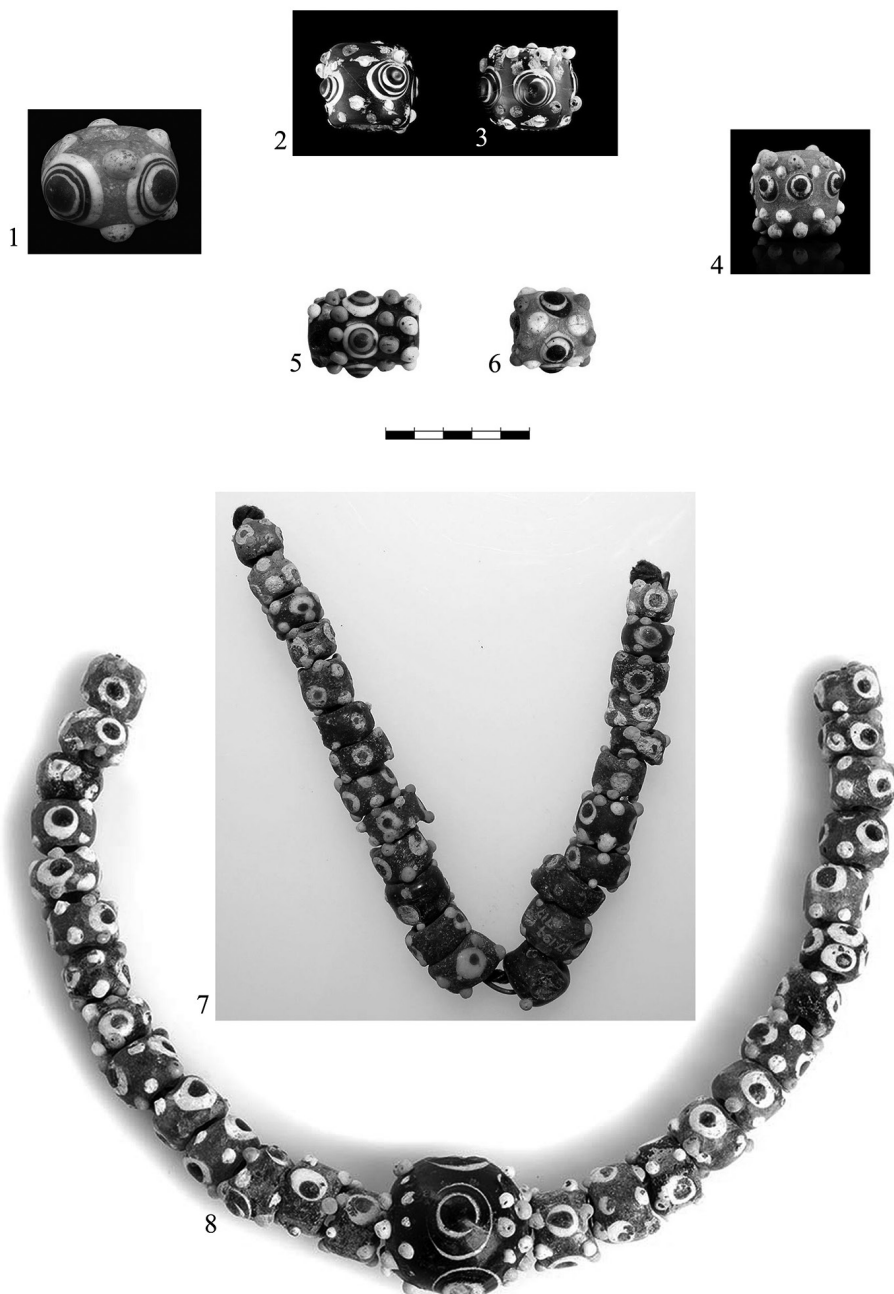

Рис. 6. Аналогії до скляних намистин із скарбу Зубків-2 (1 – <https://benedante.blogspot.com/2013/05/glass-beads.html>; 2, 3 – <https://www.bonhams.com/auction/20021/lot/187/two-large-phoenician-glass-eye-beads-2/>; 4 – <https://www.pinterest.com/pin/160440805452022578/>; 5, 6 – за Эрлих, 2015; 7 – <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/249950>; 8 – <https://bertolamifineart.bidinside.com/ru/lot/127054/phoenician-glass-paste-bead-composed-/>)

4. *Браслети*. Два бронзові предмети зі скарбу Зубків-3 є наніжними, конкретніше – нагомільковими прикрасами. На їхню функцію вказують знахідки з інгумаційних поховань лужицької культури, де вони були знайдені на довших кістках нижніх кінцівок (Chomentowska, 1960, s. 514; Павлів, 1993, с. 54). Подібні вироби з частково накладеними кінцями, як у зубківських, трапляються у скарбах. Такі екземпляри умовно відносимо до сондецького типу, за класифікацією Юзефа Журовські (Józef Żurowski) (Żurowski, 1927, s. 51), згідно з яким вони не декоровані, виготовлені із бронзових прутів, не завжди округлих у поперечному перетині, мають незначне потовщення посередині і звужені до більш-менш загострених кінців, іноді лише з помірним розширенням.

Нещодавно триступеневу типологію нагомількових браслетів запропонував Марцін Мацієвські (Marcin Maciejewski) (Maciejewski, 2019, s. 52), поділивши їх на п'ять типів за певними видами орнаменту або без нього, із класифікаційними розмежуваннями на три підтипи за морфологією кінців: звужені або прямі, гудзикоподібні і штамповані, а також на два різновиди – симетричний та асиметричний – залежно від обрису виробу.

Браслети зі скарбу Зубків-3 наближено відповідають сондецькому типу за Ю. Журовські і Ia1 (без орнаменту із прямими краями кінців та симетричною формою) за М. Мацієвські (Maciejewski, 2019, tabl. 4). Попри певну подібність, помилково було б типологічно пов'язувати ці зубківські прикраси із сондецькими, адже останні масивніші та поступаються попереднім досконалою окружністю корпусу. Крім того, у них кінці прута накладаються, щонайменше, на $1\frac{1}{4}$ витка, тоді як у зубківських – на 2 см і 4 см. З огляду на це, нагомількові вироби зі скарбу Зубків-3 доцільно вважати місцевою імітацією сондецьких і більше порівнювати з типом Ia1⁴.

Територіально найближчими аналогіями до зубківських браслетів є випадкові знахідки зі Сокаля⁵ на Львівщині та Скурчева⁶ Горохівського р-ну Волинської обл., а також із закритих комплексів, виявлених у Південно-Східній Польщі. Так, дві нагомількові прикраси типу Ia1 входили до депозиту скарбу з Вожучина (пов. Томашів-Любельський), датованого фазою Ha D (Kłosińska, 2013, s. 142), а інша подібна ozdoba походить із поховання 289 могильника у Тшенсувці (пов. Кольбушова), який хронологічно належить до третьої фази розвитку тарнобжезької лужицької культури (VI–IV ст. до н. е.), що охоплювала проміжок від пізньогальштатського до початку латенського періодів (Ha D, Lt A та частину Lt B) (Czopek, 2005, tabl. 1; 2016, s. 139; Maciejewski, 2019, tabl. 1). Виріб типу Ia1 належав до скарбу зі Скварне (пов. Мінськ Мазовецький), де, крім нього, були тордований нашійник зі сплюсненими і петлеподібно зігнутими кінцями, нагомільковий екземпляр типу Станонім і браслет, скручений у $4\frac{3}{4}$ витка. Усі ці предмети датовано фазою Ha D (Kłosińska, 2013, s. 145). У біригтуальному могильнику зі Свіб'є (пов. Глівіце) знайдено 32 екземпляри типу Ia1, а на аналогічний пам'ятці Ласовіце Мале (пов. Ключборк) – 5 (Maciejewski, 2019, tabl. 1).

Подібні до зубківських браслети, але дещо менших розмірів, які вважають на-ручними, походять із поховання милоградської культури у с. Бродівське на Рівненщині й датують фазами Ha D1–Ha D2 (Бардецький, 2021, с. 277; Медведская, 1992; Полин, 1996; Trachsel, 2004).

⁴ Висловлюємо подяку д-ру Мартінові Мацеєвські (Martin Maciejewski) з Інституту археології Університету Марії Кюрі-Скłodовської за його допомогу в ідентифікації предметів.

⁵ Про цю знахідку згадує Е. Клосінська як випадкову (Kłosińska, 2013, s. 142).

⁶ Інформацію про цю знахідку подає М. Мацеєвські (Maciejewski, 2019, tabl. 1), зазначаючи, що цей предмет походить із колекції знахідок Археологічного музею у Познані.

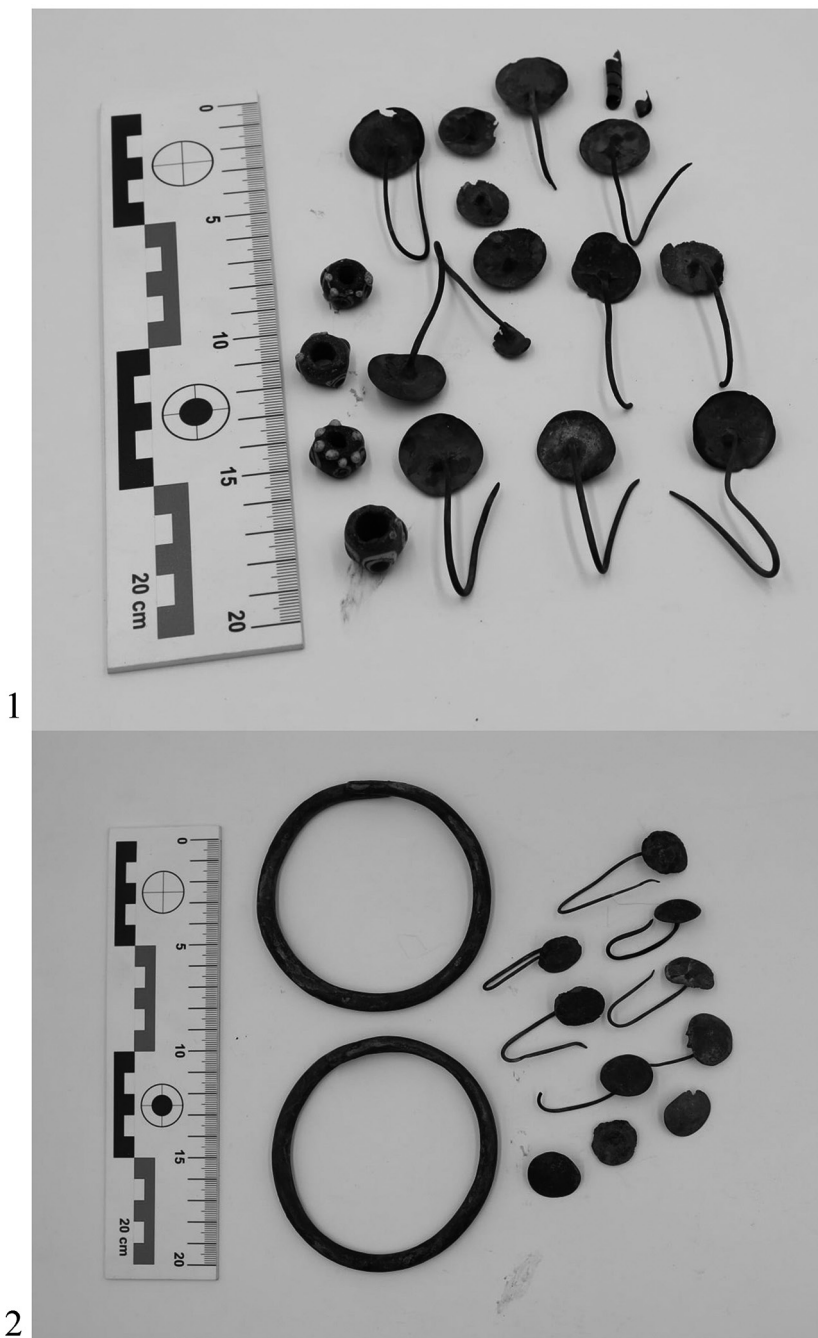

Фото. 1. Скарби із с. Зубків: 1 – Зубків-2; 2 – Зубків-3

На підставі всіх представлених даних нагомількові прикраси зі скарбу Зубків-3, ймовірно, варто датувати фазою На D.

Отже, розглянуті у статті два нові скарби скіфських прикрас із Зубкова на Львівщині доповнили інформацію про подібний, раніше виявлений поблизу цього населеного пункту в басейні Білого Стоку, Правобережного допливу Західного Бугу, депозит. Усі три комплекси (Зубків-1, Зубків-2 і Зубків-3) випадково виявлені на ділянці річкової заплави площею майже 0,3 км² і містять виготовлені із бронзи цвяхоподібні вироби, нагомількові браслети, спіраленоподібну скрутку та скляні намистини, декоровані вічками з «павичевими очима» та «бородавками».

Уваги заслуговують перші з оздоб, які кількісно переважають у кожному зі скарбів, і майже всі мають однакову за обрисами форму у вигляді сфероїдної, опукло-увігнутої головки на дротяному стержні із загостреним кінцем. Подібні до них артефакти випадково знайдено у значній кількості впродовж останніх років на території Сокальського пасма Надбужанщини, що робить можливим віднести певну їхню частину з уцілілими стержнями до шпильок/завушниць⁷ під назвою «тип Зубків» із доповненням до вже наявної типологічної класифікації цього роду прикрас, яку запропонувала В. Петренко (1978). Цвяхоподібні оздоби із Зубкова, з огляду на концентрацію скарбів і випадкових знахідок, могли виготовлятися десь поблизу сучасного села або на певній відстані від нього.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Алексеева, Е. М. (1978). Античные бусы Северного Причерноморья. *Свод археологических источников, Г1-12/2*. Москва: Наука.

Бабенко, Л. И. (2005). *Песочинский курганный могильник скифского времени: монография*. Харьков: Райдер.

Бардецький, А. (2021). Парне поховання мілоградської культури Бродівське на Острожчині. *Острозький краєзнавчий збірник, 13*, 254–281.

Білас, Н., Бугай, П., Конопля, В. (2020). Дослідження в басейні Білого Стоку. *Львівський археологічний вісник, 5*, 41–71.

Білас, Н., Сілаєв, О., Бугай, П., Конопля, В. (2012). Розвідкові роботи в басейні р. Білий Стік. *Львівський археологічний вісник, 2*, 4–31.

Бойко, Ю. Н., Берестнев, С. И. (2001). *Погребения VII–IV вв. до н. э. курганного могильника у с. Купьеваха (Ворсклинский регион скифского времени)*. Харьков: Каравелла.

Бугай, П., Войнаровський, В., Конопля, В. (2009). Пам'ятки археології Комарева та Волиці (Сокальщина). *Археологічні джерела Львівщини, 4*. Львів.

Бугай, П., Войнаровський, В., Конопля, В. (2012). *Пам'ятки археології Комарева та Волиці (Сокальщина). Каталог, 2*. Львів.

Бугай, П., Конопля, В. (2012). Пам'ятка Волиця – За церквою в світлі нових досліджень. *Львівський археологічний вісник, 2*, 32–38.

Бугай, П., Ковальський-Білокрилий, Я., Конопля, В. (2020). Нові знахідки бронзових прикрас ранньоскіфського часу з Надбужанщини. *Львівський археологічний вісник, 5*, 154–160.

⁷ Чітке розмежування між шпилькою та завушницею видається складним, у цьому сенсі ці предмети, мабуть, варто назвати цвяхоподібними прикрасами.

Геренчук, К. І. (ред.). (1972). *Природа Львівської області*. Львів: Видавництво Львівського університету.

Клочко, Л. (2007). Шпильки у вбранні населення Скіфії. В Л. В. Строкова та ін. (ред. кол.), *Музейні читання: матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки» (Київ, 11–12 грудня 2006 р.)*. Київ, 28–41.

Клочко, Л. (2016). Декоративні елементи жіночого вбрання на землях правобережної Скіфії. *Археологія і давня історія України*, 2/19, 103–113.

Конопля, В., Бугай, П. (2016). Дослідження в басейні р. Білий Стік. *Львівський археологічний вісник*, 3, 33–49.

Конопля, В., Бугай, П., Яріш, В. (2018). Обстеження в басейні річки Білосток. *Львівський археологічний вісник*, 4, 59–78.

Ковпаненко, Г. Т. (1981). *Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось*. Київ.

Лобай, Б. (1977). Кургани скіфського часу на Вінничині. *Археологія*, 21, 77–84.

Медведская, И. Н. (1992). Периодизация скифской архаики и древний Восток. *Российская археология*, 3, 86–107.

Михальчишин, І. (1993). *Список пам'яток стародавньої історії львівської області*. Львів.

Павлів, Д. (1993). Нові пам'ятки лужицької культури на Заході України. В Л. І. Крушельницька (відп. ред.), *Пам'ятки галицатського періоду в межиріччі Вісли Дністра і Прип'яті*. Київ: Наукова думка, 11–56.

Петренко, В. Г. (1978). Украшения Скифии VII–III вв. до. н. э. *Свод археологических источников*, Д4-5. Москва: Наука.

Полин, С. В. (1996). Про хронологію ранньоскіфської культури. *Археологія*, 4, 115–126.

Скорый, С. А. (2003). *Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента)*. Київ.

Шрамко, Б. А. (2016). Дослідження пам'яток в басейнах Сіверського Дінця і Ворскли. В І. І. Корост (відп. ред.), *Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка*. Котельва; Харків, 68–69.

Эрлих, В. Р. (2015). О некоторых стеклянных украшениях могильника Псенафа. В В. Р. Эрлих, Г. Л. Годизов, Ф. Х. Суалейманова (отв. ред.), *Северный Кавказ: искусство в контексте времени: материалы Международной научной конференции (Майкоп, 9–11 октября 2015 г.)*. Майкоп, 5–13.

Bajda-Wesołowska, A., Bochnak, T., & Hozer M. (2014). Bogaty grób kobiecy z wczesnej epoki żelaza odkryty w miejscowości Zabłotce, pow. Jarosławski, stan. 27. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, 35, 105–125.

Blajer, W. (1999). Skarby ze starszej i środkowej epoki brązu na ziemiach polskich. *Prace Komisji Archeologicznej*, 30. Kraków.

Bukowski, Z. (1977). *The Scythian Influence in the Area of Lusatian Culture*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy Imienia Ossolinskiх Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

Chomentowska, B. (1960). Brązowy skarb halszacki z miejscowości Ginetówka, pow. Grójec. *Światowit*, 23, 495–522.

Czopek, S. (2005). Cmentarzyska jako element regionalnej struktury osadniczej na przykładzie nekropoli tarnobrzeskiej kultury łużyckiej. *Przegląd Archeologiczny*, 53, 53–85.

Czopek, S. (2016). O niektórych problemach periodyzacji i chronologii względnej na przykładzie tarnobrzeskiej kultury łużyckiej. *Haykovi cmydii*, 9, 136–148.

Durczewski, D. (1961). Skarby halsztackie z Wielkopolski. *Przegląd Archeologiczny*, 13/35, 7–108.

Gawlik, A. (2007). Geneza zausznic gwoździowanych. Studia nad epoką brązu i wczesną epoką żelaza. In J. Chochorowski (Ed.), *Księga poświęcona Profesorowi Markowi Gedłowi na pięćdziesięciolecie pracy w Uniwersytecie Jagiellońskim*. Kraków, 219–240.

Gawlik, A. (2009). Elementy miłogradzkie w środowisku kultury łużyckiej Polski południowo-wschodniej. In S. Czopek, & K. Trybała-Zawiślak (Eds.), *Tarnobrzeska kultura łużycka. Źródła i interpretacje*. Rzeszów, 177–189.

Kłosińska, E. (2005). Na południowo-wschodnich peryferiach popielnicowego świata-sytuacja kulturowa i osadnicza w młodszej epoce brązu i wczesnej epoce żelaza w dorzeczu Huczwy i górnego Bugu. In S. Czopek, S. (Ed.), *Problemy kultury wysockiej*. Rzeszów, 161–192.

Kłosińska, E. (2013). Zapomniany skarb ozdób brązowych z miejscowości Skwarne, pow. Mińsk Mazowiecki. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, 34, 139–147.

Kowalski-Biłokryły, J. (2012). Chronologia grupy zachodniopodolskiej scytyjskiego kręgu kulturowego. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 16, 160–189.

Maciejewski, M. (2019). Brązy stanomińskie i chronologia wczesnej epoki żelaza. Próba uchwycenia nowej perspektywy. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, 61, 7–83.

Moskwa, K. (1963). Kolczyki gwoździowate z cmentarzyska kultury łużyckiej odkryte w Trzęsówce, pow. Kolbuszowa. In K. Jażdżewski, W. Hensel, & W. Kočka (Eds.), *Munera archaeologica Iosepho Kostrzewski quinquagesimum Annum optimarum artium studies deditum peragenti ab amicis, collegis, discipulis oblata*. Poznań, 253–259.

Sulimirski, T. (1931). *Kultura wysoka*. Kraków.

Sulimirski, T. (1936). *Scytowie na zachodnim Podolu*. Lwów.

Szaraniewicz, I. (1900). Cmentarzyska przedhistoryczne w Czechach i Wysocku, w powiecie brodzkim, odkryte w 1895, 1896 i 1897. *Teka Konserwatorska: rocznik Kola c. k. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicyi Wschodniej*, 2, 1–30.

Trachsel, M. (2004). Untersuchungen zur relativen und absoluten Chronologie der Hallstattzeit *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*, 104. Bonn.

Truffa-Giacheta, M., Gratuzeb, B., Ozainnea, S., Mayora, A., & Huysecoma, E. (2019). A Phoenician glass eye bead from 7th–5th c. cal BCE Nin-Bère 3, Mali: Compositional characterisation by LA-ICP-MS. *Journal of Archaeological Science*, 24, 748–758.

Zurowski, J. (1927). *Skarby halsztackiego okresu z doliny Dunajca (odbitka z Prac i Materiałów Antropologiczno-Archeologicznych i Etnograficznych, wydanych staraniem Komisji Antropologicznej Polskiej Akademii Umiejętności, 4/1)*. Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Paryż; Poznań; Wilno; Zakopane: Księgarnia Gebethnera i Wolffa.

REFERENCES

Alekseeva, Ye. M. (1978). Antichnie busi Severnogo Prichernomorya. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, G1-12/2. Moskva: Nauka (in Russian).

Babenko, L. I. (2005). *Pesochinskii kurgannii mogilnik skifskogo vremeni: monografiya*. Kharkov: Raider (in Russian).

Bardetskyi, A. (2021). Parne pokhovannia mylohradskoi kultury Brodivske na Ostrozchchyni. *Ostrozkyi kraieznavchyi zbirnyk*, 13, 254–281 (in Ukrainian).

Bilas, N., Buhai, P., & Konoplia, V. (2020). Doslidzhennia v baseini Biloho Stoku. *Lvivskyi arkeolohichnyi visnyk*, 5, 41–71 (in Ukrainian).

Bilas, N., Silaiev, O., Buhai, P., & Konoplia, V. (2012). Rozvidkovi roboty v baseini r. Bilyi Stik. *Lvivskyi arkeolohichnyi visnyk*, 2, 4–31 (in Ukrainian).

Boiko, Yu. N., & Berestnev, S. I. (2001). *Pogrebeniya VII–IV vv. do n. e. kurgannogo mogilnika u s. Kupevakha (Vorsklinskii region skifskogo vremeni)*. Kharkov: Karavella (in Russian).

Buhai, P., Voinarovskiy, V., & Konoplia, V. (2009). Pamiatky arkeolohii Komareva ta Volytsi (Sokalshchyna). *Arkeolohichni dzhherela Lvivshchyny*, 4. Lviv (in Ukrainian).

Buhai, P., Voinarovskiy, V., & Konoplia, V. (2012). *Pamiatky arkeolohii Komareva ta Volytsi (Sokalshchyna)*. Kataloh, 2. Lviv (in Ukrainian).

Buhai, P., & Konoplia, V. (2012). Pamiatka Volytsia – Za tserkvoiu v svitli novykh doslidzhen. *Lvivskyi arkeolohichnyi visnyk*, 2, 32–38 (in Ukrainian).

Buhai, P., Kovalskyi-Bilokrylyi, Ya., & Konoplia, V. (2020). Novi znakhidky bronzovykh prykras rannoskifskoho chasu z Nadbuzhanshchyny. *Lvivskyi arkeolohichnyi visnyk*, 5, 154–160 (in Ukrainian).

Herenchuk, K. I. (Ed.). (1972). *Pryroda Lvivskoi oblasti*. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoho universytetu (in Ukrainian).

Klochko, L. (2007). Shpylky u vbranni naselennia Skifii. In L. V. Strokova, & in. (EB), *Muzeini chytannia: materialy naukovoï konferentsii «Iuvelirne mystetstvo – pohliad kriz viky»* (Kyiv, 11–12 hrudnia 2006 r.). Kyiv, 28–41 (in Ukrainian).

Klochko, L. (2016). Dekorativni elementy zhinochoho vbrannia na zemliakh pravoberezhnoi Skifii. *Arkeolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2/19, 103–113 (in Ukrainian).

Konoplia, V., & Buhai, P. (2016). Doslidzhennia v baseini r. Bilyi Stik. *Lvivskyi arkeolohichnyi visnyk*, 3, 33–49 (in Ukrainian).

Konoplia, V., Buhai, P., & Yarish, V. (2018). Obstezhennia v baseini richky Bilostok. *Lvivskyi arkeolohichnyi visnyk*, 4, 59–78 (in Ukrainian).

Kovpanenko, G. T. (1981). *Kurgani ranneskifskogo vremeni v basseine r. Ros*. Kiyev (in Russian).

Lobai, B. (1977). Kurhany skifskoho chasu na Vinnychyni. *Arkeolohiia*, 21, 77–84 (in Ukrainian).

Medvedskaya, I. N. (1992). Periodizatsiya skifskoi arkhaiki i drevnii Vostok. *Rossiiskaya arkeologiya*, 3, 86–107 (in Russian).

Mykhalchyshyn, I. (1993). *Spysok pamiatok starodavnoi istorii lvivskoi oblasti*. Lviv (in Ukrainian).

Pavliv, D. (1993). Novi pamiatky luzhytskoi kultury na Zakhodi Ukrainy. In L. I. Krushelnytska (Ed.), *Pamiatky halshtatskoho periodu v mezhyrichchi Visly Dnistra i Prypiati*. Kyiv: Naukova dumka, 11–56 (in Ukrainian).

Petrenko, V. G. (1978). Ukrasheniya Skifii VII–III vv. do n. e. *Svod arkeologicheskikh istochnikov*, D4-5. Moskva: Nauka (in Russian).

Polin, S. V. (1996). Pro khronologiyu rannoskifskoi kulturi. *Arkeologiya*, 4, 115–126 (in Ukrainian).

Skorii, S. A. (2003). *Skifi v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi (problema videleniya iranskogo etnokulturnogo elementa)*. Kiyev (in Russian).

Shramko, B. A. (2016). Doslidzhennia pamiatok v baseinakh Siverskoho Dintsia i Vorskly. In I. I. Korost (Ed.), *Bilske horodyshche v naukovykh pratsiakh B. A. Shramka*. Kotelva; Kharkiv, 68–69 (in Ukrainian).

Erlikh, V. R. (2015). O nekotorykh steklyannikh ukrasheniyakh mogilnika Psenafa. In V. R. Erlikh, G. L. Godizov, & F. Kh. Sualeimanova (Eds.), *Severnii Kavkaz: iskusstvo v kontekste vremeni: materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii (Maikop, 9–11 oktyabrya 2015 g.)*. Maikop, 5–13 (in Russian).

Bajda-Wesołowska, A., Bochnak, T., & Hozer M. (2014). Bogaty grób kobiecey z wczesnej epoki żelaza odkryty w miejscowości Zabłotce, pow. Jarosławski, stan. 27. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, 35, 105–125 (in Polish).

Blajer, W. (1999). Skarby ze starszej i środkowej epoki brązu na ziemiach polskich. *Prace Komisji Archeologicznej*, 30. Kraków (in Polish).

Bukowski, Z. (1977). *The Scythian Influence in the Area of Lusatian Culture*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy Imienia Ossolinskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk (in Polish).

Chomentowska, B. (1960). Brązowy skarb halsztacki z miejscowości Ginetówka, pow. Grójec. *Światowit*, 23, 495–522 (in Polish).

Czopek, S. (2005). Cmentarzyska jako element regionalnej struktury osadniczej na przykładzie nekropoli tarnobrzesckiej kultury łużyckiej. *Przegląd Archeologiczny*, 53, 53–85 (in Polish).

Czopek, S. (2016). O niektórych problemach periodyzacji i chronologii względnej na przykładzie tarnobrzesckiej kultury łużyckiej. *Haykovi cmydii*, 9, 136–148 (in Polish).

Durczewski, D. (1961). Skarby halsztackie z Wielkopolski. *Przegląd Archeologiczny*, 13/35, 7–108 (in Polish).

Gawlik, A. (2007). Geneza zausznic gwoździowanych. Studia nad epoką brązu i wczesną epoką żelaza. In J. Chochorowski (Ed.), *Księga poświęcona Profesorowi Markowi Gedłowi na pięćdziesięciolecie pracy w Uniwersytecie Jagiellońskim*. Kraków, 219–240 (in Polish).

Gawlik, A. (2009). Elementy miłogradzkie w środowisku kultury łużyckiej Polski południowo-wschodniej. In S. Czopek, & K. Trybała-Zawiślak (Eds.), *Tarnobrzescka kultura łużycka. Źródła i interpretacje*. Rzeszów, 177–189 (in Polish).

Kłosińska, E. (2005). Na południowo-wschodnich peryferiach popielnicowego świata-sytuacja kulturowa i osadnicza w młodszej epoce brązu i wczesnej epoce żelaza w dorzeczu Huczwy i górnego Bugu. In S. Czopek, S. (Ed.), *Problemy kultury wysokiej*. Rzeszów, 161–192 (in Polish).

Kłosińska, E. (2013). Zapomniany skarb ozdób brązowych z miejscowości Skwarne, pow. Mińsk Mazowiecki. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, 34, 139–147 (in Polish).

Kowalski-Biłokryłty, J. (2012). Chronologia grupy zachodniopodolskiej scytyjskiego kręgu kulturowego. *Materiały i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Wołyni*, 16, 160–189 (in Polish).

Maciejewski, M. (2019). Brązy stanomińskie i chronologia wczesnej epoki żelaza. Próba uchwycenia nowej perspektywy. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, 61, 7–83 (in Polish).

Moskwa, K. (1963). Kolczyki gwoździowate z cmentarzyska kultury łużyckiej odkryte w Trzęsówce, pow. Kolbuszowa. In K. Jażdżewski, W. Hensel, & W. Kočka (Eds.), *Munera*

archaeologica Iosepho Kostrzewski quinquagesimum Annom optimarum artium studies deditum peragenti ab amicis, collegis, discipulis oblata. Poznań, 253–259 (in Polish).

Sulimirski, T. (1931). *Kultura wysocka*. Kraków (in Polish).

Sulimirski, T. (1936). *Scytowie na zachodnim Podolu*. Lwów (in Polish).

Szaraniewicz, I. (1900). Cmentarzyska przedhistoryczne w Czechach i Wysocku, w powiecie brodzkim, odkryte w 1895, 1896 i 1897. *Teka Konserwatorska: rocznik Koła c. k. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicyi Wschodniej*, 2, 1–30 (in Polish).

Trachsel, M. (2004). Untersuchungen zur relativen und absoluten Chronologie der Hallstattzeit *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*, 104. Bonn (in German).

Truffa-Giacheta, M., Gratuzeb, B., Ozainnea, S., Mayora, A., & Huysecoma, E. (2019). A Phoenician glass eye bead from 7th–5th c. cal BCE Nin-Bèrè 3, Mali: Compositional characterisation by LA-ICP-MS. *Journal of Archaeological Science*, 24, 748–758 (in English).

Żurowski, J. (1927). *Skarby halszackiego okresu z doliny Dunajca (odbitka z Prac i Materiałów Antropologiczno-Archeologicznych i Etnograficznych, wydanych staraniem Komisji Antropologicznej Polskiej Akademii Umiejętności, 4/1)*. Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Paryż; Poznań; Wilno; Zakopane: Księgarnia Gebethnera i Wolffa (in Polish).

Yanush KOVALSKYI-BILOKRYLYI

Master in History

e-mail: kovalskyi.bilokrylyy@gmail.com

Vitalii KONOPLIA

Junior Research Fellow of the Department of the Medieval History

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6949-9987>

NEW TREASURES OF SCYTHIAN JEWELRY FROM THE NADBUSHANSCHCHYNA REGION

Rare Scythian-era treasures from Western Ukraine's Nadbuzhanshchyna region have been introduced into scientific circulation, complementing previously discovered finds. These unique archaeological artifacts, conditionally named Zubkiv-1, Zubkiv-2, and Zubkiv-3, were accidentally discovered near the village of the same name in the Sheptytskyi District of Lviv Oblast. Residents collected the artifacts from the plowed floodplain of the Bilyi Stik River, a right-bank tributary of the Western Bug. They handed them over to the Historical and Local History Museum of the Lviv Regional Council.

The Zubkiv-1 treasure, found in 2018, was localized on the right-bank floodplain near a multi-layered settlement associated with the Lezhnytsia group of early Scythian culture. It consisted of five bronze nail-shaped ornaments with spheroidal heads. The newly discovered Zubkiv-2 and Zubkiv-3 treasures (2022) were found on the left-bank floodplain, less than 0,1 km apart.

The Zubkiv-2 treasure includes 11 similar nail-shaped ornaments, one double-headed ornament, a fragment of a multi-coiled spiral, and four cylindrical beads made of light and dark blue glass (two of each). The Zubkiv-3 treasure consists of 10 nail-shaped ornaments similar to those from Zubkiv-2, as well as two ankle bracelets made of bronze rods with tapered ends that partially overlap.

The authors emphasised that many Ukrainian researchers associate such nail-shaped Scythian ornaments with earrings, while Polish scholars identify them as ear pendants. Similar artifacts with pointed ends have been found in Poland, particularly in the Tarnobrzeg Lusatian culture, where A. Gawlik classified them as the «Sokolniki» type, variant B.

The ankle bracelets from the Zubkiv-3 treasure trove correspond to type Ia1 according to M. Maciejewski's three-stage classification: unornamented, symmetrical with straight ends that partially overlap. Similar items are found in closed complexes of the Lusatian culture.

The ornaments are typologically close to the spiral-shaped item from the Zubkiv-2 trove and have a broad chronological range, making them unreliable as chronological indicators.

The «eyed» beads are considered Phoenician products that spread across the Mediterranean in the late 9th–8th centuries BCE and later reached various parts of Europe, including Scythia, and from there to the Left- and Right-Bank Ukraine. These «warted» ornaments are typically dated to the 5th–4th centuries BCE. This chronological marker, along with comparative-typological analysis of similar items, helps us to suggest that the Zubkiv treasures can be dated back to the 7th–4th centuries BCE, likely leaning toward the 5th–4th centuries BCE.

Key words: treasures, Scythian era, Hallstatt period, ornaments, earrings-ear pendants, pins, beads, ankle bracelets.

Ілля ПАРШИН

*кандидат історичних наук, старший дослідник
завідувач відділу історії середніх віків*

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0554-1335>

e-mail: iparshyn@yahoo.com

БОЯРИН ДМИТРО ДЯДЬКО В ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ І СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Розглянуто постать боярина Дмитра Дядька в історіографії та історичних джерелах. Встановлено, що реконструкція окремих боярських портретів у XIV ст. досить дискусійна, оскільки брак джерел не дає змоги навіть повністю відтворити перебіг політичних змін. Водночас потенціал поєднання літописних даних та актового матеріалу дав змогу по-новому інтерпретувати окремі елементи історії боярських родів, що призвело до узагальнення уже наявних досліджень і формування нового бачення щодо коріння боярського роду цього непересічного нобіля.

Із княжих грамот XIV ст. встановлено, що Дмитро Дядько згаданий поряд із Васьком Кудиновичем. Звістки про боярина Кудина вміщено також у незбереженому сьогодні синодику городищенського монастиря. На основі дослідження літописних пам'яток з'ясовано, що є повідомлення книжника про «Дядьковъ градъ», знищений за наказом Романовичів у землях болоховців; «Дядьковъ градъ» згаданий поряд із містечком «Коудин». На підставі цього висунуто припущення, що рід Дмитра Дядька (разом із сімейством Кудиновичів) походив саме з Болохівщини.

Показано, що така запропонована версія щодо походження боярина Дмитра також не заперечує того, що Дядьковичі могли бути вихователями Романовичів, володіти деякими землями на заході Галицько-Волинської держави (біля Перемишльського замку). Однак, як встановлено на підставі аналізу галицько-волинської частини Іпатіївського літопису й актового матеріалу XIV ст., впливовий боярин походив із середовища болохівської знаті, а його рід давно служив Романовичам. Наголошено, що це дає змогу пояснити його вагомий статус при дворі князя Юрія-Болеслава Тройденевича. Відомо, що після вбивства останнього боярин Дмитро Дядько разом із Данилом Острозьким звернулися по допомогу до монгольського хана. Продемонстровано, що, зважаючи на давні контакти болоховців із монголами, здійснити таку дипломатичну операцію зі східних володінь Романовичів було значно простіше. Тож наголошено, що «ординський чинник» також може побічно засвідчити належність Дмитра Дядька до болохівської еліти, яка, як доведено, мала давні приязні контакти зі степовиками.

Ключові слова: Дмитро Дядько, князь Юрій-Болеслав Тройденевич, Галицько-Волинська держава, Романовичі, Кудин, боярство.

Історія Галицько-Волинської держави у XIV ст. сповнена таємниць, оскільки «залежить» не так від руських літописних традицій, як від досить випадкових пові-

домлень європейських хроністів. Відсутність надійної джерельної основи створює суттєві перешкоди на шляху до реконструкції подій навіть політичної історії династії Романовичів. На цьому тлі аналіз окремих соціальних процесів, зокрема можливо-го зростання ролі боярства при дворі останніх нащадків князя Романа Мстиславича (близько 1152–1205), становить майже нездоланну проблему. Просопографічні ж студії також практично неможливі, оскільки, крім окремих згадок імен декількох нобілів чи представників вищого руського духовенства, про них мало що відомо. Один із небагатьох винятків – боярин Дмитро Дядько († до 1349 р.), який завдяки своєму видному статусу при дворі князя Юрія-Болеслава Тройденевича (†1340) «запам'ятався» тогочасним польським авторам, відомий з актових галицько-волинських та угорських пам'яток.

Мета статті – актуалізувати доступні свідчення про очевидно непересічного боярського лідера XIV ст., схарактеризувати образ Дмитра Дядька в історіографії, додати окремі припущення щодо походження.

Постать цього боярина привертала увагу майже всіх істориків, які займалися проблемами Галицько-Волинської держави у XIV ст. Зважаючи на роль Дмитра Дядька у складних подіях 1340-х років (вбивство (?) князя Юрія-Болеслава Тройденевича, наступ польських військ на Львів, польсько-литовська боротьба за Галицьку землю і Волинь), принаймні побічно доводилося брати до уваги його походження, політичні кроки та вплив при дворі (Болеслав-Юрій II, 1907). Одним із перших ґрунтовну характеристику доступних джерел здійснив Михайло Грушевський, який також підсумував здобутки історіографії XIX – початку XX ст. (Грушевський, 1993, с. 430–433). Щоправда, зважаючи на уривчастість повідомлень, дослідник вагався навіть щодо правильності написання імені можновладця: Дядько, Дедько чи Дедько (Грушевський, 1993, с. 430)? Проблема використання розбіжних імен актуальна й досі – історики використовують різні форми, хоча йдеться про одну особу (Петрик, 2009, с. 33; Паршин, 2018, с. 190–191, 251). Суперечливість особи та політичної активності боярина Дмитра констатував й Іван Крип'якевич (Крип'якевич, 1999, с. 114–115). Важливі дослідження з політичної історії Галицько-Волинської держави XIV ст. здійснили Павло Грицак (Грицак, 1958) і Леонтій Войтович (Войтович, 2006; Войтович, 2015; Войтович, 2021–2022). Грамоти останніх Романовичів із ґрунтовними коментарями упорядкував Олег Купчинський (Купчинський, 2004). Ян Теговські (Jan Tęgowski) доповнив уявлення про княжі акти публікацією про перші надання князя Юрія-Болеслава (Tęgowski, 2009–2010). Загалом, постать Дмитра Дядька розглядали також польські дослідники, проте їхні аргументи варто сприймати досить критично. Польська історіографія загалом схиляється до думки, що король Казімеж III (Kazimierz III, 1310–1371) оволодів Львовом ще 1340 р., тому становище тогочасного давньоукраїнського нобілітету сприймається відповідно – крізь призму васальної залежності (Abraham, 1904, s. 218; Paszkiewicz, 1925, s. 78–81).

Окремі дослідження безпосередньо присвячені боярину Дмитрові Дядьку. Лінгвістичний аналіз прізвища «Дядько» провів Іван Панькевич (Панькевич, 1928). Свою версію походження загадкового нобіля запропонував Олег Мазур (Мазур, 2002). Андрій Петрик проаналізував генеалогію цього знатного чоловіка, вказавши на ймовірне походження із середовища руських бояр (Петрик, 2009). Натомість Мирослав Волошук запропонував окрему думку щодо походження боярина Дмитра з тих угорських комітатів, де проживало чимало нобілів-слов'ян (Волошук, 2012;

Волошук, 2014). Ігор Мицько вважав рід Дмитра Дядька протопластою князів Бибельських, додавши окремі актуальні думки щодо галицько-волинського боярства початку XIV ст. (Мицько, 2014). Частково дослідники залучали тексти Галицько-Волинського літопису (Kronika Halicko-Wołyńska, 2017). Водночас потенціал цієї пам'ятки для розуміння родоводу руських бояр XIV ст. виглядає більшим, ніж прийнято вважати.

Крім літописних джерел, на які дослідники звертали мало уваги, про Дмитра Дядька збереглося декілька важливих латиномовних свідчень. Із хронікальної спадщини важливо відзначити «Хроніку» польського автора Яна з Чарнкова (Jan z Czarnkowa, близько 1320–1387). Як архієпископ Гнєзна, він мав повну довіру польського короля Казімежа III, а отже, володів повним доступом як до монарших архівів, так і до робіт старшої наративної традиції. Дослідники вважають, що у хроніста був досить амбітний задум. Його твір умовно розподіляють на кілька частин: нарис подій від напівлегендарних часів до 1273 р., виклад матеріалу за 1333–1341 рр. і детальний опис 1370–1384 рр. (із додаванням зібраного, але не використаного матеріалу) (Bieniak, 2009, s. 141–142). Усі фрагменти автор редагував особисто, об'єднав, структурував та стилістично оформив, забезпечив стилістично ідентичними заголовками. Перша частина – компіляція з раніше написаних джерел, які Ян із Чарнкова доповнив своїми коментарями. Деталізована характеристика подій від 1370 р. – вершина авторської історіографічної майстерності. Другий фрагмент, натомість, дослідники вважають першою спробою в написанні історії – недосконалою й такою, що недостатньо ґрунтувалася на джерельній основі (Bieniak, 2009, s. 141–142). Власне, до цієї частини належить опис подій, пов'язаних із постаттю Дмитра Дядька, коли він почав активно діяти після смерті князя Юрія-Болеслава Тройденовича. Відзначу, що свідчення Яна з Чарнкова в українській історіографії добре відомі ще від часу Михайла Грушевського (Грушевський, 1993, с. 24–25, 32–35, 45). Юрій Мицик здійснив переклад вибраних фрагментів із «Хроніки» українською мовою (Мицик, 2006, с. 93–96), що стало важливим підґрунтям для опрацювання коротких відомостей про боярина Дмитра й загальном події 1340-х років.

Угорський історик і бібліограф Дьордь Фейєр (György Fejér) у XIX ст. опрацював та опублікував королівські дипломи династії Арпадів й Анжуйської династії, що є підставовими джерелами для розуміння їх політики та взаємовідносин зі знаттю (Fejér, 1833). Дослідники (Александр Лаппо-Данилевський (Александр Лаппо-Данилевский), Іван Лінниченко, Ернст Кунік (Ernst Kunik) та ін.) присвятили окремий збірник-розвідку Юрію-Болеславу Тройденовичу (Болеслав-Юрій II, 1907), об'єднавши чи не всі доступні пам'ятки про князя та його бояр (утім і про Дмитра Дядька). Власне таке дослідження украй важливе для аналізу княжих грамот до великих магістрів Тевтонського ордену (1334, 1335) і грамоти самого Дмитра Дядька до городян м. Торн (1341, тепер – Торунь). Наприклад, А. Лаппо-Данилевський дуже детально описав особисту печатку боярина, привішену до документа 1341 р. Він зауважив, що на ній проглядається погруддя людини, повернене по-геральдичному вліво, присутній напис: «Д[МИТР]А ДАД[ЬКА] ПЕЧАТЬ» (Болеслав-Юрій II, 1907, с. 300). Тому, напевно, доречніше надавати перевагу формі «Дмитро Дядько», ніж «Дмитро Детько», «Дмитро Дедько» тощо. Зауважив дослідник досить рідкісне явище – перстень-печатка боярина мала дорожочинний камінь із прорізом вказаних легенди та зображення (Болеслав-Юрій II, 1907, с. 303). Ці свідчення потребують уваги й подальшого опрацювання.

Окрім загального опису джерел, існує потреба заглибитися у їхній зміст. Князь Юрій-Болеслав Тройденович у грамоті 1334 р. до великого магістра Тевтонського ордену Лютера з Брауншвейга (Luther von Braunschweig, магістр у 1331–1335 рр.) повідомляв про бажання зберігати мир на «вічні часи» та дотримуватися союзницьких відносин, укладених ще за часів попередників (Купчинський, 2004, с. 174–180). Можливо, поява цього документа стала наслідком політики руського володаря (Паршин, 2015, с. 8–10). У контексті об'єкта цього дослідження важливий порядок перелічення свідків, який відповідав суворій ієрархії. На першому місці – ім'я галицького єпископа Теодора («*Chodore, episcopo Galicensi*»), який ще 1331 р. у константинопольських актах згаданий як Галицький митрополит (Скочиляс, 2011, с. 265). Другий серед посвідників – боярин Дмитро Дядько («*Temetrio Dedkone*») (Купчинський, 2004, с. 179–180). Високий статус нобіля не одержав ширшого трактування, посада, яку він обіймав, також невідома.

Більше інформації вміщено у другій грамоті від 1335 р., де Юрій-Болеслав Тройденович, як «уроджений князь всієї Малої Русі», разом із боярами й урядниками запевняв Дітріха з Альденбурга (Dietrich von Altenburg, великий магістр у 1335–1341 рр.) у дотриманні дружніх контактів і підтверджував усі давніші угоди. Альянс із Тевтонським орденом скріпили печатками чимало бояр: «... ми, разом із нашими вибраними і вірними боярами та військовими, тобто Дмитром Дядьком нашим, Михайлом Єлизаровичем, воєводою белзьким; Васьком Кудиновичем, суддею нашого двору; Грицьком Коссачовичем, воєводою перемишльським; Бориском Кракулою, воєводою львівським» (Купчинський, 2004, с. 186–187). Перелік вказаних достойників досліджено недостатньо, про це – далі. Важливо, що князь Юрій-Болеслав назвав боярина Дмитра «нашим» (в оригіналі – «*Demetrio Detkone nostro*») (Болеслав-Юрій II, 1907, с. 154)), що стало підґрунтям для кількох наукових гіпотез.

Інші дані доступні вже після загибелі князя Юрія-Болеслава Тройденовича навесні 1340 р. (Паршин, 2018, с. 241). На першу звістку про отруєння руського правителя під стіни Львова із військом з'явився польський король Казімеж III, який захопив і пограбував його. Надзвичайна оперативність завойовника схилила частину науковців до думки про узгодженість дій змовників та польського володаря (Войтович, 2021–2022, с. 161). Водночас, абстрагуючись від розгляду дискусії на цю тему, варто зазначити, що боярин Дмитро Дядько взяв активну участь у підготовці опору польській експансії. Зокрема, Ян із Чарнкова писав: «Коли після здійснення цієї справи король Казимир щасливо повернувся додому і перебував у Польському Королівстві, то один несправедливий пан на ймення Детко [Dadko – I. П.], який тримав замок Перемишль, разом із якимсь Данилом з Острова [Daniele de Ostrovio – I. П.], таємно, не даючи знати іншій руській шляхті, запевнив татарського хана, що король Казимир напав на Русь» (Мищик, 2006, с. 93). Інші хроністи відзначили успіх ординської зброї, до того ж, якщо польські середньовічні автори акцентували на оборонних зусиллях короля Казімежа III, то інші по-різному описували монгольське вторгнення, охопно зі згадками про втечу короля до сусідніх країн (Паршин, 2018, с. 62–67, 189–193, 249–250). Звістка польського хроніста цінна зауваженням про належність Перемишльського замку до власності Дмитра Дядька та його ближчі контакти з ординцями і згаданим Данилом, якого сучасні історики ототожнюють насамперед із Данилом Острозьким (Войтович, 2015, с. 233–234, 364).

Наступні повідомлення щодо діяльності Дмитра Дядька припадають на час після, як виглядає, успішного завершення протистояння з поляками. Уже згадана грамота

до торунських городян 1341 р. містить відому формулу: «Дмитро Дядько, управитель або староста землі Руської» («*Demetrius Dedko provisor seu capitaneus Terrae Russiae*») (Купчинський, 2004, с. 194–200). Цей титул однозначно вказує на високе становище боярина. Дослідники припускають, що він фактично одержав реальну владу над усією Галицькою частиною Королівства Русь у ранзі старости (Войтович, 2015, с. 376–377). Насправді, через брак джерел складно визначити, наскільки воля Дмитра Дядька була узгоджена з іншими боярськими родами, адже детальніші джерела не збереглися. Повідомлялося про укладання миру між польським королем і «нами» («*inter dominum Kasimirum regem Poloniae et nos*»), а також про те, що всі збитки, завдані львів'янами іноземним купцям під час заворушень у місті, відшкодовувалися за рахунок «нас» (Купчинський, 2004, с. 199–200). У контексті грамоти 1341 р., однак, не зрозуміло, кого саме Дмитро Дядько мав на увазі: себе особисто, свого князя чи певне боярське правління, яке він очолював? В історіографії утвердилася думка про владу боярина, яка ґрунтувалася на рішенні та авторитеті литовського князя Любарта-Дмитра Геди́мівича (Liubartas, †1383) (Войтович, 2015, с. 376–377).

Із урядуванням боярина Дмитра Дядька пов'язаний, як вважають дослідники, ще один документ. Угорський король Людовік I Анжуйський (Lajos I, 1326–1382) у 1344 р. звернувся до «*Comiti Dechk, Capitaneo Ruthenorum*», щоби вирішити питання щодо невиправдано високого оподаткування купців із Кошиці, які прибували торгувати в Русь (Fejér, 1833, р. 209–210). Хоча форма написання імені руського урядовця відмінна від, наприклад, «*Demetrio Detkone*», високий ранг, поважливе ставлення угорського монарха та вказівка на посаду старости Русі привели до думки, що «*comitus Dechk*» – це Дмитро Дядько (Грушевський, 1993, с. 29; Волощук, 2012, с. 269–279). Запис в актових угорських документах також привів до появи декількох наукових гіпотез, які потребуватимуть розгляду.

Тож в історіографії щодо Дмитра Дядька утвердилося декілька концепцій. Насамперед дослідники звернули увагу на можливі родинні контакти боярина з Романовичами, відтак запропонували буквально прочитання його імені як Дмитро «дядько» (тобто родич) князя Юрія-Болеслава Тройденевича. Основним доказом стала згадка про «Дмитра Дядька нашого» у грамоті князя Юрія-Болеслава (Купчинський, 2004, с. 186–187). Щоправда, проти такого погляду виступив ще Михайло Грушевський, який вважав, що Дмитра доречніше вже вважати дядьком князя Андрія Юрійовича (†1323), хоча навіть для такої конструкції складно підібрати додаткові докази (Грушевський, 1993, с. 431). Науковці пропонували також інші гіпотези. Наприклад, Павло Грицак уважав, що нобіль був онуком князя Романа Даниловича (близько †1261), що й обумовило його високий придворний статус при дворі Юрія-Болеслава Тройденевича (Грицак, 1958, с. 151). Олег Мазур, керуючись власним баченням генеалогії Романовичів, доводив, що знатний боярин – це «кормилець» князя Володимира, який був сином володаря Андрія Юрійовича (Мазур, 2002, с. 16–17). Думку про спорідненість галицько-волинських правителів із боярським родом Дядька розвинув І. Мицько. На основі дослідження синодиків й актового матеріалу він запропонував теорію, відповідно до якої батько боярина Дмитра пошлюбив доньку (або сестру) князя Андрія Юрійовича. Внаслідок цього в Галичині сформувався великий боярський рід, до представників якого можна зарахувати відомі та впливові родини Бибельських, Слонечковичів (Порохницьких) і навіть молдовських Дядьків (Мицько, 2014).

Високе становище при дворі князя Юрія-Болеслава Тройденовича справді найлегше пояснити родинними стосунками з галицько-волинськими володарями. Однак складно уявити, щоби ступінь спорідненості зазначався на печатці. До того ж проти версії про «дядьківство» боярина Дмитра свідчить та обставина, що спадкоємець Романовичів добре знав свій рід. Із загальновідомих грамот князя Юрія-Болеслава знаємо, що він виокремлював постать свого діда – короля Русі Юрія Львовича (†1308). У листі 1325 р. до великого магістра Тевтонського ордену Вернера з Орзельна (Werner von Orseln, голова рицарської конгрегації упродовж 1324–1330 pp.) руський володар писав про прапрадіда Лева і найдорожчого діда Юрія: «*Leo noster atavus, aut Georgius noster avus karissimus*» (Купчинський, 2004, с. 167–170). Відтак у княжій документації канцеляристи Юрія-Болеслава Тройденовича використовували латинську термінологію для позначення родинних стосунків.

Хоча Я. Теговскі звернув увагу на важливий маловідомий документ, внесений до Коронної метрики в 1533 р. Відповідно до тексту, князь Юрій-Болеслав Тройденович разом зі своєю матір'ю княгинею Марією Юрійвною (†1341) підтвердив надання с. Заблотці в Перемишльській землі Ходорові Головачу (Tęgowski, 2009–2010, s. 324–326). Хоча польський дослідник був переконаний про належність Волині до володінь князя Мстислава II Даниловича (Tęgowski, 2009–2010, s. 316–317), існування якого в українській історіографії сприймається як гіпотетичне (Войтович, 2006, с. 502), публікація цього акта стала вагомим відкриттям. Початковий документ, написаний руською мовою, не зберігся. Для цього дослідження важливо, що передача села слугі Ходорові була підтвердженням давнішого рішення, яке ухвалив, зокрема, «*avunculus meus Leo dux*», тобто «дядько мій Лев [Юрійович] князь». Тож при дворі Юрія-Болеслава Тройденовича знали про його рідних дядьків. Якби боярин Дмитро належав до них, у грамотах до магістрів Тевтонського ордену його б також іменували по-латинськи «*Demetrio avunculo nostro*», зберігати руське «дядько» в такому випадку не було потреби. Також не існує підтверджень того, що Романовичі родичалися з боярськими сімействами, тому сумнівно, щоби Дмитро Дядько належав до Романовичів чи був княжим дядьком.

На основі свідчень Яна з Чарнкова родинні мастки боярина Дмитра пов'язують із Перемишльською землею. Ернст Кунік допускав, що впливовий нобіль походив із с. Дмитровичі поблизу сучасної Судової Вишні, яке до кінця XIV ст. належало до Перемишльського замку (Болеслав-Юрій II, 1907, с. 132–133). Зв'язок боярина з цією землею не заперечують і сучасні дослідники, однак підтвердити це актовими матеріалами неможливо. Дослідник родоводів галицького боярства Андрій Петрик дійшов висновку, що Дмитро Дядько – представник давнього роду Дядьковичів, вірних бояр, які виконували функції вихователів-«кормильців» малолітніх Романовичів (Петрик, 2009, с. 35–37). Родоначальником боярської родини, відповідно, був боярин Мирослав, відомий із літопису помічник галицько-волинських князів. Дядьком-вихователем князя Лева Даниловича (†1301), який ще за життя батька володів Перемишльським уділом, був боярин Семен Дядькович, згаданий у літописі як виконавець важливих доручень (Петрик, 2009, с. 37). Цілком можливо, вважає дослідник, Дмитро перебрав воєводство та посадництво в Перемишлі, де є г. Дядьковичі, назва якої підтверджує належність міста до знатного роду (Петрик, 2009, с. 37). Крім того, аналіз документів XIV–XVII ст. дав змогу простежити умовну лінію нащадків Дмитра (Петрик, 2009, с. 39–40). Імовірно походження боярина Дмитра Дядька з Перемишля, однак, залишається припущенням. Якщо він справді був воєводою у цьому місті, то це

однозначно відбулося після 20 жовтня 1335 р., коли у грамоті князя Юрія-Болеслава Тройденевича на цій відповідальній посаді вказаний Грицько Коссачович (Купчинський, 2004, с. 185–186; Паршин, 2018, с. 290). Ще М. Грушевський зауважив, що для особи, яку згадували першою після Галицького єпископа та перед усіма іншими достойниками (зокрема й перемишльським воєводою), це була б занадто низька посада (Грушевський, 1993, с. 431)). Водночас думку Андрія Петрика про боярина Дмитра як про вихователя Романовичів заперечити складно. Ймовірно, що зв'язок із Семеном Дядьковичем справді існував (хоча Михайло Грушевський, окрім сухої згадки, не бачив тут корисної інформації (Грушевський, 1993, с. 431–432)).

Оригінальну лінгвістичну версію запропонував І. Панькевич. Не наводячи історичних доказів, він спробував пояснити слова «детко» чи «датко». Дослідник вважав, що ці слова походять із Закарпатської України – з околиць Берегова та Мараморощини. На такий спосіб позначали займенник «дехто» («де+кто»), який унаслідок метатези трансформувався у Дмитро «Детко» чи Дмитро «Датко». Хоча І. Панькевич не мав доказів існування такої метатези вже у XIV ст., він пропонував приклади польської та сербської мов, де такий процес відомий від XVI ст. (Панькевич, 1928, с. 196). Відповідно коріння боярина варто було шукати у володіннях угорських королів.

Значно обґрунтованішу версію запропонував М. Волощук, насамперед відзначивши важливість королівського листа 1344 р. до «*Comiti Dechk, Capitaneo Ruthenorum*». Історик звернув увагу на можливе походження можновладця («*Dech*» чи «*Desk*») зі слов'янського етнічного середовища угорських комітатів Абауйвар чи Боршод і припустив колишню службу у представників Анжуйської династії, на підставі чого король Людовік I вважав Дмитра Дядька своїм підлеглим (Волощук, 2012, с. 276–277). Щоправда, у наступній великій роботі М. Волощук дещо змінив свою оцінку. Так, важливими стали проаналізовані дані угорських актів початку XIV ст., де неодноразово згадувався «Деск, сина комеса Міки» («*Desk filius comitis Mike*»), який 1315 р. записаний як «*Detk*» (Волощук, 2014, с. 384). Загалом, чимала кількість топонімійних згадок, імен *Dechk*, *Detk*, *Dethk*, *Detkh*, *Dethka* та інших у комітаті Абауйвар дали змогу дослідникові припустити слов'янське походження батьків Дмитра Дядька, імовірно, з колишніх руських поселенців (Волощук, 2014, с. 387). Звертання угорського короля не означало фактичної залежності Дмитра Дядька від нього (Волощук, 2014, с. 384–387).

Тотожність Дмитра Дядька та «*Dechk, capitaneo Ruthenorum*» закріпилася в історіографії, напевно, ще від початку XX ст. (Грушевський, 1993, с. 430–433). Насправді, подібні імена розповсюджені не тільки в Галицькій землі чи Угорщині, а й в інших тогочасних державах. Наприклад, у другій половині XIII ст. згадки про «*Detco*», «*Decco*» разом із синами, «*Tetco*», «*Deczco Laurencii*», «*Detko*», «*Dietko*», «*Dezco*» на сторінках джерел трапляються неодноразово (Паршин, 2018, с. 289). Тому можливо, що «Дядько» та «*Dechk*» – лише збіг, і король Людовік I, імовірно, звертався до котрогось зі своїх підданих, «*capitaneo Ruthenorum*». Водночас непросто визначити, як боярин родом з Угорського королівства зміг збудити ординців на похід проти польського короля в 1341 р. Очевидно, що йшлося про особу, чиї зв'язки зі Степом могли бути тривалішими, ніж прийнято вважати.

З літопису відомо про «Дядьковъ градъ», розташований у Пониззі й відомий унаслідок війн князя та короля Данила Романовича (1201–1264) проти місцевих нобілів – болоховців (болохівських князів?) (Kronika Halicko-Wołyńska, 2017, s. 249–259).

Дослідники вказували на гіпотетичний зв'язок боярина Дмитра з цим містом, але не наводили жодної додаткової аргументації (Болеслав-Юрій II, 1907, с. 132; Петрик, 2009, с. 36; Волощук, 2014, с. 384). На мою думку, потенціал цієї літописної згадки досі не розкрито, і саме «Дядьковъ градъ» можна розглядати прабатьківщиною впливового боярина. Сама собою вказівка на укріплений населений пункт із такою назвою мало що здатна доказати. Водночас прямий зв'язок боярина Дмитра і «Дядьковъ градъ» можна довести, вдавшись до аналізу інших супутніх даних. Зокрема, для визначення родоводу боярства XIV ст. важливим джерелом є втрачений на сьогодні синодик городищенського монастиря (поблизу Нижанковичів біля Самбора у Львівській обл.), який містить згадки про початок відомого роду Бибельських (імовірно, засновників обителі). Синодик, який проаналізував Арістарх Крижанівський та опублікував Михайло Грушевський, починався грамотою зі згадками про сімейне коріння: «Грамота Прокопїина Кудонїєва Сна. Вспомани Ги Кудина, Глѣба, Марїи, Татїаны, Фрола, Елены, Ирины, Евфимїи, Аврама, Іакова, Анны, Настасїи, Марїи, Василисы, Елены, Стефана, Евстафїа, Агафїи, Евгенїи, Анны, Матѳеа, Лва, Юрїа, Андреа, Сщєно Мїтрополита Петра» (Крижанівський, 1902, с. 8). Ігор Мицько, який актуалізував дослідницьку увагу до цієї втраченої пам'ятки, слушно зауважив, що галицький боярин із рідкісним іменем Кудин жив наприкінці XIII – на початку XIV ст. (Мицько, 2014). Хоча дослідник пропонував своє оригінальне бачення княжої генеалогії Романовичів, наголошував на родинних зв'язках боярина зі згаданими наприкінці тексту Романовичами (Левом, Юрієм та Андрієм), варто погодитися, що існування боярина Кудина підтверджує також те, що у грамоті князя Юрія-Болеслава Тройденовича від 1335 р. згаданий його нащадок, бо документ було завірено «Дмитром Дядьком нашим, Михайлом Єлизаровичем, воеводою Белзьким; Васьком Кудиновичем» (Купчинський, 2004, с. 186; Мицько, 2014). Згадка про Дмитра Дядька та представника роду боярина Кудина не випадкова.

Повертаючись до літописного походу проти болоховців, варто навести ширшу цитату: «Даниль же возьма плѣнь многъ вратиса и пойма грады ихъ Деревичъ Гоубинъ и Кобоудъ Коудинъ Городѣць Божьскыи Дядьковъ приде же Коурилъ печатникъ князя Данила со треими тысящами пѣшець и трьими сты коньникъ и водасть имъ взати Дядьковъ гра^{дъ}» (Kronika Halicko-Wołyńska, 2017, s. 250–251). Подібні вказівки на володіння Кудина і Дядька, розташовані поряд, не можуть бути випадковими, як і цілком закономірна згадка про бояр Дмитра Дядька та Васька Кудиновича разом у грамоті 1335 р. Останній, до речі, записаний як суддя княжого двору, що теж вказує на неабиякий вплив.

Очевидно, що йдеться про впливові сімейства, які в середині XIII ст. перебували в опозиції до влади Романовичів, але були переможені та поставлені на службу. «Дядьковъ градъ» було знищено – для цього печатник князя Данила залучив великі як для епохи середньовіччя сили у 3 000 піших воїнів і 300 вершників. Проте зруйнування боярського осідку не означало винищення всього роду. У цьому контексті важливо нагадати, що князь Лев Данилович у час протистояння поручився за іншого болоховця – намісника Бакоти Мілея, відвернувши від нього покарання: «... ѡша Милѣа баскака и приведе Левъ Мѣлѣа вѣдо си и бы^ѣ паки Бакота королева вѣа его потом же сдоумавъ со снѣмъ и вѣпусти и а пороучникъ бы^ѣ Левъ ѡко вѣрною емоу (емоу)» (Kronika Halicko-Wołyńska, 2017, s. 355–356). На підставі цього логічно припустити, що молодший Романович сам чи через своїх бояр мав ближчі контакти з місцевим

нобілітетом, який міг перейти на службу до нього. Серед наближених князя у 1290-х роках бачимо Семена Дядьковича, можливо молодшого представника роду Дядьків. Вірність і служба для Левової гілки Романовичів пояснює, як боярин Дмитро Дядько опинився на почесному місці біля Юрія-Болеслава Тройденевича. Так, наприкінці XIII ст. владу в Галицько-Волинській державі об'єднав князь Лев, після якого правив король Юрій, після смерті якого спадок перейшов до Андрія та Лева Юрійовичів (можливо, Лев загинув швидше). Саме в такому порядку своїх попередників перераховував мазовецький княжич на галицько-волинському престолі у грамотах до великих магистрів Тевтонського ордену. Тож, успадкувавши володіння Романовичів, він також опинився в середовищі їхніх великих бояр.

Також важливо, що літописець ще в 1240-х роках відзначив існування міцних контактів між болохівськими князями й ординцями вже в той час: «... всталили бо ихъ Татарове да имъ врють пшеницю и проса» (Kronika Halicko-Wołyńska, 2017, s. 251). У 1340 р., після вбивства (?) князя Юрія-Болеслава Тройденевича, Дмитро Дядько разом із Данилом Острозьким закликали на допомогу монголів. Можна припустити, що боярину Дмитрові було значно легше запрошувати степовиків зі східних володінь Романовичів, а не з території довкола Перемишльського замку. Поклавшись на давні зв'язки свого роду, він міг організувати необхідну допомогу, щоби здійснити похід на Польщу й опанувати становище після загибелі свого сюзерена.

Пропонована версія походження боярина Дмитра Дядька не заперечує того, що Дядьковичі могли бути княжими вихователями. Можливо, їм також належали певні володіння на заході держави Романовичів. Однак, як встановлено на підставі аналізу галицько-волинської частини Іпатіївського літопису в поєднанні з доступним для XIV ст. актовим матеріалом, впливовий боярин походив із середовища болохівської знаті. Така версія дає змогу пояснити його вагомий статус при дворі князя Юрія-Болеслава Тройденевича та зв'язок із монголами, до яких він звернувся після смерті останнього.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Болеслав-Юрій II: Гонсиоровский, О., Куник, А., Лаппо-Данилевский, С., Линиченко, И., Пташицкий, С., Режабек, И. (сост.). (1907). *Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. Сборник материалов и исследований, сообщенных*. Санкт-Петербург.

Войтович, Л. (2006). *Княжа доба на Русі: портрети еліти*. Біла Церква: Вид. О. Пшонківський.

Войтович, Л. (2015). *Галич в політичному житті Європи XI–XIV століть*. Львів.

Войтович, Л. (2021–2022). Ще раз про «казиміжовську легенду». *Княжа доба: історія і культура*, 15, 147–171.

Волощук, М. (2012). Проблема васальної залежності Дмитра Детька від угорського короля Людовика I. *Княжа доба: історія і культура*, 6, 269–280.

Волощук, М. (2014). «Русь» в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. Івано-Франківськ: Лілея-НВ.

Грицак, П. (1958). *Галицько-Волинська держава*. Нью-Йорк.

Грушевський, М. (1993). *Історія України-Руси*, 3. Київ: Наукова думка.

Крижанівський, А. (1902). Причинки до історії роду Бибельських зібрані арцибіскупом львівським Яном Прохніцьким. *Записки товариства імені Шевченка*, 48/4. Львів: Накладом Товариства імені Шевченка, 1–12.

- Крип'якевич, І. (1999). *Галицько-Волинське князівство*. Львів.
- Купчинський, О. (2004). *Акти та документи Галицько-волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти*. Львів.
- Мазур, О. (2002). «Demetrius Dedko, provisor seu capitaneus terrae Russiae» (інститут «старійшини» у політичному житті Галицької землі другої чверті XIV ст.). *Семінарії «Княжі часи»*, 14–23.
- Мицик, Ю. (2004). Відомості про Україну XIV ст. в хроніці Яна з Чарнкова. *Матеріал. Історичні студії*, 17, 92–97.
- Мицько, І. (2014). *Дмитро Дядько: генеалогічний етюд*. <https://zbruc.eu/node/28667>
- Панькевич, І. (1928). Кілька уваг до вияснення прізвища боярина і перемиського воєводи Дмитра Детка. *Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності*. Київ, 195–196.
- Паршин, І. (2015). Вектори політики князя Юрія-Болеслава Тройденовича до року 1333: між набутих та «успадкованих». *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*, 5 (306), 4–10.
- Паршин, І. (2018). *Дипломатія Галицько-Волинської держави: європейські наративи джерел XIII–XV століть*. Львів.
- Петрик, А. (2009). Великий галицький боярин Дмитро Детко та його рід. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, 13, 33–44.
- Скоцилас, І. (2011). Галицька митрополія XIV – першої половини XV століть: особливості еkleзіального, правового та суспільного статусу. *Княжа доба: історія і культура*, 4, 246–279.
- Abraham, W. (1904). *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi, 1*. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Bieniak, J. (2009). Jan (Janek) z Czarnkowa. Niedokończona kronika polska z XIV wieku. *Studia Źródłoznawcze*, 46, 109–143.
- Fejér, G. (Ed). (1833). *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, 9. Budae: Typis Typographie Regiae Universitatis Ungaricae.
- Kronika Halicko-Wołyńska (Kronika Romanowiczów). (2017). In D. Dąmbrowski, & A. Jusupović (Eds.), *Monumenta Poloniae Historica. Nova Series*, 16. Kraków; Warsaw.
- Paszkiewicz, H. (1925). *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*. Warszawa: Nakładem Kasy im. Mianowskiego Instytutu Popierania Nauki.
- Tęgowski, J. (2009–2010). Okoliczności wstąpienia na tron halicko-wołyński Piasta mazowieckiego Bolesława Trojdenowica (nieznane dokumenty ruskie z XIV wieku). *Studia Podlaskie*, 18, 313–328.

REFERENCES

- Gonsiorovskii, O., Kunik, A., Lappo-Danilevskii, S., Linnichenko, I., Ptashitskii, S., & Rezhabek, I. (Comps.). (1907). *Boleslav-Yurii II, knyaz vsei Maloi Rusi. Sbornik materialov i issledovaniy, soobshchennikh*. Sankt-Peterburg (in Russian).
- Voitovych, L. (2006). *Kniazha doba na Rusi: portrety elity*. Bila Tserkva: Vyd. O. Pshonkivskyi (in Ukrainian).
- Voitovych, L. (2015). *Halych v politychnomu zhytti Yevropy XI–XIV stolit*. Lviv (in Ukrainian).

Voitovych, L. (2021–2022). Shche raz pro «kazimiezhovsku lehendu». *Kniazha doba: istoriia i kultura*, 15, 147–171 (in Ukrainian).

Voloshchuk, M. (2012). Problema vasalnoi zalezhnosti Dmytra Detka vid uhorskoho korolia Liudovyka I. *Kniazha doba: istoriia i kultura*, 6, 269–280 (in Ukrainian).

Voloshchuk, M. (2014). «Rus» v Uhorskomu korolivstvi (XI – druha polovyna XIV st.): suspilno-politychna rol, mainovi stosunky, mihratsii. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV (in Ukrainian).

Hrytsak, P. (1958). *Halytsko-Volynska derzhava*. Niu-Iork (in Ukrainian).

Hrushevskiy, M. (1993). *Istoriia Ukrainy-Rusy*, 3. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Kryzhanivskiy, A. (1902). Prychynky do istorii rodu Bybelskykh zibrani artsybiskupom Iivskym Yanom Prokhnitskym. *Zapysky tovarystva imeni Shevchenka*, 48/4. Lviv: Nakladom Tovarystva imeni Shevchenka, 1–12 (in Ukrainian).

Krypiakevych, I. (1999). *Halytsko-Volynske kniazivstvo*. Lviv (in Ukrainian).

Kupchynskiy, O. (2004). *Akty ta dokumenty Halytsko-volynskoho kniazivstva XIII – pershoi polovyny XIV stolit. Doslidzhennia. Teksty*. Lviv (in Ukrainian).

Mazur, O. (2002). «Demetrius Dedko, provisor seu capitaneus terrae Russiae» (instytut «stariishyny» u politychnomu zhytti Halytskoi zemli druhoi chverti XIV st.). *Seminarii «Kniazhi chasy»*, 14–23 (in Ukrainian).

Mytsyk, Yu. (2004). Vidomosti pro Ukrainu XIV st. v khronitsi Yana z Charnkova. *Magisterium. Istorychni studii*, 17, 92–97 (in Ukrainian).

Mytsko, I. (2014). *Dmytro Diadko: henealohichniy etiud*. <https://zbruc.eu/node/28667> (in Ukrainian).

Pankevych, I. (1928). Kilka uvah do vyiasnennia prizvyshcha boiaryna i peremyskoho voievody Dmytra Detka. *Yuvileinyi zbirnyk na poshanu akademyka Mykhaila Serhiievycha Hrushevskoho z nahody shistdesiatoi richnytsi zhyttia ta sorokovykh rokoyv naukovoi diialnosti*. Kyiv, 195–196 (in Ukrainian).

Parshyn, I. (2015). Vektory polityky kniazia Yuriia-Boleslava Troidenovycha do roku 1333: mizh nabutym ta «uspadkovanyim». *Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky*, 5 (306), 4–10 (in Ukrainian).

Parshyn, I. (2018). *Dyplomatiia Halytsko-Volynskoi derzhavy: yevropeiski naratyvni dzherela XIII–XV stolit*. Lviv (in Ukrainian).

Petryk, A. (2009). Velykyi halytskyi boiaryn Dmytro Detko ta yoho rid. *Drohobyskyi kraieznavchyi zbirnyk*, 13, 33–44 (in Ukrainian).

Skochylias, I. (2011). Halytska mytropoliia XIV – pershoi polovyny XV stolit: osoblyvosti eklezialnoho, pravovoho ta suspilnoho statusu. *Kniazha doba: istoriia i kultura*, 4, 246–279 (in Ukrainian).

Abraham, W. (1904). *Powstanie organizacyi Kościoła łacińskiego na Rusi*, 1. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego (in Polish).

Bieniak, J. (2009). Jan (Janek) z Czarnkowa. Niedokończona kronika polska z XIV wieku. *Studia Źródloznawcze*, 46, 109–143 (in Polish).

Fejér, G. (Ed). (1833). *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, 9. Budae: Typis Typographie Regiae Universitatis Ungaricae (in Latin).

Kronika Halicko-Wołyńska (Kronika Romanowiczów). (2017). In D. Dąmbrowski, & A. Jusupović (Eds.), *Monumenta Poloniae Historica. Nova Series*, 16. Kraków; Warszawa (in Ukrainian).

Paszkiewicz, H. (1925). *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*. Warszawa: Nakładem Kasy im. Mianowskiego Instytutu Popierania Nauki (in Polish).

Tęgowski, J. (2009–2010). Okoliczności wstąpienia na tron halicko-wołyński Piasta mazowieckiego Bolesława Trojdenowica (nieznane dokumenty ruskie z XIV wieku). *Studia Podlaskie*, 18, 313–328 (in Polish).

Ilia PARSHYN

PhD (History), Senior Research Fellow

Head of the Department of Medieval History

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0554-1335>

e-mail: iparshyn@yahoo.com

THE BOYAR DMYTRO DYADKO IN HISTORICAL SOURCES AND MODERN HISTORIOGRAPHY

The article examines the figure of boyar Dmytro Dyadko in historiography and historical sources. The reconstruction of individual boyar portraits in the 14th century is quite controversial, since the lack of sources does not allow even a complete reconstruction of the course of political changes. The potential of combining chronicle information and material of charters made it possible to reinterpret certain elements of the history of boyar families in a new way, which led to the generalisation of existing studies and the formation of a new vision of the roots of the boyar family of this outstanding nobleman.

It is known from princely charters of the 14th century that Dmytro Dyadko was mentioned alongside Vasko Kudynovych. Information about the boyar Kudyn is also contained in the synodical book of the Horodyshche Monastery, which is not preserved today. Based on the study of chronicle monuments, it was established that the scribe's report about the «Дядьковъ градъ» was destroyed by order of the Romanovids in the lands of the Bolokhivtsi. «Дядьковъ градъ» was mentioned near the town of Kudyn. The family of Dmytro Dyadko (along with the Kudynovych family) originated from the Bolokhiv region.

Author showed that this proposed version of the origin of boyar Dmytro also does not deny that the Dyadkovychs could have been tutors of the Romanovids and owned some lands in the west of the Galicia-Volhynia State (near Przemyśl Castle). Based on the analysis of the Galicia-Volyn part of the Ipatiev Chronicle and the actual material of the 14th century, the influential boyar came from the Bolokhiv nobility, and his family had long served the Romanovids. It is emphasised that this helps to explain his significant status at the court of Prince Yuriy-Boleslav Troydenovych. After the latter's murder, boyar Dmytro Dyadko, together with Danylo Ostrozkyi, turned to the Mongol khan for help. The paper demonstrated, that given the long-standing contacts of the Bolokhiv residents with the Mongols, it was much easier to carry out such a diplomatic operation from the eastern Romanovids' possessions. Therefore, that the «Horde factor» can also indirectly prove that Dmytro Dyadko belonged to the Bolokhivs.

Key words: Dmytro Dyadko, Prince Yuriy-Boleslav Troydenovych, Galicia-Volyn state, Romanovids, Kudyn, boyars.

Марко КАНТОР

*аспірант кафедри історії України та правознавства
Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка
ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2412-5795>
e-mail: m.kantor@mios.com.ua*

ОБРАЗ РАННЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА У ТВОРЧОСТІ ТАДЕУША КОРЗОНА

Розглянуто особливості дослідницьких підходів польського історика Т. Корзона до вивчення походження та ранньої історії українського козацтва в час до створення першого козацького реєстру та реформ польського короля С. Баторія. Вивчено особливості інтерпретацій та оцінок ученим різних проблем минулого козаків. Проаналізовано специфіку підходів науковця до висвітлення теорії про походження козаків із татарського середовища, зображення діяльності перших козацьких керівників, зокрема О. Дашковича, П. Ляницкороньскі, Д. Вишневецького, князів Ружинських та І. Підкови, подій, пов'язаних із заснуванням Січі на о. Хортиця та військової організації козаків.

Розглянувши наведені у працях Т. Корзона факти та їхню інтерпретацію, відзначено вагому роль історії українського козацтва в його дослідженнях минулого польського війська та військової історії. Зауважено, що займаючись історичними студіями на зламі XIX і XX ст., учений перебував під значним впливом тогочасних історіографічних конструкцій та політичних ідей, зумовлених домінантними концепціями епохи неоромантизму та перебуванням польського народу під іноземним поневоленням. Констатовано, що ідеї боротьби за незалежність диктували інструментальне використання історії для «зміцнення сердець», що часто призводило до пошуку різноманітних ворогів у представниках інших народів, із якими поляків поєднувало чимало сторінок спільної складної історії. Спостережено, що українське козацтво як частого суперника польської влади нерідко дослідник зображав у темних тонах.

Виснувано, що негативні конотації в образі ранньої історії козацтва демонстрували через теорії про татарське, а отже, расово й цивілізаційно чуже походження та зображення запорожців як бунтівної варварської стихії.

Ключові слова: Тадеуш Корзон, польська історична наука, козацтво, татари, Січ, історичний стереотип.

Злам XIX і XX ст. знаменувався активним розвитком польської історіографії, коли динамічний поступ та вдосконалення наукової історичної методології у світовій науці сприяли виходу історичних студій на новий, високий, рівень розвитку. Саме цьому часу притаманні масштабні дослідження, публікації джерел й поява фундаментальних праць із різних проблем минулого. Одним із тодішніх провідних істориків був Тадеуш Корзон (Tadeusz Korzon) – автор ґрунтовних праць, актуальних до сьогодні, зокрема «Історії Польщі» й особливо «Історії війн та війська Польщі». У

дослідженнях він звертався і до багатьох сторінок спільного українсько-польського минулого. Для нас важливе вивчення проблем історії українського козацтва та його появи, представлені у працях, які неабияк впливали на розвиток польської історичної думки й уявлень.

Вивченням особливостей зображення історії українського козацтва у працях польських істориків кінця XIX – першої третини XX ст. займалася низка як українських, так і польських дослідників. Зокрема, варто відзначити працю Оксани Рудої (Руда, 2008). Окремі розвідки цій темі присвятили Євген Сінкевич (Сінкевич, 2008) та Тарас Гриневич (Гриневич, 2009). Серед польських дослідників огляд польської історіографії проблем ранньої історії козацтва у працях, присвячених військовому мистецтву та державному будівництву, здійснив Мацей Франц (Maciej Franz) (Franz, 2006). Розвиток наукової кар'єри й історіографічних поглядів Т. Корзона вивчало чимало сучасних польських науковців. Особливо тут варто відзначити ґрунтовну працю Йо-ланти Колбушевської (Jolanta Kolbuszewska) (Kolbuszewska, 2011). Попри наявність цих досліджень, на сьогодні немає праці, у якій би спеціально були проаналізовані погляди Т. Корзона щодо генези та ранньої історії українського козацтва.

Мета дослідження – розглянути специфіку наукових підходів польського історика Тадеуша Корзона до вивчення й інтерпретацій раннього періоду історії українського козацтва в час до появи першого реєстру та реформ короля Стефана Баторія (Stefan Batory) в 1570-х роках.

Тадеуш Корзон народився 1839 р. у польській сім'ї, що мешкала в Мінську у Білорусі. Навчання розпочав у мінській гімназії та продовжив на юридичному факультеті Московського університету, закінчивши який 1859 р., працював викладачем історії у гімназії в Ковні, однак після вибуху 1863 р. польського національно-визвольного повстання був виселений у Сибір, де перебував до 1867 р. Повернувшись із заслання, поселився у Варшаві, де займався викладанням у різних навчальних закладах та науковими дослідженнями. Незабаром став одним із найпопулярніших і найшанованіших серед громадськості та в академічних колах істориком і чільним представником Варшавської історичної школи.

Історія українського козацтва посідала чільне місце в дослідженнях Т. Корзона військової історії Польської держави. Козаки в його працях виступали важливим елементом суспільства Польсько-Литовської держави та її мілітарної могутності, адже брали участь у головних подіях військової історії кінця XVI і XVII ст., проте водночас зображені небезпечним суперником, із яким полякам неодноразово доводилося схрестити зброю. Це спонукало вченого багато уваги присвячувати як проблемам військової організації козацтва, так і детально висвітлювати події, у яких брали участь козаки, особливо акцентуючи на різних війнах. Однією з основних у цьому контексті була для нього проблема походження козаків та специфіка їхнього розвитку на ранніх етапах існування, ще до входження у військові структури Речі Посполитої в 1570-х роках і перших польсько-козацьких конфліктів 1590-х років.

У візіях Т. Корзона у груп, на основі яких сформувалося найраніше українське козацтво, поєднувалася низка стереотипних, притаманних для польської історичної свідомості зламів XIX і XX ст., підходів до пошуків расової, етнічно-культурної та соціальної бази появи їхнього феномену. Різноманітні расові упередження соціуму підштовхували до пошуку в історичних явищах, із якими в польського народу здебільша були пов'язані негативні конотації, чужого іноетнічного й навіть іншорасового

елемента. Так, історик підтримував тезу про існування на території України особливої расової спільноти, що з'явилася внаслідок змішування представників європеїдної та монголоїдної рас. Він наголошував, що «на прикордонні оброблюваних білошкірим населенням полів і топтаних кочовиками жовтої раси диких полів утворювалися громади мішанців, які приймали собі назву козаків» (Korzon, 1923, s. 369).

Доказом своєї тези про татарське та навіть черкеське походження українських козаків Т. Корзон вважав легенди, історичні міфи й конструкції, які вибудували інтелектуали та політики нового часу. Такою для історика слугувала легенда, яку записав 1788 р. Іван Болтін (Іван Болтин), і псевдоісторична оповідь, вміщена у привілеї короля Станіслава Августа Понятовські (Stanisław August Poniatowski, 1764–1795). Опираючись на першу з них, попри її обґрунтовану критику ще Ніколая Карамзіна (Николай Карамзин), дослідник стверджував, що монгольський баскак 1282 р. спровадив із Кавказу під Курськ, а потім – на Наддніпрянщину групу черкесів, які збудували собі там місто Черкаси й називалися козаками. З королівського ж привілею він видобув інформацію про нібито похід великого литовського князя Гедиміна (Gedeminne) на Перекоп, Каффу та навіть Черкесію, де захопив полонених й оселив їх в околицях Канева та Черкас. При цьому вчений, хоч і зазначав, що ідеї, викладені в цих переказах, не мають підтвердження жодними історичними фактами, наголошував, що «головною для нас є збіжність обох переказів щодо оселення черкесів у Черкасах» (Korzon, 1923a, s. 371).

Тадеуш Корзон вважав, що протягом кількох століть відбувався процес перетворення татар і вихідців із Кавказу на «руське козацтво». Так, ще наприкінці XV ст. козаки, на його думку, повністю були татарами. На підтвердження цієї тези він наводив свідчення Яна Длугоша (Jan Długosz) про походи на терени Великого князівства Литовського «великого війська татар із втікачів, грабіжників, вигнанців, яких їхньою мовою називають козаками» (Korzon, 1923a, s. 373). Поряд із цією масою «татар-козаків» появлялися лише перші поодинокі «козаки-русини». У висновку історик наголошував, що в час розпаду Золотої Орди «руські козаки становили ніби одну з орд, що билася з іншими такими ж за засоби існування, й ще цілком не відрізнялися від них способом існування» (Korzon, 1923a, s. 373.) Учений стверджував, що в усі наступні століття існування українського козацтва серед нього було багато татар, доказ чого – побутування татарських прізвиськ і прізвищ.

В організаційній структурі козаччини Т. Корзон убачав пряме перенесення татарських понять та ідей. Так, історик наголошував, що занурені в татарські традиції та стиль життя козаки, нав'язали всій спільноті Запорізької Січі й навіть її засновнику Дмитрові Байді Вишневецькому всі татарські елементи. Так вони «назвали його [Д. Вишневецького – М. К.] фортецю по-татарськи – кошем, старших командирів – осавулами, буди із хмизу, накриті кінськими шкірами, – куренями, у кожному курені встановлювали курінного отамана» (Korzon, 1923a, s. 377). Термін отаман науковець виводив із татарського слова «ата» – «батько». Як найвірогіднішу версію щодо значення поняття «отаман» учений називав її генезу від татарського «одамана», що був «керівником всіх “чабанів”, а отже, і очільником “коша”, тобто 10 тис. овець поділених на 10 стад» (Korzon, 1923a, s. 378). Подібно бачив у козацькій організації татарські впливи і Станіслав Закшевські (Stanisław Zakrzewski) (Zakrzewski, 1936, s. 39–40).

Упередження до всіх інших рас, окрім білої європеїдної, дали змогу Т. Корзону й багатьом іншим польським дослідникам через історичний міф про «метисне»

походження козаків та й усіх українців автоматично зараховувати їх до «нижчої», варварської, групи, а отже, і показувати, як нездатних до творення високої культури та будь-яких цивілізаційних благ.

Поряд із тезами про азіатське, чуже всій європейській цивілізації, походження козацтва польські вчені наголошували на його маргінальному соціальному становищі. Так, для Т. Корзона сама назва «козак» із її татарськими коріннями мала означати «найбідніших в орді воїнів, придатних лише до легкої кавалерії» (Korzon, 1923a, s. 369). Виходячи зі соціального поділу татар, що прийняли підданство Великого князівства Литовського за часів правління Вітовта (Vytautas), історик прирівнював їх до нижчої групи, представники якої не мали власних людей та особисто виступали на війну. Також вказував, що козаками називали втікачів із Південної Русі. Поряд із цим дослідник відзначав існування поняття «черкаси», яке використовували у Великому князівстві Московському, та «п'ятигорці» – у Литві, що відносилися до напіврегулярної легкої кавалерії. Ці поняття, що мали паралелі в назвах на Кавказі, слугували для Т. Корзона доказом кавказького чи татарського походження козаків. У контексті стилю життя та занять козаків науковець зазначав, що «лише при крайній необхідності, найчастіше при голоді, йшли вони на службу до людей осілих, ситих, не охоче та з опором піддавалися під владу держави, бралися за бортництво та рільництво, але без роздумів виходили у степи, щоби проводити час у козацькій вольниці, живучи із мисливства, рибальства та розбійництва» (Korzon, 1923a, s. 373). Що ж до самого поняття козацької «вольниці» та свободолубства, то дослідник вважав їх відповідним до сутності кочовиків, які зневажали осілих людей і характеризували їх як невольників, закритих у межах міст та своїх будинків.

Першим організатором козацтва Тадеуш Корзон називав Остафія Дашковича. Відзначаючи його українське («руське») походження, історик схарактеризував його як особу, «на життєписі якого виразний слід залишили характерні риси козацької природи», і назвав такою «зраду» великого князя литовського Александра Ягеллончика (Aleksander Jagiellończyk). Він зазначав, що український шляхтич під час Московсько-польської війни разом із багатьма іншими шляхтичами перейшов на бік Івана III (Иван III) і 1499 р. займався плундруванням литовського прикордоння. Однак уже 1508 р. знову повернувся на литовську службу й був «охоче прийнятий, адже здобув велику славу своєю боротьбою проти татар як *veteranus kozakorum ductor*». Також учений характеризував його як хитрого, сильного та завжди щасливого, справжнього постраху на татар. Для повноти образу степового ватажка та варвара-козака Т. Корзон описував навіть зовнішність О. Дашковича як з «обличчя, вигляду цілого тіла й одягу цілком татарського», що розмовляв по-татарськи й «серед татар, коли займався шпигуванням, сприймався як один із них» (Korzon, 1923a, s. 375). Додатково наголошував і на жорстокості козацького очільника, що мала бути необхідною ознакою для козаків чи не в усіх польських історичних стереотипах. Зокрема, науковець стверджував, що О. Дашкович завжди всіх татарських послів наказував сажати на палю й виставляти у степу для остраху. Водночас дослідник акцентував, що насправді О. Дашкович «не був з походження козаком, ані черкесом, ані татариним» (Korzon, 1923a, s. 375), пов'язуючи українське козацтво з певним, сконструйованим польською історіографією, етно-генетичним кодом. Відзначав його руське коріння, батька – вітебського ключника Івана, матір – із роду Ходкевичів, та сестру, що вийшла заміж за Бориса Тишкевича, вписуючи так Остафія Дашковича до провідних аристократичних родів

Великого князівства Литовського. Що ж до статусу О. Дашковича як першого козацького гетьмана, то Т. Корзон вважав, що його не підтверджує жоден документ і сформувався він винятково у творчості поетів. При цьому науковець усе ж зазначав, що «йому належить визнати першість в ідеї організувати литовсько-польську козацьчину на Дніпрі й використовувати козаків у чисельних різноманітних далеких походах» (Korzon, 1923a, s. 375).

Одним з основних моментів появи козацтва на землях Польсько-Литовської держави Т. Корзон називав 1516 р. Він опирався на свідчення хроніста Марціна Белські (Marcin Bielski), який наголошував, що «саме тоді в нас почали існувати козаки», і пов'язував це із формуванням Предславом Лянцкороньські (Przeclaw Lanckoroński) загону з кількох сотень «служебник з України» для походу на татар та турків під Акерман. Історик особливо високо оцінював постать П. Лянцкороньські, називаючи його «чудовим лицарем, освіченим під час подорожей Європою й Азією, до Єрусалиму, талановитим організатором, вождем, здатним втримати солдатів у суровій дисципліні», не оминувши нагоди наголосити на його польському походженні (Korzon, 1923a, s. 373). Цікаво, що у творі «Історія війн та війська» саме його Т. Корзон ставив на перше місце, перед О. Дашковичем, хоч і зазначав, що він діяв уже після українця. Такий письменницький поворот був покликаний встановити єрархію престижності народів, у якій українці мали залишатися в тіні поляків і поступатися їм у політичному хисті. Крім цього, вчений звертав увагу й на особливості адміністративної політики влади, що впливала на розвиток козацтва й була пов'язана зі створенням окремого прикордонного староства у Хмільнику на Поділлі, що стало центром «поточної оборони».

Прославляючи П. Лянцкороньські, Т. Корзон усе ж майже всі козацькі походи першої третини XVI ст. пов'язував з О. Дашковичем. Серед походів П. Лянцкороньські історик називав лише експедицію на Акерман 1516 р. і відзначав участь у ній і козаків під проводом О. Дашковича. Наступною військовою акцією руського шляхтича була підтримка на чолі 250 легких кіннотників військ кримського хана Мехмед Гірея (Mehmed Geray) в їхньому поході на Москву 1521 р. Наступного року планували спільний із татарами похід на Астрахань, який однак не відбувся через ув'язнення О. Дашковича ханом із ненаведених істориком причин. Дослідник описував похід козацького очільника 1524 р. на Очаків та Іслам Кермен та їхні руйнування уже після його втечі з полону у Криму. Опираючись на архіви Йозефа Томіцкі (Józef Tomicki), Тадеуш Корзон наводив свідчення про контакти Остафія Дашковича з угорським магнатом Яношем Заполья (János Szapolyai) 1527 р., якому він пропонував свою допомогу в кількості до 2 000 воїнів. При цьому науковець вказував, що немає детальних підтверджень, як на користь такого походу, так і заперечення його можливості (Korzon, 1923a, s. 375). Також йому вдалося успішно оборонити Черкаси від армії кримського хана Саадет Гірея (Saadet Geray), що облягав їх протягом двох тижнів. Завершив військову кар'єру О. Дашкович спустошливими набігами на терени Московського князівства в 1534 р. і 1535 р. Таку діяльність козацького провідника, як наголошував історик, високо оцінив король Сигізмунд, обдарувавши своїми «ласками та щедрістю». Результатом такого наближення до королівського двору, на думку Т. Корзона, було запрошення О. Дашковича на сейм у Пйотркові 1533 р. Дослідник висвітлює подробиці проєкту О. Дашковича щодо організації оборони степового прикордоння, формування козацьких кінних загонів і патрулів на чайках по Дніпру, заснування сторожових замків (Korzon, 1923a, s. 375).

Цікаво, що наслідком діяльності О. Дашковича Т. Корзон бачив перший виступ мешканців українського прикордоння проти королівської влади. Вчений вважав, що його панування призвело до посилення серед населення Черкас і Канева сваволі, непокори й войовничості. Тому після його смерті міщани 1536 р. вигнали його наступника на посаді королівського намісника Василя Тишкевича, коли той відмовився задовольнити їхню скаргу. У відповідь король Сигізмунд наказав київському ротмістрові збройно придушити виступ, що й було зроблено та призвело до загибелі 8 осіб. Однак ці буремні події змусили короля 1538 р. передати староство Янові Пеньку (Korzon, 1923a, s. 376).

Варто звернути увагу, що в польській історичній науці, як у XIX ст., так і у працях сучасних дослідників, особливу роль в організації козацтва відведено саме представникам польської локальної влади в Україні. Саме вони, на думку польських учених, були чи не єдиними в регіоні носіями конструктивних державницьких ідей і знань у сфері військової стратегії й організації. Так чи не всі здобутки козацтва в політичній, організаційній чи військово-тактичній сфері приписували «польському генію». Треба згадати таких сучасників Тадеуша Корзона, як Міхал Бобжиньські (Michał Bobrzyński) чи Александер Яблоновські (Aleksander Jabłonowski). Так перший вказував, що коменданти прикордонних замків в Україні самі організовували місцеве населення в козаків (Bobrzyński, 1927, s. 109), а другий наголошував, що королівські намісники в організації козацьких військ переслідували подвійну ціль: залучення населення до оборони проти татар і нав'язування йому влади та дисципліни (Jabłonowski, 1912, s. 160). Однак особливо акцентував на ролі польських старост і шляхти прикордоння у творенні козацтва Францішек Равіта-Гавронські (Franciszek Rawita-Gawronski), який бачив їх єдиними представниками європейської цивілізації у «кресах» Польсько-Литовської держави та Дикого Поля (Rawita-Gawronski, 1930). Саме їхні замки та володіння він бачив справжніми кузнями, де творилася військова організація козаків. Подібні погляди часто з'являються й у працях сучасних польських дослідників, наприклад, в «Ідеї козацької держави» М. Франза.

Закономірно, як доленосну історичну подію Т. Корзон оцінював заснування Запорізької Січі, оскільки вона стала «пунктом концентрації та військовою столицею для запорізьких козаків» (Korzon, 1923a, s. 376). Також він відзначав особливо вигідне для оборони розташування фортеці Січі на о. Хортиця, до якої можна було дістатися лише на козацьких човнах-чайках і врятуватися від водяних вирів завдяки використанню натягнутого між берегами канату, що був основним елементом своєрідного місцевого «порому». Вчений відзначав високі темпи заселення та значну кількість мешканців, що осіли на Хортиці й довколишніх островах зі своїми сім'ями з 1553 р. і вже менш ніж за 20 років могли виставити військо в 6 000 осіб. Однак в іншому місці Т. Корзон прямо заперечував свою ж характеристику Січі як «столиці козаків» і наголошував, що вона аж ніяк не могла такою бути. Причину цього він вбачав у правилах внутрішнього життя Січі, які забороняли приводити на її терени жінок. Саме вони, як необхідний елемент людської спільноти, могли навести лад та у правильному напрямі скерувати розвиток цього поселення. Тому, на думку дослідника, Січ «не могла ніколи стати столицею будь-якої держави чи політичного суспільства й могла бути лише великою, але бідною, позбавленою заможних економічних умов існування господею для войовничих прибуд, місцем найму розбійників, організаторів самостійних грабіжницьких походів, зброярнею для неозброєних, часом печерою для злочинців, а часом – для героїчних дружин хоробрих молодців» (Korzon, 1923a, s. 377).

Тадеуш Корзон описував події довкола заснування Запорізької Січі на о. Хортиця як частину бунту князя Д. Вишневецького проти влади Польсько-Литовської держави. Історик вважав, що Д. Вишневецького не задовольняли умови королівської служби й об'єм маєтностей, зокрема замків, переданих у його користування. Неспокійний «показаний» князь «разом із своєю ротою, тобто з цим усім козацтвом-селянством, яке довкола себе збирав, самовільно виїхав, жорстко порушивши свої службові обов'язки» (Korzon, 1923a, s. 376). Такий учинок, як вважав науковець, викликав на королівському дворі підозри щодо нібито бажання Д. Вишневецького перейти на службу до турецького султана. Тому йому навздогін було вислано князя Костянтина Острозького, який утікачів не схопив, натомість захопив собі черкаське та канівське староства. З усіма своїми прибічниками Байда дістався до Хортиці, де і заснував добре укріплений замок та розселив утікачів.

Князя Д. Вишневецького Т. Корзон характеризував як дуалістичну постать, що поєднувала риси українського князя, представника типу прикордонної аристократії, й особи, яка повністю перейнялася козацькою сутністю, що, на думку польського історика, виражалася в мінливості, зрадах, бунтах і войовничості. Визначальною для всієї діяльності князя вчений виділяв постійну зміну ним фронту та підданства – багаторазові переходи з королівської служби до султана чи московського царя й назад. Дмитра Вишневецького науковець називав «показаним членом князівського роду, що виводив своє походження від Корибута Ольгердовича, й мешкав на Волині» (Korzon, 1923a, s. 376). Розглядаючи князя як фактично козака, він усе ж вирізняв його з козацького загалу, який Т. Корзон вважав просякнутий татарським «варварським» духом і традиціями. Зокрема, зазначав, що князь мав значно кращу освіту, ніж інші козаки. Саме це, на його думку, давало йому змогу вести складну дипломатичну гру і вдало змінювати покровителя та, одержавши пробачення, повертатися на службу то до польського короля, то до московського царя. При цьому задля конструювання негативного образу козацького керівника науковець наголошував, що «у царя він заробив собі лише порівняння із прибудним собакою» (Korzon, 1923a, s. 377). Проте вчений не відводив Д. Вишневецькому визначальної ролі в організації структур козацтва. Він наголошував, що козацький очільник, «безперечно, користувався популярністю й викликав послух серед запорожців, але неможливо приписати йому повної організації цієї т. зв. Старої Січі» (Korzon, 1923a, s. 377). Дослідник вважав, що козаки, маючи татарське коріння та устрій, нав'язали цій військовій спільноті тюркські поняття й організаційні елементи, які не зміг змінити навіть Д. Вишневецький.

Варто зазначити, що антипатії до козацтва в польській історіографії ще в першій половині ХХ ст. поступово зазнавали певного переосмислення і дедалі частіше з'являлися конструктивніші та позбавлені стереотипних негативних формулювань означення. Так, у міжвоєнний період один із провідних польських дослідників історії козацтва Владислав Томкевіч (Władysław Tomkiewicz) не намагався зобразити Дмитра Вишневецького винятково бунтівником. Учений наголошував на його визначальній ролі в організації козаків у регулярну військову силу. Та й будівництво фортеці на о. Хортиця він оцінював як важливий крок у покращенні оборони кордонів Польсько-Литовської держави від нападів татар (Tomkiewicz, 1939, s. 17).

Описуючи історію військових дій Д. Вишневецького, Т. Корзон першим його походом назвав напад на «якусь турецьку фортецю на березі Чорного моря» на початку 1554 р. Другим – експедицію уже на татарський замок на Дніпрі Іслам Кермен, де

козакам вдалося захопити арсенал гармат. Здобута артилерія дала змогу запорожцям захистити Січ на о. Хортиця від удару у відповідь хана Девлет Гірея (Devlet Geray) й відбити штурми, які тривали 24 дні. Пізніше, як зазначав історик, князь перейшов на службу до султана й перебував у Білгороді (Акермані), звідки, за посередництва кошового отамана Яковича, попросився на службу до Івана Грозного (Іван Грозний). Перехід на московську службу вчений розглядав як особливий приклад зради і зазначав, що князь навіть захопив Черкаси й Канів та пропонував передати їх цареві. Після цього разом із московським воеводою Данілом Адашевим (Данило Адашев), козацький очільник воював проти татар над Доном. Тадеуш Корзон відзначав, що Дмитрові Вишневецькому вдалося дістатися аж до Кавказу, де він почав виконувати обов'язки царського воеводи «над черкесами в п'ятигорській землі» (Korzon, 1923a, s. 377). Цим історик хотів знову вказати на певне козацьке коріння з Кавказу, що стало основою його козакознавчих історіографічних конструкцій. Щоб додати зневажливих характеристик Д. Вишневецькому, він навів вислів із московських документів, який повернення князя на королівську службу описував словами: «... як собака прибіг і як собака втік» (Korzon, 1923a, s. 377). Повернення на Батьківщину Байди історик усе ж також показав у темних тонах і вказував, що він одразу разом з Ольбрахтом Ласкі (Olbracht Łaski) «приєднався до заворушень на Волощині й закінчив своє життя, як каже легенда, повішений за ребро на гаку в Константинополі в 1563 р.» (Korzon, 1923a, s. 378). При цьому вчений звертав увагу на історіографічну дискусію навколо розповідей про смерть Дмитра Вишневецького й відзначив їх аналіз у працях Михайла Грушевського (Грушевський, 1995, с. 126).

Основним джерелом наповнення шерегів козацтва вже у другій половині XVI ст. Т. Корзон бачив «ізгоїв з осілого суспільства». Це формулювання мало надати українському козацтву негативних конотацій і передовсім показати їх як чужий осілому суспільству, державному ладу та самій цивілізації елемент. Цей «асоціальний», у його баченні, елемент він розділив на дві групи: «селян, що не хотіли підпорядковуватися важкій у цей час панщині, що панувала у шляхетських маєтках», і «кримінальні злочинці будь-якого стану, які втікали від загрози вироку вигнання або вже після його винесення» (Korzon, 1923a, s. 376). Дослідник відзначив посилення соціального тиску на селян, який здійснювала влада й аристократія і закріплювала в законодавчих актах 1496, 1510 та наступних років. Так, особи, що відмовлялися виконувати різні повинності на користь власників маєтків та вдавалися до переселення із земель, на яких мешкали і де виконували закріплені за ними обов'язки, мали бути «схоплені, заковані в ланцюги й видані пану згідно із пунктами законів» (Korzon, 1923a, s. 376).

На процеси трансформації козацтва, що розпочалися в середині XVI ст. і продовжувався наступні десятиліття аж до оформлення у реєстрове військо, звертав увагу Т. Корзон. Історик вважав, що із формуванням козацького осередку на Запорізькій Січі посилювався рух добровольців, що на певний час прибували на Запоріжжя з «городової України», де вони мешкали постійно й мали сім'ї. Ці особи здебільша приїжджали для участі в певних конкретних походах або задля ведення козацьких промислів у літній період. Масштабний рух різними регіонами осіб, що займалися козакуванням, сприяв активному творенню та поширенню особливого типу воїна зі специфічним набором озброєння і стилем воювання. На розміри цього явища науковець вказував, наводячи факти появи «вітебських» козаків у Московсько-литовській війні 1566–1567 pp. (Korzon, 1923a, s. 378).

Однак вирішальну роль у перетвореннях козаків із «грабіжників татарських черед і вірменських купців» на «лицарську спільноту, що воювала з бусурманами» Т. Корзон відводив саме польським шляхтичам, які прибували на Січ і нібито єдині займалися справжньою організацією січовиків та привнесенням високих ідеалів у їхню боротьбу (Korzon, 1923b, s. 86). При цьому треба відзначити, що, широко висвітлюючи діяльність козацьких очільників українського («руського») походження, з іменами яких і пов'язана лівова частка всіх подій в історії козацтва XVI ст., історик ледь не постійно намагався зобразити їх бунтівниками, зрадниками чи просто анархічними грабіжниками. Короткі згадки у працях Тадеуша Корзона про польських шляхтичів, наприклад Прецлава Лянкороньські (Przeclaw Lanckoroński) (Korzon, 1923a, s. 373) чи Бернарда Претвіча (Bernard Pretwicz) (Korzon, 1923a, s. 376), що залишили не такий яскравий слід, як представники української аристократії, все ж ставали підґрунтям для їхнього прославлення дослідником. Так, Б. Претвіча він характеризував як винятково хороброго вождя і як організатора всієї оборони степового прикордоння, відповідно до його обов'язків, як барського старости. Однак походження українських шляхтичів, яким не можна було приписати неоднозначної щодо Польсько-Литовської держави та влади поведінки, він просто обходив мовчанням. Такими, зокрема, для нього були представники прославленого у війнах князівського роду Ружинських.

Описуючи діяльність князів Ружинських, Т. Корзон згадав лише факт їхнього зубожіння в середині XVI ст. і вказував, що «засоби проживання отримували лише з перебування на другорядних становищах черкаського підстарости, підвоеводи в Києві» (Korzon, 1923b, s. 87). Однак дослідник усе ж перераховував військові досягнення князів у їхньому керівництві козацтвом, зокрема зруйнування 1576 р. Богданом Ружинським турецької фортеці Тегіні й татарського замку Гаслангородок, командування кошовим отаманом Кіриком Ружинським власною хоругвою в московських війнах у 1570-х роках, гетьманування Михайла Ружинського, згаданого в документах київських міщан від 1585 р. і Романа Ружинського, відомого учасника московських походів, у яких він загинув 1609 р.

Окремо Тадеуш Корзон висвітлив історію походу Івана Підкови на Молдову. Однак зображення цієї події вписував у діяльність польської шляхти. Так, початковий успіх походу Івана Підкови на Ясси 1577 р. пов'язував із діяльністю шляхтича Станіслава Копицького, який «зібрав для молдавського претендента 330 відбірних вояків», якими керував отаман Яків Шах. Станіслава Копицького вчений характеризував «хоч і малознаним, але обдарованим великою любов'ю козаків, з якими діяв уже 20 років» (Korzon, 1923b, s. 87). Що ж до отамана Я. Шаха, то науковець відзначив його заходи зі збільшення козацького війська до 1 000 осіб, із яких «600 привів до Підкови, оголосив його молдавським господарем і під удари барабанів увів 29 листопада в Ясси» (Korzon, 1923b, s. 87). Цікаво, що, наприклад, Ф. Равіта-Гавроньські намагався показати авантюризм борців за молдавський трон і навіть у висвітленні даних про чисельність козаків, які брали участь у походах, намагався применшити кількість учасників, а отже, й популярність і масштаб цих акцій. Зокрема, згадував лише про понад 300 козацького війська в І. Підкови та Я. Шаха (Rawita-Gawroński, 1923, s. 48).

Козаки І. Підкови та Я. Шаха, як згадував Т. Корзон, кілька разів вступали в битви зі силами встановленого султаном господаря Петра VI Кульгавого (Petru Ţchiopul). Однак сам І. Підкова, як вважав науковець, не наважився продовжити війну проти

турків і покинув Ясси, вирушивши на Запоріжжя. Історик звертав увагу на зовнішньополітичні наслідки походу І. Підкови та козаків на Молдову і вказував, що він спричинився до погіршення відносин між Польщею й Османською імперією. Намагаючись вибілити негативну роль польської влади та самого короля С. Баторія в долі популярного ватажка антитурецької боротьби, Т. Корзон зазначав, що, проїжджаючи через Брацлавщину, І. Підкова «був змушений їхати до короля» (Korzon, 1923b, s. 87). Розповідаючи про страту І. Підкови, дослідник наголосив, що це відбулося у присутності турецького чауша й не згадав про бажання та наказ на це С. Баторія (Korzon, 1923b, s. 87). Цікаво, що запровадження С. Баторієм козацького реєстру та надання низки привілеїв історик розглядав як прямий наслідок молдавського походу 1577 р. і бажання короля не допустити подібних акцій у майбутньому.

Розглянувши наведені у працях Т. Корзона факти та їхні інтерпретації, можна відзначити вагому роль історії українського козацтва в його дослідженнях минулого польського війська та військової історії. Займаючись історичними студіями на зламі XIX і XX ст., учений перебував під великим впливом тогочасних історіографічних конструкцій та політичних ідей, що були зумовлені домінантними концепціями епохи неоромантизму та перебування польського народу під іноземним поневоленням. Ідеї боротьби за незалежність диктували інструментальне використання історії для «зміцнення сердець», що часто вело й до пошуку різноманітних ворогів у представниках інших народів, із якими поляків поєднувало чимало сторінок спільної складної історії. Так українське козацтво як частий суперник польської влади дослідник нерідко зображав у темних тонах. Негативні конотації в образі ранньої історії козацтва демонстрував через теорії про татарське, а отже, расове й цивілізаційне походження та зображення запорожців як бунтівної варварської стихії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Гриневич, Т. (2009). Генеза та становлення козацтва в дискусіях польських істориків міжвоєнного періоду. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*, 160–161, 60–67.

Грушевський, М. (1995). *Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн., 7*. Київ: Наукова думка.

Руда, О. (2008). *Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої третини XX століття*. Львів.

Сінкевич, Є. (2008). Дослідження українського козацтва в польській історіографії кінця XIX – першій половині XX ст. *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України*. Дніпропетровськ, 236–242.

Bobrzyński, M. (1927). *Dzieje Polski w zarysie*, 2. Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Paryż; Poznań; Wilno; Zakopane: Nakład Gebethnera i Wolffa.

Franz, M. (2006). *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraiennych w XVI–XVII wieku*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

Jabłonowski, A. (1912). *Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej*. Kraków: Akademia Umiejętności.

Kolbuszewska, J. (2011). *Tadeusz Korzon (1839–1918). Między codziennością, nauką a służbą narodowi*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Korzon, T. (1901). *Historia Nowożytna* (Т. 1: до 1648 року). Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa.

Korzon, T. (1923a). *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, 1*. Lwów: Wydawnictwo zakładu narodowego im. Ossolińskich.

Korzon, T. (1923b). *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, 2*. Lwów: Wydawnictwo zakładu narodowego im. Ossolińskich.

Rawita-Gawroński, F. (1923). *Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII w.* Warszawa.

Rawita-Gawroński, F. (1930). *Książęta Nieświeccy, Zbarascy i Wiszniowieccy do końca XVI w.* Wilno: Zakłady graficzne «Znicz».

Tomkiewicz, W. (1938). Ukraina między Wschodem i Zachodem. *Sprawy Narodowościowe, 12/1–2*. Warszawa: Nakładem Instytutu Badań Spraw Narodowościowych.

Tomkiewicz, W. (1939). *Kozaczyzna ukraińska*. Lwów: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych.

Zakrzewski, S. (1936). *Zagadnienia historyczne: w 2 t., 2*. Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.

REFERENCES

Hrynevych, T. (2009). Geneza ta stanovlennia kozatstva v diskusiiakh polskykh istorykiv mizhvoiennoho periodu. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii «Istorychni nauky»*, 160–161, 60–67 (in Ukrainian).

Hrushevskyi, M. (1995). *Istoriia Ukrainy-Rusy: v 11 t., 12 kn., 7*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Ruda, O. (2008). *Ukraińskie kozatstvo v interpretatsii polskykh istorykiv kintsia XIX – pershoi tretyny XX stolittia*. Lviv (in Ukrainian).

Sinkevych, Ye. (2008). Doslidzhennia ukraińskoho kozatstva v polskii istoriohrafii kintsia XIX – pershii polovyny XX st. *Istoriografichni ta dzherełoznavchi problemy istorii Ukrainy*. Dnipropetrovsk, 236–242 (in Ukrainian).

Bobrzyński, M. (1927). *Dzieje Polski w zarysie, 2*. Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Paryż; Poznań; Wilno; Zakopane: Nakład Gebethnera i Wolffa (in Polish).

Franz, M. (2006). *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVI wieku*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek (in Polish).

Jabłonowski, A. (1912). *Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej*. Kraków: Akademia Umiejętności (in Polish).

Kolbuszewska, J. (2011). *Tadeusz Korzon (1839–1918). Między codziennością, nauką a służbą narodowi*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego (in Polish).

Korzon, T. (1901). *Historia Nowożytna* (T. 1: do 1648 roku). Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa (in Polish).

Korzon, T. (1923a). *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, 1*. Lwów: Wydawnictwo zakładu narodowego im. Ossolińskich (in Polish).

Korzon, T. (1923b). *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, 2*. Lwów: Wydawnictwo zakładu narodowego im. Ossolińskich (in Polish).

Rawita-Gawroński, F. (1923). *Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII w.* Warszawa (in Polish).

Rawita-Gawroński, F. (1930). *Książęta Nieświeccy, Zbarascy i Wiszniowieccy do końca XVI w.* Wilno: Zakłady graficzne «Znicz» (in Polish).

Tomkiewicz, W. (1938). Ukraina między Wschodem i Zachodem. *Sprawy Narodowościowe, 12/1–2*. Warszawa: Nakładem Instytutu Badań Spraw Narodowościowych (in Polish).

Tomkiewicz, W. (1939). *Kozaczyzna ukrainna*. Lwów: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych (in Polish).

Zakrzewski, S. (1936). *Zagadnienia historyczne: w 2 t., 2*. Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (in Polish).

Marko KANTOR

PhD student of the Department of Ukraine's History and Law

I. Franko State Pedagogical University of Drohobych

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2412-5795>

e-mail: m.kantor@mios.com.ua

THE IMAGE OF THE EARLY HISTORY OF THE UKRAINIAN COSSACKS IN THE STUDIES OF TADEUSZ KORZON

The article examines the features of the research approaches of the Polish historian T. Korzon to the study of the origin and early history of the Ukrainian Cossacks in the period before the creation of the first Cossack register and the reforms of the Polish king S. Batory. The study examines the characteristics of interpretations and assessments of various historical issues related to the Cossacks by this scholar. The specificity of the approaches of the scientist to his coverage of the theory of the origin of the Cossacks from the Tatar environment is analysed. The depiction of the history of the activities of the first Cossack leaders such as O. Dashkovych, P. Lantskoronsky, D. Vyshnevetsky, princes Ruzhynsky and I. Pidkova, events related to the founding of the Sich on the island of Khortytsia and the military organization of the Cossacks are highlighted.

Having analyzed the facts and their interpretations presented in T. Korzon's works, this study highlights the vital role of the history of the Ukrainian Cossacks in his examination of the past of the Polish army and military history. Engaging in historical studies at the turn of the 19th and 20th centuries the scholar was greatly influenced by the historiographical constructions and political ideas of that time, which were conditioned by the prevailing concepts of the era of neo-romanticism and the Polish people's stay under foreign enslavement. The ideas of the struggle for independence dictated the instrumental use of history to «strengthen hearts», which often entailed the search for various enemies in representatives of other peoples with whom the Poles shared many pages of a common complex history. Hence, the Ukrainian Cossacks, as a frequent rival of the Polish government, were often depicted by the scholar in dark tones.

Negative connotations in the image of the early history of the Cossacks were conveyed through theories suggesting their Tatar origins – perceived as racially and civilizationally foreign – as well as through their depiction as a rebellious and barbaric element.

Key words: Tadeusz Korzon, Polish historical science, Cossacks, Tatars, Sich, historical stereotype.

Ростислав БУРДЯК

*аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних дисциплін
Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка
ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-3049-5685>
e-mail: rostuslavburdyak@gmail.com*

ЗОБРАЖЕННЯ КОЗАЦЬКОГО ПОВСТАННЯ 1630 РОКУ ПІД ПРОВОДОМ ТАРАСА ТРЯСИЛА В ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Проаналізовано специфіку підходів польських істориків, що працювали в період від кінця ХІХ ст. і до початку Другої світової війни, до вивчення історії козацького повстання 1630 р. під проводом Т. Трясила й особливостей його оцінок. Зазначено, що вивчення польського погляду на події 1630 р. дає змогу не лише краще розглянути події з іншого, протилежного, польського, боку, а й простежити специфіку польського сприйняття українського народу в його минулому та сучасному. Визначено значну зацікавленість польських істориків вказаного часу проблемою історії козацького повстання 1630 р. під проводом Т. Трясила.

Встановлено, що серед причин повстання вчені виділяли: конфлікти між реєстровими та нереєстровими козаками, боротьбу козацтва за свої станові права й особливо міжконфесійне протистояння православних і католиків. Констатовано, що для багатьох дослідників образ повстання обмежувався символічними для історичної пам'яті польського й українського народів подіями «Тарасової ночі», що набрала легендарних рис. Спостережено, що детальніші описи військової кампанії 1630 р. у дослідженнях Т. Корзона та В. Томкевіча часто були сповнені спроб применшити масштаб польських втрат й показати її як перемогу коронних військ. У зображенні фіналу кампанії та Переяславської угоди простежено їхні відмінні оцінки: або як перемоги гетьмана Конєцпольскі і трактування нібито переможених повстанців, або як домовленостей, що лише відтермінували нову, більшу, війну й не зуміли приборкати козацтво.

Виснувано, що такі підходи часто були зумовлені намаганням польських дослідників використовувати історію для «зміцнення сердець» польського народу в бездержавний і вихованням патріотизму в міжвоєнний періоди.

Ключові слова: Козацьке повстання 1630 р., Тарас Трясило, польська історіографія, козаки, Річ Посполита, Православна Церква, історичні стереотипи.

Козацьке повстання 1630 р., відоме в історії як легендарна «Тарасова ніч», – один із найяскравіших і чи не найуспішніший з усіх козацьких виступів від кінця ХVІ ст. і до переможного 1648 р. Неодноразово воно привертало увагу дослідників, зокрема польських, для яких ці події – одна з важливих сторінок спільної складної польсько-української історії. Вивчення польського погляду на події буремного 1630 р. дає змогу не лише краще подивитися на події з іншого, протилежного, польського, ра-

курсу, а й простежити специфіку польського сприйняття українського народу в його минулому та сучасному.

На сьогодні в історіографічних дослідженнях є низка праць, що висвітлюють особливості бачення польськими вченими історії українського козацтва. Зокрема, варто виділити наукові доробки українських вчених: Оксани Рудої (Руда, 2008), Тараса Гриневича (Гриневич, 2012), Євгена Сінкевича (Сінкевич, 2008), а також польських: Марка Мондзика (Marek Mądzik) (Mądzik, 1996), Лешка Піонтковського (Leszek Piątkowski) (Piątkowski, 1996) та Євгеніуша Кокко (Eugeniusz Koko) (Кокко, 2006). Однак, попри наявність чималої кількості подібних робіт, на сьогодні немає спеціалізованого дослідження, присвяченого вивченню особливостей зображення польськими істориками кінця XIX – першої третини XX ст. подій козацького повстання 1630 р. під проводом Тараса Трясила.

Мета статті – висвітлити специфіку підходів польських істориків, що працювали в період від кінця XIX ст. і до початку Другої світової війни, до вивчення історії козацького повстання 1630 р. під проводом Т. Трясила та особливостей його оцінок.

Юзеф Шуйські (Józef Szujski) розглянув козацьке повстання 1630 р. у широкому контексті міжнародної політики цього періоду, зокрема у відносинах із Кримським ханством й Османською імперією. Вчений стверджував, що Польща в 1620-х роках мала чудовий шанс взяти під контроль Крим. Така можливість з'явилася через міжусобну війну між претендентами на ханський престол і звернення Шагін Гірея (Şahin Geraу) про допомогу до козаків та Польщі. Похід лідера кримськотатарських повстанців 1628 р. був невдалим і лише спровокував напад Джанібек Гірея (Canibek Geraу) на Річ Посполиту. Здобуту в битві під Монастириськами 3 жовтня 1629 р. перемогу над татарським військом, на його думку, змарнували для Речі Посполитої події наступного козацького повстання (Szujski, 1889, s. 264).

Короткі замітки про повстання 1630 р. уміщені у працях Анатолія Левіцькі (Anatol Lewicki). Пишучи про виступ під проводом Тараса Трясила (який учений називав «козацьким бунтом на чолі з Тарасом»), історик стверджував, що його придушив гетьман Станіслав Конєцпольскі (Stanisław Koniecpolski). Проте, дослідник зазначив, що документи, які мали регулювати становище козаків, нав'язала польська влада, і вони «стали причиною нових бунтів» (Lewicki, 1884, s. 235).

Тадеуш Корзон (Tadeusz Korzon) виділяв козацьке повстання 1630 р. як таке, що відрізнялося від попередніх релігійним підтекстом. Історик стверджував, що «простолюд і козаків засліплювала богословська ненависть (*odium theologicum*) православних до уніатів та латинників» (Korzon, 1923, s. 313). У цьому він звинувачував митрополита Йова Борецького – противника міжконфесійного порозуміння, що підігрівав відповідні настрої в суспільстві. Додатковим чинником дослідник називав розповсюдження чутки, що поляки планують на Великдень 1630 р. винищити всіх русинів, які не приймуть католицької віри, і що митрополит через цю небезпеку вже втік із Києва до Трахтемирова.

Повстання 1630 р. Александер Яблоновскі (Aleksander Jabłonowski) представив як протистояння конструктивної частини козацтва, що вірно служила високим державницьким ідеалам Речі Посполитої, та бунтівних войовничих мас, які керувалися лише стихійними пориваннями. Однак помірковані козаки під проводом Грицька Чорного були занадто слабкі. Провідник козаків не зміг впоратися з їхньою бунтівною вдачею, і «його вороги вибрали собі очільником Тараса Трясила, підступно його

вбили й виступили проти коронного війська» (Jabłonowski, 1912, s. 214). Гетьманові С. Конєцпольські, як зазначав дослідник, довелося знову силою втихомирювати бунтівників. Так під Переяславом йому вдалося «привести повстанців до послуху і змусити до прийняття умов Куруківської угоди, але збільшивши реєстр до 8 000» (Jabłonowski, 1912, s. 214).

Причину повстання 1630 р. Міхал Бобжиньські (Michał Bobrzyński) вбачав у «невмінні» ні козацької, ні польської сторони дотримуватися попередніх договорів, зокрема пунктів угоди 1625 р. Висвітлюючи конкретні події, які призвели до нового конфлікту, він називав «суворі дії Конєцпольські та впровадження в Україну польських військ» (Bobrzyński, 1927, s. 161). Саме це, на його думку, спричинило нове повстання, яке переросло в «жахливі, вбивчі бої» (Bobrzyński, 1927, s. 161). Оцінюючи таке розгортання подій, історик зазначив, що для польської науки їх висвітлення вельми дражливе й викликає бажання замовчування, адже вони не мають жодного сліду хвалебних історичних вчинків, якими можна гордитися. Так учений наголосив, що про польсько-козацьку боротьбу «польські історики раді були би замовчати, відчуваючи, що перемоги, здобуті над козаками, не приносили народові слави, як і не додавали державі користі» (Bobrzyński, 1927, s. 161).

Владислав Конопчиньські (Władysław Konopczyński) вважав, що повстання 1630 р. спровокували звинувачення єзуїта Матеуша Бембуса (Mateusz Bembus) Константинопольського патріарха в нібито «крипто-кальвінізмі», виголошені на соборі греко-католицького та православного духовенства у Львові 1629 р. Інший чинник, як вказував дослідник, що здійснював «прикре та болюче враження», – повернення кварцяних військ С. Конєцпольські на українські землі. Це призвело до розповсюдження попами чуток, що «тепер латинники в пень виріжуть усіх православних» (Konopczyński, 1936, s. 280).

Дослідник історії Православної Церкви в Речі Посполитій Я. Воліньські розділяв вибух повстання 1630 р. під проводом Т. Трясила та боротьбу за права православних. Учений вважав, що лише після початку збройного виступу «до лідера заколоту чимдуж поспішили посланці православного духовенства, заохочуючи його до боротьби за права та свободи козащини й одночасно кидали гасло “заспокоєння грецької релігії” за його, Тараса, допомогою» (Woliński, 1936, s. 87). Піддавшись таким закликам, провідник козаків і справді «помістив на знамені повстання, що підіймалося, пункт про оборону Православної Церкви» (Woliński, 1936, s. 87), надавши цим своєму виступу проти Речі Посполитої ширшої ідейної основи, яка виходила далеко за межі станових інтересів козаків. Однак учений усе ж зазначав, що релігійний чинник мав надзвичайно велике значення для розпалювання повстанських настроїв серед населення України. Він вказував, що напередодні православне духовенство провадило активну агітацію проти церковної унії. Нижчі церковні єрархи використали розташування коронних військ на українських землях після війни зі Швецією для поширення чуток, що польська армія впроваджена в ці краї для повного винищення православної віри та козацтва. Так, як вважав історик, «зручно поєднувалося справу збереження козацтва із забезпеченням існування православ'я» (Woliński, 1936, s. 87).

Поділяючи думки попередників, Владислав Томкевіч (Władysław Tomkiewicz) стверджував, що повстання козаків під проводом Тараса Трясила – перше, що розгорнулося під релігійними гаслами. Історик зазначав, що з початком збройного виступу православне духовенство звернулося до козацтва із закликом виступити в обороні

віри. Таку ідею підтримав Т. Трясило, який, задля зміцнення авторитету повстанців та розширення суспільної бази його підтримки, охоче взявся до «релігійної війни». Гасла виступу на захист православ'я сприяли значному напливу добровольців у повстанські шерехи із селянства та міщан (Tomkiewicz, 1939, s. 40).

В іншому дослідженні, ідучи за припущеннями, які висловив ще Пантелеймон Куліш, Владіслав Томкевіч схилявся до думки, що козацтво само взялося висувати гасла захисту православної віри, адже бачило на це великий запит суспільства. Також учений, вивчаючи середовище світських і духовних українських можновладців, видалив із переліку осіб, які б могли пропагувати ідею релігійної війни, ледь не всю шляхту та церковних єрархів. Серед можливих причетних до подібних дій бачив лише Лубенського владика Ісаю Копинського, що був найбільшим противником релігійного порозуміння, та «неосілу шляхту, якій не було чого втрачати» (Tomkiewicz, 1930, s. 111–112).

Причину повстання 1630 р. В. Томкевіч вбачав у незадоволенні козаків-випищиків умовами Куруківської угоди 1625 р. Окрім небажання козаків ставати підданими королівських старост, незадоволення спричинило й виокремлення реєстровців в особливу групу, адже вони їх вважали зрадниками своїх станових інтересів. Історик наголошував на поглибленні конфлікту між обома частинами козацтва й буквальному бажанні випищиків знищити реєстровців. Саме такі обставини, на думку науковця, і спровокували виступ 1630 р., коли за наказом Т. Трясила було викрадено й «у жорстокий спосіб вбито» командувача реєстрових козаків Г. Чорного. Уже під час самого повстання, як вказував В. Томкевіч, боротьба повстанців проти реєстрових козаків, більша частина яких після втрати командирів перейшла на їхній бік, не припинилася. Вчений стверджував, що однією з основних вимог Т. Трясила перед королівською владою була видача «зрадників», які залишалися вірними владі Речі Посполитої (Tomkiewicz, 1939, s. 41).

Подаючи короткий опис військових дій під час повстання 1630 р., Ю. Шуйські стверджував, що після вбивства «коронного отамана Грицька» козаки здійснили похід на території, на яких розташовувалися на зимових лежах польські війська. Там вони вчинили масову різанину, відому під назвою «Тарасова ніч» (Szujski, 1889, s. 264).

Ледь не дослівно за Юзефом Шуйські повторював історію повстання 1630 р. Владислав Смоленські (Władysław Smoleński). Так, він вказував, що виступ розпочався із вбивства козаками «королівського отамана Грицька», після чого «у польському війську, що розташовувалось на зимових лежах, вчинили різанину, названу від імені очільника бунтівників “ніччю Тараса”» (Smoleński, 1921, s. 200). У відповідь на такі дії гетьман С. Конєцпольські «знову побив їх під Переяславом, але цей погром окупив великими втратами в людях» (Smoleński, 1921, s. 200).

Досліджуючи військові дії сил Речі Посполитої та козацтва 1630 р., Т. Корзон стверджував, що повстанці вирушили з Чортомлицької Січі «до городової України» під приводом захисту православного населення від різанини, яку начебто поляки планували на весну цього ж року. Вчений в описі подій повністю оминув військові дії повстанців проти коронних військ, що розташовувалися на Правобережжі, і вказав, що вони відразу вирушили під Переяслав (Korzon, 1923, s. 313).

Повстання, у змалюванні В. Конопчиньські, відбувалося у формі організованої змови. Він вказував, що в кінці лютого 1630 р. «козацькі змовники стягнули свої загони до щойно вибраного отамана Тараса Федоровича» (Konopczyński, 1936, s. 280).

Ці сили потаємно напали на польські коронні війська та шляхетські двори по всій Україні у «криваву Тарасову ніч 1 червня 1630 р.», вчинивши масову різанину. Дослідник зазначив, що більшість реєстрових козаків, яких Польша намагалася настановити на шлях конструктивної служби державі, відразу підтримала повстання. При цьому історик вказував, що повстало 2/3 реєстровців, а загальна кількість повсталих козаків сягала 40 тис. Повстанці відразу висунули перед владою максимальні вимоги необмеженого реєстру. Така самовпевненість козаків, на думку дослідника, була зумовлена вірою у підтримку Москви. Проти такої кількості повстанців гетьман Конєцпольські міг виставити лише 6 000 кварцяного війська та 2 000 реєстровців. Усіх їх, як вважав історик, польський головнокомандувач «вмів чудово використати і без суворості», адже король навіть заборонив вимагати від повстанців видати їхніх ватажків (Konopczyński, 1936, s. 280). В описі бойових дій під Переяславом, В. Конопчиньскі стверджував, що коронний гетьман обліг козацький табір й за три тижні змусив повстанців прийняти нову угоду. Так у його описі подій не знайшлося місця згадкам про козацькі перемоги, а дії польських військ змальовані як тріумф поміркованої м'якої сили.

В описі військових дій 1630 р. В. Томкевіч зазначав, що спочатку повстанці здійснили похід на Корсунь, де розташовувалися 12 хоругв коронної кавалерії та до 2 000 реєстрових козаків, які зібралися там після загибелі Г. Чорного. Кварцяні війська були в цей час головною ціллю повстанців, адже їх звинувачували в актах насилля над місцевим населенням, серед якого ті були розселені на зимові квартири. Історик сумнівався у словах С. Конєцпольскі, який в одному листі вказував на відсутність кривд козаків і зазначав, що «козаками» гетьман вважав лише реєстрових, тож «до родин виписиків були здійснені якісь дрібні утиски, як це завжди бувало під час зимових постоїв» (Tomkiewicz, 1930, s. 113). Так В. Томкевіч, хоч і визнавав наявність злочинних дій польських військ, намагався їх применшити та показати, як щось «звичайне», що було лише використане як претекст до війни. Водночас науковець стверджував, що тоді польська сторона не могла відповісти на повстання на повну силу, адже очікувався напад на татар на Поділлі, а кварцяне військо, не отримавши плати за попередню шведську військову кампанію, відмовлялося воювати. Після безрезультатних переговорів гетьман С. Конєцпольскі залишив частину військ прикривати Поділля від татар, а з рештою вирушив у Київське воеводство (Tomkiewicz, 1939, s. 41).

Описуючи наступ військ Т. Трясила на Корсунь, В. Томкевіч наголошував на фактичній відсутності у кварцяному війську, що перебувало в місті, командування. Він вказував, що ледь не весь офіцерський корпус був відсутній, адже після повернення із шведської війни роз'їхався вирішувати власні господарські справи. Попри такі проблеми, польські жовніри відповіли відмовою на ультиматум Тараса Трясила, який вимагав від них відступити на північ від Білої Церкви, видати всю реєстрову старшину і підготувалися до оборони під керівництвом ротмістра Зігмунда Сераковскі (Zygmunt Sierakowski) (Tomkiewicz, 1930, s. 113). Однак, помітивши значну чисельну перевагу ворога, кварцяне військо та реєстрові козаки втекли з Корсуня, залишивши там усі припаси та майно.

Після виходу коронних військ із Корсуня козаки, зайняті грабуванням міста, як вказував В. Томкевіч, не відразу взялися переслідувати противника. Так кварцяні полки організували свій відступ у напрямку Києва, очікуючи прибуття туди гетьмана С. Конєцпольскі з основними силами. Біля Ржищева до них доєднався висланий командувач Самуїл Лящ (Samuel Łaszcz) із кількома власними хоругвами. Там об'єд-

нані коронні сили зупинилися й невдовзі дочекалися прибуття потужного козацького табору. Не в змозі протидіяти силам повстанців та штурмувати без гармат і піхоти ворожий табір війська Речі Посполитої, вони продовжили відступати в напрямку Василькова та Києва. Половину цього шляху вели безперервні запеклі бої із козаками, що невпинно їх переслідували. Владислав Томкевіч, цитуючи донесення Самуїла Ляща, відзначав жорстокість обох ворожих сил, що на шляху свого пересування винищували всі поселення, де мешканці підтримували ту чи ту сторону. Тут дослідник намагався звернути увагу на репресії виписників над сім'ями реєстрових козаків, що проживали в околиці (Tomkiewicz, 1930, s. 116). У Чамбікові до кварцяних, як очільник головних коронних сил, прибув Станіслав Потоцькі (Stanisław Potocki) і перебрав на себе все командування. Після цього дії сторін змінилися: козаки припинили переслідування коронних військ і повернули на схід, до Дніпра, плануючи переправитися на Лівобережжя, а коронні війська рушили слідом за ними. Таку тактику козаків В. Томкевіч описав як заманювання противника у віддалені ворожі землі. Історик, цитуючи джерела, описав битву на берегах Дніпра, біля Стайок. Там козаки вдарили з лівого берега на передові загони, що взялися споруджувати укріплення на побережжі. Згідно з описами В. Томкевіча, польській стороні, до якої швидко прибула значна підмога, вдалося відбити штурм і завдати нападникам значних втрат. Після цього війська С. Потоцькі переправилися через Дніпро й рушили в напрямку Переяслава, під яким козаки розклали великий укріплений табір (Tomkiewicz, 1930, s. 116). Уже на Лівобережжі 14 травня до війська приєднався гетьман С. Конєцпольські. Командувач польських військ опинився у важкій ситуації, адже кількість повстанців зростала із дня в день і вони почали переговори з Москвою, а отже, нависла загроза удару царської армії. За допомогу Т. Трясило обіцяв цареві піддати під його владу все Задніпров'я. Це змушувало гетьмана пришвидшити свої дії і Є. Конєцпольські перервав ці контакти, обложивши табір повстанців під Переяславом (Tomkiewicz, 1939, s. 41).

У згадках про вирішальні бої повстання 1630 р. Ю. Шуйські звертався до коротких характеристик Переяславської битви. Вчений вважав, що гетьманові С. Конєцпольські вдалося в ній втихомирити повстанців. Проте він зазначав, що в одній цій битві полягло більше польського війська, ніж у всій війні проти Пруссії 1630 р. (Szujski, 1889, s. 265).

Зображаючи картину повстання 1630 р., Т. Корзон зосередився винятково на боях під Переяславом, які все ж висвітлив доволі поверхово і не без тенденційних акцентів та висновків. Усі ці події, які він, згідно з літературними віяннями, назвав «Тарасовою ніччю», схарактеризував як різанину, винуватцем якої став Т. Трясило. Проте, даючи такі характеристики, історик не вказав, кого і як козаки винищили, а навпаки наголосив на буцімто однозначній перемозі коронних військ. До таких висновків його наштовхнули праці Куліша, який «повалив ці фантазії [про погром поляків – Р. Б.], довівши на документах, що Конєцпольський з 8 тис. жовнірів облягав 37-тисячне козацьке військо протягом 3 тижнів і змусив його до покірної капітуляції» (Korzon, 1923, s. 314).

Аналізуючи битву під Переяславом, В. Томкевіч подав коротку характеристику історичних джерел, у яких міститься інформація про три тижні боїв під містом. Однак у його висновках простежується певна тенденційність у підході, адже з особливою недовірою він ставився саме до українських та московських джерел, які демонстрували значні масштаби поразки польської сторони. Найбільшої критики зазнав Львівський

літопис, свідчення якого, історик хоч і вважав найдетальнішими, проте схарактеризував як недостовірні. Також науковець засумнівався у свідченнях московського агента Гладкого (Гладкий) (ім'я не встановлено), який, хоч і постійно перебував у центрі подій (у таборі повстанців), але, як зазначав В. Томкевіч, «черпав свої дані винятково з розповідей козаків» (Tomkiewicz, 1930, s. 118). Варто наголосити, що дослідник відкидав свідчення джерел, які вказували на значні втрати коронних військ, водночас повністю довіряв польським, що навіть у невеликих локальних сутичках підраховували втрати повстанців як багато тисяч убитих (наприклад, в описі бою під Стайками) (Tomkiewicz, 1930, s. 117). Навіть реляції свідків подій із польської сторони, що доповідали про них у Варшаву й розповідали про значні втрати коронної армії, В. Томкевіч характеризував як «занадто однобокі, адже беруть до уваги лише польські втрати» (Tomkiewicz, 1930, s. 118). Також історик намагався применшити поразки, вказуючи, що у приватних листах С. Конєцпольські про них не згадує.

В описі боїв під Переяславом В. Томкевіч зазначав, що штурм козацького табору 17 травня закінчився без результатів і з «великими втратами з обох боків» (Tomkiewicz, 1930, s. 120). Детальніше історик описав «генеральні бої» 24 травня та 1 червня. Тут йому довелося звернутися до свідчень Львівського літопису та реляцій Гладкого, які він вважав неправдоподібними, адже вони описували значні перемоги козаків. Дослідник стверджував про вторгнення повстанців у польський табір, здобуття п'яти трофейних гармат, захоплення переправи через Дніпро і нанесення значних втрат коронним військам, особливо серед старшини (загальну кількість загиблих з обох сторін у боях 24 травня нараховує у 2 000). За відсутності детальніших свідчень польських джерел, В. Томкевіч змушений був визнати, що поразки коронних військ були значними, адже у Варшаві листи гетьмана зі звітами не піддавали розголошенню. Єдині згадки про бої 24 травня історик знайшов у реляціях Яна Халецького (Jan Halecki), що розповідав про потужний натиск козаків, від якого «ми ледве відбилися і мусіли з ними зійтися на шаблі» (Tomkiewicz, 1930, s. 120). Знову ж, вдаючись до цитат із джерел, В. Томкевіч відзначив значні втрати армії Речі Посполитої, коли, «крім рядових жовнірів, шляхетних лицарів загинуло більше, ніж за всю прусську війну – триста полягло і зрідка хто коней не втратив» (Tomkiewicz, 1930, s. 123).

В описі подій після битви під Переяславом Т. Корзон узагалі оминув факт укладення нової угоди між козацтвом і Річчю Посполитою. Усе це дослідник подав як акт милості гетьмана С. Конєцпольські над переможеними повстанцями. Не наводячи жодних умов порозуміння, він лише відзначив «шляхетний вчинок» польського головнокомандувача, який «нікого не карав», а лише затримав Т. Трясила до вирішення його долі королем. Однак в іншій праці Т. Корзон назвав Т. Трясила серед покараних на смерть за повстання проти Речі Посполитої (Korzon, 1901, s. 158). Серед рішень Станіслава Конєцпольські історик виокремив призначення новим очільником козацтва Тимоша Михайловича Арендаренка (Korzon, 1923, s. 314).

Переяславську угоду 1630 р. В. Конопчиньські бачив наслідком продуманої та толерантної політики гетьмана С. Конєцпольські, якому так «вдалося не допустити в Україні до Жовтих Вод, а також до вибуху загального повстання, яке готувала пропаганда попів» (Konopczyński, 1936, s. 280). Поміркованими позиціями польської сторони дослідник називав умови договору, за якими «розбійницьких ватажків повинні були вислати на сейм, повернути полонених і гармати, а реєстр встановити у 8 тис.» (Konopczyński, 1936, s. 280).

Висвітлюючи переговори повстанців із С. Конєцпольські, В. Томкевіч подав розгорнутий опис вимог польської сторони, які, попри важке становище коронних військ, вирізнялися непримиренністю. Зокрема, гетьман вимагав видати Т. Трясила; повністю зберегти всі пункти Куруківської угоди; знищити човни та покарати всіх, хто здійснює морські походи; призначити провідником козацтва особу, яку обере гетьман; компенсувати все втрачене реєстровими козаками й коронним військом майно; усі козаки, що не потрапили до реєстру, мали відразу розійтися по домівках (Tomkiewicz, 1930, s. 121). У відповідь повстанці відмовилися видавати своїх очільників; Куруківську угоду назвали такою, що була нав'язана їм силою, й оголосили, що тепер самі хочуть укладати реєстр і вибирати собі провідників; повернути трофеї відмовилися, бо також зазнали матеріальних втрат. Натомість із реєстровими козаками повстанці обіцяли помиритися, а у вибуху війни звинувачували Г. Чорного та звістки про кривди православної рід (Tomkiewicz, 1930, s. 122).

Владислав Томкевіч навів повні тексти декларацій обох сторін угоди від 8 червня 1630 р., підписаної під Переяславом: гетьмана Станіслава Конєцпольські й нового «старшого» над козаками Тимоша Михайловича й усього Війська Запорізького. Основними позиціями були: збереження умов Куруківського договору, заборони здійснювати походи на турецькі володіння та карання тих, хто самовільно до цього вдаватиметься; заборона випищикам збиратися на Запоріжжі та в інших місцях; реєстрові та нереєстрові козаки присягали між собою згоду; особи, що перед тим були покарані вилученням із реєстру, мали повернутися на королівську службу.

Втім, В. Томкевіч вважав, що козаки легковажно поставилися до Переяславського договору й не були налаштовані його виконувати. Він зазначав, що присягу на його тексті склали лише козацький гетьман Тиміш Михайлович і канівський полковник Левко Бут, «решта ж жартом обійшла присягу й розійшлася по домівках» (Tomkiewicz, 1930, s. 125). Відразу після цих подій козаки почали скликати чорні ради й відмовлялися визнавати владу нав'язаного їм, лояльного Короні, командувача.

Оцінюючи Переяславську угоду, В. Томкевіч вважав її «номінальним повторенням Куруківської, але фактично – перемогою козаків» (Tomkiewicz, 1939, s. 41). Також він характеризував її як «більш паперову, ніж усі договори, які укладались до того» (Tomkiewicz, 1930, s. 125). Учений зазначав, що гетьман Конєцпольські не міг змінити затверджені сеймом умови договору 1625 р., тому збільшення реєстру на 2 000 обіцяв лише від власного імені. У цю кількість мали ввійти саме учасники повстання, що означало не лише їх повну амністію, а й здобуття усього бажаного – власного фінансування. Ці умови сейм не затвердив, назвавши угоду комедією. Тоді ж і сам С. Конєцпольські висловився проти збільшення кількості реєстрових та виступав за заспокоєння напруженої ситуації на українських землях через поступки на користь Православної Церкви. Також гетьман зазначив, що для втихомирення козацтва необхідно позбавити їх власного командування («старшого») й підпорядкувати владі місцевих старост. Як наслідок, у лютому 1631 р. сейм не збільшив реєстру, обіцяного під час переговорів під Переяславом. Однак уже на початку 1632 р. козаки звернулися до влади Речі Посполитої з петицією, зазначаючи, що в реєстр ніяк не можуть поміститися 6 000, тому вони змушені збільшити кількість реєстрових до 8 000 (Tomkiewicz, 1930, s. 128). На такий доконаний факт король Сигізмунд III (Zygmunt III) змушений був погодитися, прагнучи так здобути собі прихильність козаків у війні з Москвою, що наближалася.

Януш Воліньскі (Janusz Woliński) вважав, що придушення повстання 1630 р. (яке відбулося «з великим трудом») цілком не вирішило складної ситуації в Україні. Причину цього вчений вбачав в існуванні у країні «потаємного ферменту», тобто населення, охопленого бунтівними настроями. Хоча історик наголошував на значимості чинника іноземних впливів і втручань. Він стверджував: «... за кордоном – в Москві та Константинополі – формувалося переконання, що це повстання, яке ще не обсохло від власної крові, мало саме релігійний контекст» (Woloński, 1936, s. 88). Ці політичні центри постійно прагнули розпалювання міжконфесійного конфлікту серед населення Речі Посполитої, використовуючи його на власну користь, послаблюючи цим міжнародне становище Польсько-Литовської держави. Так, згідно зі спостереженнями науковця, пов'язування церковних питань із козацьким створювало небезпечний прецедент, який міг перетворитися на нову велику релігійну війну. У випадку її вибуху козацтво отримувало глибокі ідейні основи для своєї боротьби, що приваблювали б у їх шереги широкі маси православного населення.

Відрізнявся від загальноприйнятої в історіографії версії подій та їхнього відображення у джерелах опис повстання 1630 р. Адама Шельонговскі (Adam Szelągowski). Він вважав, що повстання зазнало поразки і його придушила польська сторона збройним шляхом. Та все ж у підсумку влада вдавалася не до жорсткого обмеження козацтва, а лише до втрати його очільників. Відтак, вважав дослідник, Т. Трясила було страчено (Szelągowski, 1936, s. 50).

Аналізуючи історіографію повстання 1630 р., варто звернути увагу на те, що ці події не висвітлював найбільш плідний польський історик козацтва Францішек Равіта-Гавроньскі (Franciszek Rawita-Gawroński). Дослідник його наукового доробку Е. Коко слушно зауважив, що Ф. Гавроньскі цілеспрямовано замовчував чимало подій, що «не приносили польській стороні слави» (Коко, 2006, s. 168). Однією з таких були бої проти козацьких повстанців Т. Трясила, де польські війська зазнали значних втрат і, фактично, політично програли. Так, через свідому вибірковість, яка руйнує причинно-наслідковий зв'язок у ретроспекції минулого, значно слабше й науковий рівень головної праці Ф. Равіти-Гавроньскі – «Українська козащина», у якій змальована вся історія козаків (Rawita-Gawroński, 1923).

Отже, можна спостерігати значну зацікавленість польських істориків, які працювали від кінця XIX ст. і до початку Другої світової війни, проблемою історії козацького повстання 1630 р. під проводом Т. Трясила. Серед причин повстання вчені виділяли: конфлікти між реєстровими та нереєстровими козаками, боротьбу козацтва за свої станові права й особливо міжконфесійне протистояння між православними та католиками. Для багатьох дослідників образ повстання обмежувався символічними для історичної пам'яті польського й українського народів подіями «Тарасової ночі», що набрала легендарних рис. Детальніші описи військової кампанії 1630 р. у дослідженнях Т. Корзона та В. Томкевіча сповнені спроб применшити масштаб польських втрат і показати її як перемогу коронних військ. У зображенні фіналу кампанії та Переяславської угоди траплялися їхні відмінні оцінки: або як перемоги гетьмана С. Конєцпольскі й ласкавого трактування нібито переможених повстанців, або як домовленостей, що лише відтермінували нову, більшу, війну й не зуміли приборкати козацтво. Такі підходи часто були зумовлені намаганням польських дослідників використати історію для «зміцнення сердець» польського народу в бездержавний період і вихованням патріотизму в міжвоєнний.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Гриневич, Т. (2012). Українське козацтво в дискусіях польських істориків міжвоєнного періоду. *Хроніка 2000* (Т. 3 (93): Polska–Україна: діалог упродовж тисячоліть). Київ, 315–328.

Руда, О. (2008). *Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої третини XX століття*. Львів.

Сінкевич, Є. (2008). *Дослідження українського козацтва в польській історіографії кінця XIX – першій половині XX ст. Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Розвідки з теорії та методології досліджень*. Дніпропетровськ, 236–242.

Bobrzyński, M. (1927). *Dzieje Polski w zarysie, 2*. Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Paryż; Poznań; Wilno; Zakopane: Nakład Gebethnera i Wolffa.

Jabłonowski, A. (1912). *Historja Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej*. Kraków.

Koko, E. (2006). *Franciszek Rawita-Gawroński (1846–1930) wobec Ukrainy i jej przeszłości*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.

Konopczyński, W. (1936). *Dzieje Polski Nowożytniej* (Т. 1: 1506–1648). Warszawa; Kraków; Łódź; Poznań; Wilno; Zakopane.

Korzon, T. (1901). *Historja Nowożytna* (Т. 1: do 1648 roku). Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa.

Korzon, T. (1923). *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce* (Т. 2: Epoka przedrozbiorowa). Lwów: Wydawnictwo zakładu narodowego im. Ossolinskich.

Lewicki, A. (1884). *Zarys historyi Polski i krajów ruskich z nią połączonych*. Kraków: G. Gebethner i spółka.

Мадзик, М. (1996). Козацькі війни в польській історіографії прелому XIX і XX в. В Л. Зашкільняк (ред.), *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів: матеріали Другої Польсько-Української Наукової Зустрічі* (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.). Львів; Люблін, 213–224.

Piątkowski, L. (1996). Войны польско-козацькі XVII в. в історіографії польської okresu międzywojennego (1918–1939). В Л. Зашкільняк (ред.), *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів: матеріали Другої Польсько-Української Наукової Зустрічі* (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.). Львів; Люблін, 225–245.

Rawita-Gawroński, F. (1923). *Kozaczyzna ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII w.* Warszawa.

Tomkiewicz, W. (1930). Powstanie kozackie w roku 1630. *Przegląd Powszechny*, 187, 104–128.

Tomkiewicz, W. (1939). *Kozaczyzna ukrainna*. Lwów: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych.

Sobieski, W. (1923). *Dzieje Polski* (Т. 1: do roku 1696). Warszawa: Wydawnictwo Zorza.

Smoleński, W. (1921). *Dzieje narodu polskiego*. Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź: Nakładem Gebethnera i Wolffa.

Szelągowski, A. (1936). *Historja Powszechna*. Warszawa: M.Arct.

Szujski, J. (1889). *Historyi Polskiej treściwie opowiedzianej książ dwanaście*. Warszawa: Księgarnia Gebethnera i Wolffa.

Woliński, J. (1936). *Polska i Kościół prawosławny. Zarys historyczny*. Lwów: Wydawnictwo Zakładu narodowego im. Ossolińskich.

REFERENCES

Hrynevych, T. (2012). Ukrainiske kozatstvo v dyskusiiakh polskykh istorykiv mizhvoiennoho periodu. *Khronika 2000* (T. 3 (93): Polska–Ukraina: dialog uprodovzh tysiacholit). Kyiv, 315–328 (in Ukrainian).

Ruda, O. (2008). *Ukrainske kozatstvo v interpretatsii polskykh istorykiv kintsia XIX – pershoi tretyny XX stolittia*. Lviv (in Ukrainian).

Sinkevych, Ye. (2008). *Doslidzhennia ukrainskoho kozatstva v polskii istoriohrafii kintsia XIX – pershii polovyni XX st. Istoriohrafichni ta dzhhereloznavchi problemy istorii Ukrainy. Rozvidky z teorii ta metodolohii doslidzhen*. Dnipropetrovsk, 236–242 (in Ukrainian).

Bobrzyński, M. (1927). *Dzieje Polski w zarysie, 2*. Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Paryż; Poznań; Wilno; Zakopane: Nakład Gebethnera i Wolffa (in Polish).

Jabłonowski, A. (1912). *Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej*. Kraków (in Polish).

Koko, E. (2006). *Franciszek Rawita-Gawroński (1846–1930) wobec Ukrainy i jej przeszłości*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego (in Polish).

Konopczyński, W. (1936). *Dzieje Polski Nowożytnej* (T. 1: 1506–1648). Warszawa; Kraków; Łódź; Poznań; Wilno; Zakopane (in Polish).

Korzon, T. (1901). *Historia Nowożytna* (T. 1: do 1648 roku). Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa (in Polish).

Korzon, T. (1923). *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce* (T. 2: Epoka przedrozbiorowa). Lwów: Wydawnictwo zakładu narodowego im. Ossolińskich (in Polish).

Lewicki, A. (1884). *Zarys historyi Polski i krajów ruskich z nią połączonych*. Kraków: G. Gebethner i spółka (in Polish).

Mądzik, M. (1996). Kozackie wojny w polskiej historiografii przełomu XIX i XX w. In L. Zashkilniak (Ed.), *Kozatski viiny XVII stolittia v istorychnii svidomosti polskoho ta ukrainskoho narodiv: materialy Druhoi Polsko-Ukrainskoi Naukovoi Zustrichi* (Lviv, 12–13 zhovtnia 1995 r.) (in Polish).

Piątkowski, L. (1996). Wojny polsko-kozackie XVII w. w historiografii polskiej okresu międzywojennego (1918–1939). In L. Zashkilniak (Ed.), *Kozatski viiny XVII stolittia v istorychnii svidomosti polskoho ta ukrainskoho narodiv: materialy Druhoi Polsko-Ukrainskoi Naukovoi Zustrichi* (Lviv, 12–13 zhovtnia 1995 r.). Lviv; Liublin, 225–245 (in Polish).

Rawita-Gawroński, F. (1923). *Kozaczyzna ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII w.* Warszawa (in Polish).

Tomkiewicz, W. (1930). Powstanie kozackie w roku 1630. *Przegląd Powszechny*, 187, 104–128 (in Polish).

Tomkiewicz, W. (1939). *Kozaczyzna ukrainna*. Lwów: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych (in Polish).

Sobieski, W. (1923). *Dzieje Polski* (T. 1: do roku 1696). Warszawa: Wydawnictwo Zorza (in Polish).

Smoleński, W. (1921). *Dzieje narodu polskiego*. Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź: Nakładem Gebethnera i Wolffa (in Polish).

- Szelągowski, A. (1936). *Historja Powszechna*. Warszawa: M.Arct (in Polish).
Szujski, J. (1889). *Historyi Polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście*. Warszawa: Księgarnia Gebethneda i Wolffa (in Polish).
Woliński, J. (1936). *Polska i Kościół prawosławny. Zarys historyczny*. Lwów: Wydawnictwo Zakładu narodowego im. Ossolińskich (in Polish).

Rostyslav BURDYAK

PhD student of the Department of Ukraine's History and Law

I. Franko State Pedagogical University of Drohobych

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-3049-5685>

e-mail: rostuslavburdyak@gmail.com

DEPICTION OF THE COSSACK UPRISING OF 1630 UNDER THE LEADERSHIP OF TARAS TRYASYLO IN POLISH HISTORIOGRAPHY OF THE LATE 19th – FIRST THIRD OF THE 20th CENTURIES

The article analyses the specifics of the approaches of Polish historians who worked in the period from the late 19th century to the beginning of the Second World War to the study of the history of the Cossack uprising of 1630 under the leadership of T. Triasylo and the peculiarities of his assessments. The study of the Polish perspective on the events of 1630 not only provides a better understanding of these events from an alternative, often opposing, Polish viewpoint but also allows for an exploration of the distinctive features of the Polish perception of the Ukrainian people, both in their past and present. The author identifies the significant interest of Polish historians of that time in the problem of the history of the Cossack uprising of 1630 led by T. Triasylo.

Among the reasons for the uprising, scholars have identified conflicts between registered and non-registered Cossacks, the struggle of the Cossacks for their estate rights, and especially the inter-confessional confrontation between Orthodox and Catholics. For numerous researchers, the image of the uprising was limited to the events of «Taras' Night», which became symbolic for the historical memory of the Polish and Ukrainian peoples and gained legendary features. More detailed descriptions of the military campaign of 1630 in the studies of T. Korzon and W. Tomkiewicz were often filled with attempts to downplay the scale of Polish losses and show it as a victory for the crown troops. In the depiction of the finale of the battle and the Pereyaslav Treaty, there were different assessments of them either as victories of Hetman Koniecpolski and his kind treatment of the supposedly defeated rebels, or as agreements that only postponed a new major war and failed to curb the Cossacks.

The paper summarizes that these approaches were often driven by the efforts of Polish researchers to use history to «strengthen the hearts» of the Polish people during the stateless period and to foster patriotism in the interwar period.

Key words: Cossack uprising of 1630, Taras Triasylo, Polish historiography, Cossacks, Polish Commonwealth, Orthodox Church, historical stereotypes.

Руслана ДАВИДЮК

*доктор історичних наук, професор
професор кафедри історії України*

Рівненського державного гуманітарного університету

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0485-5121>

e-mail: davrus63@gmail.com

ЗА «УКРАЇНСЬКУ ШКОЛУ»: ВОЛИНСЬКІ ПОСЛИ ТА СЕНАТОРИ НА ЗАХИСТІ УКРАЇНСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА В 1930-х РОКАХ

Розглянуто освітню діяльність волинських парламентарів, спрямовану на захист україномовного шкільництва в 1930-х роках. Доведено, що в питаннях освіти вона була обумовлена важким становищем україномовного шкільництва, з огляду на мову навчання, високий рівень неписьменності, недостатню кількість українських шкіл.

Вперше до наукового обігу запроваджено архівні документи, міжвоєнну періодику, що дало змогу проаналізувати основні вимоги щодо розвитку освіти помірко-вано налаштованих до влади українських послів і сенаторів від Волинського воєводства, простежити реакцію на це польської адміністрації.

З'ясовано, що на волинських парламентарів III–V каденцій, що обиралися у 1930-х роках, значною мірою впливала політична ситуація у воєводстві, зокрема «волинська програма» Г. Юзевскі. Проаналізовано політичні погляди волинських послів і сенаторів, обґрунтовано їхні практичні дії, зокрема меморандуми, запити, звернення щодо освітніх проблем. Доведено, що парламентарі від Волині систематично наголошували на необхідності скасування закону від 31 липня 1924 р., відомого як «закон Грабського», збільшенні кількості початкових шкіл на Волині, праві українських дітей навчатися рідною мовою, покращенні матеріального стану українських приватних гімназій та їх удержавлення, забезпеченні прав українських учителів. Констатовано, що, незважаючи на системну актуалізацію освітніх проблем парламентами Волині, наступ на українське шкільництво у Другій Речі Посполитій був державницьким, покликаним інтегрувати Волинь до складу Польської держави, і тривав упродовж усього міжвоєнного періоду. Зазначено, що, незважаючи на тиск влади на українське шкільництво, помірковано налаштовані парламентарі не ставили під сумнів ідею польсько-українського співжиття.

Виснувано, що всі спроби легітимно захищати освітні права українців в умовах польської дискримінаційної політики залишилися нереалізованими, хоча робота вчителів у приватних українських гімназіях і громадсько-політична ситуація в регіоні призвели до появи молодого покоління українців, які були налаштовані радикально вирішувати національне питання в Польщі.

Ключові слова: шкільництво, приватні гімназії, асиміляція, утраквізм, «волинський експеримент», Українська парламентарна репрезентація Волині, Друга Річ Посполита.

Польська влада, всупереч міжнародним зобов'язанням та власній Конституції, проводила політику асиміляції українського населення і головну роль у цьому відводила освіті та школі. Наступ на українське шкільництво був покликаний інтегрувати західноукраїнські території до єдиного державного простору Другої Речі Посполитої, хоча Польща була державою, де систематично проводили вибори й українці мали там своїх представників. Участь у виборах і формування українського представництва в парламенті створювало можливості використовувати легальні методи боротьби за освітні права українців.

З огляду на те, що боротьба за власну школу та мову була чи не найактуальнішим завданням української міжвоєнної спільноти, цілком закономірним видається науковий інтерес до освітньої політики та розвитку шкільництва. Ці питання належать до сфери дослідницьких рефлексій Віктора Панасюка (Панасюк, 1998), Юрія Крамара (Крамар, 2015), Валентини Доброчинської (Доброчинська, 2016), Оксани Рудої (Руда, 2019) та ін. Освітню політику влади щодо українського шкільництва, значимість освітніх проблем у діяльності різних політичних сил на основі джерельного та статистичного матеріалів досліджували польські вчені: Станіслав Мауєрсберг (Stanisław Mauersberg) (Mauersberg, 1968), Мечислав Іваніцкі (Mieczysław Iwanicki) (Iwanicki, 1975), Марек Сирник (Marek Syrnyk) (Syrnyk, 1996) та ін. Діяльність українських послів і сенаторів у міжвоєнній Польщі 1930-х років були предметом зацікавлень Мірослава Шуміла (Mirosław Szumiło) (Szumiło, 2007), Збігнева Запоровські (Zbigniew Zaparowski) (Zaparowski, 1992), Олександра Зайцева (Зайцев, 2022). Для аналізу парламентської роботи Степана Скрипника, Петра Певного, Сергія Тимошенка були важливими праці Валерія Власенка (Власенко, 2001), Руслани Давидюк (Давидюк, 2014, 2022), Андрія Смирнова (Смирнов, 2008). Водночас дії волинських послів і сенаторів, спрямовані на захист українського шкільництва в 1930-х роках, не одержали достатнього предметного висвітлення в історіографії.

Джерелами для написання наукової статті слугували архівні матеріали та міжвоєнна українська періодика. Методологічною основою – принципи критичного історичного аналізу, верифікації, а також пошуковий, хронологічний і біографічний методи.

Мета статті – проаналізувати освітню діяльність волинських парламентарів III–V каденцій, яку обумовлювала специфіка політичної ситуації у воєводстві, зокрема «волинський експеримент», а згодом його згортання, як також нове законодавство про вибори, що обмежувало можливості парламентарів. З'ясовано, що пропозиції помірковано налаштованих послів не були почуті владою, а виховане у складних умовах молоде покоління, на відміну від старшого, схилилося до радикальних методів боротьби.

Польська політика в освітній сфері. Польська політика в освітній сфері впродовж усього міжвоєнного періоду була покликана забезпечити домінування польської мови і виховання вірних громадян держави, особливо на західноукраїнських територіях. Тадеуш Голувко (Tadeusz Hołówko) заявляв: «Креси – то наші легені. Якщо хочемо бути міцною державою, то мусимо на кресах міцно закріпити не тільки Польську державу, але і польську культуру» (Hołówko, 1932, s. 76). «Непохитним дороговказом» для вчителів звучала заява куратора Станіслава Собінські (Stanisław Sobiński) на вчительській конференції в Косові: «Учитель не сміє бути байдужим для польської держави: на таких спаде караюча рука польської влади. Не тільки дитвора

мусить бути вихована в душі польської державності, але й поза школою мусить учитель працювати серед старших для польської державності і її забезпечення. Дітвора мусить мати перед очима державний герб, мусить уміти співати польський гімн, розуміти його і любити» (Герасимович, 1925, с. 3). Наслідком такої політики стало те, що вже наприкінці 1921 р. у Західній Волині «з українських народніх шкіл мало що вже осталося» (Віче, 1923, с. 1). Хоча в час Української революції на цих землях було закладено 443 українські початкові школи (Sytnyk, 1996, s. 54).

Впровадження Закону щодо забезпечення засад організації шкільництва від 31 липня 1924 р., відомого як «закон Грабського», зумовило зміни в шкільництві на Волині. Він сприяв широкій колонізації українських шкіл, перетворив більшість українськомовних шкіл на двомовні (утраквістичні) заклади з переважанням польської. Міністр Станіслав Грабські (Stanisław Grabski) заявляв: «Польська мова, історія і географія мусять бути викладані по-польськи учителями поляками, ... директори українці повинні бути заступлені поляками» (Огляд шкільництва, 1923, с. 12–13). Відповідно до цього шкільного закону, польські українські школи однієї місцевості об'єднували в утраквістичні, запроваджували шкільні плебісцити, наслідки яких завчасно планувалися шкільними та державними органами і проводили в умовах поліцейського терору, шантажів та підкупів.

В освітній політиці адміністрація значну роль відводила вчителям, вимагаючи від них отримання польського громадянства, доказів лояльності до влади. В одному з перших розпоряджень куратора Волинського шкільного округу, створеного у травні 1922 р., до вчителів було висунуто вимогу впродовж двох місяців отримати громадянство (Панасюк, 1998, с. 84). Це спричинило занепокоєння українських учителів, зокрема унерівських емігрантів, які не були «польськими горожанами, але боронили Польщу і мали право на підтримку з боку польського уряду» (Вісті, 1922, с. 2). Виконати висунуті вимоги було вкрай складно, відтак чимало українських учителів втратило роботу.

Урешті польська державна політика у сфері шкільництва призвела до закриття в 1925/1926 н. р. 301 школи з українською мовою навчання та запровадження двомовності у 366 (ДАРО-1, арк. 87). Утраквізація шкільництва загострила і так непрості польсько-українські стосунки, спричинила спротив української громадськості Волині.

Підтвердженням подальшої антиукраїнської політики стало розпорядження міністра віросповідань і освіти Польщі у справі мови публічних і приватних шкіл від 12 квітня 1927 р. ч. 2234/27, у якому мовою шкільної документації, педагогічних нарад та конференцій була проголошена державна, тобто польська. У приватних школах передбачалося, що написи й оголошення у приміщеннях і на фасадах будинків мали вестися двома мовами – державною та навчання. У неофіційному спілкуванні, веденні кореспонденції з фізичними і юридичними особами, за розпорядженням міністра, дозволялося використовувати мову навчання в конкретній школі (Розпорядження, 1927, с. 9).

Започаткована після травневого перевороту 1926 р. зміна національної політики спонукала частину польського політикуму переглянути своє ставлення до «українського питання». Призначений 1928 р. волинський воєвода Генрик Юзевські (Henryk Józewski) вбачав своїм завданням забезпечити польсько-українську співпрацю й розпочав діяльність зі з'ясування загальної ситуації на Волині та визначення намірів на майбутнє. Поряд із низкою нововведень, як-то створення умов для розвитку лояльно-

го до Польської держави українського культурного, суспільного, політичного життя, всіляке поборення «антидержавних рухів», реалізація ідеї «сокальського кордону», сприяння перебудові аграрної системи, залучення державних інвестицій, важливим складником експерименту Г. Юзевські була освітня політика.

Воєвода, хоча і критикував закон 31 липня 1924 р. та утраквізм, але коли йшлося про мову навчання у шкільництві, то діяв надзвичайно обережно. Його новацією стали польські школи з українською мовою як обов'язковим предметом (Крамар, 2015, с. 180).

За десятиліття «волинської політики» зросла загальна кількість дітей, охоплених початковою освітою, а кількість початкових шкіл збільшилася із 1 185 у 1928 р. до 1 934 у 1938 р., тобто було збудовано 749 нових (Mauersberg, 1968, s. 95). Водночас у структурі шкільництва Волині переважали польські школи з українською мовою як предметом викладання – 40,9 % (853), польські становили 26,6 % (555), утраквістичні – 24,9 % (520). Відсоток початкових українських шкіл на Волині впродовж 10 років залишався сталим – 0,4 % (8 початкових) (Statystyka szkolnictwa, 1939, s. 27; Iwanicki, 1975, s. 163).

Незмінною в умовах «волинського експерименту» залишалася кадрова політика у шкільництві: українських дітей навчали переважно вчителі-поляки, які прибували з етнічних територій Польщі й погано знали чи не знали зовсім української мови. На момент приїзду Г. Юзевські до Луцька 69,3 % учителів були поляками, а 24,3 % – українцями. У 1933 р. відсоток поляків зріс до 79,8 % (2 795), а українців – зменшився до 13,5 % (451) (ДАВО-3, арк. 15; ДАВО-5, арк. 19).

Освітня ситуація для українців у Волинському воєводстві залишалася невтішною, з огляду на мову навчання, недостатню кількість українських шкіл, переважно нижчого ступеня. Висока оплата за навчання, а також необхідність додаткових коштів на утримання дитини в місті, унеможливлювали відвідування середньої школи значної частини сільських дітей. Результатом різного роду труднощів і політики влади залишався високий рівень неписьменності: на 1936 р. у Луцькому повіті він сягав 47,5 %, Рівненському – 45,5 %, Ковельському – 57,8 %, Володимирському – 48,5 %, Любомльському – 58,6 % (Шкільництво, 1936, с. 1).

Так і не дочекалися українці українського університету у Другій Речі Посполитій, «який їм по думці конституції прислуговує» (Освіта, 1937, с. 3). Хоча в оточенні Тадеуша Голувки певний час обговорювали питання про переведення з Подєбрад на Волинь Української господарської академії (Господарча Академія, 1927, с. 3), але до практичного вирішення справа, звичайно ж, не дійшла, оскільки польська влада не могла допустити створення вищої української школи на землях, більшість населення яких становили українці.

Так, утвердження післятравневого режиму Юзефа Пілсудські (Józef Piłsudski) суттєво не позначилося на ситуації у шкільництві на Волині. Воєвода Г. Юзевські в цій царині мислив категоріями державного чиновника, основним завданням якого була повна інтеграція Волині до складу Польської держави й виховання українців краю у дусі державницької ідеології.

Смерть Ю. Пілсудського зменшила шанси на нормалізацію українсько-польських стосунків і призвела до послаблення позицій воєводи Г. Юзевського, що завершилося його переведенням у квітні 1938 р. до Лодзі. Прибуття до Луцька наприкінці квітня 1938 р. новопризначеного й останнього воєводи Александра Гауке-Новака

(Aleksander Hauke-Nowak) спричинило суттєву зміну політичної лінії властей щодо національних меншин та їхніх освітніх зацікавлень (ДАВО-2, арк. 44). У затвердженій у лютому 1939 р. із його ініціативи «Політичній програмі державної політики на Волині» було запропоновано, зокрема, колонізувати українську молодь, уніфікувати православний календар із католицьким, замість терміна «українець» використовувати «русин», «тутейший», «поліщук», «волиняк» (ДАВО-4, арк. 1–18).

З огляду на такі проблеми і ставлення польської влади, не дивно, що питання освіти та шкільництва залишалися в опції волинських послів і senatorів увесь міжвоєнний період.

Українці Волині і вибори 1930-х років. У Другій Речі Посполитій діяв парламент п'яти скликань, що характеризувався більшим чи меншим українським представництвом, зокрема присутністю послів і senatorів від Волинського воєводства. Кожна виборча кампанія проходила в різних умовах, на які впливала внутрішня та політична ситуація у державі, особливості законодавства, наявність/активність тих чи тих українських політичних партій.

У 1930-х роках вибори відбувалися тричі: у 1930 р. (III каденція); 1935 р. (IV) і 1938 р. (V), а парламентарями від Волині ставали переважно представники лояльно налаштованих до польської влади українських політичних сил. Вони сподівалися, що «парламентарний терен, хоча і не має рішачого й вичерпуючого значення, але по самій своїй природі являється широкою трибуною для створення здорової позиції у польсько-українських взаємовідносинах» (На парламентському терені, 1937, с. 1). Як підтвердило життя, сподівання виявилися марними.

Наголошу, що вибори перших трьох скликань (1922, 1928, 1930) відбувалися відповідно до Конституції 17 березня 1921 р., за якою парламентарів обирали загальним, рівним, прямим, безпосереднім, таємним, пропорційним голосуванням на 5 років. Парламентські вибори IV та V каденцій – за квітневою Конституцією і Законом про вибори 1935 р., які суттєво обмежували роль парламенту. За останнім, їхнє проведення відбувалося не за пропорційною, а за мажоритарною системою. Вибори ставали непрямыми: особи, що мали право голосу, на дільничних зборах обирали виборців до воєводської виборчої комісії, на якій обирали senatorів (Давидюк, 2022, с. 98). Загалом, нова виборча процедура обмежувала вибір населення лояльними до влади політичними силами, у випадку Волині – Волинським українським об'єднанням (ВУО) (Післявиборчі рефлексії, 1938, с. 2).

Залучення українців до державного життя, їхню участь у вищих представницьких органах влади передбачала реалізація «волинського експерименту» Г. Юзевскі. Під час парламентських виборів 1930 р. влада намагалася долучити до проурядового блоку лояльно налаштованих українців. Врешті, на Волині вибори III скликання (1930–1935) завершилися перемогою Безпартійного блоку співпраці з урядом (Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem (BBWR)), а Г. Юзевскі опирався на утворену, окрему від галицької, польсько-українську парламентарну репрезентацію Волині, яку очолив поляк Ігнацій Пулавскі (Ignacy Pułaski), а заступником став українець Петро Певний. Останній одночасно очолив Українську парламентарну групу Волині, яка налічувала шість послів і два senatorи (посли: Петро Певний, Михайло Тележинський, Микита Бура, Степан Скрипник, Василь Серафимович, Євген Богуславський; senatorи: Микола Маслов та Інокентій Гловацький) (ДАРО-3, арк. 36 зв., арк. 49).

До парламенту IV каденції (1935–1938) від Волинського воєводства обрали п'ять послів і сенатора (послы: Петро Певний, Сергій Тимошенко, Степан Скрипник, Мартин Волков і Микита Бура; сенатор – Микола Маслов); до парламенту V каденції (1938–1939) також увійшло п'ять послів і сенатор (послы: Степан Скрипник, Володимир Онуфрійчук, Олександр Огородник, Микита Бура, Володимир Косидло; сенатор – Сергій Тимошенко). Ці парламентарі в кожному скликанні формували Українську парламентарну репрезентацію (УПР) Волині, займали проурядову позицію, закликали до співпраці з польською владою. Спроби знайти порозуміння двох українських репрезентацій (Волині й Галичини) та їхніх керівників завершувалися сумно: «Якби посол Мудрий був певний, а посол Певний мудрим, то Мудрий не був би мудрим, а Певний не був би певним» (Szumiło, 2007, s. 87).

Голова польсько-української репрезентації Волині в парламенті III скликання поляк І. Пулавскі, виступаючи українською 29 червня 1931 р. на Установчому конгресі ВУО, зауважив: «Перед польськими та українськими діячами, що почувають відповідальність за впорядкування стосунків на Волині, в майбутньому стоїть велике завдання – загоїти роз'ятрені рани, зміцнити перекинені мости порозуміння» (Українська нива-1, с. 2). У 1934 р. він же наголосив: «... саме життя на кожному кроці нас усіх з'єднує, то просто мусимо знайти спільну мову порозуміння, мусимо знайти форму співжиття та співпраці» (Промова, 1934, с. 2).

Однак подібні заклики не принесли реальних результатів польсько-українського зближення, однією із причин чого стало упосліджене ставлення влади до питань українського шкільництва. На сторінках газети «Волинське слово» це пояснили так: «... треба пам'ятати, що всі виступи українських послів і сенаторів, силою конституційних фактів, мають переважно моральний характер. Здобути що-небудь реально є тяжкою річчю хоча би тому, що українська група розпоряджає дуже малою кількістю голосів» (На парламентському терені, 1937, с. 1). Предметніше і точніше оцінив подібну ситуацію Головний отаман Армії Української Народної Республіки Симон Петлюра, зауваживши, що «польська сеймова трибуна має лиху “акустику” для українських виступів» (Салевський, 1956, с. 355).

Складники освітньої проблеми, активізовані волинськими парламентарями. Одним із важливих аспектів діяльності волинських парламентарів була критика Закону щодо забезпечення засад організації шкільництва від 31 липня 1924 р. («закону Грабського»). З часу прийняття українські послы і сенатори перших скликань систематично його критикували, говорили про порушення освітніх прав українців (Добровичинська, 2016, с. 24). У 1930-х роках цю «естафету» перейняли парламентарі наступних скликань. Сенатор III скликання М. Маслов наголосив, що «закон про мову навчання в школі від 31 липня 1924 р. повинен бути відповідно змодифікований» (Українська нива-2, с. 2). Посол П. Певний сказав: «Ми стверджуємо, що існуючий утравізм шкідливий, тому будемо прагнути до скасування утравістичних шкіл і запровадження таких шкіл, які б задовольняли нас у плані державного виховання і національного інтересу» (ДАРО-2, арк. 42). Посол С. Скрипник із трибуни парламенту IV скликання зазначив: «... необхідно змінити закон 1924 р., бо він не витримав перевірки часом і життям» (Українська нива-4, с. 2). «Цей закон зніс з поверхні життя повноцінне українське шкільництво. Чи дав він якусь користь польській державі – це знак питання», – наголошували волинські парламентарі на сторінках «Української ниви» (Українська нива-5, с. 1). У відозві УПР Волині підсумовано: «Внаслідок

мовного закону 1924 р., існуючі у містах українські школи ліквідували, на їх місці не створили навіть утраквістичних... У "народних школах" м. Сарн після 1925 р. ніколи не викладалася українська мова, як і у всьому повіті» (Українська нива-5, с. 1).

Іншою важливою вимогою було питання викладання української мови у школах. Сенатор М. Маслов 1934 р. у День Волині, що відбувався в парламенті, наголосив: «... питання мови викладання на Волині є дуже дражливе, вимагає посиленої уваги» (Українська нива-2, с. 2). За 2 роки, 14 грудня 1936 р., М. Маслов укотре повторив свої слова зі сеймової трибуни: «... проблема шкільництва є надзвичайно пекучою, як з огляду науково-педагогічного, так і політичного... шкільна справа на Волині вимагає конечної реформи... Українські послы склали на руки Пана Прем'єра і Пана Міністра Визнань Релігійних і Освіти відповідний і докладний меморіал. Одначе відповіді на нього до цього часу не одержано» (У світлі, 1937, с. 6).

Посол М. Бура сказав: «Не перебільшив би я, коли б назвав сучасний стан освіти на Волині катастрофічним. Причина ігнорування рідної мови у шкільній науці на Волині і обсадження вчительських штатів особами, що не знають українську мову, призводять до того, що навіть молитву українських дітей змушують виголошувати польською» (Нацгромадське життя, 1937, с. 2).

Вимогу забезпечити рівноправність української і польської мов у шкільництві ставив перед владою посол С. Скрипник. Для цього, на його думку, потрібно було: «... збільшити кількість початкових шкіл на Волині; реорганізувати початкове шкільництво у такому напрямі, щоб кожна українська дитина мала можливість вивчати шкільну науку, насамперед, на рідній мові, а пізніше – на польській; організувати навчання у початкових школах таким чином, щоб українська дитина розпочинала вивчення букваря на рідній мові; шкільна влада повинна турбуватися справою забезпечення шкіл підручниками для вивчення української мови, ціна яких не була б вищою від ціни підручників для вивчення польської мови» (Українська нива-4, с. 2).

Посол М. Волков, виступаючи на Крайовому з'їзді ВУО у Рівному 7 листопада 1937 р., заявив: «У багатьох державних школах, особливо фахових, на Волині зовсім немає україністики, ані навіть української мови як предмета. У других ця мова приймається як конечне зло, у кожному разі – як щось непотрібне, бо з незадовільним балом з української мови можна без перешкод переходити з класу до класу, та навіть можна відмовитись її вчити» (Освіта, 1937, с. 3).

Подібне висловив С. Тимошенко з трибуни парламенту при розгляді бюджету Міністерства віросповідань та народної освіти: «... нині у волинських школах, до яких вчає понад 50 % українських дітей, українську мову або цілком не вчать, або в кращих випадках впроваджують її лише для українських дітей і то як необов'язковий предмет. Якщо в гімназіях викладається українська мова, то у фахових школах її зовсім немає» (Бюджет, 1937, с. 1).

На засіданні освітньої комісії сейму під час розгляду питання про додаткові школи для ремісничої молоді 17 лютого 1937 р. посол С. Скрипник зацентрував на потребі таких шкіл на Волині та запропонував увести до їхньої програми українську мову. На пропозицію українських послів освіти комісія ухвалила відповідну резолюцію (Нацгромадське життя, 1937, с. 2). Волинські парламентарі не раз піднімали мовне питання у шкільництві на сеймовому форумі й у спеціальних меморандумах до Міністерства освіти. Хоча здебільша до остаточного прийняття подібних рішень не доходило.

Під час дискусії щодо бюджету 18 лютого 1937 р. посол С. Скрипник підсумував: «Тяжко говорити про катастрофічне положення загального шкільництва на Волині... Чи можна взагалі говорити про навчання української мови у школах, а за рівень навчання її обтяжувати відповідальністю вчительство, коли до цього часу немає опрацьованого і затвердженого міністерського плану навчання української мови у народних школах» (Хочемо працювати, 1937, с. 1).

Волинських послів турбувало, що в більшості державних, урядових структур, зокрема у шкільництві, практично не було українців. Сенатор С. Тимошенко наголосив: «... є багато інституцій, де серед працівників зовсім немає українців, зокрема міністерства комунікацій, фінансів, дирекція державних лісів» (Промова С. Тимошенка, 1936, с. 3). «На 103 сільські гміни – чи знайдеться тепер десяток – другий українських вїтїв, жодного президента чи бурмістра, жодного судді, жодного старости чи віце-старости, жодного шкільного інспектора... Якщо говорити про те, що Волинь є складовою частиною Польської держави – не може вона цим самим мати характер колонії» (Право на працю, 1937, с. 1). На подібних проблемах неодноразово акцентував посол С. Скрипник, зазначаючи, що українці не отримують посад у різних адміністративних органах, зокрема у шкільництві. «Із 24 інспекторів є лише один українець, з 10 інспекторів позашкільної освіти – жодного. Багато осіб, що працюють у шкільній адміністрації не тільки не знають української мови, але й не бажають її знати» (Бюджет, 1937, с. 1).

Турбувало парламентарів і складне матеріальне становище в освіті. З ініціативи УПР Волині в Рівному 12 грудня 1934 р. відбулося організаційне зібрання з метою утворення комітету «Будівництво Українського дому». У зборах взяли участь запрошені представники суспільних і господарських організацій у кількості до 50 осіб. Про суть справи повідомив посол С. Скрипник, наголосивши «на необхідності будівництва Українського Дому, що викликано проблемами української загальної школи, бурси для шкільної молоді і клубу “Рідна хата”, бо ці інституції містяться у непристосованих приміщеннях або використовують великі кошти на їх винаймання» (ДАРО-4, арк. 13). Однак подібні ініціативи залишалися незавершеними і непочутими владою.

У 1932 р. було прийнято новий шкільний закон про устрій школи, згідно з яким між програмою шкіл т. зв. третього рівня і гімназії штучно створювався розрив у три класи, що позбавляло випускників школи будь-якої можливості вступити до гімназії. Школа третього рівня була практично єдиною у сільській місцевості. Оскільки соціальна структура західноукраїнського населення була переважно селянською, шкільний закон 1932 р. створював перешкоди українській молоді на шляху до оволодіння вищою освітою.

Сергій Тимошенко констатував сумний факт, «що на Волині немає ні однієї державної школи з українською мовою навчання, через що українське громадянство мусить обмежуватися приватними школами, яких спромагається утримувати лише три» (Бюджет, 1937, с. 1). Парламентарі розуміли, що «три українські гімназії на одинадцять повітів, до того ж гімназії приватні, – це рішуче замало. Ціла велика частина Волині, як повіти ковельський, володимирський і любомльський, не має зовсім середньої школи з українською викладовою мовою. То дуже занедбані повіти і через те легше піддаються всякого роду деструктивним впливам; а самі забідні, щоб власними силами утримувати школу» (У світлі, 1937, с. 6). Однак усі їхні намагання і звернення про відкриття ще однієї приватної гімназії в Ковелі чи Сарнах, чи хоча б переведення однієї із приватних гімназій на державну почуті також не були (ДАВО-1, арк. 76–77).

Посол М. Волков зауважував, що оскільки «так трагічно стоїть справа з державним середнім шкільництвом, українське громадянство тим більшою опікою повинно оточити наші приватні Гімназії, де в добрій згоді вчать діти всіх станів – інтелігенції, селянства і міщанства. Мусимо на кожному кроці дбати про допомогу цим осередкам української культури в Кременці, Рівному й Луцьку, одночасно допомагаючи і докладаючи старань до заложення Української Гімназії в Ковлі» (Освіта, 1937, с. 3).

Особливо активно опікувався проблемами Рівненської гімназії посол С. Скрипник, зокрема нестачею підручників, питанням приміщення, шкільного приладдя. Неодноразово він звертався до польського уряду із проханням удержавити приватну гімназію з українською мовою навчання у м. Рівне (ДАВО-1, арк. 76–77), але ця ідея так і залишилася нездійсненою.

Важка матеріальна ситуація склалася навколо української гімназії у Луцьку. Викупити у власність будинок і шкільну ділянку установа не мала змоги. «Українській гімназії в Луцьку загрожує конфіскація будинку. Товариство імені Лесі Українки розіслало підписні листи з надією, що українське населення врятує гімназію – осередок культури на Волині» (Українська нива-3, с. 2). Посол П. Певний вніс 100 зл. на викуп будинку гімназії і закликав до цього на сторінках «Української ниви» інших послів та сенаторів, політичних діячів (Українська нива-3, с. 2).

Українська гімназія у Кременці, хоча й була найстарішою (утворена 1918 р.), опинилася в найскрутнішій ситуації. Місцеві умови склалися так, що заклад у кінці 1930-х років не мав постійного керівництва, що негативно позначалося на професійному рівні. Заходи із врятування гімназії не дали бажаних результатів, і вона припинила діяльність (Волинське слово, 1938, с. 3).

Посол С. Скрипник у червні 1938 р. склав «Декларацію про політичне і економічне становище українського населення на Волині», де відзначено: «... зневажливе ставлення до української мови переконує нас у намірах влади загальмувати культурний розвиток українців Волині. Майже цілковите усунення української інтелігенції від роботи у державних і самоврядних установах позбавляє українське громадянство можливості нормальної праці, насамперед, в культурно-освітніх та господарських організаціях» (ДАРО-5, арк. 1–2). У документі наголошено, що «українці не в силі спокійно спостерігати, як нищаться їх права, як зневажається їх гідність» (ДАРО-5, арк. 2). З огляду на протиріччя всередині УПР Волині, особисті амбіції, С. Скрипник у грудні 1938 р. вийшов з її складу, підтримавши вимоги галицьких послів щодо автономії українських земель (Давидюк, 2014, с. 129–130). УПР Волині так і не наважилася на підтримку ідеї автономії, оскільки, на їхню думку, це питання ще не визріло.

Виступаючи на засіданні сейму 20 лютого 1939 р. у дебатах щодо бюджету Міністерства віросповідань і народної освіти від української громади, послали С. Скрипник та В. Косидло заявили: «Протестуємо проти остаточного зіштовхнення кількох мільйонів українських громадян до ролі громадян другої класи... Чому з року в рік меншає число шкіл з українською викладавкою мовою?... Чому українські діти починають слухати релігії по польськи?... Чому ще так недавно від найкращих представників Річчипосполитої ми чули, що ми є співгосподарями держави – і чому тепер зіштовхнули нас до ролі наймитів?... Чому? – питають нас люди? А ми з цим питанням звертаємося до Вас, авторитетних представників польського народу, і як відповідь чуємо: Нема українського народу» (Цілоденна, 1939, с. 7).

Низка невіршених міжнаціональних питань, зокрема й українського шкільництва, призвела до того, що в міжвоєнний період виявився яскравий конфлікт різних поколінь. За умов, коли «помірковані» батьки ставали послами та сенаторами до польського парламенту, поміркованими громадськими діями міжвоєнної Волині, то їхні діти, учні українських гімназій, усе частіше симпатизували націоналістичним поглядам (ДАТО, 16 зв.). Присуд у справі за належність до організації «Юнак» 20 грудня 1933 р. серед інших оголосили Юрієві та Галині Козубським, дітям посла І скликання Бориса Козубського (Присуд, 1934, с. 6; Діло, 1934, с. 7). Син громадського діяча, адвоката Григорія Степури Тарас, учень Луцької гімназії, 1937 р. став членом Організації українських націоналістів (ОУН), а 1939 р. був обвинувачений на процесі «21» у Рівному. Старший син просвітянина і кооператора Антіна Кентржинського Богдан, що навчався в Рівненській приватній українській гімназії та Варшавському університеті, згодом став членом ОУН, уповноваженим ОУН у Фінляндії (Давидюк, 2014, с. 57, 240).

Можна стверджувати, що викладачі українських приватних гімназій, попри складні умови, змогли виховали плеяду національно активної, талановитої, патріотичної молоді. Невипадково Г. Юзевські непокоївся: «Українська громада загалом політично пасивна, але слід розрізняти молодь і старше покоління. Наскільки старше покоління урівноважене, спокійне, піддатливе, настільки молодь, розчарована у своїх сподіваннях отримати роботу чи посаду, виросла в атмосфері війни на Волині і легко піддається будь-якій національній агітації» (AAN, к. 38).

Отже, всупереч підписаним мирним угодам і взятим на себе зобов'язанням девізом національної політики урядів Другої Речі Посполитої стала асиміляція (національна, державна, національно-державна) українського населення. У цих умовах українське шкільництво опинилося перед загрозою ліквідації, а польська влада засвідчила неспроможність до цивілізованого вирішення українського питання та задоволення прав найбільшої національної спільноти в галузі освіти. Кількість українських шкіл перебувала у крайній диспропорції до кількості українців на Волині. Ідея поширення української мови як предмета навчання в польських школах не вирішувала міжнаціональних суперечностей та була далекою від задоволення освітніх запитів українців.

Польські закони надавали українцям обмежену можливість протестувати проти державної політики, а волинські послы й сенатори впродовж 1930-х років порушували нагальні освітні проблеми українців, водночас залишаючись вірними ідеї порозуміння з польською владою. Вони виголошували промови, складали інтерпеляції, звернення, проводили День Волині в парламенті, вносили свої пропозиції, але провести власні рішення через голосування було вкрай важко – їхні запити зазвичай залишалися без відповіді.

Поміркованість, обережність волинських парламентарів у 1930-х роках, їхня залежність від польської влади зумовлювали невпевненість, відтак вони не могли кардинально змінити ситуацію. Усі спроби з парламентської трибуни захистити освітні права українців Волинського воєводства залишилися непочутими, а заплановані дії – нереалізованими. А попри те, вчителі українських приватних гімназій, працюючи в непростих умовах, змогли виховати покоління національно активної, талановитої, патріотичної молоді, яка заявила про себе в наступні десятиліття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Бюджет і українські домагання. (1937, 28 січня). *Волинське слово*, 4, 1.
- Вісті з Волині. (1922, 27 травня). *Рідний край*, 105, 2.
- Віче у Львові. (1923, 3 жовтня). *Діло*, 146, 1.
- Власенко, В. (2001). До біографії С. П. Тимошенка. *Сумська старовина*, 8–9, 96–97.
- Волинське слово*. (1938, 2 жовтня). 27, 3.
- Герасимович, І. (1925). *Збройна і культурна війна*. Львів.
- Господарча Академія на Волині. (1927, 14 січня). *Українська нива*, 2, 3.
- Давидюк, Р. (2014). *З поляками за Україну: Наддніпрянська еміграція в суспільно-політичному житті міжвоєнної Волині*. Рівне: ПП ДМ.
- Давидюк, Р. (2022). Посол на десять місяців: Друга світова війна у долі Володимира Косидла. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, 15, 97–108.
- ДАВО-1:** Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.), ф. 1 (Волинське воєводське управління державної поліції, м. Луцьк), оп. 1, спр. 10, арк. 76–77.
- ДАВО-2:** Держархів Волинської обл., ф. 46 (Волинське воєводське управління, м. Луцьк. Волинського воєводства. 1921–1939 рр.), оп. 1, спр. 8, арк. 44.
- ДАВО-3:** Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 3, спр. 319, арк. 15.
- ДАВО-4:** Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 4671, арк. 1–18.
- ДАВО-5:** Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 4832, арк. 19.
- ДАРО-1:** Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), ф. 30 (Рівненське повітове староство Волинського воєводства), оп. 18, спр. 1017, арк. 87.
- ДАРО-2:** Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 20, спр. 841, арк. 42.
- ДАРО-3:** Держархів Рівненської обл., ф. 33 (Прокуратура Рівненського окружного суду), оп. 4, спр. 49, арк. 36 зв., арк. 49.
- ДАРО-4:** Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 74, арк. 13.
- ДАРО-5:** Держархів Рівненської обл., ф. 479 (Волинське українське об'єднання, м. Рівне), оп. 1, спр. 7, арк. 1–2.
- ДАТО:** Державний архів Тернопільської області (Держархів Тернопільської обл.), ф. 2 (Кременецьке повітове староство Волинського воєводства), оп. 3, спр. 68, 16 зв.
- Діло*. (1934, 17 березня). 70, 7.
- Доброчинська, В. (2016). *Рівненська українська гімназія (1923–1939 рр.): культурно-освітній феномен на тлі доби*. Рівне: ПП Дятлик М.
- Зайцев, О. (2022). *Українці в Сеймі та Сенаті Польщі (1922–1939)*. Львів.
- Крамар, Ю. (2015). *Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя*. Луцьк: Вежа-Друк.
- На парламентському терені. (1937, 21 січня). *Волинське слово*, 3, 1.
- Нацгромадське життя Волині. (1937, 4 березня). *Волинське слово*, 9, 2.
- Огляд шкільництва. (1923, 23 вересня). Шкільництво на українських землях під Польщею. *Учитель*, 12–13, 4.
- Освіта – то підстава сили нації. (1937, 19 грудня). *Волинське слово*, 37, 3.
- Панасюк, В. (1998). Організація шкільництва у Волинському воєводстві в 20-ті роки: до проблеми польсько-українського порозуміння. *Збірник навчально-методич-*

них матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 3, 82–87.

Післявиборчі рефлексії. (1938, 13 листопада). *Волинське слово*, 31, 2.

Право на працю української інтелігенції. (1937, 11 лютого). *Волинське слово*, 6, 1.

Присуд у справі Крем'янецького «Юнака». (1934, 7 січня). *Українська нива*, 1–2, 6.

Промова посла І. Пулавського. (1934, 20 вересня). *Українська нива*, 28, 2.

Промова С. Тимошенка. Потреби українського громадянства. (1936, 25 червня). *Українська нива*, 2, 3.

Розпорядження міністра освіти. (1927). *Рідна школа*, 2, 9.

Руда, О. (2019). *Національно-освітня політика урядів Польщі щодо населення Галичини в 20–30-х роках ХХ століття: реалізація та реценції*. Львів.

Салевський, В. (1956). Дебют в Женеві. В Л. Дражевська та ін. (редкол.), *Симон Петлюра: статті, листи, документи, 1*. Нью-Йорк: УВАН, 355.

Смирнов, А. (2008). *Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч: 1930–1944*. Київ: Смолоскип.

У світлі волинських потреб. (1937, 1 січня). *Волинське слово*, 1, 6.

Українська нива-1: *Українська нива*. (1931, 15 липня). 22–23, 2.

Українська нива-2: *Українська нива*. (1934, 19 березня). 10, 2.

Українська нива-3: *Українська нива*. (1935, 7 січня). 1–2, 2.

Українська нива-4: *Українська нива*. (1936, 16 лютого). 6, 2.

Українська нива-5: *Українська нива*. *Українська нива*. (1936, 6 вересня). 12, 1.

Хочемо працювати для добра українського народу й Польщі. (1937, 25 лютого). *Волинське слово*, 8, 1.

Цілоденна українська дебата у соймі. (1939, 22 лютого). *Діло*, 40, 7.

Шкільництво на Волині. (1936, 23 вересня). *Українська нива*, 14, 1.

AAN: Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), zespół 8. Prezydium Rady ministrów, Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów. Rektyfikant – 56, t. 8, k. 38.

Hołówko, T. (1932). *Ostatni rok*. Warszawa.

Iwanicki, M. (1975). *Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939*. Siedlce: Wydawnictwo Uczelniane WSP w Siedlcach.

Mauersberg, S. (1968). *Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939*. Wrocław; Warszawa; Kraków: Ossolineum.

Statystyka szkolnictwa, 1937/1938. (1939). Warszawa, 27.

Syrnyk, M. (1996). *Ukraińcy w Polsce 1918–1939. Oświata i szkolnictwo*. Wrocław: Krynica Desing Studio.

Szumiło, M. (2007). *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie Rzeczypospolitej (1928–1939)*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton.

Zaporowski, Z. (1992). *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939: działalność posłów, parlamentarne koncepcje Józefa Piłsudskiego, mniejszości narodowe*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

REFERENCES

Biudzhet i ukraïnski domahannia. (1937, Sichen 28). *Volynske slovo*, 4, 1 (in Ukrainian).

- Visti z Volyni. (1922, Traven 27). *Ridnyi krai*, 105, 2 (in Ukrainian).
- Viche u Lvovi. (1923, Zhovten 3). *Dilo*, 146, 1 (in Ukrainian).
- Vlasenko, V. (2001). Do biohrafii S. P. Tymoshenka. *Sumska starovyna*, 8–9, 96–97 (in Ukrainian).
- Volynske slovo*. (1938, Zhovten 2). 27, 3 (in Ukrainian).
- Herasymovych, I. (1925). *Zbroina i kulturna viina*. Lviv: Nakladom avtora (in Ukrainian).
- Hospodarcha Akademiia na Volyni. (1927, Sichen 14). *Ukrainska nyva*, 2, 3 (in Ukrainian).
- Davydiuk, R. (2014). *Z poliakamy za Ukrainu: Naddniprianska emihratsiia v suspilno-politychnomu zhytti mizhvoiennoi Volyni*. Rivne: PP DM (in Ukrainian).
- Davydiuk, R. (2022). Posol na desiat misiatsiv: Druha svitova viina u doli Volodymyra Kosydlia. *Ukraina–Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist*, 15, 97–108 (in Ukrainian).
- Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti (Derzharkhiv Volynskoi obl.), f. 1 (Volynske voievodske upravlinnia derzhavnoi politsii, m. Lutsk), op. 1, spr. 10, ark. 76–77 (in Ukrainian).
- Derzharkhiv Volynskoi obl., f. 46 (Volynske voievodske upravlinnia, m. Lutsk. Volynskoho voievodstva. 1921–1939 rr.), op. 1, spr. 8, ark. 44 (in Ukrainian).
- Derzharkhiv Volynskoi obl., f. 46, op. 3, spr. 319, ark. 15 (in Ukrainian).
- Derzharkhiv Volynskoi obl., f. 46, op. 9, spr. 4671, ark. 1–18 (in Ukrainian).
- Derzharkhiv Volynskoi obl., f. 46, op. 9, spr. 4832, ark. 19 (in Ukrainian).
- Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti (Derzharkhiv Rivnenskoï obl.), f. 30 (Rivenske povitove starostvo Volynskoho voievodstva), op. 18, spr. 1017, ark. 87 (in Ukrainian).
- Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f. 30, op. 20, spr. 841, ark. 42 (in Ukrainian).
- Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f. 33 (Prokuratura Rivnenskoho okruzhnoho sudu), op. 4, spr. 49, ark. 36 zv., ark. 49 (in Ukrainian).
- Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f. 33, op. 4, spr. 74, ark. 13 (in Ukrainian).
- Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f. 479 (Volynske ukrainske obiednannia, m. Rivne), op. 1, spr. 7, ark. 1–2 (in Ukrainian).
- Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti (Derzharkhiv Ternopilskoi obl.), f. 2 (Kremenetske povitove starostvo Volynskoho voievodstva), op. 3, spr. 68, 16 zv. (in Ukrainian).
- Dilo*. (1934, Berezen 17). 70, 7 (in Ukrainian).
- Dobrochynska, V. (2016). *Rivnenska ukrainska himnaziia (1923–1939 rr.): kulturno-osvitnii fenomen na tli doby*. Rivne: PP Diatlyk M. (in Ukrainian).
- Zaitsev, O. (2022). *Ukraintsi v Seimi ta Senati Polshchi (1922–1939)*. Lviv (in Ukrainian).
- Kramar, Yu. (2015). *Zakhidna Volyn 1921–1939 rr.: natsionalno-kulturne ta relihiine zhyttia*. Lutsk: Vezha-Druk (in Ukrainian).
- Na parlamentskomu tereni. (1937, Sichen 21). *Volynske slovo*, 3, 1 (in Ukrainian).
- Natshromadske zhyttia Volyni. (1937, Berezen 4). *Volynske slovo*, 9, 2 (in Ukrainian).
- Ohliad shkilnytstva. (1923, Veresen 23). Shkilnytstvo na ukrainskykh zemliakh pid Polshcheiu. *Uchytel*, 12–13, 4 (in Ukrainian).
- Osvita – to pidstava syly natsii. (1937, Hruden 19). *Volynske slovo*, 37, 3 (in Ukrainian).

Panasiuk, V. (1998). Orhanizatsiia shkilnytstva u Volynskomu voievodstvi v 20-ti roky: do problemy polsko-ukrainskoho porozuminnia. *Zbirnyk navchalno-metodychnykh materialiv i naukovykh statei istorychnoho fakultetu Volynskoho derzhavnoho universytetu im. Lesi Ukrainky*, 3, 82–87 (in Ukrainian).

Pisliavyborchi refleksii. (1938, Lystopad 13). *Volynske slovo*, 31, 2 (in Ukrainian).

Pravo na pratsiu ukrainskoi intelihehtsii. (1937, Liutyi 11). *Volynske slovo*, 6, 1 (in Ukrainian).

Prysud u spravi Kremianetskoho «Iunaka». (1934, Sichen 7). *Ukrainska nyva*, 1–2, 6 (in Ukrainian).

Promova posla I. Pulavskoho. (1934, Veresen 20). *Ukrainska nyva*, 28, 2 (in Ukrainian).

Promova S. Tymoshenka. Potreby ukrainskoho hromadianstva. (1936, Cherven 25). *Ukrainska nyva*, 2, 3 (in Ukrainian).

Rozporiadzhennia ministra osvity. (1927). *Ridna shkola*, 2, 9 (in Ukrainian).

Ruda, O. (2019). *Natsionalno-osvitnia polityka uriadiv Polshchi shchodo naseleennia Halychyny v 20–30-kh rokakh XX stolittia: realizatsiia ta retseptsii*. Lviv (in Ukrainian).

Salevskyi, V. (1956). Debiut v Zhenevi. V L. Drazhevska ta in. (EB), *Symon Petliura: statti, lysty, dokumenty*, 1. Niu-Iork: UVAN, 355 (in Ukrainian).

Smyrnov, A. (2008). *Mstyslav (Skrypnyk): hromadsko-politychnyi i tserkovnyi diiach: 1930–1944*. Kyiv: Smoloskyp (in Ukrainian).

U svitli volynskykh potreb. (1937, Sichen 1). *Volynske slovo*, 1, 6 (in Ukrainian).

Ukrainska nyva. (1931, Lypen 15). 22–23, 2 (in Ukrainian).

Ukrainska nyva. (1934, Berezen 19). 10, 2 (in Ukrainian).

Ukrainska nyva. (1935, Sichen 7). 1–2, 2 (in Ukrainian).

Ukrainska nyva. (1936, Liutyi 16). 6, 2 (in Ukrainian).

Ukrainska nyva. (1936, Veresen 6). 12, 1 (in Ukrainian).

Khochemo pratsiuvaty dlia dobra ukrainskoho narodu y Polshchi. (1937, Liutyi 25). *Volynske slovo*, 8, 1 (in Ukrainian).

Tsilodenna ukrainska debata u soimi. (1939, Liutyi 22). *Dilo*, 40, 7 (in Ukrainian).

Shkilnytstvo na Volyni. (1936, Veresen 23). *Ukrainska nyva*, 14, 1 (in Ukrainian).

Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), zespół 8. Prezydium Rady ministrów, Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów. Rektyfikant – 56, t. 8, k. 38 (in Polish).

Hołówko, T. (1932). *Ostatni rok*. Warszawa (in Polish).

Iwanicki, M. (1975). *Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939*. Siedlce: Wydawnictwo Uczelniane WSP w Siedlcach (in Polish).

Mauersberg, S. (1968). *Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939*. Wrocław; Warszawa; Kraków: Ossolineum (in Polish).

Statystyka szkolnictwa, 1937/1938. (1939). Warszawa, 27 (in Polish).

Syrnyk, M. (1996). *Ukraińcy w Polsce 1918–1939. Oświata i szkolnictwo*. Wrocław: Krynica Desing Studio (in Polish).

Szumiło, M. (2007). *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie Rzeczypospolitej (1928–1939)*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton (in Polish).

Zaporowski, Z. (1992). *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939: działalność posłów, parlamentarne koncepcje Józefa Piłsudskiego, mniejszości narodowe*. Lublin: Wydawnictwo UMCS (in Polish).

Ruslana DAVYDIUK

*Doctor of Historical Sciences, Professor
Professor of the Department of History of Ukraine
Rivne State Humanitarian University
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0485-5121>
e-mail: davrus63@gmail.com*

**STANDING FOR «THE UKRAINIAN SCHOOL»:
VOLHYNIAN AMBASSADORS AND SENATORS
IN DEFENCE OF UKRAINIAN SCHOOLING (1930s)**

The article examines the educational activities of Volhynian parliamentarians aimed at protecting Ukrainian-language schooling in the 1930s. It is proved that the activities of Volhynian ambassadors on educational issues were conditioned by the difficult situation of Ukrainian-language schooling with regard to the language of instruction, high illiteracy rate, and the lack of Ukrainian schools.

For the first time, archival documents and interwar periodicals were introduced into scientific circulation, which made it possible to analyse the main demands for the development of education of moderate Ukrainian ambassadors and senators from the Volynia Voivodeship and to trace the reaction of the Polish administration.

It is found that the Volhynian parliamentarians of the III–V cadences elected in the 1930s were largely influenced by the political situation in the Voivodeship, in particular, by the «Volhynian Programme» of Henryk Józewski. The author analyses the political views of Volhynian ambassadors and senators, substantiates their practical actions, including memoranda, inquiries, and appeals on educational issues. The parliamentarians, representing Volhynia systematically emphasised the need to repeal the law of 31 July 1924, known as the «Grabski Law», to increase the number of primary schools in Volhynia, to ensure the right of Ukrainian children to study in their native language, to improve the financial situation of Ukrainian private gymnasiums and their maintenance, and to ensure the rights of Ukrainian teachers. It is stated that despite the systematic actualisation of educational problems by Volhynian parliamentarians, the attack on Ukrainian education in the Second Polish Republic had a governmental character, intended to integrate Volhynia into the Polish state and lasted throughout the interwar period. Despite the government's pressure on Ukrainian education, moderate-minded parliamentarians did not question the idea of Polish-Ukrainian coexistence.

It is found that all attempts to legitimately defend the educational rights of Ukrainians in the context of Polish discriminatory policy remained unrealised, although the work of teachers in private Ukrainian gymnasiums and the socio-political situation in the region led to the emergence of a young generation of Ukrainians who were determined to radically address the national issue in Poland.

Key words: schooling, private gymnasiums, assimilation, utraquism, «Volhynian Experiment», Ukrainian parliamentary representation of Volhynia, Second Polish Republic.

Erik MARUSYCH

*Assistant of the Department of History and Social Sciences
Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8468-3106>
e-mail: maruszics.erik@kmf.org.ua*

ORGANIZATIONAL EFFORTS OF THE VOLKSBU ND IN TRANSCARPAT HIA (1938–1944)

The study summarizes the activities and organizational efforts of the Volksbund (People's Association of Germans in Hungary) in Transcarpathia in the period between 1938 and 1944. The Volksbund was founded in November 1938 as an organization representing the interests of the German minority in Hungary. In 1939, the Hungarian government allowed the People's Union of Germans to operate only as a cultural organization, but according to the so-called Vienna Agreement on the Rights of National Minorities (August 30, 1940) between the Kingdom of Hungary and Germany, it became the only legitimate organization of the German minority in Hungary recognized by the state, and the association was granted full freedom of activity, including in spreading national socialist ideology.

The purpose of the study is to analyze the activities and organizational efforts of the Volksbund in Transcarpathia in 1938–1944. Documents kept in the Berehove District of the State Archives of the Transcarpathian Region of Ukraine were reviewed and processed. Among other things, the materials of the county government commissioners of Ung and Ugocsa, the documents of the Maramures Public Administration District and the records of the mayor of Uzhhorod county town were used. These funds included the part of the documents of the Volksbund groups operating in Uzhhorod and in the Maramures Public Administration District. The works of Norbert Spannenberger, Loránt Tilkovszky, Angela Gröber, Zsolt Vitári and Román Oficinskij provided an excellent theoretical and methodological framework for studying this topic.

Transcarpathia was part of the Kingdom of Hungary between 1938 and 1944, during which time around 13,000 Germans resided in the region. The Volksbund began organizing in Transcarpathia in 1939, and by 1941, its primary organizations were established in approximately thirty-eight settlements. However, little is known about the operation of the Volksbund in Transcarpathia. In historical works concerning the region, the history of the Transcarpathian German minority was long only briefly addressed in a few paragraphs.

Key words: Volksbund, Transcarpathia, German minority, National Socialism.

The first organizations of the Volksbund were founded on June 16, 1939 in the county of Bereg (Schoenborn, Palanok, Pavshyno) (Tilkovszky, 1967, p. 187). The organization was not unproblematic, in fact, it started against a strong headwind. First, disparaging articles appeared about the failure of the visit of the Volksbund's leaders. The *Nemzeti Újság* [National Newspaper] published an article with reference to the *Kárpáti Híradó* [Carpathian News] with the title «*Failure of Basch in Transcarpathi*» (NÚ-1). In the article, they dealt with the events in

Pavshyno, where, according to their claim, Ferenc Basch¹ and his followers had an unpleasant surprise, since only «a few young men in breeches greeted the Volksbund leader by shouting Sieg! Heil!», and the cheering crowd was brought with them from Budapest. One of the local papers summarized the visit of Ferenc Basch as follows: «The native German population living here has given countless signs of its loyalty to Hungary, and we believe that it will continue on the path it has followed so far. All the trouble of Basch and his companions is in vain» (NÚ-1). The government soon banned the operation of the Volksbund in Transcarpathia, and Philipp Böss was expelled from the region². After the outbreak of the Second World War, the government restricted the activities of associations and political parties, so the Volksbund could not establish new groups in Transcarpathia either (Marchut, 2020, p. 63).

While the operation of the Volksbund was banned, the activities of the Hungarian German Folk Culture Association were supported (Spannenberger, 2005, p. 195–196). László Pintér, member of parliament and president of the association, also visited Transcarpathia. During his visit, he tried to refute Basch's claim that Transcarpathian Germans were living in poverty: «The truth is that the Swabian population of Transcarpathia lives in prosperity and we can only talk about the misery of the Ruthenian people, who were completely impoverished by the Czechs» (KMH-1). Behind the anti-Volksbund measures was a well-considered government decision, the aim of which was to drive ethnic Germans living in Transcarpathia into the ranks of the pro-government Hungarian German Folk Culture Association. In the end, the efforts of both the government and László Pintér ended in failure. (Maruszics, 2024, p. 36–37). Based on the available sources, the Hungarian German Folk Culture Association started its operation only in Mukachevo, and its basic organizations were not established in other settlements (Eiler, 2019).

The further organization of the Volksbund was delayed until the spring of 1940, when the Teleki government allowed the formation of other groups in the country again (Spannenberger, 2005, p. 211). In the background of the concession, foreign policy reasons played a role, and it spoke more to the Third Reich than to the Volksbund itself. On the eve of the Second Vienna Award, the Hungarian government did everything in order to win the support of Germany against the Romanian side. The expansion of the Volksbund now extended to the territory of the so-called Governorship³, and between May and July 1940, many new groups were formed. Nine in the territory of the Bereg Administrative District⁴, and three in Maramures⁵, on various settlements (Eiler, 2019). The previously banned Philipp Böss and Volksbund management member Alois Sárközy were present at all the founding assemblies. As a result of the organizational work carried out, it can be mentioned that on August 12, 1940, at the Volksbund's assembly in Hidas, local Germans were also

¹ Ferenc Antal Basch (1901–1946), president of the Volksbund.

² Deputy national press chief of the Volksbund, national press chief from 1944.

³ Between 1938 and 1944, the territory of today's Transcarpathia did not form a unified administrative unit. Pursuant to the First Vienna Award made on November 2, 1938, the territories annexed to Hungary were included in the Hungarian county system. Three counties were created in the territories annexed in 1938: Ung, Bereg and Ugocsa. In the territories acquired during the military action in 1939 (this is actually the mountainous area of today's Transcarpathia), a new administrative unit was created, the Transcarpathian Province, which was divided into three districts: the Ung District, the Bereg District, and the Maramures District. After the Second Vienna Award, the county of Maramures was organized.

⁴ Chynadiiovo, Syniak, Kuchava, Berezynka, Drachino, Lalove, Verkhniy Koropets, Sofia, Munkácsváralja.

⁵ Ust-Chorna, Nimetska Mokra, Ruska Mokra.

represented: «The German population of Baranya, Tolna, Somogy, Bácska, Pestvidék, Western Hungary, and Transcarpathia are represented here» (PH-1).

The documents relevant to the topic are very fragmented, which is why fond 162 kept in the Berehove District of the State Archives of the Transcarpathian Region of Ukraine is particularly valuable, which, although unorganized, also contains information about the Volksbund groups operating in the Maramures Administrative District. However, it is important to mention that even in this case it is only a matter of source fragments, it nevertheless provides partial information and supplements, as it contains (with the exception of three settlements) the list of groups established in the given administrative area, their roster (who were the leaders of the local and youth groups), the members' occupation, etc. The Volksbund was founded on three settlements in 1940 (Ust-Chorna, Nimetska Mokra, Ruska Mokra), and on five more settlements in 1941 (Dubove, Teresva, Rakhiv, Khust, Bushtyno). We currently do not know what proportion of the local Germans joined the Volksbund. According to the 1941 census data, there were 3,759 people living in the territory of the Maramures Administrative District who declared themselves to be of German nationality (KSH-1). The organizations founded in 1941 gathered 174 people, but this number only included members who joined during the general founding assemblies (table 1).

Table 1

**Volksbund groups formed on the territory
of the Maramures Administrative District**

Settlement	Date of registration	Group leader	Members	Number of Germans in the settlement	Proportion of Germans in the settlement, %
Ust-Chorna	1940	N/A	N/A	1250	61,9
Ruska Mokra	1940	N/A	N/A	544	31,9
Nimetska Mokra	1940	N/A	N/A	976	83
Dubove	5.01.1941	József Eib	46	173	2,8
Teresva	23.03.1941	Balázs Holzberger	28	46	1,3
Rakhiv	9.02.1941	Gyula István Faltinsky	24	114	0,9
Khust	9.02.1941	Miklós Gerhardt	36 (+8) ⁶	334	1,5
Bushtyno	31.06.1941	Ede Zauner	32	18	0,5
			Total	Total	
			174	3 465	

Source: ДА30-2, арк. 1–141.

⁶ Eight members of the youth group were not included in the membership list submitted to the authorities.

With the exception of one settlement (Bushtyno), it can be seen that in the other municipalities (where we have sources) the German population mostly stayed away and did not join the Volksbund. However, these conditions reflect only the period of July 1941. Regarding the occupation of the members, women almost without exception ran the household, while the majority of the men did some small industrial activities, but there were also night watchmen, restaurateurs, locomotive engineers, and a photographer. Office work was carried out by very few members, and there was a complete lack of intellectuals, such as pastors and teachers (the latter were particularly lacking in Transcarpathia) (ДІАЗО-2, арк. 1–35). The existence (or education) of the intellectual class and the organization (or maintenance) of mother-tongue education are cornerstones that are also the keys to the survival of a community, and this was one of the main efforts of the Volksbund to prevent assimilation, or even reverse it. Perhaps the results of this policy of dissimulation could be observed in Bushtyno as well. The local group had a total of 32 members, but according to the 1941 census, only 18 Germans lived in the village (ДІАЗО-2, арк. 137). This result may seem very modest at first sight, but when viewed in its own context, it is no longer negligible. In order for the Volksbund to be established in a given settlement, at least 20 members were needed, so the loss of some people could even lead to the group's termination (a good example of this is the case of the Uzhhorod group, which will be discussed later).

Through the groups established in the territory of the Maramures Administrative District, the local German population actually entered the bloodstream of the Third Reich. This is well-illustrated by the events when Volksbund members living in the territory of the branch asked the authorities to issue them a group passport so that they could travel to Germany on a «study trip» (ДІАЗО-2, арк. 112). The number of travellers is unknown, however, the events of the study trip have already been covered in the literature. The trip advocated by the Volksbund was originally supposed to last three weeks, but the participants were soon surprised upon arrival, as many were forced to join the Waffen-SS after the first week. The men who were conscripted were sent to Finland, to the Karelian Front, from where they could not even write a letter home for seven months (Kovács, Számvéber, 2001, p. 24). The fate of the people who left the territory of the Maramures Administrative District is unknown, but they certainly did the same as the majority of those who took part in the trip.

With the Second Vienna Award, not only the territory of the country increased, but also the powers of the Volksbund. The Vienna Convention on People's Groups, signed on August 30, 1940, enabled the right to freely profess the National Socialist worldview, and the Volksbund became the only organization that could represent the smaller interests of Germans in Hungary (Eiler, 2023, p. 4). On September 21, 1940, the central leadership of the Volksbund created two territories in the lands that returned to Hungary between 1938 and 1940: the Northern Transylvanian territory⁷, and the Szatmár Region together with Upper Hungary. The counties of Bihar, Szatmár, Szilágy, Ugocsa, Maramures, Bereg and Ung were included in the Szatmár Region and Upper Hungary, as well as the Germans living in the Transcarpathian Province (Marchut, 2012, p. 57–60). The centre of the area was Carei, and its leader was Martin Jüssli (Vitári, 2015, p. 148).

Between October and November 1940, new groups were also formed in the area of the Bereg Administrative District⁸, which is striking that in some villages the founding

⁷ Az Észak-erdélyi területhez a következő vármegyék tartoztak: Kolozs, Szolnok-Doboka, Beszterce-Naszód és Maros-Torda vármegyéket.

⁸ Suskovo, Konoplivtsi, Puzniakivtsi, Hrabovo, Suskovo, Svaliava.

assemblies were already held in the presence of local district leaders (for example, Ferenc Zepezauer) and not chaired by board members from Budapest (Eiler, 2019). In practice, this actually meant that from the fall of 1940, the local or Szatmár leaders continued most of the organizational work. Although it is worth adding that the more prominent members of the Volksbund often visited Transcarpathia later on. Franz Basch, for instance, visited Ust-Chorna, Nimetska Mokra and Svaliava in October 1941 accompanied by Sepp Schönborn (Maruszics, 2024, p. 39). Parliamentarians of the Volksbund (Jakob Brandt and Eduard Keintzel) also visited the region on several occasions, and the German ambassador from Budapest, Otto von Erdmannsdorff⁹ also visited Transcarpathia (KH-1).

As a result of the territorial division of the Volksbund, the counties of Ung, Bereg, Ugocsa and Maramures, as well as the Germans living in the Transcarpathian Province, came under the control of Carei. The majority of Swabian Germans in Szatmár were divided during the period of the Second Vienna Award, and many saw in the territorial revision only the return of the Hungarian assimilation policy. The fact that the Germans living in the Transcarpathian areas came under the control of Carei is not a negligible factor, since the Swabians in Szatmár that joined the Volksbund formed a strongly anti-Hungarian and radicalized community. The Szatmár leaders regularly visited the groups in the region, and more than one group was founded in their presence. Martin Jüssli and Sepp Schönborn¹⁰ participated, among other things, in the general meetings of the groups formed in the territory of the Maramures Administrative District (ДІА3О-2, арк. 110), and in Uzhhorod (ДІА3О-1, арк. 2).

Volksbund groups were formed one after the other between 1940 and 1943 in Transcarpathia, and after the conclusion of the Vienna Convention on People's Groups, they were able to spread the National Socialist ideology freely among the Germans. The active and open organization, the major mass events, the regular visits of the Volksbund's central leadership to Transcarpathia – all of these did not escape the attention of the local authorities either. Although there were no serious incidents, on some occasions the activities of Volksbund members were obstructed, a good example of which is the case of the Uzhhorod group. The local group was founded in Uzhhorod on January 18, 1942 (ДІА3О-1, арк. 1). According to the 1941 census, 148 residents of German nationality lived in the city, (KSH-1) of which only 14,1 %, i. e. 21 people, joined the Volksbund. Nevertheless, the operation of the local group was far from easy, as the local authorities took steps to make the activities of the Volksbund impossible after its formation. First of all, based on the fact that three of the leading members did not have Hungarian citizenship, the mayor of Uzhhorod rejected the group's registration (ДІА3О-2, арк. 2). The local group overcame this problem by recruiting new members, but the city authorities continued to delay allowing the Volksbund to operate. The formation of the group was finally allowed only on May 30, 1942, thanks to the intervention of the Carei regional centre (ДІА3О-2, арк. 2).

After that, in principle, all problems were resolved, and the Volksbund could have operated freely in Uzhhorod, however, the authorities took further measures against the

⁹ The ambassador stayed in Transcarpathia between May 30 and June 2, 1941, and visited the salt mine in Solotvyno and also Rakhiv.

¹⁰ Sepp Schönborn was one of the most influential politicians of the German community in Szatmár. In 1939, he entered the Romanian parliament, where he represented Carei. After the Second Vienna Award, he became Chief of Staff of the Volksbund, and was later entrusted with the organization of the second Waffen-SS recruitment.

members of the group. For example, an investigation was initiated against Frigyes Pacher Theinburg, acting president of the Uzhhorod Volksbund, after he announced the address of the local group's new office. After the investigation, the Uzhhorod Police Department referred to Frigyes Pacher Theinburg as a person with no criminal record who could not be accused either from a moral or political point of view, but was considered unreliable in connection with Hungarian national loyalty: «... a Hungarian citizen with a strong German orientation is unreliable from the point of view of national loyalty» (ДАЗО-1, арк. 119). In the end, Frigyes Pacher Theinburg could not be removed from the head of the local group, in fact, after the German occupation of Hungary, on April 11, 1944, he was appointed the first representative of the Germans living in Ung county (ДАЗО-1, арк. 119).

The organization of the Transcarpathian groups¹¹ was not only of symbolic importance, but they also worked actively and tried to unite the local German community in many ways. Various cultural programmes were organized, for example folk dance and folk music vocational trainings were held in Verkhniy Koropets, in which 300 German youths from Transcarpathia participated in December 1940. In Mukachevo, in the fall of 1941, the victims of the Beer Hall Putsch of 1923 and World War I were commemorated. In April 1942, Germans living around Mukachevo celebrated Adolf Hitler's birthday together in Verkhniy Koropets. These cultural events primarily aimed to strengthen German self-awareness, and on the other hand, served as a common forum for young people living in different areas (Eiler, 2019).

The Volksbund also placed great emphasis on educating young people for ideological and military service, which its youth wing, the Deutsche Jugend (hereinafter: DJ), was responsible for providing. The DJ was founded in June 1941, but received an operating license only on April 1, 1942 (Tilkovszky, 1981, p. 191). Its role really became important when the recruitment of Hungarian Germans for the Waffen-SS began. The DJ operated in at least ten settlements in Transcarpathia¹², and Mukachevo was one of the twenty National Socialist educational institutions in the Kingdom of Hungary. These boarding schools were organized on the model of Adolf Hitler's imperial schools, and were perhaps the only purely National Socialist institutions (Vitári, 2015, p. 244). It is not by chance that Zsolt Vitári singled out the fact that the DJ became that section of the Volksbund where the National Socialist worldview eventually gained the most ground (Vitári, 2012, p. 372). Little is known about the DJ's activities in Transcarpathia, but it is certain that in the spring of 1942 vocational training was held twice for local group leaders in Verkhniy Koropets, and in 1943 a sports competition was organized in Lalove, which was personally observed by the head of the national youth leadership of the DJ (Eiler, 2019).

Within the Volksbund, active organizing work was also carried out among women, especially as the war escalated, a more serious role was assigned to them. Bea Czucz-Lindner was the regional female leader of the Szatmár Region and Upper Hungary area, and Lisbeth Hütter was the youth female regional leader (Vitári, 2015, p. 148). Bea Czucz-Lindner,

¹¹ Based on available sources, a total of thirty eight groups were formed in today's Transcarpathia, namely in the following settlements: Senborn, Hrabovnytsia, Suskovo, Barbovo, Lalovo, Yabluniv, Bushtyno, Dovhe, Dubove, Duby, Verkhniy Koropets, Kobalevytsia, Khust, Synyak, Konoplivtsi, Ust-Chorna, Mukachevo, Pidhorod, Vynohradiy, Kuchava, Nimetska Mokra, Berezinka, Ruska Mokra, Pavshyno, Rakhiv, Puzniakivtsi, Zhdeniievo, Chynadiiovo, Hrabovo, Svaliava, Teresva, Drachino, Uzhhorod, Kliucharky, Palanok, Sofia, Zhdeniievo, Stavne.

¹² The DJ was active in the following settlements in Transcarpathia: Lalove, Verkhniy Koropets, Ust-Chorna, Nimetska Mokra, Konoplivtsi, Bukovynka, Ruska Mokra, Rakhiv, Drachino, Sofia.

who worked as a German teacher in Mukachevo, played a major role in the organization of women's groups. In the spring of 1940 she gave a lecture as a guest speaker at the opening ceremony of the Volksbund House in Palanok, and in 1942 she founded the women's organization of the Vynohradiv group (Gröber, 2021, p. 177). During 1943, in the villages of Dubove, Ust-Chorna, Nimetska Mokra, and Chynadiiovo, she spoke about the role of the hinterland and the role of women in all-out war (Márkus, 2022, p. 356). For the most part, there were regular vocational training courses for women. In 1942, a ten-day cooking course was first held in Nimetska Mokra for 35 women, and then a three-day training was organized for the women's groups of the Maramures district. In January 1943, a larger three-day vocational training took place, in which a total of 60 women from 19 settlements participated. The youth female leader, Lisbeth Hütter, visited the Transcarpathian groups in the same way as the female leader, and in January 1943, she gave a lecture on the annual tasks at Ust-Chorna and Ruska Mokra (Eiler, 2019).

The trainings organized by the Volksbund's National Agricultural Office were also regular. In November 1942, lectures were given on the possibilities of increasing crops in Shenborn, Barbovo, Lalove, Verkhniy Koropets, Kuchava and Chynadiiovo. Between April 2 and 4, 1943, Fritz Metzger, the national agricultural leader of the Volksbund, visited the local groups and informed them about the war situation and the duty of the hinterland. At other times, lecturers were sent from the Carei centre. For instance, on November 14, 1942, Ferenc Einholz, a member of the Volksbund from Carei, gave a lecture in Khust in the following topic: «*Extending the increase in production to oil and vegetable crops. Economic care and the application of commercial objects*» (ДІАЗО-3, арк. 54). The aforementioned events were organically aligned with Volksbund's «Homeland War Economic Service» programme, announced in the spring of 1942. The essence of the initiative lay in the fact that the work of men of German origin who were serving in the military had to be done by those who remained in the hinterland (Vitári, 2021, p. 10–12).

Another initiative in which Transcarpathian Germans were involved was the so-called winter aid campaign. The winter aid taken over from the Third Reich was a nationwide institution, and its primary task was to help fellow citizens in need (Maruszics, 2024, p. 43). Later, collections were organized not only for the needy Germans in Hungary, but also for the German army (Vitári, 2015, p. 128). In November 1942, Volksbund members were called on donate in Lalove, Verkhniy Koropets, Kuchava and Bukovynka by Otto Gärtner, regional manager of the Volksbund, in Palanok by Martin Koch, regional representative of the German People's Aid, and in Vynohradiv by Wilhelm Horbas, regional organization leader (Eiler, 2019). The local authorities did not accept kindly the fundraising, but at the same time they did not seriously intervene, they just kept the events under observation. In February 1940, for example, Károly Köszörű, the Chief Magistrate of the Uzhhorod district of Ung county, asked all district clerks to pay more attention to the fact that the members of the Volksbund collected wool within the framework of the winter aid campaign, from which they wanted to knit socks and winter underwear for the German army (ДІАЗО-4, арк. 9).

The events between 1938 and 1944 basically determined the further fate of the German minority in Transcarpathia. Joining the German Armed Forces caused serious demographic changes, as nearly a thousand men between the ages of 18 and 30 lost their Hungarian citizenship. This definitely became a fault line among the German minority, taking into account only the reproduction aspects. The events of the Waffen-SS recruitment, the Transcarpathian organizations of the DJ, and the Swabian influence in Szatmár lead to

the conclusion that the members of the Volksbund in Transcarpathia were also radicalized and that there was a receptiveness to the National Socialist worldview, especially in the case of the younger generations. The consequences of the Second World War affected all Germans, whether they were members of the Volksbund or not. As the front approached, the German units in Transcarpathia began to evacuate the residents of German nationality in the fall of 1944, and within the framework of this, approximately 2–3 thousand people left the region (Gröber, 2021, p. 189).

The Red Army and the NKVD, following the principle of collective guilt, also obliged the German minority to «three days' work». The German population was deported from Transcarpathia in three waves between 1944 and 1946. According to some sources, from November 18 to December 16, 1944, the NKVD squads arrested a total of 22,951 thousand people of German and Hungarian nationality.¹³ Unfortunately, we do not have exact data on the proportion of Germans. During the preparation of the second wave of deportations on December 5, 1944, 4,355 people of German nationality were registered by the Soviet authorities in 93 settlements. In January 1946, the so-called «compromised» families were ordered to be deported to Siberia. The forced evacuation applied to the German residents of Transcarpathia who were members of the Volksbund, joined the Waffen-SS, or fled to Germany with the retreating German troops and then returned to their homes. In many cases, it was enough to deport someone if one of their family members belonged to one of the mentioned categories. In March 1946, 2,670 residents of Transcarpathian German nationality were finally resettled in Siberia and Kazakhstan. The leaders of the Volksbund groups and the members of the Waffen-SS who remained in the area were executed by the SMERSH counterintelligence squads (Molnár, 2017, p. 250, 254, 258).

After the ethnic cleansing, according to a census taken in November 1946, 2,338 residents of German nationality remained in Transcarpathia (Oficinskij, 2010, p. 178). On December 13, 1955, the Presidium of the Supreme Soviet of the Soviet Union issued a decree: «On the settlement of the legal situation of forcibly displaced Germans and their families, on the lifting of restrictions» (Váradi, 2019, p. 107). Pursuant to this decree, Transcarpathian Germans were allowed to return home, but their confiscated property was not returned, thus putting many in an impossible situation (Váradi, 2019, p. 108). The situation of the returning Germans was not made easier by the local authorities either, and in 1959 many were refused to register their address (Molnár, 2017, p. 259). As a result of Waffen-SS recruitment, war losses, the evacuation in 1944, and the deportations between 1944 and 1946, the number of Germans in the region eventually decreased by nearly 10,000. According to the census conducted in independent Ukraine in 2001, 3,478 people identified themselves as German.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

ДАЗО-1: Державний архів Закарпатської області (Держархів Закарпатської обл.), ф. 94 (Ужгородський бургомістр, м. Ужгород Ужанської жупи), оп. 5, спр. 119, арк. 1–26.

ДАЗО-2: Держархів Закарпатської обл., ф. 162 (Марамороська адміністративна експозитура, м. Хуст Марамороської жупи), оп. 3, спр. 922, арк. 1–141.

¹³ In the summer of 1945, almost 30,000 people of Hungarian and German nationality were held in Soviet captivity.

ДАЗО-3: Держархів Закарпатської обл., ф. 340 (Хустський окружний начальник, м. Хуст Марамороської жупи), оп. 1, спр. 317, арк. 54.

ДАЗО-4: Держархів Закарпатської обл., ф. 1076 (Нодьдоброньський районний нотаріат, с. Нодьдобронь Ужгородського округу Ужанської жупи), оп. 1, спр. 10, арк. 9.

Офіцинський, Р. (2010). Національно-культурна політика. В М. Вегеш, Ч. Фединець (ред.), *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура*. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 178.

Eiler, F. (2019). *A magyarországi német szervezetek helyi és regionális szintű aktivitása 1924 és 1945 között*. Budapest. https://kisebbssegkutato.tk.hu/adatbazis/nemet-aktivitas-1924-es-1945-kozott?keyword=Ukrajna&f_842

Eiler, F. (2023). Érdekképviselő a semmiből. A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület hálózat- és közösségépítése (1924–1940). *Regio*, 1, 4.

Gröber, A. (2021). *Von der Minderheit zur Volksgruppe: Die Deutschen in der Karpatenukraine 1920–1944*. Komárno; Šamorín: Forum Inst., 177, 189.

КМН-1: Кárpáti Magyar Hírlap. (1939, augusztus 10 20. évf.), 181, 4.

КН-1: Кárpáti Híradó. (1941. június 1 18. évf.), 123, 5.

КСН-1: Központi Statisztikai Hivatal. (1990). *Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint*, 8, 363.

Kovács, Z. A., & Számvéber, N. (2001). *A Waffen-SS Magyarországon*. Budapest: Paktum, 24.

Maruszics, E. (2024) A Volksbund szervezési törekvései Kárpátalján (1938–1944). *Regio*, 1, 36–37, 39, 43.

Marchut, R. (2012). A Volksbund tevékenysége a szatmári svábok körében (1940–1944). In P. Virag (Ed.), *300 de ani de la colonizarea şvabilor dinăreni în comitatul Satu Mare*. Satu Mare: Editura Muzeului Satmarean, 57–60.

Marchut, R. (2020). A helyi közigazgatás viszonya a német kisebbségi törekvésekhez (1920–1940). In F. Eiler, & Á. Tóth (Eds.), *A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek*. Budapest: Argumentum Kiadó, 63.

Márkus, B. (2022). A német kisebbség női tagjai a háború éveiben. Szerepvállalás, konfliktusok és következmények Volksbund. In P. Virányi (Ed.), *Nők a hátszínben. Női sorsok és szerepek a második világháború alatt*. Pécs: Kronosz Kiadó, 356.

Molnár, D. E. (2017). A kárpátaljai németiség szovjet hadifogolytáborokba hurcolása és internálása (1944–1946). In D. E. Molnár, & D. I. Molnár. (Eds.), *Hadifogság, Málenkij robot, Gulág. Kárpát-medencei magyarok és németek elhurcolása a Szovjetunió hadifogoly- és kényszermunkatáborai (1944–1953)*. Beregszász; Ungvár: «RIK-U» Kiadó, 250, 254, 258–259.

НÚ-1: Nemzeti Újság. (1939, július 21 21. évf.), 164, 2.

PH-1: Pesti Hírlap. (1940, augusztus 13 62. évf.), 183, 4.

Spannenberger, N. (2005). *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944*. Budapest: Lucidus, 195–196, 211.

Tilkovszky, L. (1967). *Revízió és nemzetiségi politika Magyarországon, 1938–1941*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 187.

Tilkovszky, L. (1981). *Ungarn und die deutsche «Volksgruppenpolitik», 1938–1945*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 191.

Váradi, N. (2019). *Etnikai tisztogatások, egyházüldözés Kárpátalján, 1944–1946. Betekintő*, 4, 107.

Vitári, Zs. (2012). *A Hitlerjugend és Délkelet-Európa*. Budapest: Gondolat, 372.

Vitári, Zs. (2015). *Volksbund és ifjúság – Dokumentumok a magyarországi német ifjúság történetéből (1925–1944)*. Budapest: Kronosz Kiadó, 128, 148, 244.

Vitári, Zs. (2021). A Német Ifjúság háborús szerepvállalása. In P. Virányi (szerk.), *A háború sodrásában Európa, 1944–1945*. Budapest: Gondolat Kiadó, 10–12.

REFERENCES

Derzhavnyi arkhiv Zakarpatskoi oblasti (Derzharkhiv Zakarpatskoi obl.), f. 94 (Uzhhorodskyi burhomistr, m. Uzhhorod Uzhanskoi zhupy), op. 5, spr. 119, ark. 1–26 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 162 (Maramoroska administratyvna ekspozytura, m. Khust Maramoroskoi zhupy), op. 3, spr. 922, ark. 1–141 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 340 (Khustskyi okruzhnyi nachalnyk, m. Khust Maramoroskoi zhupy), op. 1, spr. 317, ark. 54 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 1076 (Noddobronskyi raionnyi notariat, s. Noddobron Uzhhorodskoho okruhu Uzhanskoi zhupy), op. 1, spr. 10, ark. 9 (in Ukrainian).

Ofitsynskyi, R. (2010). Natsionalno-kulturna polityka. In M. Vehesh, Ch. Fedynets (Eds.), *Zakarpattia 1919–2009 rokiv: istoriia, polityka, kultura*. Uzhhorod: Polihraftsentr «Lira», 178 (in Ukrainian).

Eiler, F. (2019). *A magyarországi német szervezetek helyi és regionálisszintű aktivitása 1924 és 1945 között*. Budapest. https://kisebbssegkutato.tk.hu/adatbazis/nemet-aktivitas-1924-es-1945-kozott?keyword=Ukrajna&f_842 (in Hungarian).

Eiler, F. (2023). Érdekképviselő a semmiből. A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület hálózat- és közösségépítése (1924–1940). *Regio*, 1, 4 (in Hungarian).

Gröber, A. (2021). *Von der Minderheit zur Volksgruppe: Die Deutschen in der Karpatenukraine 1920–1944*. Komárno; Šamorín: Forum Inst., 177, 189 (in German).

Kárpáti Magyar Hírlap. (1939, augusztus 10 20. évf.), 181, 4 (in Hungarian).

Kárpáti Híradó. (1941. június 1 18. évf.), 123, 5 (in Hungarian).

Központi Statisztikai Hivatal. (1990). *Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok közlések szerint*, 8, 363 (in Hungarian).

Kovács, Z. A., & Számvéber, N. (2001). *A Waffen-SS Magyarországon*. Budapest: Paktum, 24 (in Hungarian).

Maruszics, E. (2024). A Volksbund szervezési törekvései Kárpátalján (1938–1944). *Regio*, 1, 36–37, 39, 43 (in Hungarian).

Marchut, R. (2012). A Volksbund tevékenysége a szatmári svábok körében (1940–1944). In P. Virag (Ed.), *300 de ani de la colonizarea şvabilor dinăreni în comitatul Satu Mare*. Satu Mare: Editura Muzeului Satmarean, 57–60 (in Hungarian).

Marchut, R. (2020). A helyi közigazgatás viszonya a német kisebbségi törekvésekhez (1920–1940). In F. Eiler, & Á. Tóth (Eds.), *A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek*. Budapest: Argumentum Kiadó, 63 (in Hungarian).

Márkus, B. (2022). A német kisebbség női tagjai a háború éveiben. Szerepvállalás, konfliktusok és következmények Volksbund. In P. Virányi (Ed.), *Nők a háttérben. Női sorsok és szerepek a második világháború alatt*. Pécs: Kronosz Kiadó, 356.

Molnár, D. E. (2017). A kárpátaljai németiség szovjet hadifogolytáborokba hurcolása és internálása (1944–1946). In D. E. Molnár, & D. I. Molnár. (Eds.), *Hadifogság, Málenkij robot, Gulág. Kárpát-medencei magyarok és németek elhurcolása a Szovjetunió hadifogoly- és kényszermunkatáboraiiba (1944–1953)*. Beregszász; Ungvár: «RIK-U» Kiadó, 250, 254, 258–259 (in Hungarian).

Nemzeti Újság. (1939, július 21. évf.), 164, 2 (in Hungarian).

Pesti Hírlap. (1940, augusztus 13. évf.), 183, 4 (in Hungarian).

Spannenberger, N. (2005). *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944*. Budapest: Lucidus, 195–196, 211 (in Hungarian).

Tilkovszky, L. (1967). *Revízió és nemzetiségi politika Magyarországon, 1938–1941*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 187 (in Hungarian).

Tilkovszky, L. (1981). *Ungarn und die deutsche «Volksgruppenpolitik», 1938–1945*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 191 (in German).

Váradi, N. (2019). *Etnikai tisztogatások, egyházüldözés Kárpátalján, 1944–1946. Betekintő, 4*, 107 (in Hungarian).

Vitári, Zs. (2012). A Hitlerjugend és Délkelet-Európa. Budapest: Gondolat, 372 (in Hungarian).

Vitári, Zs. (2015). Volksbund és ifjúság – Dokumentumok a magyarországi német ifjúság történetéből (1925–1944). Budapest: Kronosz Kiadó, 128, 148, 244 (in Hungarian).

Vitári, Zs. (2021). A Német Ifjúság háborús szerepvállalása. In P. Virányi (szerk.), *A háború sodrásában Európa, 1944–1945*. Budapest: Gondolat Kiadó, 10–12 (in Hungarian).

Ерік МАРУСИЧ

асистент кафедри історії та суспільних дисциплін
Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8468-3106>

e-mail: maruszics.erik@kmf.org.ua

РОЗГОРТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАРОДНОГО СОЮЗУ НІМЦІВ УГОРЩИНИ (ФОЛЬКСБУНДУ)

Представлено діяльність та організаційні намагання Народного союзу німців Угорщини (Фольксбунд) на Закарпатті в 1938–1944 рр. Зазначено, що Народний союз засновано в листопаді 1938 р. як організацію, що представляла німецьку меншину в Угорщині. Встановлено, що 1939 р. угорський уряд дозволив Народному союзу німців здійснювати свою діяльність лише як культурній організації, однак, згідно з т. зв. Віденською угодою про права народних меншин (30 серпня 1940 р.) між Королівством Угорщини та Німеччиною, він став єдиною легітимною організацією німецької меншини в Угорщині, визнаною державою, – об'єднанню було надано повну свободу діяльності, зокрема й у поширенні націонал-соціалістичної ідеології.

Метою дослідження визначено проаналізувати діяльність й організаційні намагання Фольксбунду на Закарпатті в 1938–1944 рр. Опрацьовано документи, що зберігаються в Берегівському відділі Закарпатського обласного державного архіву. Зокрема, використано записи головних єпископів Унгського й Угочанського

комітетів, документи Мараморської адміністративної експозитури, а також записи голови м. Унгвар. Констатовано, що в цих фондах міститься, наприклад, частина документів груп Народного союзу, які діяли в Ужгороді та Мараморському комітеті. Стверджено, що праці Н. Шпанненбергера, Л. Тілковського, А. Грьобер, Р. Офіцинського та Ж. Вітарі створюють теоретичну й методологічну бази для вивчення цієї теми.

Зазначено, що в 1938–1944 рр. Закарпаття входило до складу Угорського королівства, на той час у регіоні проживало приблизно 13 тис. німців, яких намагався завербувати Фольксбунд. Зауважено, що організаційна робота в регіоні розпочалася 1939 р., а до 1941 р. Народний союз створив свої базові організації у майже 38 населених пунктах Закарпаття, проте про його діяльність відомо небагато – тривалий час у працях, присвячених історії краю, про німецьку меншину лише згадували побіжно або ж розглядали в кількох абзацах.

Ключові слова: Народний союз, Закарпаття, німецька меншина, націонал-соціалізм.

Андрій ЩЕГЛОВ

*кандидат історичних наук
докторант*

Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6484-0864>

e-mail: deepinfaigh@gmail.com

НАСЛІДКИ ВСТАНОВЛЕННЯ КОНТРОЛЮ СРСР НАД ЗАХІДНОЮ УКРАЇНОЮ ТА ПОЧАТКИ ОПОРУ ПОЛЬСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ (ВЕРЕСЕНЬ–ЛИСТОПАД 1939 РОКУ) В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Зазначено, що сучасна російсько-українська війна вимагає критичної переоцінки української історіографії військово-політичних підсумків встановлення Радянським Союзом контролю над Західною Україною в умовах постановня опору польських підпільних організацій, як колишніх військових, так і місцевого цивільного населення, без дієвої участі колишніх структур Польської держави.

Узагальнено і критично оцінено результати досліджень української історичної науки першої чверті ХХІ ст. щодо передумов появи, специфіки, форм діяльності окремих польських підпільних структур протидії встановленню радянського контролю у Східній Галичині та Західній Волині восени 1939 р.

Проаналізовано українську історіографію польських підпільних структур на території Західної України під час бойових дій Українського фронту ЧА та розгортання діяльності радянських органів державної безпеки. Оцінено військово-політичну ситуацію у південно-східних воєводствах напередодні та під час неоголошеної радянсько-польської війни вересня 1939 р. Розкрито специфіку, форми та способи діяльності перших польських підпільних збройних структур на території Західної України в умовах утвердження репресивно-каральних органів радянської влади. Показано напрями організаційного розвитку польських підпільних структур на підконтрольних сталінському тоталітарному режиму теренах Східної Галичини та Західної Волині із значною часткою етнічних поляків.

В основу методології пропонованого дослідження покладено використання загальнофілософських, загальнонаукових методів і методів історичної науки, які ґрунтуються на принципах науковості, об'єктивності, системності, комплексного міждисциплінарного аналізу польського збройного підпілля на території колишніх південно-східних воєводств Польської держави із значною часткою етнічних поляків, що були зайняті військами Українського фронту ЧА у вересні 1939 р. за підтримки репресивно-каральних структур радянського тоталітаризму.

Виокремлено початковий етап появи та розвитку польського збройного підпілля в перебігу неоголошеної радянсько-польської війни вересня 1939 р. і перші повоєнні місяці до встановлення тотального контролю сталінського режиму на теренах новоутворених західних областей УРСР.

Ключові слова: Західна Україна, збройний спротив, НКВС, польське підпілля, Радянсько-польська війна 1939 р.

Сучасна російсько-українська війна вимагає критичної переоцінки української історіографії військово-політичних підсумків встановлення Радянським Союзом контролю над Західною Україною загалом і початків опору польських підпілльних структур зокрема, виходячи як із науково-теоретичної потреби систематизації напрацювань українських дослідників першої чверті ХХІ ст., так і з визначення мало- та недосліджених питань українського історіографічного контексту. Також постає необхідність актуалізації прикладного інтересу до виявлення причин, форм і засобів боротьби колишніх військовиків Війська Польського та польського місцевого цивільного населення в південно-східних воєводствах Польської держави, які у вересні 1939 р. були зайняті військами Українського фронту Червоної армії (ЧА) за підтримки формувань та органів Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) та Народного комісаріату державної безпеки (НКДБ). Цьому сприяють явні аналогії з українським рухом національного спротиву на тимчасово окупованих Російською Федерацією (РФ) територіях Сходу та Півдня України в перебігу сучасної широкомасштабної російсько-української війни.

Мета статті – проаналізувати відображення в українській історіографії польських підпілльних структур на території Західної України під час бойових дій Українського фронту ЧА та розгортання діяльності радянських органів державної безпеки, а також оцінити військово-політичну ситуацію в південно-східних воєводствах напередодні та під час неоголошеної Радянсько-польської війни вересня 1939 р.

Як одну з визначальних можна вважати оцінку українського дослідника Владислава Гриневича, що оголошена війна між Німеччиною та Польщею, а також неоголошена – між Радянським Союзом і Польщею були частинами єдиного процесу – «четвертого поділу Польщі» та початком Другої світової війни (Гриневич, 2003, с. 342).

Окремої уваги заслуговує думка історика Олександра Луцького, який вважає, що внаслідок виконання однієї з домовленостей таємного протоколу до радянсько-німецького пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р., західноукраїнські території (Східна Галичина, Західна Волинь і частина Полісся) були не «визвалені» чи «приєднані», а саме окуповані СРСР (Луцький, 2006, с. 89).

Віктор Колесник слушно зауважив, що «Польща стала першою жертвою війни гітлерівської Німеччини і полігоном для випробування расистських теорій знищення цілих народів» та саме вона «стала першою державою в Європі, народ якої піднявся на захист свого національного існування, повів справедливую війну проти фашизму, поклав кінець так званім “мирним” завоюванням нацистської Німеччини» (Колесник, 2012, с. 14).

Водночас категорично ствердив, що «безперечним залишається той історичний факт, що у критичний момент, у кінці серпня 1939 р., санаційний режим Польщі перешкоджав створенню системи колективної безпеки в Європі, антигітлерівської коаліції» (Колесник, 2012, с. 14). Також можна визнати слушність твердження В. Колесника, який вважає що УРСР як частина СРСР опинилася у вирі передвоєнних політико-дипломатичних помилок, здійснених як радянським керівництвом, так і урядами західних держав. Ці прорахунки значною мірою загострили відносини між двома сусідніми народами, що згодом призвело до кривавих конфліктів, масових де-

портацій та інших трагічних подій, які негативно вплинули на життя як українців, так і поляків (Колесник, 2012, с. 14).

В оцінці Володимира Барана та Василя Токарського події початкового етапу Другої світової війни засвідчили скоординовані дії правлячих еліт СРСР і Німеччини. Політичні інтереси обох держав значно зблизилися, що призвело до утворення досить ефективного, хоча й короткотривалого союзу (Баран, Токарський, 2009, с. 32).

Водночас дослідниця Вікторія Дашко звертає увагу на те, що напередодні війни польська влада активно підтримувала міф про велич і силу держави, поширюючи впевненість, що в разі війни польська армія зможе опинитися в Берліні вже за тиждень. Однак реальність виявилася кардинально протилежною (Дашко, 2017, с. 101).

Сучасні українські історіографічні інтерпретації передумов утворення та бойових дій проти Корпусу охорони прикордоння й Війська Польського Українським фронтом ЧА під час неоголошеної Радянсько-польської війни вересня 1939 р. розкриті в попередніх публікаціях автора (Щеглов, 2024a; Щеглов, 2024b; Щеглов, 2024c).

«Визвольний похід» ЧА 17 вересня 1939 р., що фактично став анексією польських територій, які водночас були частиною етнічних українських земель, радянська пропаганда подала як «возз'єднання» західноукраїнських земель, що перебували у складі Польщі, з УРСР, трактуючи це як «споконвічне прагнення українського народу» (Бортник, 2012, с. 83).

Отже, «Визвольний похід» ЧА, що тривав із 17 по 28 вересня 1939 р., внаслідок якого за допомогою сили і зброї до складу СРСР було приєднано території площею 200 тис. км² і з населенням 13 млн осіб, можна вважати актом анексії, що є міжнародним злочином. Завдяки цьому приєднанню західних земель України та Білорусі Радянський Союз отримав стратегічну зону безпеки, яку почав активно укріплювати (Малиновський, 2012, с. 17).

Погоджуюся з тезою Олександра Лисенка, що «золотий вересень 1939 р.», як і широко розрекламоване «возз'єднання» українського народу не принесли довгоочікуваної свободи, але узагальнення вважаю занадто категоричними, зокрема, що «соборизація» по-сталінськи і радянізація регіону в сучасній історичній літературі трактується переважно в негативному ключі (Лисенко, 2012, с. 139).

Очевидно, не можна заперечувати соціально-економічних мотивів підтримки вступу ЧА у прикордонні південно-східні воєводства Польської держави, коли частина українців і поляків, під впливом радянської пропаганди, що проголошувала «звільнення» населення від «капіталістичної Польщі», утвердження «народної влади» та «возз'єднання» українців і білорусів, позитивно сприйняли прихід ЧА (Кожухар, Лисенко, 2012, с. 373).

Однак домінантним у сучасній українській історіографії є етнополітичний контекст, бо вступ ЧА до Східної Галичини та на Волинь відбувався під лозунгами звільнення українського народу від польського панування. Більшовицька влада намагалася надати своїм суспільно-політичним заходам на західноукраїнських землях вигляд, який відзначав би їхню проукраїнськість (Трофимович, 2003, с. 131).

Саме з ЧА, як свідчать опрацьовані Сергієм Дерев'янком та Тетяною Гуменюк історичні джерела, «чимало галичан пов'язували надії на врятування як від нацистського поневолення, так і від національної катастрофи, що визрівала в умовах панування буржуазно-поміщицької Польщі» (Дерев'янок, Гуменюк, 2001, с. 406).

За нових геополітичних реалій саме Польщі торкнувся поділ «сфер впливу» у Європі між СРСР та Німеччиною і, яка стала першою жертвою цинічної змови диктаторів, проте не скорилася (Баран, Токарський, 2009, с. 32).

Попри окремі випадки опору, польська армія вже з перших днів війни почала відступати під натиском агресора. Водночас органи державної влади та посадовці втікали швидше, ніж просувалися німецькі війська (Дашко, 2016, с. 101).

Як слушно зауважує Володимир Комар, методи національної політики польської влади, не вирішивши українського питання, загострили міжнародні стосунки напередодні 1939 р. Це сприяло посиленню антипольських настроїв серед населення та суттєво підірвало обороноздатність Польської держави (Комар, 2004, с. 135).

Зайняття Галичини і Волині радянськими військами призвело до формування абсолютно нової суспільно-політичної ситуації в регіоні (Кондратюк, 2011, с. 14). Сучасний український історіографічний дискурс загалом і проблема польського населення на зайнятих Українським фронтом землях Східної Галичини та Західної Волині зокрема потребують окремого розгляду.

Не можу погодитися із занадто категоричним твердженням Вікторії Дашко, що «після початку Другої світової війни польське населення, котре проживало на західноукраїнських землях, потерпало від політичного та етнічного гноблення зі сторони радянської влади» (Дашко, 2017, с. 79).

Одночасно в локальному вимірі на архівних матеріалах сучасної Рівненщини Тетяна Самсонюк доводить, що зі вступом ЧА до Рівненського повіту місцеве польське населення зіткнулося з репресивною політикою радянського режиму. Арешти чиновників, поліцейських, представників місцевих адміністрацій та активістів польських організацій проводилися на випередження, щоби звести до мінімуму будь-які спроби протистояння новій владі. Однак серед тих, хто зміг уникнути ув'язнення, поступово почали формуватися ідеї відродження національної державності, втраченої через змову радянського й нацистського режимів (Самсонюк, 2013, с. 111).

Зазначене не заперечує, а тільки є однією із причин того, що німецько-радянська окупація Польської Республіки спричинила масовий опір серед різних соціальних верств польського суспільства, що призвело до створення підпільних організацій військового спрямування (Котовський, 2011, с. 68).

Розвиток підпільного руху на окупованих територіях відбувався двома основними шляхами: за ініціативою польської еміграції та самих мешканців окупованих земель (Кожухар, Лисенко, 2012, с. 373) і нерідко був спорадичним. Ростислав Котовський вказує, що вже під час вересневих боїв 1939 р. почали стихійно формуватися конспіративні групи, пов'язані з різними політичними партіями та молодіжними організаціями (Котовський, 2011, с. 68).

Наприклад, згідно з таємним повідомленням Головному військовому прокурору робітничо-селянської ЧА від 27 вересня 1939 р., який надіслала прокуратура Українського фронту, у Рівному 21 вересня заарештували підпоручника польської армії Череховського (ім'я не встановлено). Його, за рішенням військового трибуналу, розстріляли 23 вересня. Череховський у 1920 р. служив у дивізіоні важкої артилерії й активно брав участь у боях із ЧА. На допиті він зізнався, що, за дорученням підполковника Овчаревича, переодягнувшись у форму комісара ЧА й разом із трьома іншими офіцерами в цивільному двічі відкривав вогонь з автоматичної зброї та пістолета у військовому госпіталі, щоб розігнати персонал і спровокувати польських офіцерів,

які перебували там на лікуванні, проти червоноармійців. Дослідник Віктор Матійченко припускає, що ці особи, ймовірно, були членами організації «Союз підфіцерів запасу», яка діяла в той час у місті (Матійченко, 2012, с. 207).

Згідно з Валентином Вісиним, польська підпільна організація «Ридз-Смігли» формувалася переважно з військових польської армії, якими керував полковник Войтович (ім'я не встановлено) зі Львова. Луцький осередок цієї організації очолював капітан Рацилевич. Їхньою основною метою було протистояння радянській владі (Вісин, 2003, с. 135).

Перед початком німецької облоги Львова, 12 вересня 1939 р., до міста прибув генерал Маріан Жегота-Янушайтіс (Marian Żegota-Januszajtis), який до війни на Волині очолював ультраправе Національне об'єднання (пол. Stronnictwo Narodowe) і належав до його керівництва у Варшаві. 21 вересня 1939 р., за день до вступу більшовиків до Львова, М. Янушайтісу довелося розпустити Армію крайової оборони, спрямовану проти німців. Проте її офіцери і вояки одержали наказ не реєструватися за відповідних розпоряджень радянської влади (Середницький, 2020, с. 57).

У Станиславові 17 вересня 1939 р., за словами вже згаданих В. Барана та В. Токарського, була створена Таємна військова організація (пол. Tajna Organizacja Wojskowa), яка ставила за мету протидію радянській інтервенції (Баран, Токарський, 2009, с. 129).

У Львові 22 вересня було засновано Польську організацію боротьби за волю (пол. Polska Organizacja Walki o Wolność), керівником якої став генерал М. Жегота-Янушайтіс. Того ж дня до Львова прибув генерал Мечислав Бору́та-Спеховіч (Mieczysław Boruta-Spiechowicz) («Копа»), який обійняв посаду заступника Маріана Жеготи-Янушайтіса (Баран, Токарський, 2009, с. 129; Середницький, 2020, с. 57).

Генерали М. Жегота-Янушайтіс і М. Бору́та-Спеховіч 26 вересня створили «диспозиційну комірку», яка фактично виконувала функції штабу. Основними завданнями цієї структури були боротьба з радянською пропагандою та інформування населення. Як зазначає сучасний дослідник Ярослав Середницький, генерали розпочали організацію мережі жінок-зв'язкових для контактів з офіцерами, а також формували групи провідників для супроводу кур'єрів з-за кордону. Попри це, генерал М. Жегота-Янушайтіс не прагнув створити масштабної підпільної організації, хоча видані директиви потенційно сприяли її зростанню. Він наказав офіцерам підтримувати зв'язки з військовослужбовцями й іншими надійними особами з їх оточення. Генерал Янушайтіс, залишаючись у підпіллі у Львові, підтримував зв'язки з офіцерами Армії крайової оборони, розформованої 21 вересня 1939 р. Саме вони стали базою для створення Польської організації боротьби за волю (пол. Polska Organizacja Walki o Wolność) із центром у Львові. Її діяльність поширювалася на такі міста, як Луцьк, Рівне, Володимир-Волинський та ін. (Середницький, 2020, с. 57–58).

Попри активні репресії, масові арешти чоловіків і жінок, які належали до польських військових, політичних та громадських організацій (зокрема генерала М. Жеготи-Янушайтіса в конспіративному помешканні у Львові 26 жовтня 1939 р. затримали співробітники Львівського управління НКВС), на початок листопада 1939 р. львівська структура Польської організації боротьби за волю налічувала до 300 осіб, згрупованих у три підрозділи (Баран, Токарський, 2009, с. 129; Середницький, 2020, с. 58).

Можна погодитися з узагальненням Віктора Матійченка, що у вересні–жовтні 1939 р. польське підпілля формувалося на тлі воєнної поразки Польщі. Основою для

його розвитку стали відданість національним ідеалам, збереження вірності військовій присязі та переконання, що за підтримки союзників незалежність країни буде відновлено. У цей період конспіративні групи зазвичай формувалися на основі особистих зв'язків, що виникали через спільне проживання в одній місцевості, службу або роботу. Часто їхніми учасниками ставали люди, які до війни брали участь у політичних, громадських, молодіжних чи інших організаціях і товариствах. Тоді про організацію повстання не йшлося. Основна увага підпілля зосереджувалася на таких завданнях, як надання допомоги пораненим, підтримка офіцерів і службовців, які потребували нових документів та місця проживання, облаштування конспіративних квартир, зберігання зброї, боєприпасів і засобів зв'язку. Також підпілляники займалися збором інформації про ЧА та суспільно-політичні зміни, планували антирадянські провокації (Матійченко, 2021, с. 207).

Важливим чинником, який сприяв організації польського руху Опору та створенню підпільних організацій і збройних формувань, було утворення наприкінці вересня 1939 р. еміграційного уряду Владіслава Сікорські (Władysław Sikorski) у Франції. Він став координаційним центром, що займався вирішенням організаційних питань військового й цивільного підпілля. Еміграційний уряд прагнув встановити контроль над діяльністю окремих підпільних груп у Західній Україні, усвідомлюючи, що розрізнені ініціативи польських патріотів не можуть забезпечити ефективного спротиву ворогу. Лише об'єднані та скоординовані зусилля за підтримки союзників могли перетворитися на потужну силу, здатну відновити Польську державу. Еміграційний уряд покладав значні сподівання на генерала Міхала Токажевські-Карашевіча (Michał Karaszewicz-Tokarzewski) («Міхал», «Столярський», «Доктор»). Залишившись у Варшаві, що була під контролем німецьких військ, він отримав завдання організувати роботу підпілля та підпорядкувати її вказівкам уряду. 27 вересня 1939 р. він заснував військово-політичну організацію «Служба перемоги Польщі» (СПП, пол. *Służba Zwycięstwu Polski*), яка об'єднала польських вояків, що уникли полону та не встигли емігрувати до союзних країн. Згідно зі статутом, який розробив М. Токажевські, основними напрямками діяльності були боротьба з окупантами, відновлення Польської держави в межах довоєнних кордонів, створення конспіративних збройних сил і формування тимчасових нелегальних центрів влади на території Польщі (Дашко, 2016, с. 102).

Восени 1939 р. керівництво СПП висунуло пропозицію об'єднати всі національно-визвольні рухи та виступити єдиним фронтом проти загарбників. Таке об'єднання мало забезпечити організації домінування в боротьбі з фашизмом. Однак цей план не був реалізований через позицію В. Сікорські, який розглядав таку ініціативу як загрозу для влади еміграційного уряду. Прогресу в розвитку СПП також заважали численні арешти й депортації польських громадян, що порушувало її регіональні структури. Внаслідок цих обставин серед польської еміграції виникла ідея створення нової військової організації, яка би презентувала урядові інтереси та зібрала всі політичні сили в єдину структуру (Дашко, 2016, с. 102).

Водночас, щоб організувати підпільну мережу на Волині для боротьби проти радянської влади, наприкінці жовтня 1939 р. представники польської військової організації Міхал Замецкі (Michał Zamecki) та Анджей Янішек (Andrzej Janiszek) приїхали з Варшави до Володимира-Волинського. Вони провели велику організаційну роботу, залучивши до справи кілька польських родин. Анджей Янішек почав

створювати аналогічні підпільні структури в Луцьку, Рівному та Львові (Карпукіна, 2010, с. 16).

Для запобігання поширенню впливу санаційного табору, еміграційний уряд 13 листопада 1939 р. створив спеціальний Комітет міністрів у справах краю та військову організацію під назвою «Союз збройної боротьби» (СЗБ, пол. Związek Walki Zbrojnej), яку очолив генерал Казімеж Соснковський (Kazimierz Sosnkowski). Невдовзі розпочалася підготовка до об'єднання СПП із СЗБ, яку очолив генерал Стефан Rowecki (Stefan Rowecki) («Грот») (Дашко, 2016, с. 102).

Варто зауважити, що подальша діяльність польського збройного підпілля напередодні юридичного оформлення утворення західних областей УРСР лише побіжно відображена в українській історіографії, тому потребує подальшого розвитку, із врахуванням нових архівних джерел і наукових публікацій.

Отже, на основні проведені історіографічного дослідження узагальнено й розкрито основні дослідницькі позиції сучасних українських істориків щодо початкового етапу опору польського населення та появи перших нелегальних структур Польського еміграційного уряду на теренах, над якими збройним шляхом у взаємодії із репресивно-каральними органами сталінського тоталітарного режиму встановлювався контроль радянської влади. Критичне узагальнення результатів попередніх досліджень українських істориків дає змогу не тільки комплексно проаналізувати встановлення радянського військово-політичного контролю над південно-східними воєводствами Другої Речі Посполитої, але окремо розкрити провокативну роль радянських спецслужб у конфронтації між українським і польським населенням загалом та відповідними підпільними структурами в реаліях зміцнення сталінського тоталітаризму у співпраці з гітлерівським нацизмом зокрема, що варто продовжити в наступних наукових розвідках.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Баран, В., Токарський, В. (2009). *Україна: західні землі: 1939–1941 рр.* Львів.
- Бортник, Л. (2012). Українсько-польське прикордоння у 1918–1939 рр.: проблеми формування і функціонування. В М. М. Кучерепа (упоряд.), *Волинь і волиняни у Другій світовій війні: збірник наукових праць за матеріалами I Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої подіям Другої світової війни на території Волинської обл.* Луцьк, 79–84.
- Вісин, В. (2003). Опір поляків і українців радянському режимові у Волинській області в 1939–1941 рр. В В. К. Баран та ін. (упоряд.), *У пошуках правди: збірник матеріалів міжнародної наукової конференції «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки» (Луцьк, 20–23 травня 2003 р.)*. Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського державного університету імені Лесі Українки, 135–143.
- Гриневиц, В. (2003). Червона армія у війнах і військових конфліктах 1939–1940 рр.: військово-політичні, ідеологічні та соціально-психологічні аспекти. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 10, 340–372.
- Дашко, В. (2016). Становлення польського руху опору в Західній Україні на початку Другої світової війни. *Грані*, 2, 100–104.
- Дашко, В. (2017). Діяльність польського підпілля в роки Другої світової війни на території Сарненщини. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*, 26, 79–84.

Дерев'янка, С., Гуменюк, Т. (2001). 1939 рік у долі західноукраїнських земель: стереотипи історіографії та пошук нових підходів. *Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис «Галичина»*, 5–6, 405–408.

Карпукхіна, Т. (2010). *Відносини між українцями і поляками на початковому етапі Другої світової війни (вересень 1939 – червень 1941 рр.)*: [автореф. дис. ... канд. іст. наук, Нац. ун-т «Львівська політехніка»]. http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21FMT=JwU_B&S21ALL=%28%3C.%3EU%3D%D0%A23%284%D0%9F%D0%9E%D0%9B%2962-56%3C.%3E%29&Z21ID=&S21SRW=TIPVID&S21SRD=&S21STN=1&S21REF=10&S21CNR=20

Кожухар, О., Лисенко, В. (2012). Рух Опору в Польщі в роки Другої світової війни. В М. М. Кучерепа (упоряд.), *Волинь і волиняни у Другій світовій війні: збірник наукових праць за матеріалами I Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої подіям Другої світової війни на території Волинської обл.* Луцьк, 371–377.

Колесник, В. (2012). Україна і Польща в європейській політиці напередодні Другої світової війни. В М. М. Кучерепа (упоряд.), *Волинь і волиняни у Другій світовій війні: збірник наукових праць за матеріалами I Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої подіям Другої світової війни на території Волинської обл.* Луцьк, 9–14.

Комар, В. (2004). Польське військо і національна політика в Західній Україні напередодні 1939 р. *Галичина*, 10, 135–136.

Кондратюк, К. (2011). *Галичина і Волинь у роки Другої світової війни (1939–1945)*. Львів.

Котовський, Р. (2011). Діяльність органів НКВС у західноукраїнських областях у 1939–1941 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*, 2, 66–72.

Лисенко, О. (2012). Волинський регіон у 1939–1940-ві роки як вузол суспільних антагонізмів і театр збройного протистояння. В М. М. Кучерепа (упоряд.), *Волинь і волиняни у Другій світовій війні: збірник наукових праць за матеріалами I Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої подіям Другої світової війни на території Волинської обл.* Луцьк, 138–144.

Луцький, О. (2006). Львів під радянською окупацією 1939–1941 рр. *Український визвольний рух: науковий збірник*, 7, 89–119.

Малиновський, В. (2012). Західноукраїнські землі як об'єкт геополітичних зазіхань тоталітарних режимів напередодні та під час Другої світової війни. В М. М. Кучерепа (упоряд.), *Волинь і волиняни у Другій світовій війні: збірник наукових праць за матеріалами I Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої подіям Другої світової війни на території Волинської обл.* Луцьк, 15–21.

Матійченко, В. (2012). Польське підпілля на Волині 1939–1941 рр. В М. М. Кучерепа (упоряд.), *Волинь і волиняни у Другій світовій війні: збірник наукових праць за матеріалами I Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої подіям Другої світової війни на території Волинської обл.* Луцьк, 206–211.

Самсонюк, Т. (2013). Діяльність радянських органів держбезпеки щодо ліквідації польського підпілля на Рівненщині (1939–1941 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*, 20, 111–115.

Середницький, Я. (2020). *Формування польського збройного підпілля в час українського національного відродження. 1939–1942 роки*. Тернопіль: Мандрівець.

Трофимович, Л. (2003). Українсько-польські відносини в 1939 році. В В. К. Баран та ін. (упоряд), *У пошуках правди: збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки»* (Луцьк, 20–23 травня 2003 р.). Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського державного університету імені Лесі Українки, 127–134.

Щеглов, А. (2024а). Дипломатична, військова та пропагандистська підготовка неоголошеної Радянсько-польської війни 1939 року у дослідженнях сучасних вітчизняних науковців. *Військово-науковий вісник*, 42, 213–223. DOI: <https://doi.org/10.33577/2313-5603.42.2024.213-223>

Щеглов, А. (2024б). Ідеологічно-пропагандистський супровід військових дій Українського фронту неоголошеної Радянсько-польської війни осені 1939 року в сучасному вітчизняному науковому дискурсі. *Вісник науки та освіти*, 11 (29), 2135–2144. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-11\(29\)-2135-2144](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-11(29)-2135-2144)

Щеглов, А. (2024с). Український фронт неоголошеної Радянсько-польської війни 1939 року: військова складова реалізації експансіоністської зовнішньої політики СРСР у дослідженнях сучасної української історіографії. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 50, 149–155. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-50-149-155>

REFERENCES

Baran, V., & Tokarskyi, V. (2009). *Ukraine: zakhidni zemli: 1939–1941 rr.* Lviv (in Ukrainian).

Bortnyk, L. (2012). Ukrainsko-polske prykordonnia u 1918–1939 rr.: problemy formuvannia i funktsionuvannia. In M. M. Kucherepa (Comps.), *Volyn i volyniany u Druhii svitovii viini: zbirnyk naukovykh prats za materialamy I Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, prysviachenoi podiiam Druhoi svitovoi viiny na terytorii Volynskoi obl.* Lutsk, 79–84 (in Ukrainian).

Visyn, V. (2003). Opir poliaktiv i ukrainsiv radianskomu rezhymovi u Volynskii oblasti v 1939–1941 rr. In V. K. Baran ta in. (Comp.), *U poshukakh pravdy: zbirnyk materialiv mizhnarodnoi naukovoї konferentsii «Ukrainsko-polskyi konflikt na Volyni v roky Druhoi svitovoi viiny: henezys, kharakter, perebih i naslidky»* (Lutsk, 20–23 travnia 2003 r.). Lutsk: RVV «Vezha» Volynskoho derzhavnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky, 135–143 (in Ukrainian).

Hrynevych, V. (2003). Chervona armiiia u viinakh i viiskovykh konfliktakh 1939–1940 rr.: viiskovo-politychni, ideolohichni ta sotsialno-psykholohichni aspekty. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 10, 340–372 (in Ukrainian).

Dashko, V. (2016). Stanovlennia polskoho rukhu oporu v Zakhidnii Ukraini na pochatku Druhoi svitovoi viiny. *Hrani*, 2, 100–104 (in Ukrainian).

Dashko, V. (2017). Diialnist polskoho pidpillia v roky Druhoi svitovoi viiny na terytorii Sarnenshchyny. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiiia». Seriiia «Istorychni nauky»*, 26, 79–84 (in Ukrainian).

Derevianko, S., & Humeniuk, T. (2001). 1939 rik u doli zakhidnoukrainskykh zemel: stereotypy istoriografii ta poshuk novykh pidkhodiv. *Naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys «Halychyna»*, 5–6, 405–408 (in Ukrainian).

Karpukhina, T. (2010). *Vidnosyny mizh ukrainsiamy i poliakamy na pochatkovomu etapi Druhoi svitovoi viiny (veresen 1939 – cherven 1941 rr.)*: [Abstrakt of PhD thesis, Nats. un-t «Lvivska politekhnika»]. http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21FMT=JwU_B&S21ALL=%28%3C.%3E%3D%D0%A23%284%D0%9F%D0%9E%D0%9B%2962-56%3C.%3E%29&Z21ID=&S21SRW=TIPVID&S21SRD=&S21STN=1&S21REF=10&S21CNR=20 (in Ukrainian).

Kozhukhar, O., & Lysenko, V. (2012). Rukh Oporu v Polshchi v roky Druhoi svitovoi viiny. In M. M. Kucherepa (Comp.), *Volyn i volyniany u Druhii svitovii viini: zbirnyk naukovykh prats za materialamy I Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, prysviachenoj podiiam Druhoi svitovoi viiny na terytorii Volynskoi obl. Luts'k*, 371–377 (in Ukrainian).

Kolesnyk, V. (2012). Ukraina i Polshcha v yevropeiskii politytsi naperedodni Druhoi svitovoi viiny. In M. M. Kucherepa (Comp.), *Volyn i volyniany u Druhii svitovii viini: zbirnyk naukovykh prats za materialamy I Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, prysviachenoj podiiam Druhoi svitovoi viiny na terytorii Volynskoi obl. Luts'k*, 9–14 (in Ukrainian).

Komar, V. (2004). Polske viisko i natsionalna polityka v Zakhidnii Ukraini naperedodni 1939 r. *Halychyna*, 10, 135–136 (in Ukrainian).

Kondratiuk, K. (2011). *Halychyna i Volyn u roky Druhoi svitovoi viiny (1939–1945)*. Lviv (in Ukrainian).

Kotovskiy, R. (2011). Diialnist orhaniv NKVS u zakhidnoukrainskykh oblastiakh u 1939–1941 rr. *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istoriia*, 2, 66–72 (in Ukrainian).

Lysenko, O. (2012). Volynskiy rehion u 1939–1940-vi roky yak vuzol suspilnykh antahonizmiv i teatr zbroinoho protystoiannia. In M. M. Kucherepa (Comp.), *Volyn i volyniany u Druhii svitovii viini: zbirnyk naukovykh prats za materialamy I Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, prysviachenoj podiiam Druhoi svitovoi viiny na terytorii Volynskoi obl. Luts'k*, 138–144 (in Ukrainian).

Lutskiy, O. (2006). Lviv pidadianskoiu okupatsiieiu 1939–1941 rr. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh: naukovyi zbirnyk*, 7, 89–119 (in Ukrainian).

Malynovskiy, V. (2012). Zakhidnoukrainski zemli yak ob'ekt heopolitychnykh zazikhan totalitarnykh rezhymiv naperedodni ta pid chas Druhoi svitovoi viiny. In M. M. Kucherepa (Comp.), *Volyn i volyniany u Druhii svitovii viini: zbirnyk naukovykh prats za materialamy I Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, prysviachenoj podiiam Druhoi svitovoi viiny na terytorii Volynskoi obl. Luts'k*, 15–21 (in Ukrainian).

Matiichenko, V. (2012). Polske pidpillia na Volyni 1939–1941 rr. In M. M. Kucherepa (Comp.), *Volyn i volyniany u Druhii svitovii viini: zbirnyk naukovykh prats za materialamy I Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, prysviachenoj podiiam Druhoi svitovoi viiny na terytorii Volynskoi obl. Luts'k*, 206–211 (in Ukrainian).

Samsoniuk, T. (2013). Diialnistadianskykh orhaniv derzhbezpeky shchodo likvidatsii polskoho pidpillia na Rivnenshchyni (1939–1941 rr.). *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii «Istorychni nauky»*, 20, 111–115 (in Ukrainian).

Serednytskyi, Ya. (2020). *Formuvannia polskoho zbroinoho pidpillia v chas ukrainskoho natsionalnoho vidrozhennia. 1939–1942 roky*. Ternopil: Mandrivets (in Ukrainian).

Trofymovych, L. (2003). Ukrainsko-polski vidnosyny v 1939 rotsi. In V. K. Baran, & in. (Comps.), *U poshukakh pravdy: zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Ukrainsko-polskyi konflikt na Volyni v roky Druhoï svitovoï viiny: henezys, kharakter, perebih i naslidky»* (Lutsk, 20–23 travnia 2003 r.). Lutsk: RVV «Vezha» Volynskoho derzhavnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky, 127–134 (in Ukrainian).

Shcheglov, A. (2024a). Dyplomatychna, viiskova ta propahandystska pidhotovka neoholoshenoï Radiansko-polskoï viiny 1939 roku u doslidzhenniakh suchasnykh vitchyznianskykh naukovtsiv. *Viiskovo-naukovyi visnyk*, 42, 213–223. DOI: <https://doi.org/10.33577/2313-5603.42.2024.213-223> (in Ukrainian).

Shcheglov, A. (2024b). Ideolohichno-propahandystskyi suprovid viiskovykh dii Ukrainskoho frontu neoholoshenoï Radiansko-polskoï viiny oseni 1939 roku v suchasnomu vitchyznianskomu naukovomu dyskursi. *Visnyk nauky ta osvity*, 11 (29), 2135–2144. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-11\(29\)-2135-2144](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-11(29)-2135-2144) (in Ukrainian).

Shcheglov, A. (2024c). Ukrainskyi front neoholoshenoï Radiansko-polskoï viiny 1939 roku: viiskova skladova realizatsii ekspansionistskoï zovnishnoï polityky SRSR u doslidzhenniakh suchasnoï ukrainskoï istoriohrafii. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: Istoriiia*, 50, 149–155. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-50-149-155> (in Ukrainian).

Andrii SHCHEHLOV

PhD (History)

Doctoral Student of the

Hetman P. Sahaidachny National Army Academy

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6484-0864>

e-mail: deepinfaigh@gmail.com

THE CONSEQUENCES OF THE ESTABLISHMENT OF THE USSR CONTROL OVER WESTERN UKRAINE AND THE BEGINNINGS OF THE RESISTANCE OF THE POLISH UNDERGROUND (SEPTEMBER–NOVEMBER 1939) IN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

The ongoing Russian-Ukrainian war necessitates a critical reassessment of Ukrainian historiography regarding the military-political outcomes of the Soviet Union's establishment of control over Western Ukraine. This reassessment takes into account the emergence of resistance from Polish underground organizations, composed of both former military personnel and local civilians, in the absence of active participation by the former structures of the Polish state.

The study provides a generalized and critical evaluation of Ukrainian historical research from the first quarter of the 21st century concerning the prerequisites, specific features, and forms of activity of various Polish underground resistance structures opposing Soviet control in Eastern Galicia and Western Volhynia in the autumn of 1939.

The Ukrainian historiography of Polish underground structures in Western Ukraine during the military operations of the Ukrainian Front of the Red Army and the expansion of Soviet state security agencies is analysed. The military-political situation in the South-Eastern voivodeships on the eve of and during the undeclared Soviet-Polish war of

September 1939 is assessed. The study reveals the specific nature, forms, and methods of activity of the first Polish underground armed structures in Western Ukraine under the establishment of Soviet repressive-punitive organs. It highlights the directions of organizational development of Polish underground structures in territories under Stalinist totalitarian rule in Eastern Galicia and Western Volhynia, where ethnic Poles constituted a significant portion of the population.

The methodology of this research is based on the application of general philosophical and scientific methods, as well as historical research approaches. These are grounded in the principles of scientific rigor, objectivity, systematization, and a comprehensive interdisciplinary analysis of the Polish armed underground in the former South-Eastern voivodeships of the Polish state. These territories, with a substantial Polish ethnic presence, were occupied by the Ukrainian Front of the Red Army in September 1939 with the support of Soviet totalitarian repressive structures.

The article highlights the initial stage of the emergence and development of the Polish armed underground during the undeclared Soviet-Polish war of September 1939 and the first post-war months before the establishment of total control of the Stalinist regime in the newly formed western regions of the Ukrainian SSR.

Key words: Western Ukraine, armed resistance, NKVD, Polish underground, Soviet-Polish war of 1939.

Олександра СТАСЮК
*доктор історичних наук,
старший науковий співробітник відділу новітньої історії
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2957-0432>
e-mail: ol_stasuk@ukr.net*

ЖІНКИ В ОРГАНАХ РАДЯНСЬКОГО НАРОДОВЛАДДЯ (НА ПРИКЛАДІ УРСР 1940–1980-х РОКІВ)

Простежено здобуття українськими жінками політичних прав в історичній ретроспективі, відзначено складність і дискретність процесу. Наголошено, що першими виборчі права одержали українські жінки в межах Російської імперії (1917), але не змогли ними скористатися вповні через більшовицький переворот, який повернув країну до старої диктаторської системи правління.

Зазначено, що західноукраїнські жінки в умовах міжвоєнної Польщі зуміли стати активними учасницями процесу, виборовши представництво в польському сеймі й сенаті під час двох виборчих каденцій 1928 р. і 1930 р. Констатовано, що хоча і йдеться лише про трьох представниць жіночої статі (О. Левчанівську, М. Рудницьку та О. Кіселевську), проте це був справді дієвий і найяскравіший приклад участі українських жінок у представницьких органах влади за умов відносно демократичної системи.

Висвітлено роль українських жінок у представницьких органах влади УРСР повоєнного періоду. Проаналізовано обов'язки жінок-депутаток та їхнє становище в суспільстві. На основі матеріалів державних архівів і наративних джерел показано реальне становище жінок-депутаток та неможливість реалізації ними депутатських повноважень в умовах командно-адміністративної системи та жорсткого партійного диктату.

Наголошено, що, попри голосні заяви радянського керівництва про активну участь жінок у суспільно-політичному житті країни, радянське жіноче представництво у владі значно поступалося чоловічому і сягало лише 30–35 %. Однак зауважено, що якщо брати до уваги, що впродовж усієї історії людства не існувало прикладу паритетного гендерного урядування, і ситуацію в інших державах, де жінки взагалі не мали виборчих прав, то радянська статистика справді вражає. Наведено статистичні дані, що стосуються кількості жінок у представницьких структурах і виконавчих комітетах рад різних рівнів. Вказано чинники, які сприяли або перешкождали залученню жінок у владу: формалізований підхід до ролі жінок у радянському суспільстві, партійні квоти, їх надмірна завантаженість на виробництві й сімейними проблемами, охопно з материнством, гендерні стереотипи. Підкреслено фіктивний або напівфіктивний статус жінки-депутата, дієздатність якої обмежувалася «особливостями» радянської виборчої системи та представницької гілки влади загалом.

Наголошено на актуальності залучення жінок у владу в сучасній Україні з метою оптимізації державних рішень і побудови справді демократичного суспільства.

Ключові слова: Українська РСР, повоєнний період, представницькі органи влади, жінки-депутатки.

Дослідження гендерних проблем в Україні останнім часом набирають обертів. З'явилося чимало праць, які висвітлюють права і становище жінок у різні історичні періоди (Черчович, 2013; Смольницька, 2011; Вороніна, 2019; Вронська, 2013), роль жінок у політиці (Богачевська-Хомяк, 1995; Тишко, 2019), економіці, науці й культурній сферах держави (Кісь, 2017). Величезний інтерес становлять праці, у яких представлено участь жіноцтва у Другій світовій війні (Стяжкіна, 2019), національно-визвольній боротьбі українського народу 1940–1950-х років (Гавришко, 2016), дисидентському русі (Добосhevська, 2021), їх перебування у радянських виправно-трудових таборах як політичних в'язнів (Кісь, 2020) тощо. Водночас, попри розмаїття досліджуваних проблем, досі є прогалини в з'ясуванні місця жінки в тоталітарному радянському минулому України. Як стверджує львівська дослідниця Оксана Кісь: «Жіночий досвід доби сталінізму досі практично не був у фокусі уваги дослідників, хоча масові політичні репресії – питома риса сталінізму – мали величезний вплив на повсякдення життя сотень тисяч українок» (Кісь, 2020, с. 13). Зокрема, до сьогодні бракує праць, які би висвітлювали сімейне становище радянських жінок, їхню роль на виробництві та в політиці, можливості творчої самореалізації тощо. Залишаються також нез'ясованими реальні й номінальні ролі радянських жінок-депутаток, які потрапляли у владу відповідно до партійних квот і переважно виконували функції «гвинтика» в добре налагодженому управлінському механізмі тоталітарної держави, зазнаючи подвійного утиску: як особистості і як жінки.

Актуальність дослідження зумовлена недостатнім рівнем вирішення гендерних проблем у сучасній Україні. Передовсім це пов'язано зі сімейними обов'язками, які перекладаються на жінок відповідно до т. зв. суспільного гендерного договору. А також тим соціальним вибором, який робить суспільство на користь необхідності підтримувати чоловіка в його кар'єрних просуваннях. Як наслідок, українські жінки постійно стикаються з дискримінацією у професійному і повсякденному житті. Для сучасних жінок усе ще проблема одержати керівну посаду, а заробляють вони в середньому на 30 % менше від чоловіків. Абсолютно недостатньо жіночих обличчя в українській політиці, адже в поточному скликанні парламенту жінки становлять лише 12 %, хоча вже зараз європейський рівень – понад 40 %, світовий – понад 25 %. Дослідження запропонованої теми може допомогти з усвідомленням сучасних жіночих реалій в Україні, висвітлити причини наявних проблем, і довести, що недовикористання жіночого потенціалу гальмує успішний розвиток країни.

Мета дослідження – окреслити роль і місце жінки-депутата в системі представницької влади УРСР та її виконавчих структур упродовж 1940–1980-х років; порівняти пропагований державою образ і реальне становище депутаток; висвітлити проблеми, з якими стикалися жінки-депутатки під час виконання службових обов'язків та в сімейному житті.

Шлях українських жінок до влади був складним та розвивався специфічно, що пов'язано з непростим історичним розвитком українських земель, розділених кордонами чужих держав, і тривкими гендерними стереотипами. Українки в царській Росії, як і все жіноче населення імперії, довгий час були віднесені до категорії політично неправоздатних громадян та могли користувалися лише обмеженим виборчим пра-

вом, яке залежало передовсім від майнового чи шлюбного стану претенденток. До того ж брати участь у виборах вони могли тільки через уповноважених осіб чоловічої статі (чоловіка або сина), що ще раз підтверджувало упослідженість становища жінки за царату. Відповідно скористатися виборчим правом могла дуже обмежена кількість осіб жіночої статі.

Загальним виборчим правом українські жінки змогли скористатися лише під час Першої світової війни, яка «стала вікном можливостей для українок у Російській імперії, на відміну від Австро-Угорщини, де більше звертали уваги на сексистські сентименти» (Вороніна, 2017). Уперше політичні права жіноцтва Російської імперії, зокрема й українки, отримало відповідно до постанови Тимчасового уряду, який змушений був відреагувати на вимоги Всеросійського союзу рівноправності жінок, учасниці якого під проводом феміністки Віри Фігнер 19 березня 1917 р. організували в Петербурзі багатотисячний жіночий мітинг. Унаслідок їхніх ультимативних заяв Державна дума надала жінкам політичні права, затвердивши поправку до виборчого закону: «Без різниці статі». А на Харківщині українські жінки того ж дня вже змогли скористатися виборчими правами, адже гласні Харківської міської думи ще 1 (15) березня 1917 р. на таємній нараді надали жінкам активне й пасивне право участі в перевиборах до міської думи. Тож 19 березня (1 квітня) до Харківської міської думи від Товариства взаємодопомоги працюючих жінок було обрано трьох представниць жіночої статі: Олену Десятovu, А. Чаплигіну (ім'я не встановлено) і М. Філіпову (ім'я не встановлено) (Вороніна, 2019).

Під час державотворчих процесів 1917–1922 рр. ідеї гендерної рівності на території Великої України одержали подальший розвиток. Жінки брали активну участь у підготовці Всеукраїнського національного конгресу у квітні 1917 р., який мав обрати перший парламент Української Народної Республіки (УНР) – Українську Центральну Раду (УЦР). Серед його делегатів шанованою учасницею була письменниця та діячка жіночого руху Людмила Старицька-Черняхівська, а письменницю Марію Грінченко (Загірну) на третій день роботи конгресу обрано до Президії зборів. Незважаючи на те, що законодавчо загальне виборче право, яке давало жінкам можливість обирати та бути обраними на рівні з чоловіками, Конституція УНР запровадила аж за рік, 19 квітня 1918 р., до складу УЦР – першого Всеукраїнського парламенту – було обрано 11 жінок, а згодом їхня кількість збільшилася до 21 (Оніщенко, 2016, с. 82). До Малої Ради – виконавчого органу УЦР – увійшли: Валерія О'Коннор-Вілінська, Зінаїда Мірна і Людмила Старицька-Черняхівська.

Проте конституційна гендерна рівність не робила жінок насправді рівними в політичних правах із чоловіками, адже багатьом із них бракувало освіти й досвіду громадсько-політичної діяльності, що виштовхувало їх на периферію подій. Не останню роль у маргіналізації жінок в українському політичному житті відігравали гендерні стереотипи, відповідно до яких домінантну роль у суспільстві відводили чоловікам. Зокрема, право ухвалювати найважливіші політичні рішення чоловіки надалі залишали за собою. Серед виступантів і дискусантів на Всеукраїнському національному конгресі не було жодної жінки. Як і немає жодного жіночого підпису під ухваленими тоді документами.

Процес підготовки виборів до Українських установчих зборів (УУЗ), що мали відбутися в січні 1918 р., виявився ще більше несправедливим щодо жіноцтва. Головна комісія у справах виборів до УУЗ складалася винятково з чоловіків, а серед кандидатів

у депутати жінок було обмаль. Зокрема, серед делегатів від Катеринославської, Київської, Полтавської і Волинської округ була лише одна жінка (Українські Установчі Збори), незважаючи на те, що активне й пасивне право участі у виборах мали особи обох статей. Проте це був справді демократичний досвід державотворення, до якого вперше залучено українське жіноцтво. Тож твердження більшовиків, що лише радянська влада надала українським жінкам рівні з чоловіками права, не відповідає дійсності. Тим більше, що до появи т. зв. Сталінської Конституції (1936) багато жінок у СРСР були позбавлені виборчих прав, з огляду на наявність у текстах Конституції СРСР 1918 р. і 1924 р. численних виборчих цензів, метою яких було надати право голосу лише прихильникам більшовицької партії. Відповідно, до виборчих урн не допускали жінок інтелігентних професій (окрім трудової інтелігенції) та осіб, які жили на нетрудові прибутки або використовували найману працю (колишніх землевласниць і власниць будинків, магазинів, фабрик, пекарень тощо). Багато жінок, зрештою як і представників чоловічої статі, були позбавлені виборчих прав через формалізований підхід до визначення категорії «позбавленців» та типові зловживання на місцях.

Загальним виборчим правом радянських жінок наділила лише т. зв. Сталінська Конституція, яка оголосила про виборчі права для всіх громадян СРСР, незалежно від расової та національної належності, статі чи віросповідання, освітнього рівня, соціального походження чи колишньої діяльності (Конституція). Партійні квоти забезпечували відносно сталу кількість представниць жіночої статі у владі, проте за домінантного в радянському суспільстві становища Всеросійської комуністичної партії (більшовиків) (ВКП(б)) (пізніше – Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС)), виборчі права громадян країни Рад, зокрема й жінок, перетворилися на фікцію, адже процес відбору кандидатів у владу надовго став прерогативою партійних і радянських владних структур.

Західноукраїнське жіноцтво вперше отримало політичні права внаслідок реформи 1907 р., яка наділяла загальним виборчим правом усіх чоловіків Австро-Угорської імперії від 24-х років, а жінки могли брати участь у виборах за умови відповідного майнового, шлюбного й освітнього стану. Загальним виборчим правом західноукраїнські жінки могли скористатися лише відповідно до Конституції Західноукраїнської Народної Республіки. Зокрема, Прокламація Української Національної Ради від 19 жовтня 1918 р. передбачала реалізацію влади на основі «загального, рівного, тайного і безпосереднього права голосування з пропорціональним заступництвом» (Прокламація, 1918). Однак свій перший виборчий досвід жінки цього регіону здобули значно пізніше (у межах Другої Речі Посполитої), адже через події на фронтах вибори до установчих зборів новоутвореної республіки так і не відбулися.

Незважаючи на упосліджений статус українців у складі Другої Речі Посполитої, усі її громадяни, зокрема і представники національних меншин, отримали виборчі права відповідно до т. зв. Березневої Конституції 1921 р., яка декларувала демократичні стандарти. Відповідно, західноукраїнські жінки мали бути залучені до виборчих процесів нарівні з чоловіками. Однак під час виборів до польського сейму 1922 р. українці Східної Галичини масово бойкотували вибори, намагаючись у такий спосіб перешкодити легалізації польської влади у Східній Галичині, статус якої на той момент ще не був унормованим. Відтак українське представництво у вищому законодавчому органі Польщі здебільша було сформоване із представників Волині й Української хліборобської партії, члени якої брали участь у виборах попри оголошений бойкот, і

складалося винятково з чоловіків. Саме в цей час до сенату Другої Речі Посполитої було обрано українку з Волині Олену Левчанівську – членкиню Українського парламентського клубу, співзасновницю Міжнародної жіночої ліги за мир і свободу, яка активно боронила права українського населення, виступала в обороні простого люду, відстоювала права жінок, виступаючи на численних міжнародних форумах у Франції, Чехословаччині, Швейцарії (Розстріляна НКВС).

Процес інтеграції українських жінок у політику в Галичині затягувався через адміністративні шикани польської влади, непорозуміння в середовищі українського політикуму й «успадковані від попередньої епохи упередження і стереотипи» (Дядюк, 2017, с. 203). Проте частина жінок усе ж зуміла стати активним учасником виборчого процесу і навіть вибороти представництво в польському сеймі та сенаті впродовж двох виборчих каденцій 1928 р. і 1930 р. Послами до цих органів влади стали представниці Союзу українок Мілена Рудницька й Ольга Кісилевська, які вписали яскраву сторінку в роботу Української парламентської репрезентації, адже інколи відстоювали національні права українців значно послідовніше, ніж колеги-чоловіки. Проте, якщо взяти до уваги, що впродовж 1919–1939 рр. у польському парламенті працювало 50 жінок, із яких лише 2 – українки, то ситуація виглядає не надто оптимістично.

Отже, після Другої світової війни в межах УРСР опинилися жінки з різним громадсько-політичним та електоральним досвідом. Східноукраїнське жіноцтво внаслідок тривалої ідеологічної обробки та пережитих репресій змиралося зі своєю формальною роллю у виборчих ритуалах і фіктивним представництвом у владі та слухняно виконувало роль статистів у виборчому процесі, не виявляючи жодної політичної активності. Натомість мешканки Західної України навіть на рівні села виявляли високу політичну та громадянську активність, що робило їх свідомими симпатиками й учасниками антирадянського руху Опору. Неповних 2-х років присутності радянської влади на західноукраїнських землях під час першого етапу їхньої радянзації (1939–1941) виявилось недостатньо, щоб насадити мешканцям регіону радянську ментальність, тому під час перших повоєнних виборів до Верховних Рад СРСР і УРСР (1946–1947) західноукраїнські жінки нарівні з чоловіками підтримали бойкот виборів, який ініціювали учасники націоналістичного підпілля з метою делегітимізації радянської присутності в регіоні. Вони масово відмовлялися брати участь у передвиборчих заходах, виконувати обов'язки членів виборчих комісій і балотуватися у владу, а в день виборів уникали голосування (Стасюк, 2018а, 77–81). Жіночі антиурядові виступи (як одиничні, так і масові) переважали чоловічі кількісно та за емоційною напругою. Жінки зчиняли лемент на мітингах і передвиборчих зборах, вимагаючи наповнити магазини товарами, припинити незаконні репресії, повернути заарештованих чоловіків та виселенців зі Сибіру. У радянській партійній звітності й документах націоналістичного підпілля наведено чимало фактів, коли жінки розганяли виборчі комісії, нищили виборчу документацію, били представників влади тощо, зупиняючи виборчий процес на невизначений час (ГДА СБУ-2, арк. 15, 109–130; ГДА СБУ-3, арк. 149 та ін.). Лише на початку 1950-х років радянській владі вдалося приборкати публічні антирадянські настрої мешканців регіону та завершити основні процеси його радянзації.

Радянська система «народного представництва» лише зовні виглядала демократично, а де-факто нівелювала принцип розподілу влади, зосереджуючи її в руках партійного апарату. Ради як найвищого, так і місцевого рівнів були покликані імітувати

демократичні інституції в державі й не виконували належних функцій. Діяльність депутатів у цій системі влади жорстко контролювали партійні органи та виконавчі структури вищого рівня, відводячи «народним обранцям» доволі специфічну роль у суспільстві (Стасюк, 2018b, с. 227–235). Статус депутата в радянські часи не знайшов чіткого конституційного окреслення, а самі вони так і не змогли стати ефективним інструментом народовладдя. За таких обставин виконання депутатами своїх безпосередніх обов'язків було утрудненим, тим більше, коли йшлося про депутатів-жінок, адже їхні можливості у владі обмежувалися не лише специфікою політичної системи СРСР, а й гендерними стереотипами.

Згідно з радянською виборчою парадигмою, жінки мали бути масово представлені у владі. Зокрема, у найвищих представницьких структурах – не менше 30–35 %, а на місцевому рівні – 40–45 %. Стабільна кількість жінок у владі повинна була відображати гендерну політику держави, в основі якої були рівні права чоловіків і жінок, проте ніколи не була застосована на практиці, хоча кількість представниць слабкої статі із владними повноваженнями в радянському суспільстві постійно зростала. Зокрема, серед депутатів Верховної Ради УРСР I скликання була 81 жінка (26,6 %) (Гончаренко, 2007, с. 104–105), II скликання – 112 (26,99 %) (ЦДАВО-1, арк. 10), а в останньому складі депутатів XI скликання (1985–1990) – 234 (36 %). Проте головою Верховної Ради за всю історію УРСР була лише одна жінка – Валентина Шевченко (1985–1990).

На нижчих рівнях представницької влади кількість жінок серед депутатів варіювалася не лише залежно від періодів діяльності місцевих рад, а й їхнього рівня. Найбільше жінок потрапляло до міських і районних рад у містах, де проживала велика кількість жінок із вищою освітою, а відповідно, громадсько активних. Зокрема, до міських рад II скликання у грудні 1947 р. було обрано 5,853 (36,98 %) жінок, а до районних у містах – 3,939 (37,12 %) (ЦДАВО-1, арк. 10 зв.–11). Тоді ж досить багато жінок потрапило до сільських і селищних рад (74,149 (31,96 %) та 3,703 (34 %) відповідно), адже повоєнне суспільство було переважно жіночим. Водночас депутатами обласних та окружних рад стали лише 680 (27,44 %) і 168 (26,92 %) жінок, що можна пояснити вищим рівнем відповідальності депутатів цих рад, яку чоловіки традиційно воліли брати на себе. До того ж пріоритетом для комуністів у процесі формування владних структур була ідеологічна відданість кандидатів, а не гендерні показники. Тому, коли йшлося про те, щоби просунути у владу потрібну людину, це робили переважно в ущерб жінок. Так, секретар Тернопільського міському Комуністичної партії (більшовиків) України Світлана Кірілова під час затвердження списків кандидатів у депутати міської ради III скликання у квітні 1950 р. рекомендувала зменшити кількість жінок із 35 % до 34 % (ДАТО-2, арк. 1–2), як і голова Золочівського виконкому районної ради депутатів трудящих І. Луцюк (ім'я не встановлено) напередодні виборів до місцевих рад 1966 р. наполягав на зменшенні кількості жінок у складі Золочівської районної ради (ДАЛО-4, арк. 19). Відтак «чергові звіти знову і знову показували явну диспропорцію чоловіків і жінок у такій сфері, як управлінська діяльність» (Смольницька, 2011, с. 168).

Жінки-депутатки, незалежно від їхнього фаху та рівня освіти, значно частіше зазнавали критики чи зневажливого ставлення від виборців, що радше було реакцією людей на антидемократичність виборчої системи, а не на особисті якості особи. Зокрема, на Київщині напередодні виборів до Верховної Ради СРСР II скликання виборці різко розкритикували двох кандидаток у депутати: наукового співробітника

Всесоюзного науково-дослідного інституту цукрових буряків (тепер – Інститут біоенергетичних культур і цукрових буряків) Марину Василівну Гнатенко та токаря заводу імені 1 Травня м. Біла Церква Ганну Яківну Терещенко: «Знайшли кандидатів Гнатенко і Терещенко – ні розуму, ні освіти» (ГДА СБУ-1, арк. 253). На упередженість критики вказує наявність принаймні в однієї з кандидаток вищої освіти. Тож, імовірно, критикани перебували під впливом сталих гендерних стереотипів, які широко побутували в радянському суспільстві: «... переважно побутовий контекст діяльності жінки, погляд на неї передусім як на сексуальний об'єкт, її вторинність порівняно з чоловіком в інтелектуальному, культурному й суспільному плані» (Сремєєва, 2021).

У західноукраїнських областях результати виборів до представницьких органів влади за гендерними показниками дещо відрізнялися від загальноноєвропейських. Зважаючи на традиційну патріархальність тутешнього суспільства, під час виборів 1946–1947 рр. і 1950–1953 рр. до представницьких органів західноукраїнських областей потрапило значно менше жінок, ніж в інших регіонах УРСР. Так, від західних областей до обласних рад 3-ї каденції (23 лютого 1953 р.) було обрано 157 (27,3 %) жінок, а від решти областей УРСР – 659 (32 %). Зокрема, у Ворошиловградській обл. – 39 жінок, Одеській – 32, Полтавській – 42, Харківській – 46, тоді як у Волинській – 23, Львівській – 24, Тернопільській – 20, Чернівецькій – 19 (ЦДАВО-4, арк. 10). Ситуація вирівнюлася лише на початку 1960-х років. Наприклад, до Львівської обласної ради VIII скликання 5 березня 1961 р. із 220 депутатів було обрано 79 (39,5 %) представниць прекрасної статі. Проте кількість жінок у владі ніколи не сягала 50 %, і це ще раз підтверджує, що «радянська партійна номенклатура мала яскраво виражену патріархальну сутність» (Пагіря, 2012).

Формування членів виконавчих комітетів Рад депутатів трудящих також відбувалося за принципом гендерної нерівності, до того ж тут дискримінація жінок була ще вищою. Зокрема, на 1 січня 1947 р. в УРСР серед членів облвиконкомів 25 тодішніх областей нараховувалася 281 особа, з них лише 11 жінок (4 %) (ЦДАВО-2, арк. 2). Посади голів облвиконкомів, заступників голів і секретарів традиційно відводили лише чоловікам. Лише в Полтавській обл. посаду заступника голови облвиконкому обіймала жінка (ЦДАВО-2, арк. 4). На нижчих рівнях представницької влади ситуація була не кращою. Головами міськвиконкомів працювали 4 жінки (2,3 %), заступниками голів – 9 (7 %), а серед членів виконкомів міських рад районного підпорядкування – 315 (24,2 %) жінок (ЦДАВО-2, арк. 94–97). Найнижчу управлінську ланку також майже винятково обіймали чоловіки. Зокрема, серед голів сільських і селищних рад Тернопільської обл. (939 осіб) було лише 7 (2 %) жінок (ДАТО-1, арк. 16). Чоловіки обіймали керівні посади навіть тоді, коли поступалися жінкам рівнем освіти й фаховості. Так, 1947 р. у складі Великомоштівського виконкому райради Львівської обл. були дві жінки з вищою освітою, проте головами райради та завідувачами відділів були чоловіки, які мали середню і початкову (ДАЛО-1, арк. 105–138). У 1949 р. серед призначенців на голову райрад у Львівській обл. також переважали чоловіки, хоча серед членів райвиконкомів були жінки з вищою та неповною вищою освітою. У Лопатинському, Золочівському, Краковецькому, Бібрському, Заболотцівському й інших районах на Львівщині серед голів сільрад не було жодної жінки і навіть посади секретарів обіймали чоловіки (ДАЛО-1, арк. 105–138).

З часом кількість жінок у виконавчих структурах місцевого рівня дещо збільшувалася, але вагомої цифри не досягла. Так, на 17 грудня 1950 р. серед членів

облвиконкомів УРСР нараховувалося уже 45 жінок (13 %), серед заступників голів облвиконкомів – 12 (13 %), серед секретарів облвиконкомів з'явилася 1 (4 %) (Чернігівська обл.) (ЦДАВО-3, арк. 12, 14–16). Проте ці цифри зайвий раз доводять, що радянські чоловіки, незважаючи на офіційну гендерну рівність, усе ж не хотіли поступатися жінкам владними повноваженнями. За влучним висловом польського дослідника Пйотра Ліпінські, вони охоче ділилися із представницями слабкої статі роботою, але не владою (Ліпінський, 2023).

Керованість процесу відбору жінок у владу підтверджують наративні джерела. Як впливає з низки інтерв'ю з респондентками, що погодилися пригадати свій досвід участі в радянських представницьких структурах, які провела авторка впродовж 2022–2023 рр., більшість жінок-депутаток потрапляли у представницьку владу не з власної волі, а за партійними рознарядками і квотами. Зокрема, Тамара Володимирівна Павлюк, депутатка Суворівської райради м. Одеси (1986–1988), яка під час обрання її депутатом працювала на Одеському цукрорафінадному заводі, згадує: «Це була рознарядка з підприємства, де я працювала після закінчення Київського технологічного інституту харчової промисловості. Була молодим спеціалістом – от мене і висунули» (Інтерв'ю-1). Інша респондентка підтверджує версію призначення у владу «згори»: «В радянські часи була така традиція, що більш-менш активних людей залучали (заставляли, просували) на різні громадські роботи. Я працювала, навчалася заочно в інституті, поступала на юридичний факультет Львівського державного університету, не ухилялася від якихось громадських навантажень. Так видно і відібрали» (Інтерв'ю-2).

Радянські жінки так і не стали повноправними представницями у владі не лише через низькі кількісні характеристики їхнього представництва в радах різних рівнів. Реальна влада у СРСР належала комуністам, а доступ до керівних партійних структур жінкам фактично був закритий. За весь період існування Радянського Союзу лише дві жінки були обрані членами Політбюро ЦК (Центрального комітету) КПРС – найвищого керівного органу партії – Єкатерина Фурцева (Єкатерина Фурцева) і Галина Сємьонова (Галина Семёнова). Газета «Діло» з цього приводу писала: «Треба сказати, що, не дивлячись на такий час поглиблення здобутків революції, жінки в СССР, здобувши собі дійсно чимало прав, замало досягали верхів влади. Здавалось би, що до них повинна належати половина всіх високих посад. Та дуже далеко до цього. Наприклад, рада народних комісарів СССР має аж 49 тек. А проте жінкам належить не 24 теки, а тільки 2 ... В УРСР справи жінок не кращі. На 26 тек РНК УССР жінці припала тільки одна – тека наркома соціального забезпечення. Вона належить Євдокії Легур, колгоспниці з Київщини. Заступницею Голови ВР УРСР є Поліна Радченкова, депутатка від ніженської виборчої округи, вчителька ... Щодо парламентської праці депутаток-жінок, то до цього часу вони нічим себе не виявили, були скоріше потрібними манікінами» (Гл. Л., 1939).

Низьку активність жінок під час сесійних засідань Верховних Рад СРСР і УРСР, а також місцевих рад підтверджують дані статистики: серед усіх виступів на сесіях ВР СРСР упродовж 1966–1973 рр. виступи жінок становили тільки 10,5 %. Відсоток виступів із питань освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення втричі вищий – 31 %, а з питань державного планування, міжнародних відносин і фінансів жінки не виступали ніколи (Тишко, 2019). На місцевому рівні спостерігалася аналогічна ситуація, про що свідчать документи обласних державних архівів. Зокрема, на сесіях

Львівської обласної ради впродовж 1947–1954 рр. голос серед 10–15 виступантів брали лише 1–2 жінки (ЦДАВО-2, арк. 2–6). Одарка Зеленко, депутатка Великобичківської селищної ради та Рахівської районної ради Закарпатської обл. у 1985–1990 рр., згадує: «Жінок було небагато, вони були неактивні. Вважаю, що на це впливали тогочасні квоти. Мало хто з жінок-депутатів знали проблеми свого села, не цікавилися громадським життям, були інертні» (Інтерв'ю-3). Низьку активність жінок-депутаток підтверджує і Ніна Астахова (Виговська), депутат Житомирської міської ради в 1970–1980-х роках: «Чоловіків було в раді більше і виступали в основному чоловіки. А жінки були присутніми на сесіях і в комісіях працювали – освітянській, охорони здоров'я» (Інтерв'ю-4).

Проте навіть найактивніші жінки-депутатки не мали можливості реалізовувати свої повноваження вповні, адже їхні запити до представників влади, сформульовані на основі наказів виборців, часто ігнорували. Зокрема, одна з депутаток Львівської обласної ради Єлизавета Петрівна Конобаєва, доповідаючи на IV сесії облради 14 вересня 1953 р. про недостатню кількість дитячих садків у Львові, наголосила на безуспішних спробах порушити цю проблему перед членами облвиконкому: «Матері звертаються до мене як до депутата з проханням влаштувати дітей. Але, на жаль, і від нас, депутатів, відпекуються, і неможливо допомогти матері влаштувати дитину» (ДАЛО-3, арк. 61).

Через усвідомлення своєї неспроможності та недієздатності в статусі депутата більшість моїх респонденток згадують про свою депутатську діяльність неохоче, адже вони не були активними учасницями процесу. У їхніх спогадах переважають фрази на кшталт: «пам'ятаю виключно присутність на сесіях, не пам'ятаю навіть роботу в комісіях», «здавалося, що щось відбувається, на що ти не маєш жодного впливу», «ми чітко розуміли, що це чиста бутафорія, яку треба відбутися, тому що такий порядок» тощо. Цікаво, що жінки-депутатки чітко усвідомлювали подвійні стандарти радянської влади, проте не вважали за потрібне про це говорити, адже в Радянському Союзі всі жили в умовах паралельної реальності. Зокрема, депутатка Шевченківської райради м. Львова (1988–1990) Ірина Мацепура на запитання, чи висловлювали виборці антирадянські погляди, відповіла: «... були люди, які казали, що ця влада вже стомила, жити тяжко, в капіталізмі все краще і т. д., але це швидше був побутовий рівень, ніж антирадянські висловлювання. Як реагувала? Та нормально, наче всі так думали. Шевченківський район у Львові – це промисловий район. Ми розуміли, що французи краще шиють, ніж наші 5 фабрик, а німці і югослави роблять краще взуття, ніж львівський “Прогрес”. А про політичний устрій Заходу ми лиш знали, що там багатопартійна система, а от що воно таке – не розуміли. “Залізна завіса” свою справу зробила» (Інтерв'ю-2).

Чи не єдиною жінкою-депутатом в УРСР, яка наважилася виступити із критикою управлінських рішень, виявилася західноукраїнська письменниця Дарія Полотнюк (Ірина Вільде). 10 березня 1949 р. вона написала листа Йосифові Сталіну (Йосиф Сталин), у якому вимагала зупинити русифікацію України (Вільде, 1949), наголосивши, що, утискаючи українську мову, влада порушує принципи ленінської національної політики. Водночас вона подавала петиції в різні інстанції з вимогою звільнити репресованих повстанців і членів їхніх сімей, домагалася правдивого висвітлення української історії у школах. До сьогодні залишається загадкою, чому вона не була репресована сталінським режимом. Імовірно, її рятувало знайомство з багатьма

впливовими людьми в державі, письменницький статус і харизма, а в останні роки – перебування у психіатричній лікарні, адже тривала публічна та внутрішня опозиція до влади позначилася на її психічному здоров'ї.

Натомість жінки, які мали реальну владу, невтомно реалізовували лінію партії. Мова передовсім про Валентину Шевченко – голову Президії Верховної Ради УРСР, депутатку Верховної Ради УРСР і СРСР, членкиню ЦК КПРС, яка ввійшла в історію як одна з найреакційніших керівників Радянської України. На її совісті замовчування інформації про Чорнобильську трагедію, підписання Постанови про відмову в помилуванні воюючої Української повстанської армії Івана Гончарука, якого розстріляли 1989 р., паплюження української національної символіки на засіданнях Верховної Ради УРСР та ін.

Загалом, можна висувати, що комуністи не провадили виваженої гендерної політики, а залучення певної кількості жінок у владу було викликане бажанням надати процесу демократичності й максимально використати управлінський потенціал населення. Призначаючи жінок на певні посади, партійці передовсім брали до уваги їхню здатність виконувати управлінські обов'язки, а не гендерну належність (Немов, 2011, с. 246–262). Хоч далеко не всі жінки, на яких, згідно з радянською гендерною парадигмою, покладалися обов'язки матері, домогосподарки, працівниці на виробництві чи в сільському господарстві, прагнули брати на себе ще й управлінські функції. Водночас посягати на традиційно чоловічу управлінську сферу наважувалася далеко не кожна жінка через наявні в суспільстві гендерні стереотипи, які радянська влада так і не змогла подолати. Зрештою, цього можна було очікувати від влади, яка більше керувалася політичним престижем держави, ніж гармонійним розвитком суспільства та його добробутом. На жаль, у сучасній Україні продовжують побутувати чимало радянських гендерних практик. У багатьох чоловіків присутність представниць прекрасної статі в політиці викликає легке роздратування або ж поблажливе ставлення. І це в час, коли жінки давно довели свою здатність не гірше за чоловіків виконувати технічно-бюрократичні функції державних службовців, приймати виважені рішення діяти фахово й рішуче. Масове залучення жінок у політику кардинально впливатиме на зміст і стиль прийняття державних рішень, а відтак допоможе побудувати здорове демократичне суспільство, де будуть повністю реалізовані права людини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Богачевська-Хомяк, М. (2018). *Білим по білому: жінки у громадському житті України 1884–1939 рр.* Львів.

Вороніна, М. (2017). Від «рівноправки» до «радянської жінки». Хто в Україні вперше надав жінці право голосу? <https://povaha.org.ua/vid-rivnopravky-do-radyanskoji-zhinky-hto-v-ukrajini-vpershe-nadav-zhintsi-pravo-holosu/>

Вороніна, М. (2019). Тисячолітній шлях до виборчого права: які владні повноваження мали жінки в Україні з Х по XX сторіччя? *Гендер в деталях*. <https://genderindetail.org.ua/season-topic/polityka/tisyacholitniy-shlyah-do-viborchogo-prava-yaki-vladni-povnovazhennya-mali-zhinki-v-ukraini-z-h-po-hh-storichchya-134905.html>

Вронська, Т. (2013). *Упокорення страхом. Сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади, 1917–1953 рр.* Київ: Темпора.

Гавришко, М. (2016). Чоловіки, жінки і насильство в ОУН і УПА у 1940–1950-х роках. *Український історичний журнал*, 4, 89–107.

ГДА СБУ-1: Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф. 6, оп. 7, спр. 4, т. 3.

ГДА СБУ-2: ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 38.

ГДА СБУ-3: ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 39.

Гл. Л. (1939, 1 серпня). Державні діячки в ССРСР («Не всі куховарки стають дипломатами»). *Діло*, 172.

Гончаренко, В. (2007). Організація та діяльність Верховної Ради УРСР за Конституцією Української РСР 1937 р. *Вісник академії правових наук України*, 4. Київ, 104–105.

ДАЛО-1: Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.), ф. Р-221, оп. 2, спр. 2545.

ДАЛО-2: Держархів Львівської обл., ф. Р-221, оп. 2, спр. 2558.

ДАЛО-3: Держархів Львівської обл., ф. Р-221, оп. 2, спр. 2791.

ДАЛО-4: Держархів Львівської обл., ф. Р-221, оп. 2, спр. 5538.

ДАТО-1: Державний архів Тернопільської області (Держархів Тернопільської обл.), ф. 1, оп. 1, спр. 944.

ДАТО-2: Держархів Тернопільської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 1888.

Добошевська, А. (2021). Участь жінок у дисидентському русі 60–80-х років в Україні. *Слухати, чути, розуміти: усна історія України ХХ–ХХІ століть*. Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», 235–254.

Дядюк, М. (2017). Змагання за представницьку рівність: політична діяльність жінок у міжвоєнній Галичині. В О. Кісь (ред.), *Українські жінки у горнилі модернізації*. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 203.

Єремєєва, К. (2021). *Трудівниця, жертва, споживачка: жіночі образи в радянській сатурі*. <https://ua.boell.org/uk/2021/10/22/trudivnytsya-zhertva-spozhyvachka-zhinochi-obrazy-v-radyanskiy-satyr>

Інтерв'ю-1: Інтерв'ю з Тамарою Володимирівною Павлюк, 1962 р. н., записане у м. Одеса 22 вересня 2021 р. *Архів автора*.

Інтерв'ю-2: Інтерв'ю з Іриною Олександрівною Мацепурою, 1968 р. н., записане у м. Львів 17 липня 2022 р. *Архів автора*.

Інтерв'ю-3: Інтерв'ю з Одаркою Дмитрівною Зеленко, 1952 р. н., записане у м. Івано-Франківську 3 вересня 2022 р. *Архів автора*.

Інтерв'ю-4: Інтерв'ю з Ніною Миколаївною Астаховою (Виговською), 1945 р. н., записане у м. Житомир 15 жовтня 2021 р. *Архів автора*.

Ірина Вільде – лист Сталіну. (2010). <https://tin-tina.livejournal.com/116000.html>

Кісь, О. (2008). *Жінка в традиційній українській культурі: друга половина ХІХ – початок ХХ ст.* Львів.

Кісь, О. (ред.). (2017). *Українські жінки у горнилі модернізації*. Харків: КСД.

Кісь, О. (2020). *Українки в ГУЛАГУ: вижити значить перемогти*. Львів; Дрогобич: Коло.

Конституція (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик. (1977). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77#Text>

Ліпінський, П. (2023, 12 січня). Політика і каструлі. Права жінок у Польській Народній Республіці. *Нова Польща*. <https://novapolshcha.pl/article/politika-i-kastruli-prava-zhinok-u-polskii-narodnii-respublici/>

Немов, М. (2011). Висування кандидатів до рад депутатів трудящих різного рівня в УРСР як один із методів контролю за українським суспільством (друга половина 1950-х – 1980-х рр.). *Історія України: маловідомі імена, події, факти*, 37, 246–262.

Оніщенко, О. (2016). Жінки в Українській Центральній Раді. *Література та культура Полісся. Серія «Історичні науки»*, 85 (6), 81–90. https://genderindetail.org.ua/netcat_files/67/75/Zh_nki_v_UTsR_stattya.pdf

Пагіря, О. (2012, 8 березня). Гендер по-радянськи: навантаження жінки в СРСР звужувало коло обов'язків чоловіка. *Український тиждень*.

Проклямація Української Національної Ради від 19 жовтня 1918 року. (1918). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0007300-18#Text>

Розстріляна НКВС: Олена Левчанівська, перша українка-сенаторка Польща. (2025, 21 квітня). *Волинські новини*. <https://www.volynnews.com/news/all/rozstriliana-nkvs-olena-levchanivska-persha-ukrayinka-senatorka-polshch/>

Смольницька, М. (2011). Жінка в радянському суспільстві: офіційний образ і реальна практика. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*, 16. Київ, 162–174.

Стасюк, О. (2018а). День виборів до Верховної Ради СРСР 10 лютого 1946 року у західноукраїнських областях УРСР. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць*, 136 (9). Київ, 77–81.

Стасюк, О. (2018b). Статус радянського депутата та його становище в суспільстві. *Взаємодія інституцій суспільства в Україні у другій половині ХІХ–ХХ ст. Західні землі*. Львів, 227–235.

Стяжкіна, О. (2019). *Стигма окупації. Радянські жінки у самобаченні 1940-х років*. Київ: Дух і літера.

Тишко, І. (2019). Жінки в політиці України: 100 років еволюції. *Гендер в деталях*. <https://genderindetail.org.ua/season-topic/polityka/zhinki-v-polititsi-ukraini-100-rokiv-evolyutsii-134913.html>

Українські Установчі Збори. (б. р.). *Вікіпедія*. https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96_%D0%A3%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%87%D1%96_%D0%97%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B8#:

ЦДАВО-1: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 1, оп. 18, спр. 50.

ЦДАВО-2: ЦДАВО України, ф. Р-1, оп. 20, спр. 71.

ЦДАВО-3: ЦДАВО України, ф. Р-1, оп. 20, спр. 214.

ЦДАВО-4: ЦДАВО України, ф. Р-1, оп. 20, спр. 378.

Чертович, І. (2013). Українки у Львові на початку ХХ століття: в світлі щоденних практик. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*, 1 (1). Тернопіль, 13–20.

REFERENCES

Bohachevska-Khomiak, M. (2018). *Bilym po bilomu: zhinky u hromadskomu zhytti Ukrainy 1884–1939 rr.* Lviv (in Ukrainian).

Voronina, M. (2017). *Vid «rivnopravky» do «radianskoi zhinky»*. *Khto v Ukraini vpershe nadav zhintsi pravo holosu?* <https://povaha.org.ua/vid-rivnopravky-do-radyanskoji-zhinky-hto-v-ukrajini-vpershe-nadav-zhintsi-pravo-holosu/> (in Ukrainian).

Voronina, M. (2019). Tysiacholitni shliakh do vyborchoho prava: yaki vladni povnovazhennia maly zhinky v Ukraini z X po XX storichchia? *Hender v detaliakh*. <https://genderindetail.org.ua/season-topic/polityka/tisyacholitniy-shlyah-do-viborchogo-prava-yaki-vladni-povnovazhennya-mali-zhinki-v-ukraini-z-h-po-hh-storichchya-134905.html> (in Ukrainian).

Vronska, T. (2013). *Upokorennia strakhom. Simeine zaruchnytstvo u karalnii praktytsi radianskoi vlady, 1917–1953 rr.* Kyiv: Tempora (in Ukrainian).

Havryshko, M. (2016). Choloviky, zhinky i nasylstvo v OUN i UPA u 1940–1950-kh rokakh. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 89–107 (in Ukrainian).

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU), f. 6, op. 7, spr. 4, t. 3 (in Ukrainian).

HDA SBU, f. 13, spr. 376, t. 38 (in Ukrainian).

HDA SBU, f. 13, spr. 376, t. 39 (in Ukrainian).

Il. L. (1939, Serpen 1). Derzhavni diiachky v SSSR («Ne vsi kukhovarky staiut' dyplomatomy»). *Dilo*, 172 (in Ukrainian).

Honcharenko, V. (2007). Orhanizatsiia ta diialnist Verkhovnoi Rady URSR za Konstytutsiieiu Ukrainskoi RSR 1937 r. *Visnyk akademii pravovykh nauk Ukrainy*, 4. Kyiv, 104–105 (in Ukrainian).

Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti (Derzharkhiv Lvivskoi obl.), f. R-221, op. 2, spr. 2545 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Lvivskoi obl., f. R-221, op. 2, spr. 2558 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Lvivskoi obl., f. R-221, op. 2, spr. 2791 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Lvivskoi obl., f. R-221, op. 2, spr. 5538 (in Ukrainian).

Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti (Derzharkhiv Ternopilskoi obl.), f. 1, op. 1, spr. 944 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Ternopilskoi obl., f. 1, op. 1, spr. 1888 (in Ukrainian).

Doboshevska, A. (2021). Uchast zhinok u dysydentskomu rusi 60–80-kh rokiv v Ukraini. *Slukhaty, chuty, rozumity: usna istoriia Ukrainy XX–XXI stolit.* Kyiv: TOV «ART KNYHA», 235–254 (in Ukrainian).

Diadiuk, M. (2017). Zmahannia za predstavnytsku rivnist: politychna diialnist zhinok u mizhvoienii Halychyni. In O. Kis (Ed.), *Ukrainski zhinky u hornyli modernizatsii.* Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia, 203 (in Ukrainian).

Yeremieieva, K. (2021). *Trudivnytsia, zhertva, spozhyvachka: zhinochi obrazy v radianskii satyri.* <https://ua.boell.org/uk/2021/10/22/trudivnytsya-zhertva-spozhyvachka-zhinochi-obrazy-v-radyanskiy-satyri> (in Ukrainian).

Interviu z Tamaroiu Volodymyrivnoiu Pavliuk, 1962 r. n., zapysane u m. Odesa 22 veresnia 2021 r. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Interviu z Irynoi Oleksandrivnoiu Matsepuroiu, 1968 r. n., zapysane u m. Lviv 17 lypnia 2022 r. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Interviu z Odarkoiu Dmytriivnoiu Zelenko, 1952 r. n., zapysane u m. Ivano-Frankivsku 3 veresnia 2022 r. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Interviu z Ninoiu Mykolaivnoiu Astakhovoiu (Vyhovskoiu), 1945 r. n., zapysane u m. Zhytomyr 15 zhovtnia 2021 r. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).

Iryna Vilde – lyst Stalinu. (2010). <https://tin-tina.livejournal.com/116000.html> (in Ukrainian).

Kis, O. (2008). *Zhinka v tradytsiinii ukrainskii kulturi: druha polovyna XIX–pochatok XX st.* Lviv. (in Ukrainian).

Kis, O. (Ed.). (2017). *Ukrainski zhinky u hornyli modernizatsii.* Kharkiv: KSD (in Ukrainian).

Kis, O. (2020). *Ukrainky v HULAHU: vyzhyty znachyt peremohty.* Lviv; Drohobych: Kolo (in Ukrainian).

Konstytutsiia (Osnovnoi zakon) Soiuzu Sovetskykh Sotsyalystrycheskykh Respublyk. (1977). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77#Text> (in Russian).

Lipinskiy, P. (2023, Sichén 12). Polityka i kastruli. Prava zhynok u Polskii Narodnii Respublitsi. *Nova Polshcha*. <https://novapolshcha.pl/article/polityka-i-kastruli-prava-zhynok-u-polskii-narodnii-respublici/> (in Ukrainian).

Niemov, M. (2011). Vysuvannia kandydativ do rad deputativ trudiashchykh riznoho rinvnia v URSR yak odyn iz metodiv kontroliu za ukrainskym suspilstvom (druha polovyna 1950-kh – 1980-kh rr.). *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty*, 37, 246–262 (in Ukrainian).

Onishchenko, O. (2016). Zhinky v Ukrainskii Tsentralnii Radi. *Literatura ta kultura Polissia. Seriia «Istorychni nauky»*, 85 (6), 81–90. https://genderindetail.org.ua/netcat_files/67/75/Zh_nki_v_UTsR_stattya.pdf (in Ukrainian).

Pahiria, O. (2012, Berezen 8). Hender po-radiansky: navantazhennia zhinky v SRSR zvuzhuvalo kolo oboviazkiv cholovika. *Ukrainskyi tyzhden* (in Ukrainian).

Proklamatsiia Ukrainskoi Natsionalnoi Rady vid 19 zhovtnia 1918 roku. (1918). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0007300-18#Text> (in Ukrainian).

Rozstriliana NKVS: Olena Levchanivska, persha ukrainka-senatorka Polshcha. (2025, Kviten 21). *Volynski novyny*. <https://www.volynnews.com/news/all/rozstriliana-nkvs-olena-levchanivska-persha-ukrayinka-senatorka-polshch/> (in Ukrainian).

Smolnitska, M. (2011). Zhinka v radianskomu suspilstvi: ofitsiinyi obraz i realna praktyka. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*, 16. Kyiv, 162–174 (in Ukrainian).

Stasiuk, O. (2018a). Den vyboriv do Verkhovnoi Rady SRSR 10 liutoho 1946 roku u zakhidnoukrainskykh oblastiakh URSR. *Hileia: naukovyi visnyk: zb. nauk. prats*, 136 (9). Kyiv, 77–81 (in Ukrainian).

Stasiuk, O. (2018b). Status radianskoho deputata ta yoho stanovyshe v suspilstvi. *Vzaiemodiia instytuttsii suspilstva v Ukraini u druhii polovyni XIX–XX st. Zakhidni zemli*. Lviv, 227–235 (in Ukrainian).

Stiazhkina, O. (2019). *Styhma okupatsii. Radianski zhinky u samobachenni 1940-kh rokiv*. Kyiv: Dukh i litera (in Ukrainian).

Tyshko, I. (2019). Zhinky v politytsi Ukrainy: 100 rokiv evoliutsii. *Hender v detaliakh*. <https://genderindetail.org.ua/season-topic/polityka/zhinki-v-polititsi-ukraini-100-rokiv-evolyutsii-134913.html> (in Ukrainian).

Ukrainski Ustanovchi Zbory. (n. d.). *Vikipediia*. https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96_%D0%A3%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%87%D1%96_%D0%97%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B8#: (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vldy ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy), f. 1, op. 18, spr. 50 (in Ukrainian).

TsDAVO Ukrainy, f. R-1, op. 20, spr. 71 (in Ukrainian).

TsDAVO Ukrainy, f. R-1, op. 20, spr. 214 (in Ukrainian).

TsDAVO Ukrainy, f. R-1, op. 20, spr. 378 (in Ukrainian).

Cherchovych, I. (2013). Ukrainky u Lvovi na pochatku XX stolittia: v svitli shchodennykh praktyk. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriia: Istoriia*, 1 (1). Ternopil, 13–20 (in Ukrainian).

Oleksandra STASIUK

Doctor of Historical Sciences

Senior Research Fellow of the Department of Contemporary History

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2957-0432>

e-mail: ol_stasuk@ukr.net

WOMEN IN THE ORGANS OF SOVIET PEOPLE'S POWER (THE CASE OF THE USSR IN THE 1940^s–1980^s YEARS)

The article examines the acquisition of political rights by Ukrainian women in historical retrospect, noting the complexity and discreteness of the process. Ukrainian women were the first to receive the right to vote within the Russian Empire (1917), but were unable to fully use them due to the Bolshevik coup, which returned the country to the old dictatorial system of government.

Western Ukrainian women in interwar Poland managed to become active participants in the process, winning representation in the Polish Sejm and Senate during two electoral cadences in 1928 and 1930. Although there were only two female representatives, M. Rudnytska and O. Kiselevska, their involvement serves as a notable and effective example of Ukrainian women's participation in representative bodies of power within a relatively democratic system.

The paper highlights the role of Ukrainian women in the representative bodies of power of the USSR in the post-war period. The duties of women deputies and their position in society are analysed. Based on the materials of state archives narrative sources the author shows the, the real situation of women deputies and the impossibility of exercising their deputy powers in the conditions of the command and control system and strict party dictates.

The article notes that despite the loud statements of the Soviet leadership about the active participation of women in the socio-political life of the country, Soviet women's representation in government was significantly inferior to men's and reached only 30–35 %. However, if we take into account that throughout human history there has been no example of parity in gender governance, and the situation in other countries where women did not have voting rights at all, the Soviet statistics are truly impressive. The article presents statistics on the number of women in representative structures and executive committees of the Soviets at various levels. The author points out the factors that facilitated or hindered women's involvement in government: a formalized approach to the role of women in Soviet society, party quotas, excessive workload of women at work and family problems, including motherhood, and gender stereotypes. The author emphasizes the fictitious or semi-fictitious status of a woman deputy, whose legal capacity was limited by the «peculiarities» of the Soviet electoral system and the representative branch of government in general.

The author emphasizes the relevance of women's involvement in government in modern Ukraine in order to optimize government decisions and build a truly democratic society.

Key words: Ukrainian SSR, post-war period, representative bodies of power, women deputies.

УДК 027.7(477):930.85:379.85

DOI: <https://doi.org/10.33402/ukr.2025-41-176-185>

Світлана МУРАВСЬКА

доктор історичних наук, доцент

доцент кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини

Національного університету «Львівська політехніка»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4971-7312>

email: svitlana.v.muravska@lpnu.ua

ПОТЕНЦІАЛ УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ БІБЛІОТЕК В УКРАЇНІ ЯК ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ТА ТУРИСТИЧНОГО ЗАЦІКАВЛЕННЯ

Проаналізовано потенціал університетських бібліотек України як об'єктів культурної спадщини та туристичного зацікавлення. Досліджено архітектурну цінність бібліотек, наголошено на їхній ролі у збереженні національної пам'яті й культурній спадщині. Висвітлено значення рідкісних видань і манускриптів, які зберігаються в університетських бібліотеках, як важливих джерел історії науки та культури. Представлено підходи до залучення туристів, зокрема організацію екскурсій бібліотечним простором, що може підвищити інтерес до цих культурних інститутів. Наведено приклади успішних практик, зокрема досвід болгарських бібліотек, які активно розвивають туристичні ініціативи. Також акцентовано на важливості правильного представлення бібліотек як туристичних об'єктів, що може суттєво вплинути на їхнє позиціонування в культурно-туристичній пропозиції.

Досліджено вплив архітектурних, освітніх та естетичних цінностей університетських бібліотек на їхню привабливість для туристів. Зокрема наголошено, що бібліотеки можуть стати не лише місцями для здобуття знань, а й важливими туристичними об'єктами, якщо їх правильно презентувати. Наведено приклади бібліотек, які вже реалізують екскурсійні програми, демонструючи, як архітектурні особливості й історичні колекції можуть залучати відвідувачів. Зокрема, акцентовано на Бібліотеці Національного університету «Львівська політехніка», яка завдяки своєму унікальному інтер'єру та історичному значенню стала популярним місцем для екскурсій.

Крім того, висвітлено необхідність інтеграції бібліотек у туристичні маршрути, що може сприяти не лише популяризації бібліотечних ресурсів, а й розвитку культурного туризму в Україні загалом. Кинута заклики до активізації співпраці між бібліотеками, туристичними агентствами та місцевими громадами для створення спільних програм, які б підвищували обізнаність про культурну спадщину. Не лише відзначено важливість університетських бібліотек у контексті культурного туризму, а й запропоновано конкретні рекомендації для їхнього розвитку як туристичних об'єктів, що може позитивно вплинути на збереження національної пам'яті та культурної ідентичності.

Ключові слова: університет, бібліотека, культурний туризм, екскурсія, культурна спадщина, об'єкт культурної спадщини, потенціал, культурні цінності, національна пам'ять, культурна ідентичність.

Університетські бібліотеки – це окремий сегмент культурної спадщини і водночас окрема підгрупа університетського надбання. В умовній класифікації фонди рідкісних видань та цінних книг університетських бібліотек належать до «парамузейних установ» поряд з університетськими храмами, ботанічними садами, обсерваторіями, дендраріями.

Є низка чинників, які впливають на позиціонування університетських бібліотек як об'єктів культурної спадщини. Передусім варто говорити про їхнє історичне значення, адже багато з них функціують уже століттями і мають багату історію. Наприклад, бібліотеки університетів в Оксфорді та Кембриджі зберігають книги та документи, що мають велике значення для історії науки, культури й освіти. Університетські бібліотеки часто у своїх фондах мають рідкісні та цінні видання, манускрипти, стародруки, карти й інші унікальні матеріали, безцінні для наукових досліджень і збереження культурної спадщини: як книжки, які використовували в навчальному процесі, а зараз вони є джерелом історії науки, так і документи, що відображають інші аспекти функціонування закладу. Будівлі багатьох університетських бібліотек – важливі пам'ятки, зважаючи на їхню архітектурну цінність.

Університетські бібліотеки є центрами наукових досліджень, надаючи доступ до численних ресурсів, важливих для академічної спільноти зокрема і суспільства загалом; організовують культурні заходи, виставки, лекції та конференції, сприяючи так культурному життю університету й суспільства; займаються оцифруванням своїх фондів, що робить культурну спадщину доступною для широкої аудиторії у всьому світі. Це сприяє збереженню матеріалів і їхньої популяризації.

Зважаючи передусім на свої архітектурні, освітні, естетичні цінності, університетські бібліотеки здатні викликати туристичне зацікавлення і в ролі екскурсійних об'єктів, і як місць, де можна одержати туристичну інформацію, хоча цими функціями їхня роль не обмежується.

Про роль бібліотек як просторів, використовуючи потенціал яких можна розвивати культурний туризм, писала низка дослідників. Янг Лі (Yang Li) (Li, 2019) вивчав зміни в діяльності бібліотек Китаю після 2018 р., зокрема їхні зусилля для зацікавлення туристів. Марієла Модева (Mariela Modeva) (Modeva, 2018) аналізувала успішний досвід окремих болгарських бібліотек задля розвитку туризму у країні. Українські дослідниці Любов Дубровіна, Тетяна Новальська і Наталія Бойчук писали про бібліотеки як місця національної пам'яті, що впливає на оцінку останніх як об'єктів спадщини (Дубровіна, 2016, 2017; Новальська, Бойчук, 2024). Хоча у вказаних публікаціях не йшлося конкретно про університетські бібліотеки, однак ці ідеї важливі для розуміння загального контексту. Водночас мені не вдалося знайти досліджень, у фокусі яких були б бібліотеки (тим більше університетські) як об'єкти культурної спадщини та туристичного зацікавлення.

Мета статті – дослідити університетські бібліотеки в Україні як об'єкти культурної спадщини та туристичного зацікавлення.

У роботі використано методи аналізу літератури, контент-аналізу інформації, яку розміщують університети та туристичні фірми. Також активно застосовано метод спостереження, оскільки авторка належить до спільноти професійних екскурсоводів містом і водночас долучена до процесу промоції спадщини Національного університету «Львівська політехніка». Цим вона засвідчує факти, які можуть вплинути на об'єктивність дослідження, однак демонструє прагнення цього уникнути.

Бібліотеки українських закладів вищої освіти (ЗВО) як об'єкти культурної спадщини. Зі зрозумілих причин бібліотеки не тільки постійно розвивалися поряд з університетами, а інколи були їхніми предтечами. Наприклад, славнозвісний Мусейон¹, один із центрів елліністичного світу, охоплював монастирські будівлі, загальну лекційну кімнату, анатомічний кабінет, ботанічний сад і зоопарк, бібліотеку, колекцію картин, скульптур та зліпків для навчання художників, будучи *de facto* одним із перших музеїв при освітньому закладі, оскільки із плином часу з наукового центру він поступово перетворився на прототип сучасного університету (Lourenco, 2005, p. 147).

Тривалий час у розвитку вищої школи бібліотека та музей (або колекції без юридичного статусу) були обов'язковими елементами тріади «університет–бібліотека–музей». Історично так склалося, що саме музей ЗВО був одним з основних місць, де студенти на практиці освоювали теоретичні знання (здобуті нерідко в бібліотеці), просуючись вперед шляхом здобуття професії.

Саме бібліотека університету нерідко ставала місцем, де акумулювалася культурна спадщина закладу, особливо, якщо врахувати, що в історії розвитку вищої школи були періоди, коли фінансування університетського музею було спорадичним. Цікавий приклад Києво-Могилянської академії. Перші дані про її колекцію, яку використовували для навчальних та дослідницьких потреб і яка перебувала у пристосованому для цього приміщенні, фіксують зламом XVIII–XIX ст., і вони стосуються постаті Іринія Фальковського, ректора в 1803–1804 рр. Викладаючи головню алгебру, геометрію та астрономію, він створив чудовий як на тоді природничий кабінет, до якого передав привезені з-за кордону прилади: астролябію, телескоп, барометри, схеми Коперніка тощо (Муравська, 2018, с. 58). Зараз спадщина вченого перебуває в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського в Києві.

Окремої уваги заслуговують колекції Волинської гімназії, що почала діяти 1805 р. (із 1819 р. – ліцей). Гімназія з офіційним статусом найвищого у Волинській губернії навчального закладу була оточена особливою опікою організаторів – князя Адама Чарторийського (Adam Czartoryski) й відомого польського вченого Тадеуша Чацького (Tadeusz Czacki). Останній доклав величезних зусиль до того, щоб підготувати належний ґрунт для організації діяльності цього закладу. У Кременці зібрали одну з найбільших і найбагатших на території тогочасної України бібліотек, для якої Т. Чацький закупив навіть королівську книгозбірню у Варшаві, а також придбав цінні стародруки й рідкісні видання різними мовами. Саме ця бібліотека переїхала до Києва 1834 р. (34 292 примірники) (Кирчів, 2006–2007, с. 426). У 1927 р. бібліотека Імператорського університету св. Володимира, яка мала фонд, що нараховував понад 500 тис. томів, була передана до Всенародної бібліотеки України, а потім стала частиною фондів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Сьогодні ця колекція доступна для дослідників і відвідувачів цієї бібліотеки, яка є одним із найбільших та найважливіших бібліотечних закладів країни.

Подібна історія бібліотеки Ніжинської гімназії. Гімназія заснована 1820 р., згодом реорганізована в ліцей, а з 1875 р. – це Історико-філологічний інститут князя Безбородька. Його окрасою була потужна наукова бібліотека із прекрасною колекцією рукописів і стародруків. Бібліотека Ніжинської гімназії вищих наук зараз зберігається у

¹ Грецьке слово *museion* означало місце для навчальних дебатів і проведення досліджень, засноване на початку III ст. за ініціативою Деметрія Фалерського (Δημήτριος Φαλέρεος).

фондах Наукової бібліотеки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Після закриття гімназії її бібліотечні зібрання були розподілені між різними науковими й освітніми установами. Зокрема, значна частина колекції – передана до Києва і стала частиною фондів Київського університету св. Володимира (тепер – Київський національний університет ім. Т. Шевченка). Пізніше частина цих матеріалів опинилася у Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського. Однак основна частина фондів Ніжинської гімназії зберігається у Ніжинському державному університеті ім. М. Гоголя, що є її правонаступником (Самойленко, Г., Самойленко, О., 2005, с. 43).

Музей рідкісної книги Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя – це єдиний у Чернігівській обл. й унікальний в Україні музей книги, який на професійному рівні комплектує колекції унікальних старовинних видань XVI – початку XX ст., веде роботу з їхнього дослідження, збереження та реставрації. Музей створено 1985 р. з ініціативи тодішнього ректора Ніжинського державного педінституту Федора Арвата та директора бібліотеки Наталії Ленченко на базі унікальних книжкових зібрань університетської бібліотеки – однієї з найдавніших наукових книгозбірень України. Від 1986 р. музей носить ім'я одного з учасників його створення – Григорія Васильківського (Музей рідкісної книги, 2024).

Кожен з університетів у Харкові, Одесі (якщо йдеться про підросійську Україну) чи Львові, Чернівцях (підавстрійська Україна) мав свою бібліотеку. Доля стародруків і рідкісних видань у кожному університеті складалася по-різному. Переважно в університетських бібліотеках є спеціальні колекції таких видань, в окремих випадках частина збірок поповнила фонди відомих регіональних або національних бібліотек (Вернадського в Києві чи Стефаника у Львові).

Звичайно, воєнні лихоліття вплинули на збереження бібліотек. Гостро відчувалася роль конкретних осіб у збереженні університетських скарбів – завдяки їхній подвижницькій праці вдалося врятувати багато унікальних експонатів. За декілька днів до окупації міста гітлерівськими військами завідувач відділу рідкісних книг і рукописів у бібліотеці Харківського державного університету Антоніна Борщ разом зі співробітниками склала найцінніші рукописи, інкунабули та стародруки в залізну скриню та закопала під сходами у книгосховищі. Завдяки такому заходу безпеки вдалося зберегти старовинні альбоми італійських архітекторів і рідкісні видання Миколая Коперніка (Mikołaj Kopernik). Чимало раритетів працівники переховували в себе вдома (Калашнікова, 2009, с. 40–41).

Цінність бібліотек як об'єктів культурної спадщини зафіксовано в Переліку об'єктів, що відповідають статусу національного надбання. Зокрема, у цьому списку є такі позиції:

- Фонд стародрукованих, рідкісних та цінних книжкових зібрань Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича (Київський національний університет ім. Т. Шевченка);
- Фонд стародруків, рідкісних видань та рукописів наукової бібліотеки (Одеський національний університет ім. І. Мечнікова);
- Фонд рукописних, стародрукованих та рідкісних книг наукової бібліотеки (Львівський національний університет ім. І. Франка);
- Фонд рукописів, стародруків, рідкісних видань та фонд «Буковинензія» Наукової бібліотеки (Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича);
- Фонд книжкових пам'яток Центральної наукової бібліотеки (Харківський національний університет ім. В. Каразіна).

Водночас список – тільки верхівка цієї культурної вершини, адже є низка інших колекцій, які перебувають в університетських бібліотеках і мають неабияку історичну, культурну, наукову й освітню цінність. Наприклад, до таких належить колекція стародруків Музею Національного університету «Острозька академія», яку активно популяризує університет через вмілу промоційну й успішну екскурсійну діяльність.

Водночас є низка менш відомих, але також дуже цінних, як-от: виставковий зал стародруків і рідкісних видань Наукової бібліотеки Львівського національного аграрного університету, колекції самвидавної преси кінця 80-х років ХХ ст. та рідкісних літургійних стародруків Українського католицького університету, бібліотека Музею хвороб людини Львівського національного медичного університету ім. Д. Галицького, у якій зберігаються підручники з патологічної анатомії, наукові часописи, монографії від середини ХVIII ст.

Університетські бібліотеки як туристичні місця. Часто в дослідженнях, присвячених культурному туризму, зацентовано увагу на музеях як чинниках, які можуть активізувати його розвиток. Однак бібліотеки також можуть викликати інтерес, якщо будуть належно представлені туристам. Простір бібліотек як об'єктів культурної спадщини неминуче впливає на позиціонування останніх як об'єктів культурно-туристичної пропозиції.

Як символ культури й історії, бібліотечна архітектура тісно пов'язана з національними традиціями та регіональною культурою. Бібліотеки можуть стати туристичними атракціями, оскільки представляють унікальні особливості місцевості. Можна виділити дві умовні групи бібліотечних споруд, що мають привабливий вигляд та архітектурну й естетичну цінність. До першої групи належать бібліотеки найстаріших університетів, нерідко відомі колекціями рідкісних книг і манускриптів. Часто саме ці збірки у згаданих просторах студенти використовували для навчання. Традиційно туристам запропоновано відвідати історичні читальні зали й оглянути експонати. Серед відомих бібліотек, які користуються популярністю, можна виділити: Бодліанська бібліотека (Bodleian Library) Оксфордського університету (Об'єднане Королівство), Бібліотека Джона Райлінса (John Rylands Library) Манчестерського університету (Об'єднане Королівство), Бібліотека Університету Трінті Коледжу (Trinity College Library) (Ірландія), Бібліотека Пекінського університету (Китай) та чимало інших як у Європі, так і в усьому світі. Іноді при бібліотеці може функціювати музей, окраса якого – мистецькі збірки. Сентиментальне ставлення до бібліотечного простору як місця здобуття знань зумовлювало бажання зробити його привабливим. Над цим завданням спільно працювали архітектори, скульптори, художники, що приводило до творення особливих місць, які різні покоління прагнули зберегти, тим самим беззаперечно визнаючи їх як спадщину.

Приклад аналогічних об'єктів, які віддзеркалюють український контекст, – Зала ім. Ю. Захарієвича, колишня бібліотека Національного університету «Львівська політехніка» з унікальним інтер'єром. Його ексклюзив – проєкт бібліотечної шафи. Зараз цю бібліотеку можна відвідати в межах екскурсії Львівською політехнікою, яку забезпечує Центр промоції (Політехніка екскурсійна, 2024). Крім того, раніше в каталозі екскурсій львівська фірма «Відвідай» (у рубриці «Львів для львів'ян») пропонувала ознайомлення із Науковою бібліотекою Львівського національного університету ім. І. Франка та церкви Покрову Пресвятої Богородиці (*de facto* університетського храму, з огляду на його розміщення). Хоча на тепер на офіційному сайті компанії така пропозиція відсутня, однак за наявності охочих екскурсію можна організувати.

До другої групи належать сучасні університетські бібліотеки, побудовані недавно, цікаві для туристів своєю архітектурою та інноваційним дизайном. На сайті «Бібліотечні будівлі в Європі» зібрані приклади таких місць. Як вказують розробники сайту, він є інструментом для всіх, хто бере участь у проєктах із будівництва або реконструкції бібліотечних будівель (Library Buildings, 2024). Наприклад, Бібліотека сера Дункана Райса (Sir Duncan Rice Library) – головна книгозбірня Абердинського університету (Шотландія) – спроектована відомим данським бюро Schmidt Hammer Lassen Architects. Її особливість – скляний фасад, який змінює свій вигляд, залежно від погодних умов і часу доби (The Sir Duncan Rice Library, 2024). Скло відбиває світло, створюючи динамічний візуальний ефект. Внутрішній дизайн бібліотеки також вражає – відкритий атріум забезпечує природне освітлення всередині, а високі стелі й відкриті простори створюють відчуття простору та свободи. Атріум, як і мінімалістичний дизайн, – це також особливі риси Центру Якуба та Вільгельма Грімма (Jacob and Wilhelm Grimm Center) в Університеті Гумбольдта в Берліні (Німеччина).

Сучасні бібліотеки часто є прикладами сталого будівництва з активним залученням екологічних технологій, що цікавить багатьох відвідувачів, як-от Бібліотека Університету Цінхуа в Пекіні (Tsinghua University Library), Бібліотека Філіпа Джонсона (Philip Johnson Library) в Техаському університеті, Бібліотека Центрального коледжу Сієтла (Seattle Central College Library).

Позиціонування університетських бібліотек як екскурсійних об'єктів може виглядати найочевиднішим способом приваблення туристів. Водночас для бібліотеки важливо налагодити контакти з цією аудиторією й по-іншому. Китайський дослідник Я. Лі вказує, що новий напрям для сталого розвитку бібліотек був спричинений змінами в їхньому підпорядкуванні, коли з 2018 р. єдине міністерство почало курувати як державні культурні, так і туристичні установи. Цей крок спонукав замислитися над глибокою інтеграцією останніх (Li, 2019, p. 1). Рішення стало наслідком прийняття 2016 р. концепції «глобального туризму», щоб заохотити вплив туристичної індустрії на всі сфери життя.

На переконання автора, бібліотеки можуть зайняти свою нішу в розвитку культурного туризму, який допомагає людям здобути різноманітний нематеріальний культурний досвід. Одна з важливих функцій – *діяльність бібліотек як туристично-інформаційних центрів*. Форми цієї послуги охоплюють різні активності. Серед них – збір, демонстрація і рекомендація колекцій різного типу, які можуть бути цікаві для туристів. Як варіант це може бути стелаж із туристичними картами в читальному залі, що можна отримати безкоштовно.

Окремий тип послуг – *створення тематичних туристичних бібліотек*, які б задовольняли потреби людей у спеціалізованих знаннях. Автор наводить приклади бібліотек у Китаї, які у свій спосіб виконують таку функцію. Наприклад, у Дитячій бібліотеці м. Хефей створено спеціальну туристичну полицю, де можна знайти не тільки туристичні путівники, а й літературу, написану мандрівниками, – подорожні нотатки та прозу. Подібне креативне рішення дало низку позитивних результатів: зростання зацікавлення туристів до бібліотеки, просування власних культурних послуг, популяризація читання.

Крім того, бібліотеки можуть створювати туристичні бази даних, задовольняючи так потреби туристів в актуальній інформації. Ці бази даних можуть охоплювати дані про туристичні пам'ятки національного, регіонального та місцевого рівнів, сегментовані за рубриками. Такі дані вкрай корисні для людей, які самостійно організовують

свою подорож. Не менш цінними будуть публікації про локальну історію, культуру, мистецтво, кухню, відомих людей тощо.

Роль бібліотек, зокрема університетських, у популяризації об'єктів матеріальної та елементів нематеріальної спадщини, які не є загальновідомими, однак доповнюють культурний ландшафт місця, часто недооцінена. Вони можуть здійснювати промоцію туризму, організовуючи виставки, лекції та інші культурно-освітні заходи, даючи людям більше можливостей зрозуміти особливості як місцевого культурного середовища, так і глобальних туристичних атракцій, стаючи умовним «вікном» для розуміння світу (Li, 2019, p. 2–7).

Входження окремих бібліотек до мережі місцевих культурних маршрутів, пов'язаних із національними та європейськими мережами, підвищить їхню туристичну привабливість. Для цього бібліотеки мають запропонувати свою стратегію діяльності на цьому напрямі, розробити календар заходів, цікавих для поціновувачів культурного туризму, здійснювати співпрацю з місцевими туристично-інформаційними центрами, екскурсводами (Modeva, 2018, p. 7–8). Це дасть змогу створити унікальний туристичний продукт, який впливатиме на популяризацію бібліотеки як місця цікавого проведення дозвілля.

Отже, університетські бібліотеки не лише зберігають знання та культурні цінності, а й активно сприяють їхньому розвитку і поширенню, виконуючи важливу роль у збереженні та примноженні культурної спадщини. Їхній розвиток був тісно пов'язаний з еволюцією університетів, а в окремі історичні періоди вони навіть ставали основними осередками збереження і передачі знань. Особливо це стосується університетів Києва, Ніжина, Львова й інших міст, де бібліотеки акумулювали унікальні колекції рідкісних книг, рукописів та стародруків, які зберігаються донині.

Попри виклики, зокрема воєнні дії та періоди фінансових труднощів, бібліотеки відігравали провідну роль у збереженні культурної спадщини. Завдяки зусиллям окремих осіб вдалося зберегти унікальні колекції, які нині становлять значну частину національних бібліотечних фондів.

Університетські бібліотеки мають значний потенціал для того, щоби відігравати важливу роль у розвитку культурного туризму, бути центром подій, привабливим для місцевих та іноземних відвідувачів. Їхні архітектурні особливості та колекції можуть принаджувати гостей, якщо будуть належно представлені й інтегровані в культурно-туристичні маршрути. Водночас важливо налагоджувати комунікацію з аудиторією туристів, створюючи умови для їхнього залучення, а також розвивати нові форми бібліотечної діяльності, охоплюючи надання туристичної інформації і спеціалізовані тематичні бібліотеки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Дубровіна, Л. (2016). Бібліотеки в системі інституцій національної пам'яті України та національної культурної спадщини. *Рукописна та книжкова спадщина України*, 20, 232–251.

Дубровіна, Л. (2017). Архіви, бібліотеки, музеї – джерельна основа національної пам'яті, культурної спадщини України. *Бібліотечний вісник*, 1, 3–10.

Калашнікова, В. (2009). Ставлення українців до історико-культурних цінностей в роки Великої Вітчизняної війни як прояв національної свідомості (на прикладі Сходу України). *Історичні і політологічні дослідження*, 1 (41), 39–47.

Кирчів, Р. (2006–2007). Кременецька гімназія–лицей першої третини XIX ст. та її достатність до українського доквілля. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* (Вип. 15: Confraternitas: ювілейний збірник на пошану Я. Ісаєвича). Львів, 426–437.

Муравська, С. (2018). *Музейні заклади у системі вищої освіти Західної України на тлі світових тенденцій*. Львів.

Музей рідкісної книги Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. (2023). <https://library.ndu.edu.ua/index.php/component/k2/item/71-muzej-ridkisnoji-knigi-nizhinskogo-derzhavnogo-universitetu-imeni-mikoli-gogolya>

Новальська, Т., Бойчук, Н. (2024). Публічні бібліотеки як інституції історичної пам'яті українського народу. *Український журнал з бібліотекознавства та інформаційних наук*, 13, 222–232.

Політехніка екскурсійна. (б. р.). <https://lpnu.ua/politehnika-ekskursiina>

Самойленко, Г., Самойленко, О. (2005). *Ніжинська вища школа: сторінки історії*. Ніжин: Аспект-Поліграф.

Li, Y. (2019). «Library + Tourism»: A New Direction for the Sustainable Development of Libraries. *Satellite Meeting: Recruiting and Managing the New Generation of Employees to Attract New Markets and Create new Services*. <https://library.ifla.org/id/eprint/2703/1/S09-2019-li-en.pdf>

Library Buildings in Europe. (n. d.). <https://www.librarybuildings.eu/>

Lourenco, M. (2005). *Between two Worlds: the Distinct Nature and Contemporary Significance of University Museums and Collections in Europe* [PhD thesis, Conservatoire National des Arts et Métiers]. https://www.researchgate.net/publication/274383583_Between_two_worlds_The_distinct_nature_and_contemporary_significance_of_university_museums_and_collections_in_Europe

Modeva, M. (2018). *Libraries and Cultural Tourism. Books, Publishing and Libraries*, 1–7. https://www.researchgate.net/publication/328725965_Libraries_as_participants_in_cultural_tourism

The Sir Duncan Rice Library. Aberdeen. (2012). <https://www.librarybuildings.eu/library/sir-duncan-rice-university-library/#:~:text=The%20Sir%20Duncan%20Rice%20Library%20houses%20the%20largest%20of%20the,on%20the%20Lower%20Ground%20Floor>

REFERENCES

Dubrovina, L. (2016). Biblioteki v systemi instytutstii natsionalnoi pamiaty Ukrainy ta natsionalnoi kulturnoi spadshchyny. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*, 20, 232–251 (in Ukrainian).

Dubrovina, L. (2017). Arkhivy, biblioteki, muzei – dzherelna osnova natsionalnoi pamiaty, kulturnoi spadshchyny Ukrainy. *Bibliotechnyi visnyk*, 1, 3–10 (in Ukrainian).

Kalashnikova, V. (2009). Stavlennia ukrainsiv do istoryko-kulturnykh tsinnosti v roky Velykoi Vitchyznianoi viiny yak proiav natsionalnoi svidomosti (na prykladi Skhodu Ukrainy). *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*, 1 (41), 39–47 (in Ukrainian).

Kyrchiv, R. (2006–2007). Kremenetska himnaziia-litsej pershoi tretyny XIX st. ta yii dotychnist do ukrainskoho dovkillia. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* (Vyp. 15: Confraternitas: yuvileinyi zbirnyk na poshanu Ya. Isaievycha). Lviv, 426–437 (in Ukrainian).

Muravska, S. (2018). *Muzeini zaklady u systemi vyshchoi osvity Zakhidnoi Ukrainy na tli svitovykh tendentsii*. Lviv (in Ukrainian).

Muzei ridkisnoi knyhy Nizhynskoho derzhavnoho universytetu imeni Mykoly Hoholia. (2023). <https://library.ndu.edu.ua/index.php/component/k2/item/71-muzej-ridkisnoi-knygi-nizhynskoho-derzhavnogo-universitetu-imeni-mikoli-gogolya> (in Ukrainian).

Novalska, T., & Boichuk, N. (2024). Publichni biblioteky yak instytutysii istorychnoi pam'iaty ukrainskoho narodu. *Ukrainskyi zhurnal z bibliotekoznavstva ta informatsiinykh nauk*, 13, 222–232 (in Ukrainian).

Politekhnikha ekskursiina. (n. d.). <https://lpnu.ua/politekhnikha-ekskursiina> (in Ukrainian).

Samoilenko, H., & Samoilenko, O. (2005). *Nizhynska vyshcha shkola: storinky istorii*. Nizhyn: Aspekt-Polihraf (in Ukrainian).

Li, Y. (2019). «Library+Tourism»: A New Direction for the Sustainable Development of Libraries. *Satellite Meeting: Recruiting and Managing the New Generation of Employees to Attract New Markets and Create new Services*. <https://library.ifla.org/id/eprint/2703/1/S09-2019-li-en.pdf> (in English).

Library Buildings in Europe. (n. d.). <https://www.librarybuildings.eu/> (in English).

Lourenco, M. (2005). *Between two Worlds: the Distinct Nature and Contemporary Significance of University Museums and Collections in Europe* [PhD thesis, Conservatoire National des Arts et Métiers]. https://www.researchgate.net/publication/274383583_Between_two_worlds_The_distinct_nature_and_contemporary_significance_of_university_museums_and_collections_in_Europe (in English).

Modeva, M. (2018). *Libraries and Cultural Tourism. Books, Publishing and Libraries*, 1–7. https://www.researchgate.net/publication/328725965_Libraries_as_participants_in_cultural_tourism (in English).

The Sir Duncan Rice Library. Aberdeen. (2012). <https://www.librarybuildings.eu/library/sir-duncan-rice-university-library/#:~:text=The%20Sir%20Duncan%20Rice%20Library%20houses%20the%20largest%20of%20the,on%20the%20Lower%20Ground%20Floor> (in English).

Svitlana MURAVSKA

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor

Associate Professor of the Department of History, Museum Studies and Cultural Heritage

Lviv Polytechnic National University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4971-7312>

email: svitlana.v.muravska@lpnu.ua

THE POTENTIAL OF UNIVERSITY LIBRARIES IN UKRAINE AS CULTURAL HERITAGE SITES AND OBJECTS OF TOURIST INTEREST

The article analyses the potential of university libraries in Ukraine as objects of cultural heritage and tourist interest. The architectural value of libraries is investigated, emphasising their role in preserving national memory and cultural heritage. The importance of rare editions and manuscripts stored in university libraries as important sources of the history of science and culture is highlighted. Approaches to attracting tourists, including

organising guided tours of the library space, are presented, which can increase interest in these cultural institutions. Examples of successful practices are given, including the experience of Bulgarian libraries that are actively developing tourism initiatives. The article also emphasises the importance of the correct presentation of libraries as tourist attractions, which can significantly affect their positioning in the cultural and tourist offer.

The paper also examines the impact of architectural, educational and aesthetic values of university libraries on their attractiveness to tourists. In particular, it is emphasised that libraries can become not only places for obtaining knowledge, but also important tourist attractions if they are properly presented. Examples of libraries that are already implementing guided tours are given, demonstrating how architectural features and historical collections can attract visitors. In particular, the article focuses on the library of Lviv Polytechnic National University, which has become a popular place for excursions due to its unique interior and historical significance.

In addition, the article highlights the need to integrate libraries into tourist routes, which can contribute not only to the promotion of library resources, but also to the development of cultural tourism in Ukraine in general. The article calls for increased cooperation between libraries, travel agencies and local communities to create joint programmes that would raise awareness of cultural heritage. The article not only emphasises the importance of university libraries in the context of cultural tourism, but also offers specific recommendations for their development as tourist attractions, which can have a positive impact on the preservation of national memory and cultural identity.

Key words: university, library, cultural tourism, excursion, cultural heritage, cultural heritage site, potential, cultural values, national memory, cultural identity.

Олександр ЛУЦЬКИЙ
кандидат історичних наук
старший науковий співробітник відділу новітньої історії
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7214-5872>
e-mail: loi_lviv@ukr.net

**ПОЧАТКИ РАДЯНСЬКИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
У ЛЬВОВІ: МОНОГРАФІЯ «СОЦІАЛЬНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ
В РАДЯНСЬКОМУ СЕЛІ. НА ПРИКЛАДІ СІЛ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР» (1976)**

Реконструйовано основні етапи процесу підготовки й видання монографії та виокремлено специфіку науково-дослідного процесу, спрямованого на її появу. Акцентовано увагу на наявності вагомих внутрішніх і головню зовнішніх чинників, які визначали неминучі труднощі в досягненні задуму, який повинна була репрезентувати монографія. Показано, що перед колективом новоствореного 1967 р. відділу конкретно-історичних досліджень Інституту суспільних наук було поставлено завдання впродовж 1967–1971 рр. провести соціологічне дослідження на тему «Соціалістичні перетворення в західноукраїнському селі», виконання якої мало завершитися підготовкою колективної монографії.

Зазначено, що складання плану і програми складного й масштабного проєкту покладалося на осіб, серед яких не було жодного професійного соціолога. Вказано, що через брак спеціальних знань і відсутність досвіду проведення соціологічних досліджень у співробітників відділу, їхня практична робота, особливо на початках, не відповідала певним методологічним стандартам. Зауважено, що на той час така ситуація аж ніяк не була винятком в Україні.

Вказано мету наукового дослідження й основні засоби її досягнення. Наголошено, що в дослідженні було надано перевагу анкетному методу збору інформації, який давав змогу одержати максимально можливу, багату подробицями, здебільш унікальну інформацію про соціальну реальність західноукраїнського села. Показано основні досягнення дослідницької пошукової роботи соціологів і визначено їх персональний склад та конкретну участь у реалізації наукового проєкту. Засвідчено, що на основі залучення нових джерел, передовсім матеріалів соціологічних досліджень й експедиційних обстежень, їм вдалося створити широку і різнобічну інформаційну основу про реальну ситуацію в соціально-економічному житті та духовному світі західноукраїнського селянина, яку автори, попри всю залежність від ідеологічних «завдань», намагалися використати у своїх текстах задля наближення до історичної правди.

Показано, що в умовах тогочасної історичної реальності, коли ідеологічний тиск і цензура зробили неможливим пошук наукової істини, їхні творчі потуги були приречені на поразку. Констатовано, що після примусового доопрацювання та редагування рукопису монографії, з огляду на цензуру, без якої її публікація була неможлива,

книжка, оригінальна за задумом і досі неповторна в українській соціології, значною мірою втратила первісний автентичний зміст.

Ключові слова: соціологія, відділ конкретно-соціологічних досліджень, Інститут суспільних наук, монографія, цензура, Григорій Ковальчак.

Соціогуманітарна наука в СРСР десятки років функціювала у вузькому колі усталених партійних догм та комуністичних ідеологем. І хоча після смерті Сталіна (Іосиф Сталін) ідеологічний тиск у цій сфері дещо послабився, набравши пом'якшених форм, проте не змінив своєї суті. Тоталітарна система, як і раніше, викорінюючи вільну думку та слово, позитивно сприймала лише ті дослідження й висновки, які йшли в руслі догматичних версій комуністичної ідеології, рішень партії та уряду. Інші думки, об'єктивна, навіть найлояльніша критика помилок, недоліків і прорахунків у державній політиці партії були недопустимі та кваліфікувалися як перекручення дійсності, суб'єктивістське висвітлення проблем, упереджене вишукування тінювих сторін тощо. Відносна свобода була тільки в кільватері панівної ідеології. Абсолютно недопустимою залишалася критика концептуальних положень офіційної ідеології, принципів функціонування владного механізму, адміністративно-територіального устрою та організації господарського механізму як цілості тощо. Вищий рівень керівництва взагалі був виведений за межі наукової критики. Про доктринальні помилки утопічного соціалістичного проєкту не могло бути й мови. За цим ретельно стежила підпорядкована політичним вимогам цензура, гостро реагуючи на найменший відступ учених від офіційних методологічних канонів, не допускаючи їхніх праць до друку. З наукових напрацювань вилучали все, що могло б розвінчати постулат про правильність політики Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС). Відповідно, втручання державних і партійних чинників у науковий процес, ідеологічний тиск, насаджування догм силою негативно позначалися на науковій продукції як усіх науково-дослідних установ СРСР соціогуманітарного профілю, так і на доробку Інституту суспільних наук (ІСН) АН УРСР (з 1993 р. – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). Показовою в цьому стала історія з публікацією колективної монографії співробітників відділу конкретно-соціологічних досліджень, створеного в березні 1967 р. і покликаного на основі соціологічних методів дослідження вивчати конкретні процеси та явища соціального життя в регіоні й обґрунтовувати форми й методи переборення назрілих соціально-економічних та суспільно-політичних проблем і суперечностей.

З позицій поступального розвитку соціологічної науки в УРСР створення такого відділу у Львові варто оцінювати позитивно. Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років – у період певного послаблення ідеологічних заборон у СРСР – соціологія як суто наукова дисципліна, що вивчає предметні суспільні явища, доступні спостереженню, верифікації та вимірюванню, переживала період відродження, перебуваючи на початковій стадії конституювання як самостійної галузі у структурі радянського суспільствознавства. У цей час у Москві й Ленінграді на громадських засадах виникли перші наукові колективи, які зайнялися дослідженнями в цій галузі. У 1960 р. в Інституті філософії АН УРСР створено першу в УРСР групу соціологічних досліджень, а восени того ж року проведено перше конкретно-соціологічне дослідження на одному з київських промислових підприємств (Степаненко, Батаєва, 2023). Лише 1966 р. в Інституті філософії АН СРСР був створений відділ конкретно-соціологічних

досліджень, а в Інституті філософії АН УРСР із листопада 1967 р. функціонував відділ методології, методики і техніки конкретно-соціологічних досліджень (Степаненко, Батаєва, 2023). У 1968 р. на базі відділу конкретно-соціальних досліджень Інституту філософії АН СРСР організовано Інститут конкретних соціальних досліджень АН СРСР, який очолив академік Олексій Румянцев.

У Львові ж 1964 р. створено науково-дослідну лабораторію конкретно-соціальних досліджень ЛДУ (Львівського державного університету ім. І. Франка), яку, відповідно до штатного розкладу університету, на основі наказу ректора від 6 лютого 1965 р., перейменовано на науково-дослідну групу конкретно-соціологічних досліджень при ІСН, який із вересня 1963 р. по квітень 1969 р. перебував у складі ЛДУ як окремий структурний підрозділ (Архів ІУ-3, арк. 1). Очолив групу кандидат економічних наук Любомир Олесневич, який від жовтня 1953 р. до липня 1964 р. працював у відділі економіки (від 1963 р. – відділ економічних наук) ІСН на посаді молодшого, а потім старшого наукового співробітника, при цьому в 1961–1963 рр. виконував обов'язки завідувача (Архів ІРД-1, арк. 94 зв.).

Відповідно до затвердженого плану, група працювала над темою «Питання формування духовного обличчя радянської молоді». 18 грудня 1964 р. за участю працівників кафедри наукового комунізму й педагогіки вона провела суцільне анкетування студентів усіх 11 факультетів денного відділення університету на тему «Ставлення студентів до навчання за обраною спеціальністю». Зібрану у 2 403 студентів (66 % від загального складу) анкетну інформацію оперативно опрацювала в першому кварталі 1965 р. за допомогою лічильно-перфораційних машин, зробила відповідні висновки, які передала в ректорат вишу та Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР (МВССО УРСР). Із ними також ознайомилися працівники Центрального комітету компартії (ЦК КП) УРСР та львівського обкому партії (Архів ІУ-3, арк. 1, 2, 4). За свідченнями Л. Олесневича, результати цього дослідження показали, що значна частина студентства у процесі навчання доходить висновку, що обрана спеціальність їй не підходить. Ба більше, велика частина негативно ставилася до майбутньої професії вчителя. Відповіді також засвідчили, що студенти критично оцінювали навчальний процес у виші й були зацікавлені в його вдосконаленні (Архів ІУ-3, арк. 2).

Науково-дослідна робота групи в галузі конкретно-соціологічних досліджень загалом була прикладною і постійно натрапляла на різні організаційно-фінансові й інші перешкоди, зіштовхувалася із труднощами, пов'язаними з недостатньою теоретичною та практичною підготовленістю працівників для ведення регулярних соціологічних обстежень. Великі труднощі виникали через те, що співробітники працювали у штатах університетів, загалом перебували на бюджеті вишу, але фактично їхня робота вважалася складовою діяльності ІСН (Архів ІУ-3, арк. 9–10). У 1966 р. група ввійшла до штату лабораторії конкретно-соціологічних досліджень знову створеного економічного факультету ЛДУ і її науково-організаційна діяльність відтоді стала безпосередньо невід'ємною частиною наукової роботи вишу. Основним напрямом її діяльності залишилася проблематика, пов'язана з вищою школою. Від січня 1967 р. виконувач обов'язків завідувача лабораторії Л. Олесневич працював у Львівському відділенні Інституту економіки АН УРСР, на яке було покладено функції головної науково-дослідної установи економічного профілю в західному регіоні України, де він у 1967 р. очолив відділ соціологічних досліджень (затверджений на цій посаді Постановою Президії АН УРСР № 121 від 21 квітня 1968 р.) (Архів ІРД-1, арк. 112).

Перші кроки з формування відділу конкретно-соціологічних досліджень ІСН відбулися 1966 р. відповідно до рішення МВССО УРСР (червень 1966 р.) про ліквідацію після закінчення виконання останньої трирічної основної наукової теми «Економічні питання розвитку продуктивних сил західних районів УРСР» відділу економічних наук (Архів ІУ-4, арк. 1–2). У попередні кілька років, особливо в 1965–1966 рр., а частково й раніше, в умовах постійної загрози ліквідації відділу з нього розпочався відтік кадрів. У 1963 р. у зв'язку із запланованою передачею ІСН до складу ЛДУ, згідно із загальною нормою скорочення, запропонованою АН УРСР, були виведені зі штату відділу чотири посадові одиниці (двоє старших і один молодший наукові співробітники та лаборант). Безпосередньо перед цим або ж зразу після цього звільнилися старші наукові співробітники Тетяна Козлова, Григорій Суржок і молодший науковий співробітник Всеволод Богаєнко. У вересні 1963 р. молодший науковий співробітник Йосип Петрович став аспірантом Львівського політехнічного інституту, у липні 1964 р. на роботу у ЛДУ перейшов старший науковий співробітник Л. Олесевич. На викладацьку роботу, зокрема на знову створений економічний факультет ЛДУ перейшли кандидати наук: Михайло Олексієнко (перший його декан), Василь Кононенко, Богдан Яремчишин (останній завідувач відділу до 16 березня 1966 р.). Отримавши попередження, що не зможуть працювати ні в економічній, ні в конкретно-соціологічній проблематиці, звільнилися кандидати наук: Михайло Лемеха, Степан Мартинюк, Богдан Мельник, а також Я. Садовий (ім'я не встановлено), який на той час закінчив написання кандидатської дисертації. Колишній бібліограф відділу Любов Наконечна вступила до аспірантури Інституту економіки АН УРСР (Архів ІУ-4, арк. 1–2).

У таких невідрадних умовах із кадровим наповненням дирекція запропонувала колективу відділу конкретно-соціологічних наук (який складався із трьох осіб: виконувача обов'язків завідувача, кандидата економічних наук Івана Кривокобильського, молодшого наукового співробітника Володимира Падуса і старшої лаборантки Надії Столярчук) виробити план комплексного соціологічного вивчення села на тему «Західноукраїнське село за тридцять років радянської влади». Судячи зі звіту виконувача обов'язків завідувача відділу від 12 грудня 1966 р., який довго не полишав сподівань на відновлення в інституті відділу економічних наук, на той час розпочався збір бібліографії з цієї теми за трьома напрямками соціології: теорія, методи та соціологія села. Попередньо був накреслений і план дослідження (Архів ІУ-4, арк. 4–5), проте розгорнути повноцінно роботу над виконанням теми не вдалося. Наприкінці листопада 1966 р. І. Кривокобильський написав заяву на ім'я директора Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР із проханням прийняти його за конкурсом на посаду старшого наукового співробітника. Наказом по відділенню від 1 грудня 1966 р він був призначений на посаду виконувача обов'язків старшого наукового співробітника відділу конкретної кібернетики (до проходження конкурсу) з 6 грудня (Архів ІРД-2, арк. 10, 18). У лютому 1967 р. на посаду молодшого наукового співробітника відділу історії країни був переведений В. Падус. Того ж року залишила інститут і перейшла на інше місце праці Н. Столярчук (Ісаєвич, 2001).

Фактично, створення відділу конкретно-історичних досліджень ІНС розпочалося в березні 1967 р. у складі чотирьох штатних одиниць молодших наукових співробітників, двох старших лаборантів і завідувача відділу (Архів ІУ-6, арк. 1). Протягом березня – початку червня 1967 р., ще до оголошення конкурсу, були заміщені: посада завідувача відділу (Григорій Ковальчак від 16 березня 1967 р.) і двох молодших наукових

співробітників без наукового ступеня (Петро Максимук, Яромира Жовтанецька), а також двох старших лаборантів (Богдан Микитів і Аряна Буська), які не мали вищої освіти. Дві посади молодших наукових співробітників тривалий час залишалися незаміщеними (Архів ІУ-6, арк. 3; Архів ІУ-5, арк. 60). У травні 1968 р. на посаду молодшого наукового співробітника у відділ був прийнятий Петро Зубович-Яворський, а в липні – Володимир Голяк.

Новий структурний підрозділ інституту відчував постійний «голод» у кваліфікованих працівниках, пошуки яких – трудомістка праця, адже дослідник має мати глибокі спеціальні знання щодо методики, техніки й організації соціологічних досліджень і відповідні практичні навички. У відділі не було жодного соціолога за базовою профільною освітою. Крім завідувача, кандидата економічних наук Г. Ковальчака, який очолював відділ у 1967–1972 рр., із чотирьох молодших наукових співробітників без наукового ступеня за базовою фаховою підготовкою було двоє економістів, журналіст і філолог, при цьому жоден до приходу у відділ не працював у науковій сфері. Всі вони повинні були оперативно перекваліфіковуватися у соціологів, що вимагало належної орієнтації у складній ієрархічній структурі марксистської соціології, знання суті соціологічних законів, виявлення конкретних механізмів їхньої дії, умов й обставин їх реалізації. Працівникам потрібно було швидко освоїти категоріальний фонд соціології, методику і техніку конкретних соціологічних досліджень, навчитися їх проводити.

Оскільки ні відділ, ні жоден із його працівників не був членом Радянської соціологічної асоціації – громадської наукової установи, створеної постановою Президії АН СРСР від 13 червня 1958 р. для сприяння розвитку соціології в СРСР, підвищення теоретичного рівня досліджень, їхньої методологічної обґрунтованості і методичної надійності, то й користуватися правами її членів вони не могли, зокрема одержувати нечисленну спеціальну соціологічну літературу. За спогадами тогочасного працівника відділу Б. Микитіва, його колеги, не маючи досвіду проведення соціологічних досліджень, для поповнення знань використовували лише деяку загальнодоступну радянську літературу, видану в Москві: монографії тогочасних соціологічних світил СРСР Станіслава Струмліна, Володимира Ядова, Г. Пруденського (ім'я не встановлено), Анатолія Харчева, Андрія Здравомислова та ін., двотомник «Социология в СССР» за редакцією Геннадія Осипова (1966), публікації збірника «Социальные исследования» тощо.

Така ситуація не була винятком. Через цензурні обмеження і заборони «буржуазної» соціології не було жодної можливості не лише використовувати сучасні теорії і перевірені довголітньою практикою методики модерної соціології, але навіть з'ясувати їх науковий зміст. У СРСР майже не перекладали праці класиків світової (західної) соціології, як наслідок зв'язок радянського суспільствознавства зі сучасною соціологічною наукою був розірваним на десятки років (Рывкина, 1989). Не дивно, що 7 січня 1968 р. на нараді філософів у ЦК КПУ доповідачі (Іван Головаха, Микола Гончаренко, В'ячеслав Кудін, Володимир Танчер, Мирослав Попович) практично одноголосно вказували на необхідність наукової організації соціологічних досліджень, оскільки їх досі проводили «по-ремісничому», звертали увагу на відсутність у республіці системи підготовки кадрів соціологів, наголошували, що «соціологи не мають кадрів і не знають, що досліджувати» (Овчаренко, 2000).

Згідно із планами досліджень, які затвердила вчена рада інституту, співробітникам новоствореного відділу конкретно-соціальних досліджень було поставлено

завдання від липня 1967 р. і до кінця 1970 р. готувати працю на тему «Соціалістичні перетворення в західноукраїнському селі» (№ державної реєстрації 69043280 у Всесоюзному науково-технічному інформаційному центрі), виконання якої повинно було закінчитися підготовкою колективної монографії та узагальнювальної підсумкової доповідної записки «Про шляхи поліпшення суспільно-політичної та культурно-освітньої роботи серед колгоспників» для директивних органів. На 1967 р. було заплановано складання програми дослідження. Одночасно відбувався пошук джерел та опрацювання спеціальної літератури. Загалом, джерельну базу підбирали, враховуючи специфіку теми дослідження, і в підсумку вона виявилася достатньо повною і різноманітною.

У діях ідеологічного апарату вищих інстанцій, який давав дозвіл на проведення масштабних соціологічних досліджень у регіоні, проглядався очевидний прагматичний розрахунок: одержати на основі доповідних записок науковців об'єктивну інформацію про реальний стан справи в західноукраїнському селі, необхідну для внесення певних змін у шаблонний механізм реалізації прийнятих раніше партійно-урядових рішень. Особливо гостро таке завдання постало після усунення від влади Нікіти Хрущова (Никита Хрущов), коли нове керівництво СРСР ініціювало перегляд державної аграрної політики, намагаючись зробити її більш прийнятною для населення. Про це свідчила доповідь Леоніда Брежнєва (Леонид Брежнев), який успадкував пост першого секретаря ЦК КПРС на березневому (1965) пленумі ЦК «Про невідкладні заходи по дальшому розвитку сільського господарства в СРСР», у якій фактично констатовано провал сільськогосподарської політики попередника. Не було таємницею, що в народі зростало розуміння допущених помилок, хоча радянська пропаганда продовжувала розхвалювати досягнення в розбудові комунізму. Соціально-економічна ситуація вимагала наукового осмислення, критичного аналізу, щоб не тільки поставити об'єктивний діагноз сучасному стану сільського господарства й аграрного сектору загалом, а й визначити раціональну економічну та соціальну перспективи села. Проте парадокс: що об'єктивнішими могли бути результати соціологічного дослідження, то меншими ставали шанси їх оприлюднення і застосування в соціальній практиці. Як і раніше, відповідальність за труднощі в сільському господарстві перекладалася на виконавців спущених зверху директив. Не таємниця, що партійні чиновники, які володіли реальною владою на місцях, виступаючи в ролі «керманича-підпасича», були залежними від центральної влади, починаючи, наприклад, від виділення «фондів» (гарантованого промислового і продуктового постачання) до вирішення особистих проблем (зрозуміло, відповідно до важливості обійманих управлінських посад): отримання після виходу на пенсію квартири в будинках «вищої категорії» в центрі Києва чи Москви, туристичні поїздки за кордон за державні кошти, влаштування дітей у престижні виші тощо. Тому вони здавна навчилися надавати в рапортах у Москву лише ту інформацію, яку там очікували, тобто створювали видимість добробуту. І хоча перші кроки реформ із використанням ринкових економічних регуляторів були успішними та принесли певні позитивні зміни, проте не змінили суті господарського механізму. У сфері управління далі процвітали бюрократизм і формалізм. Заходи щодо підвищення продуктивності аграрного сектору, не підкріплені економічно, були лише деклараціями. У таких умовах спробу зміни господарського механізму СРСР досить швидко нейтралізували партійні структури, які спустили на гальма реформу аграрного сектору. Потреба в її науковому супроводі втрачала сенс. Практична важливість напрацювань науковців автоматично зводилася до мінімуму.

Натомість співробітники відділу під керівництвом Г. Ковальчака одержали дослідницьке завдання, спрямоване на досягнення конкретного наукового результату, – виявити і показати основні вектори й результати глибинних соціальних змін у повсякденному житті та побуті західноукраїнського села, проаналізувати динаміку суспільних настроїв на тлі системних суспільно-політичних перетворень. Вони намагалися самостійно, на основі об'єктивного аналізу емпіричних даних, отриманих з усіх доступних їм джерел, зокрема архівних фондів, матеріалів перепису населення, періодики і передовсім здобутих під час соціологічних досліджень, проведених у шести селах, розташованих у трьох різних зонах західного регіону України (гірської, лісостепової і поліської): Дорожів, Стенятин Львівської обл., Нижній Березів Івано-Франківської обл., Колоднівка Тернопільської обл., Мирне, Журавлине Волинської обл., з'ясувати реальну ціну і наслідки вже досягнутого та зробити обґрунтований прогноз на перспективу. На думку виконавців наукового проєкту, вказані села, де разом проживало до 10 тис. осіб, відображали найхарактерніші особливості історичного минулого селянства всіх західних областей УРСР, його типові риси за найважливішими соціально-економічними показниками, тож вибірка вважалася репрезентативною, а отже, результати, одержані під час соціологічних опитувань, цілком можна екстраполювати на весь селянський прошарок регіону.

Позитивною в роботі інститутських соціологів варто вважати і спробу програмування свого першого дослідження. На початковому етапі виконання складного і масштабного проєкту було складено план дослідження, розроблено й обговорено перші варіанти його програми¹ і розгорнутої «Анкети посімейного обстеження» (Архів ІУ-5, арк. 64–66; Дашкевич, 2006, с. 617), організовано відрядження співробітників в окремі села з метою вибору конкретних об'єктів вивчення. Але соціологічні дослідження відділу мали й суттєвий, за сучасними вимогами, недолік – слабку розробленість компонентів програми, понятійного апарату.

Відсутність досвіду програмування спершу обмежила зміст первісної програми дослідження до методів та інструментарію збору інформації і початкового плану монографії. У первісній програмі були відсутні такі її основні частини: а) обґрунтування теми; б) аналіз проблеми й уточнення понять, які розкривають об'єкт дослідження; в) завдання дослідження; г) формулювання гіпотез; д) визначення об'єкта дослідження, обґрунтованість і репрезентативність вибірки; е) календарний план дослідження – ті обов'язкові складові, які є відправними пунктами будь-якого вартісного соціологічного дослідження (Архів ІУ-7, арк. 6). Від них безпосередньо залежать усі наступні методичні й організаційно-технічні процедури, які забезпечують одержання достовірної інформації.

Підготовка дослідження ґрунтувалася на практичній роботі, яка велася відповідно до канонів «активного спостереження». Цей метод, ще з початку ХХ ст. посідає важливе місце в соціальній антропології і полягає у зануренні дослідника в соціум, який той планує вивчати, до того ж на досить тривалий час. У дослідженні було надано перевагу анкетному методу збору інформації. Використовувалися 9 різних анонімних анкет-питальників, які вміщували майже 500 відкритих (без переліку можливих відповідей) запитань, за допомогою яких можна було одержати максимально можли-

¹ Підготовку програми дослідження відділ проводив у співпраці з лабораторією конкретно-соціологічних досліджень ЛДУ і відділом етнографії Музею етнографії та художнього промислу у Львові. Програму й анкети обговорювали на спільному засіданні.

ву, багату подробицями, здебільш унікальну інформацію. Фактично, це була програма розгорнутого інтерв'ю, питання якого давали змогу не загнати відповіді опитуваних у наперед виставлені межі. Інтерв'ю проводили методом безпосереднього контакту анкетера з респондентом (формалізованого інтерв'ю «віч-на-віч» (*«face to face»*) згідно з питальником), який, як передбачала інструкція дослідження, сам мав письмово відповідати на запитання. Але в низці випадків (передусім це стосувалося мало- і неграмотних людей старшого віку) було передбачено, що анкетер зі слів респондента може сам заповнити анкету. При цьому учасникам польових експедицій доводилося додатково роз'яснювати мету опитувань, а також суть запитань. Певні труднощі в опитуваннях, проведених на основі генеральної вибірки, створювало й те, що не всі опитувані однаково виявляли розуміння суті цих досліджень, а окремі (особливо на початку) відмовлялися від участі, керуючись упередженнями і побоюваннями, що їхні відповіді можуть бути використані проти них.

Як згадував учасник експедицій Б. Микитів, частина з них не могла сприйняти співрозмовників як «просто інтерв'юерів», завдання яких лише вислухати і зафіксувати відповіді на сформульовані в анкеті запитання, а розглядала їх як «кегебістів», які готують відповідні документи на депортацію. Травматичний досвід населення західних областей 1940-х років, безперечно, давався в знаки – респонденти не були впевнені в конфіденційності опитування, не довіряли інтерв'юерам і побоювалися висловлюватися чітко та послідовно. Щоби встановити надійніший контакт з опитаними, керівник експедиції зазвичай після приїзду збирав актив села, потім загальні колгоспні збори, на яких пояснював мету та завдання соціологічного дослідження. Пізніше принагідно доводилося додатково інформувати окремих респондентів про справжні наміри науковців.

З огляду на те, що всі питання були відкритими, опрацьовувати матеріали анкет доводилося вручну. Для точного статистичного обчислення кількісних даних, отримання необхідних «валових» показників, які в загальному характеризували досліджувані суспільні явища і процеси, у відділі постійно бракувало лічильних (обліково-аналітичних – за тодішньою термінологією) клавішних електричних машинок – типу МПН. До виконання такої трудомісткої роботи залучали передусім допоміжний персонал – старших лаборантів: Богдана Микитіва, який цю роботу у відділі виконував постійно, Аріяну Буську, а з 15 листопада 1969 р. – Дарію Тибель. Вони повинні були технічно опрацьовувати первинну соціологічну інформацію, складати прості та зведені статистичні таблиці з окремих тем і підтем програми дослідження (у чітко визначені терміни), передруковувати експедиційні звіти, робочі щоденники учасників польових експедицій, спогади, записані від селян. До статистичного опрацювання матеріалів пізніше долучилися також молодші наукові співробітники: Петро Максимук, Яромира Жовтанецька, Петро Зубович-Яворський (працював до 29 вересня 1969 р.), Володимир Голяк, Микола Рудюк (з 16 грудня 1969 р.), які змушені були більшість свого робочого часу витрачати на виконання суто механічних функцій. Загалом, усім виконавцям наукового проекту довелося докласти чимало зусиль, щоби вчасно виконати всю підготовчу роботу, адже відділ до кінця 1971 р. залишався малочисельним. Тоді в ньому працювало: чотири молодші наукові співробітники (В. Голяк, Я. Жовтанецька, П. Максимук, М. Рудюк) та двоє лаборантів (Б. Микитів і Д. Тибель). Очолював відділ Г. Ковальчак, який створював його практично з нуля. Усього було семеро штатних співробітників (Архів ІУ-10, арк. 247, 249).

Оскільки співробітники відділу приступили до збору й опрацювання первинного емпіричного матеріалу, попередньо не розробивши детальної і чіткої програми соціологічного дослідження, у виконавців часто виникали зайві труднощі на різних етапах його проведення. Робота проводилася без необхідної ритмічності, бракувало й чіткого розподілу праці між окремими учасниками. Проте в підсумку їм таки вдалося зібрати й узагальнити величезний емпіричний матеріал. Вони вже за перші 2 роки роботи над темою заповнили на основі посімейного обстеження 3 000 різноманітних анкет, на основі опрацювання яких виготовили до 100 статистичних таблиць. Саме ці матеріали мали стати фактографічною основою колективної монографії «Соціальні перетворення в радянському селі».

Польові дослідження, які розпочалися в січні 1968 р., стали справжньою науковою лабораторією для співробітників відділу, які впродовж 3-х років тісно контактували з населенням, намагаючись вникнути в особливості його повсякденного життя, ухопити настрої та оцінки, а відтак ретельно зафіксувати в робочих щоденниках досліджувану соціальну реальність. У 1968–1970 рр. в усіх шести селах проведено детальне посімейне обстеження (окремі експедиції тривали 1,5–2 місяців, а часто й довше) (Архів ІУ-1, арк. 28, 118, 127; Архів ІУ-2, арк. 140–141; Матеріали до протоколів, 1976): на кожну сім'ю завели спеціальну анкету – своєрідний паспорт із найповнішою інформацією про її життя за останні 50 років. Збирали дані не лише про вік, стать, сімейний стан, національність, професію, місце праці, соціальне походження членів сім'ї, її структуру та поколінний склад на 1939, 1959, 1968–1970 рр., народжуваність і смертність дітей після 1920 р., забезпеченість землею, худобою, житлом, господарським інвентарем, предметами домашнього та культурного вжитку, книжками й періодикою в 1939 р. і 1968–1970-х роках, а й зміни в харчуванні, одязі, способах лікування, стані здоров'я, ставленні членів сім'ї до своєї праці, професії, побутових умов на селі й іншу базисну етносоціокультурну інформацію.

Для предметного та змістовного розкриття окремих компонентів суспільної свідомості ретельно фіксували й вивчали висловлювання і побажання респондентів під час приватних розмов з опитувачами (анкетерами), судження селян під час виступів на загальних зборах, засіданнях правлінь колгоспів, сесіях сільських рад, письмові апеляції до влади, одночасно ініціювали і проводили записи спогадів тощо. Ці джерела особистого походження давали змогу дослідникам наблизитися до кращого розуміння особливостей менталітету селян та динаміки його зміни.

Особливо зблизилися учасники польових експедицій зі сім'ями, у яких тимчасово мешкали, що дало їм змогу глибше зрозуміти селянську психологію, увесь уклад їхнього життя. Співробітники відділу намагалися порозумітися з кожним інформатором, терпляче підшукували ключ до кожного характеру, щоб добитися відвертості. Дослідники намагалися перевірити достовірність суб'єктивних оцінок та інформації, одержаних від селян, із даними інших джерел, зокрема матеріалами сільського обліку. Брали до уваги те, що інколи люди (навіть за умови гарантованої анонімності) боялися відкрито говорити – приховували або й свідомо «підкореговували» біографічні дані, які, на їхню думку, могли їм зашкодити. Зважали й на об'єктивну вибіркковість людської пам'яті, що позначається на достовірності усних свідчень. Тому дуже прискіпливо вивчали допоміжні матеріали: документацію сільських установ і організацій (клубів, будинків культури, бібліотек, шкіл, товариських судів, ощадних кас, медичних закладів, поштових відділень тощо), сільських Рад депутатів трудящих, правління

колгоспів, партійних, профспілкових, комсомольських організацій, а також районну пресу. Так, працівники відділу намагалися використати різні джерела інформації й забезпечити комплексне застосування різних методичних засобів (охопно із прийомами просопографічного та мікроісторичного аналізу) при вивченні питань, які відкривали можливість проникнення у недослідженні сфери соціальної історії, що не знаходили належного висвітлення в суспільних науках у СРСР (Ковальчак та ін., 1976).

Організатором і координатором усієї роботи був Г. Ковальчак, який, вивчаючи нову для себе проблематику, дуже швидко адаптувався до завдань. Він уважно стежив за кожною поїздкою, об'єктивно оцінював її результати, постійно цікавився роботою всіх підлеглих, дуже жорстко контролював час приходу і відходу, перевіряв обсяг виконаної роботи, спонукав колег до точного запису кожного факту, кожної, здавалося би, дрібниці, наголошуючи, що вона теж може мати велику цінність. Загалом, його наукові студії відзначалися надзвичайною ретельністю і скрупульозністю, за що він одержав в інституті прізвисько «Бухгалтер». За спогадами, Г. Ковальчак міг за потреби і підвищити голос, але без перегибів. Він намагався бути справедливим до колег, завжди ненав'язливо робив слушні зауваження щодо роботи. Як зауважив Ярослав Дашкевич, Григорій Ковальчак «дуже любив радити, особливо молодим, але лише до того моменту, поки не розчаровувався в їх наукових можливостях» (Архів ІУ-5, арк. 64–66; Дашкевич, 2006, с. 618). У роботі не любив нехлюйства, недбалості, неакуратності, негативно ставився до зайвих розмов. До тих, у кому бачив дослідницький хист і відповідальне ставлення до обов'язків, ставився по-батьківськи, з теплою. Наприклад, надовго закарбувалося в пам'яті його традиційне в таких випадках звертання «дєтка».

Продовжити обраний науковий напрям відділу конкретно-соціологічних досліджень не вдалося. Чергова структурна реорганізація в інституті під претекстом перегляду його наукової тематики призвела до перепрофілювання відділу соціологів. У контексті «подальшого вдосконалення тематичної спрямованості науково-дослідної роботи Інституту» їхню тематику було максимально наближено до потреб панівної ідеології. У 1972–1974 рр. у центрі уваги соціологів перебувала тема «Подолання релігійних пережитків свідомості трудящих на сучасному етапі». Перед науковцями перепрофілюваного відділу поставили завдання: «... показати формування атеїстичного світогляду у трудящих сучасного села і шляхи подолання релігійних пережитків» (Архів ІУ-15, арк. 87–88). На початку 1972 р. Г. Ковальчак, який відзначався вимогливістю до себе, повагою до наукової істини, переконавшись у неможливості вести об'єктивні соціологічні дослідження, подав у відставку (пізніше, за спогадами, колишнім підлеглим він заявив: «Мені соромно займатись атеїзмом, я економіст»). Учений категорично відмовився працювати у фактично новому структурному підрозділі інституту², перший штат і кадрове ядро якого спочатку становили співробітники колишнього відділу конкретно-соціологічних досліджень. Завдяки їм тяглість традицій наукових соціологічних досліджень в ІСН у 70–80-х роках ХХ ст. не була втрачена.

Спершу фактично новий структурний підрозділ інституту, який у 1972 р. очолив Юрій Сливка, мав назву «відділ соціологічних проблем формування атеїстичного світогляду», з 1974 р. по 1978 р. – «відділ проблем формування науково-атеїстичного світогляду», з 1979 р. по 1981 р. – «відділ історії і теорії атеїзму», з 1981 р. по

² Дирекція ІСН погодилася на переведення Г. Ковальчака на посаду старшого наукового співробітника у відділ історії України, де він працював до початку 1967 р.

1983 р. – «відділ історії релігії і наукового атеїзму», а з 1983 р. по 1990 р. – «відділ історії релігії та теорії атеїзму», який послідовно досліджував закономірності становлення й утвердження масового атеїзму в західному регіоні України, опираючись на матеріали соціологічних обстежень. Партійні органи зорієнтували співробітників відділу передусім на вивчення поточних процесів релігійного життя та інформування партійних і радянських органів про його стан та тенденції розвитку, на дослідження проблем живучості релігійності за умов «розвинутого соціалізму» і, головне, на пошук шляхів її подолання з найбільшим ефектом. Зрештою, це відповідало тогочасним науковим завданням, які ставили перед співробітниками відділу, адже, відповідно до постанови загальних зборів Відділення історії філософії і права АН УРСР від 3 лютого 1981 р., ІСН зобов'язувався зосередити увагу на систематичному дослідженні таких основних проблем: «... критика католицизму, уніатства, релігійного сектантства, “східної” політики Ватикану; вивчення нових тенденцій в ідеології і діяльності релігійних організацій; історія атеїзму і вільнодумства на Україні» (Архів ІА-1, арк. 6).

Додаткова робота відволікала від реалізації задуманого. На початку 1970-х років, у зв'язку з необхідністю термінового завершення підготовки рукопису тому «Тернопільська область» зі серійного видання «Історія міст і сіл Української РСР» і долученням до цієї роботи низки співробітників відділу конкретно-соціологічних досліджень, а також у зв'язку із залученням Григорія Ковальчака до колективу упорядників історичного тому 50-томного видання творів Івана Франка, термін виконання тематичного плану соціологів було продовжено (Архів ІУ-11, арк. 56).

Наприкінці 1971 р. підготовка колективної монографії завершилася, у січні 1972 р. і її схвалила вчена рада інституту як результат закінчення планової теми. Під час остаточної підготовки рукопису автори врахували зауваження рецензентів, скоротивши його до 19 друк. арк., удосконалили висновки і написали вступ. Вчена рада погодилася з оцінками рецензентів Юрія Сливки та Юрія Гошка і рекомендувала книжку до друку. Одночасно відповідальним редактором монографії затвердили Г. Ковальчака (Архів ІУ-11, арк. 11–12). Згодом її передали у видавництво «Наукова думка».

За тодішньої практики видавництво після ознайомлення зі змістом рукопису передавало його на зовнішнє рецензування, залучивши до цього співробітників трьох академічних установ України: Інституту історії, Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського та Інституту філософії АН УРСР. Усього в рецензуванні взяло участь дев'ять фахівців: філософів, економістів, істориків, етнологів (Валентина Ніколаєва, Євдокія Талан, Л. Ткаченко (ім'я не встановлено), Вадим Миронов, Микола Приходько, Володимир Зінич, Раїса Худяк, Леся Шевченко, Євген Самборський). 27 червня 1973 р. під час обговорення рукопису на засіданні бюро Відділення економіки, історії, філософії і права вони висловили конкретні зауваження щодо розділів і параграфів або їх частини (жодний рецензент не прочитав усього рукопису – лише відповідний до свого профілю параграф) (Архів ІУ-12, арк. 137), подекуди, з відчуттям істини в останній інстанції, дуже критичні й категоричні, спонукаючи авторів шукати кращих аргументів для оціночних суджень та обирати точніші формулювання. Також висловили рекомендації щодо їхнього удосконалення, закликаючи обов'язково взяти до уваги досвід написання подібних праць у СРСР. При цьому чимало висловлених застережень, які чітко спрямовували авторів у русло вимог офіційної радянської історіографії, були не науковими, а ідеологічними. Рецензенти суголосно вказували на потребу оновлення усього рукопису найновішими

фактами і статистичними даними, врахування останніх рішень КПРС та радянського уряду з різних питань покращення добробуту і комуністичного виховання трудящих. Не сприймали вони й наміру звести до спільного знаменника проблеми дорадянського та сучасного життя. Додали і спільні, дуже критичні та категоричні, звинувачення авторів у прагненні показати життя західноукраїнського села відокремлено від загальноукраїнської дійсності. Дорікали, що висновки, які ґрунтувалися на вивченні соціальних процесів шести сіл, мовляв, не достатньо репрезентативні для регіону. За підсумками обговорення була прийнята постанова бюро відділення від 27 червня 1973 р. «Про ідейний та науковий рівень праці “Соціальні перетворення в радянському селі. На прикладі сіл західних областей Української РСР”, що знаходиться у видавництві “Наукова думка”» (Архів ІУ-12, арк. 138).

Рукопис передали в ІСН на доопрацювання. В умовах реакційного ідеологічного повороту під час урядування в УРСР Володимира Щербичького, що супроводжувалося масовими репресіями проти інакомислячих, коли у провину могли поставити навіть авторство незакінченої статті або й розмови, що кваліфікувалося як поширення наклепницьких вигадок (Баран, 1996, с. 296), без врахування усіх зауважень рецензентів існувала реальна загроза зняття монографії з видавничого плану. Про таку перспективу автори добре знали.

Варто зазначити, що в цей час було «забраковано» й повернуто з видавництва чотири монографії ІСН, які вчена рада вже рекомендувала до друку, і авторам довелося докорінно їх переробляти. Серед них, зокрема, робота Любомира Сеника «Становлення українського радянського роману», який одним із перших розпрацьовував проблему українського роману доби українського «Розстріляного відродження». Монографія, написана в 1965–1967 рр., за рішенням вченої ради від 21 лютого 1972 р. була передана у видавництво «Наукова думка». У 1973 р. роботу надіслали в Інститут літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР на рецензування. У травні ІСН отримав рецензію за підписами доктора філологічних наук Степана Крижанівського і кандидата філологічних наук Олексія Кудіна, у якій вони звинуватили автора у висвітленні літературного процесу 20-х років ХХ ст. із ревізійністських, некласових позицій, неприйнятній полеміці з усталеними у СРСР поглядами на оцінку минулого, спробі написати історію української радянської літератури «навпаки», видаючи біле за червоне, а червоне – за чорне, ігноруванні впливу російської літератури на українську тощо. Тому 13 листопада 1973 р. вчена рада ІСН була змушена скасувати своє попереднє рішення про рекомендацію рукопису монографії до друку і зобов’язала вченого докорінно переробити її (Архів ІУ-14, арк. 1).

Того ж року було відхилено й заборонено друкувати підготовлену ще 1970 р. колективну монографію «Реакційна суть ідеології і політики українського буржуазного націоналізму», яку здебільша виконували відділи філософії та історії України (обсягом 25 друк. арк.). Її оцінили як суцільний цитатник буржуазно-націоналістичних писань. І хоча ця праця була покликана запламувати українських націоналістів й офіційно визнана як особливо актуальна, однак наявний у ній аналіз давав змогу читачеві ознайомитися з їхньою теоретичною і публіцистичною спадщиною 20–30-х років ХХ ст., тогочасною політичною діяльністю в Західній Україні (Архів ІУ-8, арк. 9; Архів ІУ-9, арк. 73). Ця монографія, як і попередня, так і залишилася неопублікованою.

Загалом, лише в 1973–1974 рр. із видавництва «Наукова думка» до інститутів Секції суспільних наук АН УРСР для «ретельної додаткової апробації» повернули

195 праць обсягом 3 312 авт. арк. Відтак було припинено видання 15 монографій і збірників обсягом 271 арк., ще 19 видань обсягом 383 арк. зазнали значної переробки (Науковий архів, арк. 225). У цей час групу українських істориків, філософів, економістів, мовознавців та літературознавців, зокрема і в ІСН, із політичних мотивів звільнили, фактично зламавши їхню наукову кар'єру. Імена багатьох із них були занесені до «чорних списків», які розіслали у видавництва, редакції газет і журналів, що надовго до мінімуму звело їхні публікаційні можливості.

За таких обставин 4 липня 1973 р. на засіданні відділу соціальних проблем формування атеїстичного світогляду було ухвалено рішення: погодитися з основними зауваженнями рецензентів і зобов'язати авторський колектив – Г. Ковальчака, В. Голяка, Я. Жовтанецьку і П. Максимука – доопрацювати монографію відповідно до вимог рецензентів, звернувши особливу увагу на піднесення ідейно-теоретичного рівня праці (Архів ІУ-13, арк. 84). Очолив цю роботу відповідальний редактор книжки – Г. Ковальчак, який, очевидно, добре усвідомлюючи ситуацію несвободи і безвиході, змушений був визнати (такі були «правила гри», запроваджені тоталітарним режимом): «... загалом беручи, рецензенти правильно вказали на недоліки рукопису: поверхову характеристику розвитку аграрних відносин в західних областях України в період капіталізму і соціалістичних перетворень в післявоєнні роки, надмірну розтягнутість у висвітленні питань формування комуністичного світогляду колгоспного селянства, дріб'язковість у характеристиці побутових умов, недосконалість структури першого розділу, необхідність повнішого висвітлення допомоги держави у колгоспному будівництві, ролі партії у вихованні трудящих, поглиблення характеристики розвитку медичного обслуговування населення, збільшення доходів селянства, ролі присадибного господарства та ін.» (Архів ІУ-13, арк. 114).

При доопрацюванні всіх розділів і параграфів колективної монографії, за свідченнями Г. Ковальчака, «особлива увага зверталася на якнайширше використання основних теоретичних положень марксизму-ленінізму про соціально-економічний, суспільно-політичний і духовний розвиток суспільства, праць В. І. Леніна, матеріалів з'їздів і пленумів ЦК КПРС, виступів керівних діячів Комуністичної партії, постанов ЦК КПРС і Радянського уряду. При характеристиці господарського і культурного будівництва розширено висвітлення допомоги Комуністичної партії і Радянського уряду західним областям УРСР, а також ролі місцевих партійних організацій у житті західноукраїнського села» і т. ін. (Архів ІУ-13, арк. 117). Одночасно, відповідно до пропозицій рецензентів, вп'ятеро скорочено історичні нариси про обстежені села, а також до мінімуму – історико-економічні нариси колгоспного будівництва в них. При скороченні на чверть загального обсягу рукопису (з 19 до 14 друк. арк.), на понад наполовину зменшилася кількість статистичних таблиць (Архів ІУ-13, арк. 114–118). Натомість багато цікавих фактів, суттєвої інформації з життя і побуту селян, почерпнутих із матеріалів соціологічного дослідження і вперше введених до наукового обігу, а також авторських міркувань щодо них, вилучили, відповідно максимально згладивши всі «гострі кути», які йшли врозріз з ідеологічно вивіреними уявленнями про життя і побут жителів радянського села. Колишні співробітники ІСН згадували фразу, яка довго витала тоді в установі. На запитання одного з учасників експедиції: «Хто в селі має найбільший авторитет?» – один із респондентів відразу відповів: «Звичайно, священник». Або навели інший факт, коли керівникові чергової польової експедиції П. Максимуку видалася дуже підозрілою справна цифра про передплату селянами

журналів і газет, він перепитав літню жінку: «Кажете, що неграмотні, а виписали журнал “Комуніст України”». На це почув негайну відповідь: «Та що ви. Ним добре накривати дзбанки з молоком. Вітер не зніме, значить муха не впаде в глечик» (Борущий, Микитів, 2003).

Одержані результати дали змогу науковцям фактично спростувати постулати офіційної радянської суспільствознавчої науки про всеохопний вплив атеїстичної дійсності в регіоні, де рівень релігійності серед населення залишався значно вищим, ніж у східних областях УРСР (Архів ІУ-10, арк. 66). Це переконливо засвідчила доповідна записка відділу конкретно-соціологічних досліджень під назвою «Про необхідність поліпшення атеїстичного виховання сільської молоді в умовах західних областей УРСР. За підсумками конкретно-соціологічного дослідження» (Архів ІУ-10, арк. 18–20), яку готували для директивних інстанцій під грифом «Для службового користування» і попередньо обговорили на засіданні вченої ради ІСН 24 лютого 1971 р., однак далі архіву відділу вона не пішла (Архів ІУ-10, арк. 18–20, 248).

Наведена інформація засвідчила високі показники дотримання релігійної обрядовості серед сільської молоді у віці 16–30 років. Виявилось, що у віці 16–20 років і 21–30 років молодь часто відвідувала Службу Божу: у Дорожеві – 15 % і 30 % відповідно, у Стенятині – 18 % і 36 %, у Колодрібцях – 15 % і 36 %; молилися: у Колодрібцях – 36 % і 65 %, Мирному – 20 % і 55 %, Дорожеві – 17 % і 41 %; сповідалися у Стенятині – 20 % і 33 %, Колодрібцях – 16 % і 32 %, Мирному – 11 % і 34 % (Архів ІУ-10, арк. 69). Результати анкетного опитування, підтверджені особистими тривалими спостереженнями науковців, засвідчили, що на недільних Службах Божих у цих селах молодь у віці до 30 років становила приблизно 20 % присутніх мирян, а то й більше. Зібрані та проаналізовані дані також засвідчили хибність поширеної думки, нібито часто відвідує церкву лише малоосвічена, з низькими інтелектуальними й естетичними запитами молодь. Таке твердження не знайшло жодного підтвердження під час опитування. Було констатовано, що відповіді респондентів із п'яти обстежених сіл (Дорожева, Стенятина, Колодрібки, Мирного і Нижнього Березова, у яких проживало 8 400 осіб) показали «зовсім іншу картину». Серед молоді віком 16–20 років і 21–30 років, які систематично читали книжки, частка тих, хто часто відвідував церкву в Дорожеві становила 48 % і 47 % відповідно, у Стенятині – 88 % і 51 %, Колодрібки – 53 % і 48 %, Мирному – 60 % і 38 %, Нижньому Березові – 80 % і 43 % (Архів ІУ-10, арк. 70). Щобільше, з'ясувалося, що таких, які читають книжки, мають вдома невеликі бібліотеки (понад п'ять книжок, не беручи до уваги шкільних), телевізори і радіоприймачі, серед молоді, яка часто ходила до церкви, було не менше, ніж серед решти, яка рідко або й зовсім не ходила (Архів ІУ-10, арк. 71). Таким та подібним матеріалам, інформація яких не вписувалася в партійну концепцію радянського способу життя, не знайшлося місця в монографії.

Зрозуміло, що поза дужками в наведених відсотках залишилися інформація, яка б точніше відображала об'єктивну ситуацію з рівнем релігійності сільської молоді. Нез'ясованим залишилося: чому молода людина прийшла до церкви, як регулярно вона це робила, чи брала участь у спільній молитві з парафіянами і в чому полягав зміст її участі у Службі Божій, чи вивчила молитву й щиро молилася Богові, Його Синові і Святому Духові, чи це внутрішнє дійство, спрямоване на внутрішній зв'язок із вищим розумом, чи просто обряд, що, зрозуміло, не одне й те саме? На переконання автора доповідної записки Г. Ковальчака, тогочасна релігійність сільського населення

західних областей УРСР була певною мірою формальною і трималася «в значній мірі на традиційності» (Архів ІУ-10, арк. 67). Мовляв, найбільш влучно про це сказав в інтерв'ю колгоспник-пенсіонер із Дорожєва: «Я молюся, бо мій батько молився і дітям наказую, що Бог є» (Архів ІУ-10, арк. 67).

Узагальнюючи наведені в записці дані лише по п'яти великих селах, Г. Ковальчак зауважував, що важко встановити, наскільки вони відображали становище загалом по західних областях УРСР, де на тоді нараховувалося близько 5 000 сіл. Однак, як вважав учений, низка обставин свідчила проте, що наведені дані не могли дуже відрізнятися від середніх по західних областях і що ситуація з релігійністю молоді, зафіксована в п'яти селах не є випадковістю, винятком, а відображає загальне становище в багатьох селах регіону (Архів ІУ-10, арк. 71–72).

Ярослав Ісаєвич, розповідаючи про роботу відділу під керівництвом Григорія Ковальчака, згадував: «Я пам'ятаю висновок, який їм не дозволили опублікувати, про різницю настроїв у ставленні до релігії в Галичині і на Волині. Якщо в Галичині запитали селянина чи селянку: “Як Ви ставитеся до релігії?” – то відповідь була: “А як же можна без релігії?”. А на Волині відповідали: “Та ми вже не знаємо, чи є Бог, чи нема, чи ми за Бога, чи ми проти Бога”» (Зайцев, Ісаєвич, 2011). Григорій Ковальчак, торкаючись цього питання, зауважував, опираючись на спогади селян, що греко-католицькі священники, які раніше були в кожному з них, не відрізнялися особливою активністю порівняно зі священниками інших сіл. Та й загалом, згідно з документальними джерелами, не виділялися ці села і щодо письменності, і за рівнем громадського й культурного життя як до 1939 р., так і тепер, «тим більше в гіршу сторону» (Архів ІУ-10, арк. 72). Наведені дані засвідчували, що секуляризаційні процеси порівняно менше торкнулися місцевостей, на яких традиційно діяла Греко-Католицька Церква, де відповідно спостерігався вищий рівень релігійної свідомості.

Загалом, тільки невелика частина матеріалів соціологічних опитувань і експедиційних обстежень, які спростовували заідеологізовані постулати офіційної радянської суспільствознавчої науки, була опублікована та побачила світ у вказаній монографії.

За підрахунками Оксана Боруцької, яка в роки незалежності зробила перші спроби повернути цей матеріал у науковий світ (Боруцька, 2008, с. 239–253), маємо в ній лише чотири релігійно-обрядові висловлювання серед опитаних респондентів західного регіону. Все це, як слушно зауважує дослідниця, не тільки значно обмежило фактологічний матеріал, потенційні можливості авторів монографії щодо об'єктивного висвітлення вказаних проблем, а й знівелювало здобутки вчених щодо висвітлення світоглядних орієнтирів, духовного життя сільського населення України (Боруцька, 2012, с. 237–243).

Загалом, у 1973 р. відділ соціологічних проблем формування атеїстичного світогляду текст монографії обговорював двічі: на початку липня, коли його повернуло видавництво після постанови бюро відділення, і після доопрацювання в листопаді. На засіданні відділу 23 листопада 1973 р. було прийнято два рішення: монографія «Соціальні перетворення в західноукраїнському селі» докорінно перероблена відповідно до зауважень рецензентів і просити вченої раду рекомендувати її до друку. 11 грудня 1973 р. на засіданні вченої ради Г. Ковальчак пояснив, що автори, згідно із зауваженнями рецензентів, фактично переробили рукопис, і розкрив деталі проробленої роботи. Після заслуховування попередньо підготовлених рецензій на представлений рукопис Ігоря Свешнікова та Якова Хонігсмана, а також обговорення, монографію

в поданому вигляді рекомендували до друку (Архів ІУ-12, арк. 137–139). Книжка вийшла в 1976 р.

Хоча монографія відповідала офіційній доктрині³ (зрозуміло, що розгляд проблеми мусів відбуватися в тогочасних цензурних обмеженнях відповідно до офіційного наукового канону), у ній можна знайти чимало оригінальних сюжетів і тем, яких на той час практично не торкалися радянські дослідники. До її переваг треба віднести фахове представлення теми дорадянського села. Подавши опис географічного розташування шести сіл Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської і Волинської обл., історію їх виникнення, вказавши перші писемні згадки, у книжці на цінному архівному матеріалі показано, хоча й неповно (тут, зрозуміло, також існували свої «зони замовчування»), соціально-економічне становище західноукраїнських селян за часів Першої та Другої Речі Посполитої, Габсбурзької імперії. Ця порівняльна база дала можливість авторам монографії на основі використання різних документальних джерел, інформації, одержаної шляхом анкетування, а також бесід, записів спогадів, безпосередніх спостережень за особистим і громадським життям селян послідовно простежити еволюцію матеріальних та соціально-побутових умов їхнього життя за весь радянський період аж до початку 70-х років ХХ ст. Дослідники на основі соціологічних матеріалів й експедиційних обстежень визначили структуру доходів і споживання селян, специфіку та напрями зростання їхніх духовних запитів, соціально-професійних переміщень, вікової та статеві структури і загалом основні якісні й кількісні зміни в повсякденному житті основних категорій сільського населення регіону. Вони прагнули показати динаміку зростання грошових доходів, еволюцію житлово-побутових умов, харчування й одягу, а також визначити середню тривалість життя селян. Автори монографії при цьому використовували не лише цифрові дані, а й свідчення сільських старожилів.

З огляду на те, що саме ці питання соціального розвитку західноукраїнського села залишалися на час появи книжки маловивченими в українській науці, опубліковані матеріали мали, безперечно, наукову новизну й інформативну цінність. Не випадково книжка, яка навіть у «скаліченому» вигляді, коли науковий аналіз підпорядковувався ідеологічним настановам, пропонувала новий ракурс бачення тенденцій змін у соціально-економічному і духовному житті сільського населення Заходу України, швидко отримала низку позитивних рецензій у спеціалізованих журналах, автори яких відзначали її безсумнівну наукову і практичну цінність (Шкварець, Лановик, 1977; Стоян, Мартинюк, 1977; Мельничук, Патер, 1977). Зокрема, Ярослав Мельничук та Іван Патер констатували: «Монографія має важливе науково-методичне значення. Таке дослідження проведено в нашій республіці вперше. Досвідом авторів, без сумніву, скористаються соціологи, економісти, етнографи. Дослідження “Соціальні перетворення у радянському селі” є безперечно цінним внеском у комплекс дослідження минулого й сьогодишнього життя і діяльності селянства західних областей УРСР» (Мельничук, Патер, 1977).

Так, підготовка колективної монографії «Соціальні перетворення в радянському селі. На прикладі сіл західних областей Української РСР» була першою спробою з новаторських наукових підходів системно дослідити зміни в соціально-економічному і духовному житті сільського населення Заходу України за час радянської влади. На

³ На жаль, відсутність «доцензурного» варіанта в архіві інституту не дає можливості відновити автентичний текст монографії.

основі залучення нових джерел, насамперед матеріалів соціологічних досліджень і експедиційних обстежень, їм вдалося, долаючи чимало об'єктивних та суб'єктивних труднощів, створити широку й різнобічну інформаційну основу про реальну ситуацію в соціально-економічному житті та духовному світі західноукраїнського селянина, у його світосприйнятті, світобаченні тощо, яку автори, попри всю залежність від ідеологічних «завдань», намагалися використати у своїх текстах задля наближення до історичної істини. Проте у процесі примусового доопрацювання та редагування рукопису монографії, з огляду на цензуру, без чого публікація була неможлива, книжка, оригінальна за задумом і досі неповторна в українській соціології, значною мірою втратила первісний автентичний зміст. Унаслідок докорінної переробки та максимального достосування тексту, поданого раніше у видавництво «Наукова думка», до тогочасної політичної кон'юнктури, у новому варіанті книжки, що стала продуктом «узгодження» позицій авторів і рецензентів, авторське бачення проблеми в ній значною мірою знівельовано. Так зміст монографії, у підготовку якої було вкладено багато праці та нервів інститутських соціологів, був жорстко вписаний в офіційний науковий дискурс теми.

Значно більше суттєвої соціологічної інформації залишилося поза текстом монографії, у записаних спогадах, у сумлінно опрацьованих таблицях, фактичні дані яких не могли вписатися в межі комуністичної ідеології, і вони донині зберігаються в архіві інституту, чекаючи своїх дослідників і належної наукової інтерпретації для наближення до історичної істини. На моє переконання, вони цілком можуть бути використані в написанні конкретно-проблемних і узагальнювальних праць зі соціальної історії України ХХ ст., історії повсякденності, етнології, історичної демографії тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Архів ІА-1: Архів Інституту архівознавства Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України, ф. 251, оп. 12, спр. 15, арк. 6.

Архів ІРД-1: Архів Інституту регіональних досліджень ім. М. І. Долішнього НАН України, ф. 1, оп. 3-ос, спр. 283, арк. 94 зв.

Архів ІРД-2: Архів Інституту регіональних досліджень ім. М. І. Долішнього НАН України, ф. 1, оп. 3-ос, спр. 396, арк. 10, 18.

Архів ІУ-1: Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 68, арк. 28, 118, 127.

Архів ІУ-2: Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 69, арк. 140–141.

Архів ІУ-3: Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 614, арк. 1, 2, 4.

Архів ІУ-4: Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 632, арк. 1–2.

Архів ІУ-5: Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 705, арк. 64–66.

Архів ІУ-6: Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 709, арк. 1.

Архів ІУ-7: Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 802, арк. 6.

Архів ІУ-8: Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 827, арк. 9.

Архів ІУ-9: Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 830, арк. 73.

Архів ІУ-10: Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 891, арк. 18–20, 247, 249.

Архів ІУ-11: Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 928, арк. 11–12, 56.

Архів ІУ-12: Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 976, арк. 112–121, 137–139.

Архів ІУ-13: Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 988, арк. 84.

Архів ІУ-14: Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 1010, арк. 1.

Архів ІУ-15: Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 1021, арк. 87–88.

Баран, В. (1996). *Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи*. Львів.

Боруцька, О. (2008). Про релігійність сільського населення західного регіону України у 60–70-х рр. ХХ ст. *Наукові записки. Історичні науки*, 10. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 239–253.

Боруцька, О. (2012). Особливості особистої релігійності сільських респондентів Тернопільщини. *Українське релігієзнавство*, 62–63, 237–243.

Боруцький, С., Микитів, Б. (2003). Петро Максимук (1932–1992) «Як працювати, так працювати...». *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2002 р. Інформаційний бюлетень*. Львів, 161.

Дашкевич, Я. (2006). Григорій Ковальчак (1928–1984), історик економіки України. До 10-річчя з дня смерті. В Я. Дашкевич, *Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури*. Львів, 613–619.

Зайцев, Ю., Д., Ісаєвич, Я. Д. (ред.). (2011). *Я на сповіді сказав би. Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ярославом Ісаєвичем. Документи*. Львів, 115–116.

Ісаєвич, Я. (відп. ред.). (2001). *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України. Наукова діяльність, структура, працівники*. Львів, 307.

Ковальчак, Г. І., Максимук, П. П., Голяк, В. О., Жовтанецька, Я. І. (1976). *Соціальні перетворення в радянському селі. На прикладі сіл західних областей Української РСР*. Київ, 7–9.

Матеріали до протоколів Вченої ради (списки членів Вченої ради, виписки з протоколів відділів) за 1969 р., арк. 31–34. (1969). *Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (у стадії опрацювання)*.

Мельничук, Я. С., Патер, І. Г. (1977). Соціологічне дослідження з життя радянського села [рец. на кн.: Ковальчак, Г. І., Максимук, П. П., Голяк, В. О., Жовтанецька, Я. І. *Соціальні перетворення у радянському селі. На прикладі сіл західних областей Української РСР*. Київ: Наукова думка, 233 с.]. *Народна творчість і етнографія*, 4, 94–95.

Науковий архів Президії НАН України, ф. Р-251, оп. 13, спр. 763, арк. 225.

Овчаренко, Ф. Д. *Спогади*. Київ: Оріяни, 217–219.

Рывкина, Р. В. (1989). Советская социология и теория социальной стратификации. В Ф. М. Бородин, Л. Я. Косалс, Р. В. Рывкина. (ред.-сост.), *Постижение: Социология. Социальная политика. Экономическая реформа*. Москва: Прогресс, 32.

Степаненко, В. П., Батаєва, К. В. (ред.). (2023). *Історія української соціології XIX–XXI: навчальний посібник*. Київ, 359.

Стоян, П., Мартинюк, А. (1977). Радянське село на шляхах піднесення. *Економіка Радянської України. Щомісячний політико-економічний журнал Держплану Української РСР та Академії наук Української РСР*, 6, 92–94.

Шкварець, В. П., Лановик, Б. Д. (1977). [Рец. на кн.: Соціальні перетворення у радянському селі. На прикладі сіл західних областей Української РСР. Київ: Наукова думка, 233 с.]. *Український історичний журнал*, 11, 145–146.

REFERENCES

Arkhiv Instytutu arkhivoznavstva Natsionalnoi biblioteki im. V. Vernadskoho NAN Ukrainy, f. 251, op. 12, spr. 15, ark. 6 (in Ukrainian).

Arkhiv Instytutu rehionalnykh doslidzhen im. M. I. Dolishnoho NAN Ukrainy, f. 1, op. 3-os, spr. 283, ark. 94 zv. (in Russian).

Arkhiv Instytutu rehionalnykh doslidzhen im. M. I. Dolishnoho NAN Ukrainy, f. 1, op. 3-os, spr. 396, ark. 10, 18 (in Russian).

Arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, f. 1, op. 1, spr. 68, ark. 28, 118, 127 (in Ukrainian).

Arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, f. 1, op. 1, spr. 69, ark. 140–141 (in Ukrainian).

Arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, f. 1, op. 1, spr. 614, ark. 1, 2, 4 (in Ukrainian).

Arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, f. 1, op. 1, spr. 632, ark. 1–2 (in Ukrainian).

Arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, f. 1, op. 1, spr. 705, ark. 64–66 (in Ukrainian).

Arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, f. 1, op. 1, spr. 709, ark. 1 (in Ukrainian).

Arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, f. 1, op. 1, spr. 802, ark. 6 (in Ukrainian).

Arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, f. 1, op. 1, spr. 827, ark. 9 (in Ukrainian).

Arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, f. 1, op. 1, spr. 830, ark. 73 (in Ukrainian).

Arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, f. 1, op. 1, spr. 891, ark. 18–20, 247, 249 (in Ukrainian).

Arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, f. 1, op. 1, spr. 928, ark. 11–12, 56 (in Ukrainian).

Arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, f. 1, op. 1, spr. 976, ark. 112–121, 137–139 (in Ukrainian).

Arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, f. 1, op. 1, spr. 988, ark. 84 (in Ukrainian).

Arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, f. 1, op. 1, spr. 1010, ark. 1 (in Ukrainian).

Arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, f. 1, op. 1, spr. 1021, ark. 87–88 (in Ukrainian).

Baran, V. (1996). *Ukraina 1950–1960-kh rr.: evoliutsiia totalitarnoi systemy*. Lviv (in Ukrainian).

Borutska, O. (2008). Pro relihiinist silskoho naselennia zakhidnoho rehionu Ukrainy u 60–70-kh rr. XX st. *Naukovi zapysky. Istorychni nauky*, 10. Ostroh: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademii», 239–253 (in Ukrainian).

Borutska, O. (2012). Osoblyvosti osobystoi relihiinosti silskykh respondentiv Ternopilshchyny. *Ukrainske relihiieznavstvo*, 62–63, 237–243 (in Ukrainian).

Borutskyi, S., & Mykytiv, B. (2003). Petro Maksymuk (1932–1992) «Iak pratsiuvaty, tak pratsiuvaty...». *Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy v 2002 r. Informatsiinyi biuleten*. Lviv, 161 (in Ukrainian).

Dashkevych, Ya. (2006). Hryhorii Kovalchak (1928–1984), istoryk ekonomiky Ukrainy. Do 10-richchia z dnia smerti. In Ya. Dashkevych, *Postati. Narysy pro diiachiv istorii, polityky, kultury*. Lviv, 613–619 (in Ukrainian).

Zaitsev, Yu., D., & Isaievych, Ya. D. (Eds.). (2011). *Ya na spovidi skazav by. Interviu Yurii Zaitseva z Yaroslavom Isaievychem. Dokumenty*. Lviv, 115–116 (in Ukrainian).

Isaievych, Ya. (Ed.). (2001). *Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Naukova diialnist, struktura, pratsivnyky*. Lviv, 307.

Kovalchak, H. I., Maksymuk, P. P., Holiak, V. O., & Zhovtanetska, Ya. I. (1976). *Sotsialni peretvorennia v radianskomu seli. Na prykladi sil zakhidnykh oblastei Ukrainskoi RSR*. Kyiv, 7–9.

Materialy do protokoliv Vchenoi rady (spysky chleniv Vchenoi rady, vypysky z protokoliv viddiliv) za 1969 r., ark. 31–34. (1969). *Arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy (u stadii opratsiuvannia)* (in Ukrainian).

Melnychuk, Ya. S., & Pater, I. H. (1977). Sotsiolohichne doslidzhennia z zhyttia radianskoho sela [Review of the book. *Sotsialni peretvorennia u radianskomu seli. Na prykladi sil zakhidnykh oblastei Ukrainskoi RSR*. Kyiv: Naukova dumka, 233 s., by H. I. Kovalchak, P. P. Maksymuk, V. O. Holiak, & Ya. I. Zhovtanetska]. *Narodna tvorchist i etnografia*, 4, 94–95 (in Ukrainian).

Naukovyi arkhiv Prezydii NAN Ukrainy, f. R-251, op. 13, spr. 763, ark. 225 (in Ukrainian).

Ovcharenko, F. D. *Spohady*. Kyiv: Oriiany, 217–219 (in Ukrainian).

Rivkina, R. V. (1989). Sovetskaya sotsiologiya i teoriya sotsialnoi stratifikatsii. In F. M. Borodkin, L. Ya. Kosals, & R. V. Rivkina. (Eds.), *Postizhenie: Sotsiologiya. Sotsialnaya politika. Ekonomicheskaya reforma*. Moskva: Progress, 32 (in Russian).

Stepanenko, V. P., & Bataieva, K. V. (Eds.). (2023). *Istoriia ukrainskoi sotsiolohii XIX–XXI: navchalnyi posibnyk*. Kyiv, 359 (in Ukrainian).

Stoian, P., & Martyniuk, A. (1977). Radianske selo na shliakhakh pidnesennia. *Ekonomika Radianskoi Ukrainy. Shchomisiachnyi polityko-ekonomichnyi zhurnal Derzhplanu Ukrainskoi RSR ta Akademii nauk Ukrainskoi RSR*, 6, 92–94 (in Ukrainian).

Shkvarets, V. P., & Lanovyk, B. D. (1977). [Review of the book. *Sotsialni peretvorennia u radianskomu seli. Na prykladi sil zakhidnykh oblastei Ukrainskoi RSR*. Kyiv: Naukova dumka, 233 s.]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 11, 145–146 (in Ukrainian).

Oleksandr LUTSKYI*PhD (History)**Senior Research Fellow of the Department of Contemporary History**I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine**ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7214-5872>**e-mail: loi_lviv@ukr.net*

**THE BEGINNINGS OF SOVIET SOCIOLOGICAL RESEARCH IN LVIV:
COLLECTIVE MONOGRAPH «SOCIAL TRANSFORMATIONS IN THE
SOVIET VILLAGE. ON THE EXAMPLE OF VILLAGES IN THE WESTERN
REGIONS OF THE UKRAINIAN SSR» (1976)**

The article reconstructs the main stages of the process of preparation and publication of the monograph and highlights the specifics of the research process aimed at its appearance. Attention is focused on the presence of significant internal and mainly external factors that determined the inevitable difficulties in achieving the idea that the monograph was supposed to represent. It is shown that the staff of the newly established in 1967 Department of Specific Historical Research of the Institute of Social Sciences was tasked with conducting a sociological study on «Socialist Transformations in the Western Ukrainian Village» in 1967–1971, which was to be completed by preparing a collective monograph.

The author notes that the preparation of the plan and program of a complex and large-scale project was entrusted to persons among whom there was not a single professional sociologist. Due to the lack of specialized knowledge and experience in conducting sociological research among the department's employees, their practical work, especially at the beginning, did not meet certain methodological standards. It is noted that at that time this situation was by no means an exception in Ukraine.

The study outlines the purpose of the research and the main means of achieving it. The questionnaire method of collecting information was preferred in the work, which made it possible to obtain the most possible, rich in details, mostly unique information about the social reality of the Western Ukrainian village. The main achievements of the sociologists' research work are shown, and their personal composition and specific participation in the implementation of the research project are identified. Based on the involvement of new sources, primarily materials of sociological research and expeditionary surveys, they managed to create a broad and diverse information base about the real situation in the socio-economic life and spiritual world of the Western Ukrainian peasant, which the authors, despite all the dependence on ideological «tasks», tried to use in their texts to get closer to the historical truth.

The author has shown that in the context of the historical reality of the time, when ideological pressure and censorship made it impossible to search for scientific truth, their creative efforts were doomed to failure. The article indicates that after the forced revision and editing of the monograph's manuscript due to censorship, without which its publication was impossible, the book, original in concept and still unique in Ukrainian sociology, has largely lost its original authentic content.

Key words: sociology, Department of Specific Sociological Research, Institute of Social Sciences, monograph, censorship, Hryhorii Kovalchak.

Віталій ХОМЕНКО

кандидат історичних наук

викладач історії

ВСП «Конопотський індустріально-педагогічний фаховий коледж СумДУ»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3704-7086>

e-mail: vitalhomenko@ukr.net

ПАНАС САКСАГАНСЬКИЙ У СПОГАДАХ І ЩОДЕННИКАХ ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА

Розглянуто взаємовідносини двох видатних українців: театрального корифея Панаса Саксаганського і громадського діяча Євгена Чикаленка. Проаналізовано спогади та щоденники останнього, які є надзвичайно цінним джерелом інформації про події української історії кінця XIX ст. – початку XX ст. Наголошено, що в цих працях Є. Чикаленко залишив детальні характеристики своїх сучасників – відомих українських політиків, науковців, літераторів, громадських і культурних діячів. Проаналізовано інформативність спогадів та щоденників Євгена Чикаленка щодо його стосунків із Панасом Саксаганським.

Встановлено, що більшість дослідників життя і творчості Панаса Саксаганського не використовували мемуарні праці Євгена Чикаленка. Констатовано, що Євген Чикаленко в его-документах залишив чисельні дописи, у яких детально описував: його дружні стосунки з Панасом Саксаганським, починаючи з дитячих років, коли вони навчалися в Єлисаветградській реальній школі; його дуже часто складні взаємини та конфлікти з Миколою Садовським, Іваном Карпенком-Карим, іншими відомими українськими театральними діячами; його погляди на важливі суспільно-політичні проблеми тогочасного українського, російського й міжнародного життя. Водночас простежено, що Євген Чикаленко згадував цікаві біографічні факти з життя й діяльності Панаса Саксаганського, зокрема коротко описав його театральну діяльність. Також з'ясовано, як Є. Чикаленко характеризував свого друга як людину та творчу особистість, свої погляди на його роль в українському культурному та суспільному житті.

Зазначено, що подальші перспективи дослідження взаємовідносин Євгена Чикаленка та Панаса Саксаганського полягають у вивченні їхнього листування, а також епістолярію, щоденників і мемуарних праць їх близьких друзів та сучасників.

Ключові слова: Євген Чикаленко, Панас Саксаганський, театр, спогади, щоденники, джерелознавство.

Логічним наслідком російської військової агресії проти України стала глибша зацікавленість українців власною історією. Значний інтерес при цьому викликають питання формування української ідентичності, нації та розбудови української державності. Безсумнівно, що для розуміння подій минулого треба вивчати різноманітні

*Євген Чикаленко**Панас Саксаганський*

історичні джерела. Окремий їх вид – его-документи, серед яких особливе місце займають щоденники та спогади. Серед них яскраво виділяються праці Євгена Чикаленка (1861–1929), який брав активну участь в українському суспільно-політичному русі наприкінці XIX – на початку XX ст. і безпосередньо долучився до процесів творення української модерної нації.

Євген Чикаленко вів щоденники в 1907–1929 рр., а у 20-х роках XX ст. написав спогади, які почали виходити друком ще за його життя, але не у видавництвах підрадянської України, а у львівській видавничій спілці «Діло». В уже незалежній Україні ці праці почали перевидавати лише з 2003 р. Наразі всі вони опубліковані в київському видавництві «Темпора». Спогади та щоденники Є. Чикаленка – надзвичайно інформативні щодо спроби українських громадських діячів наприкінці XIX – на початку XX ст. поставити перед російськими елітами «українське питання». Напевно, не дарма Володимир Панченко називав Євгена Чикаленка «літописцем українського національно-визвольного руху» (Панченко, 2011, с. 9). Також Є. Чикаленко залишив нам детальні характеристики своїх сучасників – відомих українських політиків, науковців, літераторів, громадських і культурних діячів.

У спогадах та щоденниках є чисельні згадки Євгена Чикаленка, зокрема, про одного з його найближчих друзів – Панаса Карповича Саксаганського (справжнє прізвище – Тобілевич, 15(03).05.1859–17.09.1940), визначного українського театального актора, режисера, драматурга. Відтак мета статті – проаналізувати інформативність спогадів і щоденників Євгена Чикаленка щодо його взаємовідносин із Панасом Саксаганським.

Серед дослідників, які торкалися різних питань біографії Панаса Саксаганського, можна згадати Маргариту Гармсен (Гармсен, 1935), Всеволода Чаговця (Чаговець, 1951), Богдана Тобілевича (Тобілевич, 1957), Леоніда Стеценка (Стеценко, 1959), Ростислава Коломійця (Коломієць, 1984), Ростислава Пилипчука (Спогади про Панаса

Саксаганського: збірник, 1984), Наталію Гонтар (Гонтар, 2009а; Гонтар, 2009b; Гонтар, 2010а; Гонтар, 2010b). Але більшість цих науковців, за винятком Н. Гонтар, писали в час, коли Україна була частиною радянської держави, тому не могли використовувати спогади та щоденники Є. Чикаленка в наукових розвідках. Адже «совєтська» заідеологізована наука ім'я Є. Чикаленка та його писемну спадщину ігнорувала, а його праці, як уже зазначено, не видавала. Отже, скористатися мемуарним доробком Євгена Чикаленка радянські дослідники життя та професійної діяльності Панаса Саксаганського здебільша не могли. Хоча, навіть маючи на руках львівські видання праць Є. Чикаленка, покликатися на них було справою надзвичайно ризикованою.

У цьому контексті варто зазначити, що, можливо, саме через вплив радянської дійсності в мемуарних працях Панаса Саксаганського, які виходили у 30-х роках ХХ ст. у Харкові (Саксаганський, 1932; Саксаганський, 1935), інформація про Євгена Чикаленка, за винятком кількох малозмістовних згадок, фактично відсутня. Читаючи його спогади, ніяк не можна було дійти висновку, що Є. Чикаленко був його близьким другом чи хоча б хорошим знайомим.

Отже, звернімося безпосередньо до мемуарів та щоденників Є. Чикаленка. Так, наприклад, із його спогадів дізнаємося, як він познайомився з Панасом Саксаганським. Євген Чикаленко записав, що 1875 р. він вступив на навчання до 3-го класу Єлисаветградської реальної школи. Його там «посадили поряд з Панасом Тобілевичем, тепер знаним українським артистом Саксаганським», з яким «ми зразу перейшли на українську мову і стали на все життя друзями» (Чикаленко, 2011а, с. 68). Євген Чикаленко відзначав, що Панас Саксаганський «тоді вже був гарним співакою і знаменитим оповідачем-коміком; часом на лекціях він пошепки почне було розказувати що-небудь смішне, і ми, забувшись, що сидимо в класі, раптово вибухнемо голосним реготом; Панас сидить наче він ніде нічого, а нас, було, zostавлять за кару в школі на годину після лекцій» (Чикаленко, 2011а, с. 68).

Наголошу, що стосунки між друзями були досить близькими. Зокрема, Євген Чикаленко писав, що по неділях він разом з іншим своїм товаришем Андрієм Грабенком часто ходив у гості до Панаса Саксаганського додому «на передмістя Викову, за річку Інгул, де у його батька був власний будиночок з гарним садком» (Чикаленко, 2011а, с. 68). Опісля вже троє друзів разом «ходили на прогуляння за місто ... або купатися» (Чикаленко, 2011а, с. 68), а у святкові дні відвідували батьків Грабенка в с. Обознівка. Саме вдома в Панаса юний Чикаленко познайомився з його братами Іваном, Миколою, Михайлом та Петром, сестрою Марією.

Панас Саксаганський і Євген Чикаленко провчилися разом 2 роки, а з 4-го класу Панас «пішов на військову службу і по закінченні Одеської військової школи вийшов офіцером в піхоту, де й служив до 1882 року, коли вступив в українську театральну трупу, де вже грав його старший брат Садовський» (Чикаленко, 2011а, с. 68). Також зі спогадів дізнаємося, що після виїзду Панаса Саксаганського на військову службу в його кімнати в будинку Івана Карпенка-Карого оселився саме Євген Чикаленко (Чикаленко, 2011а, с. 72). До речі, варто згадати, що його стосунки з І. Карпенком-Карим теж були дуже близькими і їхнє дружнє спілкування продовжувалося аж до смерті останнього.

Шкільна дружба знайшла продовження в дорослому житті. Зокрема, Є. Чикаленко неодноразово згадував, що Панас Карпович приїздив до нього в с. Перешори та с. Кононівка. Дізнаємося, що відомий театральний діяч був завзятим мисливцем

і, перебуваючи в гостях у Є. Чикаленка, часто «ходив по степу з рушницею і раз у раз з успіхом, бо ніколи не вертався додому без перепелів, куріпок, зайця або лиса» (Чикаленко, 2011а, с. 127). Крім того, у щоденнику за квітень 1910 р. можна надбати інформацію і про те, що в Кононівці друзі організовували ігри у скраклі, у які Панас Саксаганський теж добре грав (Чикаленко, 2011b, с. 102). Відзначу, що ця гра дуже подобалася і Є. Чикаленкові. Також він згадував, що Панас Саксаганський бував у нього й на громадських вечорах, де розважав присутніх якимись цікавими оповідками й співами (Чикаленко, 2011а, с. 215) і кілька разів наголошував, що той мав гарний приємний голос (Чикаленко, 2011а, с. 216; Чикаленко, 2011b, с. 98).

Зустрічалися друзі й на відпочинку за межами України. Зокрема, 29 липня 1912 р. Є. Чикаленко записав у щоденнику, як він зі своїм товаришем «несподівано в парку стрілися з П. К. Саксаганським, який з Єсентуків переїхав до Кисловодська. З того часу почали ми вже мандрувати втрьох. Панас Карпович дуже дбає, щоб скинути з себе зайвий жир (тук), а через те п'є баталинську воду, мало їсть і багато ходить. Обходили ми втрьох всі ближчі гори, а потім вирішили побувати і в тутешніх тубольцях, щоб подивитись, як вони живуть» (Чикаленко, 2011b, с. 234).

Водночас у мемуарних працях і щоденниках Є. Чикаленка є чисельні згадки про театральну діяльність братів Тобілевичів. Як видається з тексту спогадів, саме Панас уперше привів свого юного друга Євгена до театру. Першою виставою, яку той переглядав, була «Назар Стодоля», і вона справила на нього «вражіння на все життя» (Чикаленко, 2011а, с. 69). Сталося це ще під час їхнього спільного навчання в Єлисаветградській реальній школі.

З 1883 р. Панас Саксаганський грав у театральній трупі Михайла Старицького і Марка Кропивницького, з 1885 р. – Марка Кропивницького, з 1888 р. – Миколи Садовського, а в 1890 р. створив власну трупу. Євген Чикаленко із сумом згадував про часті конфлікти між цими українськими театральними корифеями. При цьому вказував, що «Саксаганський в цих чварах стояв збоку», і підсумовував із прикрістю: «З колись одної знаменитої мейнінгенської трупи на Україні стало чотири: Старицького, Кропивницького, Садовського та Саксаганського» (Чикаленко, 2011а, с. 128). Він писав: «Трупа Саксаганського складалася, крім нього, ще з Карпенка-Карого, сестри їх Марії Садовської і вважалася найбільше ансамблевою, найкраще організованою і взагалі найкращою трупю» (Чикаленко, 2011а, с. 128). Добре помітно, що його симпатії були на боці театральної трупи Панаса Карповича, напевно, через дружні відносини.

Крім того, Євген Чикаленко відзначав талановитість Панаса Саксаганського, який, на його думку, був, «може, талановитіший за Кропивницького» (Чикаленко, 2011а, с. 128). Втім, після смерті Івана Карпенка-Карого 1907 р. Панас Саксаганський «розпустив свою трупу і виступав тільки на гастролях по дрібних провінціальних трупах, що складалися з усякої шантрапи, шушвалі», але це не принесло «слави Саксаганському, і потроху публіка стала його забувати» (Чикаленко, 2011а, с. 128).

Зі спогадів видається, що така ситуація серйозно хвилювала Є. Чикаленка, він переймався, що талант його друга дуже недооцінюють. Тому, напевно, спеціально й записав: «За часів українського національного уряду Міністерство мистецтва призначило Саксаганського директором державного народного театру в Києві і на цій посаді «Саксаганський наче одержав сатисфакцію за те, що публіка була його забула» (Чикаленко, 2011а, с. 129). Крім того, у щоденнику від 23 серпня 1918 р. він вказав:

«Коли один давній знайомий, зустрівшись з Саксаганським, довідався, що того обрано директором Національного театру, то, перехрестившись, промовив: “Слава тобі Господи, що в Українській Державі буде хоч один чоловік на своїм місці!”. А сьогодні я почув від Панаса, що в міністерстві так поводяться з ним і з Національним театром, що він вагається – чи не зректись того директорства» (Чикаленко, 2011с, с. 144).

Проблема особистої та професійної роз’єднаності родини Тобілевичів справді турбувала Є. Чикаленка. Він щиро намагався їх помирити. Зокрема, під час зимового театрального сезону 1894–1895 рр. до Одеси одночасно приїхали театральні трупи Миколи Садовського і Панаса Саксаганського. Лідери Одеської громади, за активної участі Є. Чикаленка, організували зустріч, на якій планували переконати братів Тобілевичів припинити ворожнечу, але нічого в них не вийшло (Чикаленко, 2011а, с. 148–149). Конфлікти між ними періодично то припинялися, то знову продовжувалися, і вже набагато пізніше, у щоденниковому дописі за 2 березня 1910 р., Євген Чикаленко знову шкодував, що Микола Садовський та Панас Саксаганський не можуть помиритися (Чикаленко, 2011b, с. 99). Згодом через це навіть сталося погіршення відносин між двома старими друзями. Запис про це міститься в щоденниковому дописі від 1 березня 1913 р. Причиною було те, що Є. Чикаленко переконував свого друга не критикувати М. Садовського, який продовжував займатися активною театральною діяльністю, не їздити на гастролі у дрібні трупи, а створити власний сильний театр (Чикаленко, 2011b, с. 275–276). Помирилися вони лише в липні 1913 р., коли знову випадково зустрілися на відпочинку у м. Кисловодськ, про що, знову ж таки, є згадка в щоденнику (Чикаленко, 2011b, с. 287–288).

Зрештою, вже за кілька років, 21 травня 1918 р., Є. Чикаленко записав у щоденнику, що на урочистому відкритті Українського клубу «помирилися між собою відомі українські артисти М. Садовський та Саксаганський (рідні брати-Тобілевичі), які майже 15 років не говорили між собою» (Чикаленко, 2011с, с. 74). Припускаю, що він був цим дуже задоволений.

Поряд із цим у мемуарних працях Є. Чикаленка можна віднайти й кілька дописів, із яких дізнатися про погляди Панаса Карповича на важливі політичні проблеми тогочасного життя. Наприклад, міркуючи про Російсько-японську війну 1904–1905 рр., Панас Саксаганський був упевнений, що Росія має перемогти (Чикаленко, 2011а, с. 227). Так вважав й І. Карпенко-Карий, натомість М. Садовський та Є. Чикаленко бажали перемоги Японії.

Висловлювався Панас Саксаганський і з приводу Російської революції 1905–1907 рр. Наприклад, Є. Чикаленко занотував, що під час революції відбулася масова «залізнодорожно-поштово-телеграфна забастовка» (Чикаленко, 2011а, с. 263), яка зірвала театральній трупі Саксаганського й Карпенка-Карого чимало вистав. Останні дуже обурювалися, чим викликали в Є. Чикаленка критику (Чикаленко, 2011а, с. 264). Згідно зі свідченнями Євгена Чикаленка, внаслідок цього за братами Іваном і Панасом Тобілевичами «закріпилася в українських колах репутація “чорносотенців”, хоч в дійсності вони такими не були, а обурювалися тільки на форми революції, а зовсім не жалкували за старим ладом» (Чикаленко, 2011а, с. 264).

Цікавими були й погляди Панаса Саксаганського на Першу світову війну. Зокрема, 1 травня 1919 р. Є. Чикаленко в щоденнику описав ситуацію на кінець літа 1914 р.: «В серпні, як і щороку, приїхав до мене на полювання П. К. Саксаганський. Знаючи мій “пораженчеський” настрій, він не висловлювався тепер так патріотично,

як за японської війни, а все-таки видно було, що його, як бувшого офіцера, тішать успіхи російського війська в Галичині» (Чикаленко, 2011b, с. 335). Звісно, що, пояснюючи такі погляди Панаса Карповича, потрібно враховувати і його колишнє військово-ве минуле, але й не треба ігнорувати факт реального впливу російського виховання, російської культури. Власне, більшість українців, підданих російського царя, все ж підтримували в цій та інших війнах саме Росію.

Крім того, варто сказати, що Панас Саксаганський, як і багато хто з його сучасників-українців, серйозно недооцінював антиукраїнської спрямованості російської влади. Так, Є. Чикаленко вказував: «Захоплення Львова російським військом зробило на нас гнітюче вражіння, але Саксаганський та Юркевич (Причепя), талановитий співробітник “Ради”, що учителював тоді в Бірзулі і заїздив часом до мене в Перешори, не могли припустити думки, що уряд зважиться на скасування просвіти на українській мові в Галичині, на закриття преси і взагалі на утиски українського слова. Вони сподівались, що Державна Дума, з метою привернути галицьке населення до Росії, напосядеться, щоб політика уряду в Галичині була “примиренческою” і неворожою до тамошнього українського населення» (Чикаленко, 2011b, с. 336). Зрозуміло, що такі надії Панаса Саксаганського були марними і навіть дещо наївними. Російська влада реалізовувала свою імперську політику, у якій не було місця для національних інтересів українців. Тут потрібно вказати й на те, що Панас Саксаганський усе-таки був передусім творчою особистістю, суспільно-політичні питання для нього були менш важливими, ніж для того ж таки Євгена Чикаленка.

А вже восени 1916 р. Є. Чикаленко згадував, що в «Саксаганського зовсім зник російський патріотизм, який був у нього в початку війни, але все-таки він не трапив надії, що “Вільгельм скінчить так, як Наполеон”, бо нарешті вмішалась у війну Америка, багата грішми та технікою більше, ніж німці» (Чикаленко, 2011b, с. 357). Припускаю, що цю своєрідну еволюцію поглядів на війну можна вважати природною для людини культури, для якої все навколо оберталось здебільш довкола театру і яка глибоко не занурювалася в сутність політичних та міжнародних проблем.

Події Української революції кінця 1918 р. – початку 1919 р. змусили Є. Чикаленка до еміграції. Натомість, Панас Саксаганський залишився в Києві. Згадки про його ставлення до революційних подій у щоденникових дописах Є. Чикаленка відсутні. Напевно, це легко пояснюється тим, що безпосереднього спілкування між ними вже не було, до того ж через об’єктивні труднощі та проблеми революційного часу важко було вести й епістолярний діалог.

У записях Євгена Чикаленка еміграційної доби лише кілька невеликих згадок про Панаса Саксаганського є в листах, які автор отримував від своїх сучасників і вміщував до щоденника. Зокрема, листи за 1921 р. М. Садовського, що теж перебував за межами України. У них він, окрім усього іншого, згадував і про свого брата Панаса. Це були чутки про те, що він важко живе в Києві, навіть голодує (Чикаленко, 2015a, с. 73, 255).

У дописі від 18 березня 1922 р. був вміщений лист від сина Євгена Чикаленка Івана, який тоді проживав у Києві. Він згадував, що Панас Саксаганський «грає в театрі, живе, здається, не дуже погано» (Чикаленко, 2015b, с. 96).

У дописі від 5 березня 1923 р. бачимо ще один лист від того ж таки сина Івана, написаний у кінці грудня 1922 р. – на початку січня 1923 р. У частині, датованій 9 січня, він написав: «Недавно бачив П[анаса] Карп[овича], дав йому твою адресу, але він

не хоче писати тобі, кажучи: “він же поїхав, то нехай перший і напише”. Він недавно був хорий інфлуенцою, але вже видужав» (Чикаленко, 2015с, с. 53). Ця згадка про Панаса Саксаганського виявилася у щоденниках фактично останньою. Як встановила сучасна дослідниця життя й діяльності Євгена Чикаленка Інна Старовойтенко, з листів «Є. Чикаленка до С. Єфремова видно, що він листувався із П. Саксаганським і в 1920-ті роки» (Старовойтенко, 2009, с. 185). Тобто, можливо, що зрештою Євген Чикаленко першим написав листа Панасові Саксаганському. Епістолярне спілкування між старими друзями продовжувалося, але зустрітися один з одним їм уже не вдалося.

Отже, можна висувати, що цінність спогадів і щоденників Є. Чикаленка в тому, що хоча його оцінки й характеристики відомих осіб того часу не могли бути повністю позбавлені певної суб’єктивності, все ж він намагався більш-менш об’єктивно описувати дійсність. У цих працях можна знайти чисельні біографічні факти його дружніх взаємовідносин із Панасом Саксаганським, згадки про стосунки останнього з Миколою Садовським, Іваном Карпенком-Карим, іншими українськими театральними діячами, його погляди на важливі суспільно-політичні проблеми тогочасного українського, російського й міжнародного життя. Бачимо, що Є. Чикаленко характеризував свого друга як людину та творчу особистість, розуміємо, якими були оцінки його ролі в українському культурному та суспільному житті. Вважаю, що свідчення Євгена Чикаленка дадуть змогу дослідникам краще зрозуміти певні моменти життя та творчості Панаса Саксаганського і можуть бути використані в написанні нових біографічних праць про нього. Перспективи дослідження взаємовідносин Євгена Чикаленка та Панаса Саксаганського полягають у вивченні їхнього листування, а також епістолярію, щоденників і спогадів сучасників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Гармсен, М. Майстер сценічного слова. *Червоний шлях*, 5, 156–163.
- Гонтар, Н. (2009а). Громадська діяльність Панаса Саксаганського. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць*, 26, 55–60.
- Гонтар, Н. (2009б). Джерела формування світогляду Панаса Саксаганського. *Етнічна історія народів Європи: зб. наук. праць*, 28, 84–89.
- Гонтар, Н. І. (2010а). *Творча та громадська діяльність Панаса Саксаганського* [дис. ... канд. іст. наук, Київський національний університет ім. Т. Шевченка].
- Гонтар, Н. (2010б). Мемуари як джерело вивчення творчої і громадської діяльності Панаса Саксаганського. *Питання історії України: зб. наук. праць*, 13. Чернівці, 227–231.
- Коломієць, Р. Г. (1984). *Театр Саксаганського і Карпенка-Карого*. Київ.
- Панченко, В. (2011). Літописець Чикаленко. В *Чикаленко Є. Спогади (1861–1907)*. Київ, 9–19.
- Пилипчук, Р. Я. (уклад.). (1984). *Спогади про Панаса Саксаганського: збірник*. Київ.
- Саксаганський, П. К. (1932). *Театр і життя: мемуари*. Харків.
- Саксаганський, П. К. (1935). *По шляху життя: мемуари*. Харків.
- Старовойтенко, І. (2009). *Євген Чикаленко: людина на тлі епохи*. Київ.
- Старков, В. (2010). Традиції та інновації в ігровій культурі населення України. Гра «у скраклі». *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*, 21, 344–358.
- Стеценко, Л. (1959). *Панас Саксаганський: нарис про життя і творчість*. Київ.

Тобілевич, Б. (1957). *Панас Карпович Саксаганський: 1859–1940: життя і творчість*. Київ.

Чаговець, В. (1951). *П. К. Саксаганський. Життя і творчість*. Київ.

Чикаленко, Є. (2011а). *Спогади (1861–1907)*. Київ.

Чикаленко, Є. (2011б). *Щоденник (1907–1917)*. Київ.

Чикаленко, Є. (2011с). *Щоденник (1918–1919)*. Київ.

Чикаленко, Є. (2015а). *Щоденник (1921)*. Київ.

Чикаленко, Є. (2015б). *Щоденник (1922)*. Київ.

Чикаленко, Є. (2015с). *Щоденник (1923–1924)*. Київ.

REFERENCES

Harmsen, M. Maister stsenichnoho slova. *Chervonyi shliakh*, 5, 156–163 (in Ukrainian).

Hontar, N. (2009a). Hromadska diialnist Panasa Saksahanskoho. *Hileia: naukovyi visnyk: zb. nauk. prats*, 26, 55–60 (in Ukrainian).

Hontar, N. (2009b). Dzherela formuvannia svitohliadu Panasa Saksahanskoho. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy: zb. nauk. prats*, 28, 84–89 (in Ukrainian).

Hontar, N. I. (2010a). *Tvorcha ta hromadska diialnist Panasa Saksahanskoho* [PhD tesis, Kyivskiy natsionalnyi universytet im. T. Shevchenka] (in Ukrainian).

Hontar, N. (2010b). Memuary yak dzherelo vyvchennia tvorchoi i hromadskoi diialnosti Panasa Saksahanskoho. *Pytannia istorii Ukrainy: zb. nauk. prats*, 13. Chernivtsi, 227–231 (in Ukrainian).

Kolomiets, R. H. (1984). *Teatr Saksahanskoho i Karpenka-Karoho*. Kyiv (in Ukrainian).

Panchenko, V. (2011). Litopysets Chykalenko. In *Chykalenko Ye. Spohady (1861–1907)*. Kyiv, 9–19 (in Ukrainian).

Pylypchuk, R. Ya. (Comp.). (1984). *Spohady pro Panasa Saksahanskoho: zbirnyk*. Kyiv (in Ukrainian).

Saksahanskyi, P. K. (1932). *Teatr i zhyttia: memuary*. Kharkiv (in Ukrainian).

Saksahanskyi, P. K. (1935). *Po shliakhu zhyttia: memuary*. Kharkiv (in Ukrainian).

Starovoitenko, I. (2009). *Yevhen Chykalenko: liudyna na tli epokhy*. Kyiv (in Ukrainian).

Starkov, V. (2010). Tradytsii ta innovatsii v ihrovii kulturi naselennia Ukrainy. Hra «u skrakli». *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*, 21, 344–358 (in Ukrainian).

Stetsenko, L. (1959). *Panas Saksahanskyi: narys pro zhyttia i tvorchist*. Kyiv (in Ukrainian).

Tobilevych, B. (1957). *Panas Karpovych Saksahanskyi: 1859–1940: zhyttia i tvorchist*. Kyiv (in Ukrainian).

Chahovets, V. (1951). *P. K. Saksahanskyi. Zhyttia i tvorchist*. Kyiv (in Ukrainian).

Chykalenko, Ye. (2011a). *Spohady (1861–1907)*. Kyiv (in Ukrainian).

Chykalenko, Ye. (2011b). *Shchodennyk (1907–1917)*. Kyiv (in Ukrainian).

Chykalenko, Ye. (2011c). *Shchodennyk (1918–1919)*. Kyiv (in Ukrainian).

Chykalenko, Ye. (2015a). *Shchodennyk (1921)*. Kyiv (in Ukrainian).

Chykalenko, Ye. (2015b). *Shchodennyk (1922)*. Kyiv (in Ukrainian).

Chykalenko, Ye. (2015c). *Shchodennyk (1923–1924)*. Kyiv (in Ukrainian).

Vitaliy KHOMENKO*PhD (History)**Lecturer of History**VSP «Konotopsk Industrial and Pedagogical Vocational College of Sumy State University»**ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3704-7086>**e-mail: vitalhomenko@ukr.net*

PANAS SAKSAHANSKYI IN MEMORIES AND DIARIES OF YEVHEN CHYKALENKO

The article examines the relationship between two prominent Ukrainians: the theatrical coryphaeus Panas Saksahanskyi and the public figure Yevhen Chykalenko. The author analyses the memoirs and diaries of the latter, which are an extremely valuable source of information about the events of Ukrainian history in the late 19th – early 20th centuries. It is emphasized that in these works Yevhen Chykalenko left detailed characteristics of his contemporaries – famous Ukrainian politicians, scientists, writers, public and cultural figures. The author analyses the informative content of Yevhen Chykalenko's memoirs and diaries about his relationship with Panas Saksahanskyi.

Many researchers of Panas Saksahanskyi's life and work have largely not used Yevhen Chykalenko's memoir works. At the same time, Yevhen Chykalenko, in his ego-documents, left numerous entries in which he described in detail his friendly relations with Panas Saksahanskyi, starting from their childhood when they studied at the Yelisavetgrad Real School, his often complex relationships and conflicts with Mykola Sadovsky, Ivan Karpenko-Kary, other famous Ukrainian theatrical figures, his views on important socio-political issues of Ukrainian, Russian, and international life at that time. Moreover, it is traced that Yevhen Chykalenko mentioned interesting biographical facts from the life and work of Panas Saksahanskyi, in particular, briefly outlined his theatrical activity. It was also clarified how Yevhen Chykalenko characterized his friend as a person and creative personality, his views on his role in Ukrainian cultural and public life.

It is noted that further prospects for studying the relationship between Yevhen Chykalenko and Panas Saksahanskyi lie in the study of their correspondence, as well as the epistolary, diaries, and memoir works of their close friends and contemporaries.

Key words: Yevhen Chykalenko, Panas Saksahanskyi, theater, memoirs, diaries, the source studies.

Андрій СОВА

*доктор історичних наук, професор, старший дослідник
професор кафедри олімпійської освіти*

*Львівського державного університету фізичної культури ім. І. Боберського
старший науковий співробітник відділу новітньої історії*

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0548-4975>

e-mail: sovaandrij1980@gmail.com

ПЕДАГОГІЧНА ТА ГРОМАДСЬКА ПРАЦЯ СТЕПАНА ГАЙДУЧКА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Уперше на основі документів Центрального державного історичного архіву України у Львові, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України; приватного архіву А. Сиви; особової справи С. Гайдучка – викладача Львівського державного медичного інституту; періодики: «Краківські вісті», «Вісті», «Дорога»; спогадів учнів Академічної гімназії у Львові І. Ліщинського, А. Рудницького, Р. -Б. Яремкевича досліджено педагогічну працю та громадську діяльність проф. С. Гайдучка в роки Другої світової війни. Із залученням раніше недоступних і малознаних документів та матеріалів реконструйовано його діяльність у 1939–1945 рр.

З'ясовано, що С. Гайдучок працював у Львові: до 18 грудня 1939 р. – учителем фізкультури в Академічній гімназії у Львові, від 18 грудня 1939 р. до 30 червня 1941 р. – викладачем у Львівському державному медичному інституті, від 15 грудня 1939 р. до 13 квітня 1940 р. – методистом із фізкультури у Львівському міському методичному кабінеті при Львівському міському відділі народної освіти УРСР, від 15 серпня до 1 листопада 1941 р. – референтом охорони спортивних споруд у відділі тіловиховання Львова, від 6 листопада 1941 р. до 25 липня 1944 р. – викладачем руханки в Першій державній гімназії з українською мовою навчання у Львові, з 1 серпня 1944 р. – викладачем у Львівському державному медичному інституті.

Висвітлено працю С. Гайдучка у громадському житті Львова та Галичини в роки нацистської окупації, зокрема його участь як члена комітету, створеного з нагоди відзначення 70-річчя від дня народження видатного педагога, основоположника українського тіловиховання, громадського та державного діяча І. Боберського.

З'ясовано, що Степан Гайдучок, порівняно із 1920–1930-ми роками, практично припинив публікаційну активність.

Ключові слова: Степан Гайдучок, Галичина, Львів, педагогічна, суспільно-культурна та громадська діяльність, Іван Боберський, тіловиховання, руханка, спорт, українська старовина, фотографія, архів.

Роки Другої світової війни стали великим випробуванням для українців. Із приходом більшовицької окупаційної влади у вересні 1939 р. до Львова та великими суспільно-політичними перетвореннями в Галичині частина української провідної верстви виїхала за кордон, частина – була репресована. Видатний український педагог, вояк ар-

мій Австро-Угорської монархії та Галицької армії, суспільно-культурний діяч, фотомистець, журналіст, редактор, збирач української старовини Степан Гайдучок (13 березня 1890 р., с. Підтемне – 16 березня 1976 р., м. Львів), як і деякі інші українці, зумів пристосуватися до нових реалій життя (Сова, 2019).

Про формування світогляду Степана Гайдучка (Sova, 2019), його діяльність в Українському спортовому кружку (УСК) (Сова, 2021a), «Соколі-Батьку» до Першої світової війни (Сова, 2021b), «Пласті» у 1910–1920-х роках (Сова, 2024a), педагогічну працю перед Першою світовою війною (Сова, 2022), стосунки з Іваном Боберським (Сова, 2019) та Іваном Крип'якевичем (Сова, 2023), співпрацю з Науковим товариством ім. Шевченка в міжвоєнний час (Сова, 2024b), праці в Карпатському лещетарському клубі в 1925–1939 рр. (Сова, 2024c), внесок у розвиток волейболу (Sova, 2023) є ґрунтовні публікації автора. Педагогічна та громадська діяльність Степана Гайдучка в роки Другої світової війни не висвітлена в сучасній українській історіографії. Декілька згадок можна віднайти у працях Володимира Гінди (Гінда, 2012) та Лариси Головатой (Головата, 2010).

Степан Гайдучок

Мета статті – комплексно дослідити педагогічну та громадську діяльність С. Гайдучка в роки Другої світової війни.

Джерельною базою для статті стали: документи Центрального державного історичного архіву України у Львові, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України; приватний архів Андрія Сиви (м. Львів), у якому тимчасово зберігаються документи Степана Гайдучка періоду Другої світової війни (довідки, посвідчення, фотографії, листи); особова справа Степана Гайдучка – викладача Львівського державного медичного інституту (тепер – Львівський національний медичний університет ім. Д. Галицького); періодика: український щоденник «Краківські вісті» (Краків), тижневик «Вісті» (Берлін), ілюстрований журнал «Дорога» (Краків; Львів); спогади учнів Академічної гімназії у Львові (у 1941 р. змінила назву на «Перша державна гімназія з українською мовою навчання») Івана Ліщинського, Андрія Рудницького, Романа-Богдана Яремкевича.

В автобіографії, датованій 27 лютого 1950 р., С. Гайдучок про себе в роки Другої світової війни писав: «До політичних партій не належав і тепер є б[ез]/п[артійний]. В грудні 1939 р. поступив я на службу в Львівський державний медичний інститут зразу як завідувач кафедрою фізкультури, яку зорганізував, а відтак як старший викладач аж до німецької окупації в 1941 р. За неї зразу безробітний, який місяць, через яких півтора місяця – службовик охорони спортивних споруд міста, з листопадом 1941 р. поступив викладачем фізкультури у Першу гімназію, де ним служив аж до визволення Львова нашою армією в липні 1944 р. Поза працею в школі в тодішнім т[ак] званім українським життю стояв осторонь. Сейчас по визволенню Львова поступив назад до Львівського державного медичного інституту на працю по фізкультурі і до нині

працюю викладачем фізкультури у ньому. За працю при відновленні інституту одержав так, як другі службовики, подяку Наркома Охорони здоров'я УРСР в грудні 1945 р.» (ОС Гайдучка, арк. 19). За цими декількома реченнями криється велика історія людини, яка в міжвоєнний період була активною як педагог, журналіст, громадський діяч, а в роки Другої світової війни змушена була виживати в тих складних обставинах.

До 18 грудня 1939 р. С. Гайдучок працював учителем фізкультури в Академічній гімназії у Львові (ПААС-1). У грудні його запросили організувати кафедру фізпідготовки в новоствореному Львівському державному медичному інституті. На ній, як завідувач і викладач, він пропрацював від 18 грудня 1939 р. до 30 червня 1941 р. (ОС Гайдучка, арк. 23).

Збереглася довідка, завірена печаткою кафедри фізкультури Львівського державного медичного інституту, у якій зазначено: «Отсим доводиться до відома, що гр[омадянин] ГАЙДУЧОК Степан Степанович учитель фізичної культури, працював в Інституті на Кафедрі фізичної культури старшим викладачем і Завідуючим кафедрою, від 18 грудня 1939 р. по день 30 червня 1941 року» (ОС Гайдучка, арк. 23).

Посвідка від 4 квітня 1940 р., яку видав Львівський державний медичний інститут С. Гайдучкові для отримання радянського паспорта, засвідчує, що останній «дійсно працює у Львівському Державному Інституті на посаді керівника кафедри фізкультури» (ПААС-3).

Паралельно з роботою в інституті, з 15 грудня 1939 р. по 13 квітня 1940 р. С. Гайдучок працював методистом із фізкультури у Львівському міському методичному кабінеті при Львівському міському відділі народної освіти УРСР, який розміщувався за адресою: вул. Бурларда, 4 (тепер – вул. О. Новаківського) (ПААС-4). На цій посаді він мав право відвідувати школи та перевіряти роботу вчителів (ПААС-2).

Про працю С. Гайдучка в медінституті впродовж 1939–1941 рр. удалося віднайти дуже мало інформації. Деякі дані можна почерпнути з його фотоархіву, який зберігся до наших днів. Серед численних світлин є невеликий за обсягом фотоальбом із 34 світлинами з часу Другої світової війни (ПААС-6): 8 фотографій зроблено у Львові, 26 – у Києві. Вони акуратно поприклеювані. На жаль, фотографії не підписані й не датовані.

Аналізуючи різні джерела та передусім листування С. Гайдучка з проф. І. Боберським (1873–1947), вдалося принаймні встановити рік світлин. У листі від 29 грудня 1941 р. С. Гайдучок зі Львова до І. Боберського у Тржич писав: «З п'ятого обов'язку я зістав під большевиками. Працював в Медичнім Інституті (відділений від університету факультет мед[ичний]), де зразу організував і керував фізичним вихованням студентів. В 1940 р. був в Києві щось 10 день. Пізнав большевиків: їх життя, спосіб праці. Богато більше зібрав досвіду, і ми усі, що ту залишилися, чим ті, що виїхали на еміграцію. А що я не боявся ні вивозу на Сибір чи смерті, тож не могли мені страхом заімпонувати, і я мав зглядний спокій і сіре життя з дня на день, що привчило не пристрашатися до земських дібр. З хати, де я мешкав, вивезли цілу родину в маю, а доньку замордували. Мабуть, і я би був на черзі, якщо б були довше побули. Двох моїх братанків [йдеться про Семена та Степана Гайдучків – А. С.] в Щирці замордували» (ІЦІАЛ України, арк. 103–104 зв.). Інших фактів та деталей про цю поїздку С. Гайдучка до Києва віднайти не вдалося. Найімовірніше, саме як викладач медінституту 1940 р. С. Гайдучок здійснив 10-денну поїздку до Києва. Оскільки він був поціновувачем фотографії, то зберіг для нащадків 26 світлин свого перебування у столиці.

Як уже зазначено, фотографії, на жаль, не підписані. На них зафіксовано видатні архітектурні пам'ятки та краєвиди Києва. На окремих можна розгледіти й самого

С. Гайдучка. Світлини – цінне джерело до історії Києва 1940 р., а також доповнюють біографію С. Гайдучка періоду Другої світової війни.

Степанові Гайдучку вдалося уникнути репресій. Однак більшовицьку окупацію змінила нацистська – знову довелося пристосовуватися до нових викликів.

У період нацистської окупації С. Гайдучок із 15 серпня по 1 листопада 1941 р. був референтом охорони спортивних споруд у відділі тіловиховання Львова, а від 6 листопада 1941 р. до 25 липня 1944 р. працював викладачем руханки в Першій державній гімназії у Львові (ОС Гайдучка, арк. 16 зв.; ПААС-5).

Відновленням спортивного життя у Львові після більшовицької окупації займався Український центральний комітет (УЦК), який очолював Володимир Кубійович. При УЦК було створено відділ опіки над молоддю та родиною, якому підпорядковувався відділ тіловиховання, що розміщувався за адресою: Львів, вул. Пекарська, 1. Його працівником і головою став Степан Гайдучок, а заступником – Михайло Тріль (Р. М-ович, с. 5). Фактично, новостворений відділ перейняв функції Комітету фізичної культури і спорту. Відділ тіловиховання розпоряджався усіма спортивними площами, руханковими залами, басейнами, тенісними кортами та спортивним інвентарем колишніх більшовицьких спортивних організацій Львова. Про завдання відділу український щоденник «Краківські вісті» писав: «У розпорядимості Відділу є всі площі. Площа Сокола-Батька знищена й покищо непридатна до вжитку. Відділ веде контроль над діяльністю товариств, рішає в спорах між товариствами та дбає про збереження спортових засад. Рівночасно займається фізичним вихованням, товариствами, клубами та організацією молоді, реєстром працівників фізичного виховання та змагунів і веде статистику всіх ділянок фізичного виховання. Веде також курси фіз[ичного] виховання молоді й вишколення інструкторів, провідників та тренерів. Організує і дає дозволи на змагання в усіх ділянках фізичного виховання, на табори молоді, дає вказівки для фізичного виховання, дозвіл на установлення в школах учителів руханки. Словом, репрезентує фізичне виховання й спортові товариства та підпомагає фінансово спортові товариства» (Р. М-ович, с. 6).

Завдяки активній роботі відділу тіловиховання у Львові відновили діяльність спортивні товариства, зокрема на 13 серпня 1941 р. «Україна», «Тризуб», Український студентський спортовий клуб (УССК), а також «Сокіл» і «Луг» (Р. М-ович, с. 6). Для популяризації різних видів спорту у відділі тіловиховання створено спортивні ланки, зокрема спортивних ігор, боксу, копаного м'яча, шахів тощо (Гінда, с. 22).

Однак 6 листопада 1941 р. С. Гайдучок перейшов на роботу викладачем руханки в Першу державну гімназію у Львові, пропрацювавши там до 25 липня 1944 р. (ОС Гайдучка, арк. 16 зв.; ПААС-5).

Степан Гайдучок як викладач руханки (фізкультури) в Першій державній гімназії у Львові залишив гарні спогади своїм учням. Він намагався прищепити їм любов до рухової активності та здорового способу життя. Учень Першої державної гімназії з українською мовою навчання у Львові Андрій Рудницький про нього писав: «Відомою і дуже авторитетною для нас постаттю був учитель руханки проф[есор Степан] Гайдучок. Його підтягнена постать, його минуле як спортсмена і спортового організатора спонукали нас поважно ставитися до предмету. Ми дуже цінували його думку про нас як про фізично добре розвинених хлопців, намагалися, щоби його оцінка була доброю. Проф[есор Степан] Гайдучок був відомий тим, що цілу зиму ходив без шапки, демонструючи високий фізичний гарт свого організму. Заняття з руханки

відбувалися в спортовому залі колишнього будинку “Дністра” на вул. Руській [йдеться про спортивний зал організації “Сокіл-Батько”, який розміщувався за адресою: вул. Руська, 20 – А. С.]» (Рудницький, с. 18).

А І. Ліщинський згадував: «Були серед наших викладачів любителі футболу. Тому, йдучи в понеділок рано в гімназію, ми обов’язково купували газету, щоб довідатися, як провели останні матчі окремі команди. ... “Тільки в здоровому тілі може бути здорова душа”, – любив повторювати на уроках руханки професор С[тепан] Гайдучок. Лінивих гімназистів, які неохоче бралися до фізичних вправ “поганим” станом здоров’я, проф[есор] [Степан] Гайдучок називав згірдливо “бідними”. Його спортивна виправка і постійна бадьорість були для нас найкращою заохотою до наслідування» (Ліщинський, с. 611).

Частину занять із руханки С. Гайдучок проводив з учнями на пл. Сокола-Батька, яка розташовувалася між сучасними вулицями Стрийською, Сокола-Батька, Козельницькою та І. Франка. Гімназист Р.-Б. Яремкевич згадував, що їхній клас під керівництвом учителя вирушав пішки з гімназії на площу, вишиковуючись у колону по троє (Яремкевич, с. 44–45).

Гімназисти під керівництвом С. Гайдучка відбували мандрівки околицями Львова, де пізнавали історію та природу рідного краю. Це підтверджують і кілька світлин, які збереглися у приватному архіві С. Гайдучка, зокрема подорож 1942 р. зі Львова до Брюхович (ПААС-6), Білогорщі (Степанів, с. 63) та ін.

Під час нацистської окупації 1941–1944 рр. С. Гайдучок брав участь у громадському житті Львова. Яскраве свідчення цього – те, що він долучився до відзначення 70-річчя від дня народження свого учителя І. Боберського – видатного педагога, основоположника українського тіловиховання, громадського та державного діяча. Особливі урочистості проходили у Львові. До цієї дати Референтура тіловиховання УЦК у Львові (єдина легальна громадська установа з центром у Кракові, що в 1939–1945 рр. відстоювала перед нацистськими окупаційними органами Генеральної губернії інтереси українського населення) 28 червня 1943 р. проголосила Рік Івана Боберського, що розпочинався 14 серпня 1943 р. і мав тривати до червня 1944 р. (Святування). У комунікаті Референтури тіловиховання 8 серпня 1943 р. наголошено: «1. В дні 14 серпня ц[ього] р[оку] припадають 70-ті роковини народин батька українського тіловиховання, проф[есора] Івана Боберського. Всі клуби і тіловиховні гуртки та підреферентури тіловиховання пришлють привіти для проф[есора] [Івана] Боберського до 12 серпня ц[ього] р[оку] на адресу Референтури у Львові, Семинаріюмштр[ассе] 18/1. На ту саму адресу просимо присилати грошові датки на фонд ім[ені] проф[есора] [Івана] Боберського, призначений на вишкіл учителів тіловиховання. 2. Всі клуби і тіловиховні гуртки пришлють до 10 серпня ц[ього] р[оку] знимки, які ілюструють їх працю. Знимки признач[е]ні на тіловиховну виставу, тому їх треба підписати і описати» (Комінікат-1).

Протягом Року Івана Боберського всі крайові спортові заходи присвячувалися ювілярові. Це сприяло поживавленню діяльності спортивних товариств і гуртків на місцях, у кожному містечку та селі планувалося побудувати спортивні майданчики, упорядкувати стави, навіть (!) побудувати басейни та туристичні будинки (Ювілейний рік). Для здійснення цих планів при Референтурі тіловиховання було створено Діловий комітет, до якого ввійшли провідні фахівці з фізичного виховання і спорту, зокрема М. Дзьоба¹ – голова, Адам Антонович – заступник, Назар – секретар, Йосиф

¹ Тут і далі частину імен встановити не вдалося.

Козачок – референт спортових імпрез, Дарія Сіак – референт з'їздів, О. Кобів – референт туристичних справ, Н. Когут – харчовий референт, Юрій Пачовський – стипендійний референт, Ярослав Благітка – референт закупівлі площ, Микола Колянківський – пресовий референт, Едвард Жарський – пропагандивний референт. Членами комітету поряд із Степаном Гайдучком стали: Денис Березовський, Тиміш Білостоцький, Володимир Блавацький, С. Дицьо, о. Івашко, Іван Ілечко, Іван Німчук, Процінський, Ярослав Рак, Володимир Тихоліз, Михайло Тріль, Євген Яворівський, Яремко (Ювілейний рік).

У межах Року Івана Боберського було оголошено конкурс на кращі картини, різьблені вироби, новели, поезії, статті, реферати й маршові композиції тіловиховної тематики (реферати та статті повинні бути написані, враховуючи афоризми і гасла Івана Боберського) (Конкурс). Усі охочі мали зголоситися до 1 листопада 1943 р. Референтура тіловиховання УЦК видала спеціальний комунікат, яким звернулася до меценатів українського спорту, громадянства, українських установ і підприємців із проханням фундувати нагороди та грошові датки на змагання з різних видів спорту, а також на Стипендійний фонд ім. проф. І. Боберського для вишколу вчителів тіловиховання. Надсилати гроші жертводавцям пропонували у фінансовий відділ УЦК за адресою: Львів, вул. Паркова, 10 (Комінікат-2).

Упродовж 14–18 серпня 1943 р. у Львові відбулося декілька святкових заходів, у яких взяли участь як доповідачі учні та послідовники І. Боберського (Відправа; М. К-ий-1). Серед них варто згадати: Олександра Тисовського (доповідь «Проф. Боберський як Батько українського тіловиховання»); Адама Антоновича («Інформації про теперішній стан у тіловихованні»); Михайла Тріля («Статистика», «Назовництво»); Тимоша Білостоцького («Психологічні і педагогічні моменти в тіловихованні», «Позашкільне тіловиховання»); Ореста Лисинецького («Хибні моменти у праці й поглядах на тіловиховання в нашому минулому»); Романа Левицького («Музика і рух»); Ростислава Єндика («Фізичний тип українця»); Івана Ілечка («Відзнака фізичної справності»); Едварда Жарського («Види пропаганди»); Дарію Сіак («Масова участь жінки в тіловихованні – вимога часу»); Йосифа Козачка («Тіловиховання в інших народів»); Марії Охримович («Тіловиховання в школі і передшкільлі»); Лемішки («Тіловиховання як засіб народного здоров'я»); Ярослава Благітки («Кадра поучників»). Окрім урочистої академічної частини, до програми входили показові руханкові вправи молоді: тіловиховні заняття без руханково-спортивного приладдя (керівник – С. Гайдучок), показові змагання на приладах і показові виступи жінок.

З 14 по 16 серпня 1943 р. у Львові відбувся Краєвий з'їзд тіловиховних референтів. Виголошені лекції викликали жваве обговорення присутніх. Так, 16 серпня С. Гайдучок та інші слухачі обговорили реферат Е. Жарського «Види пропаганди». Більшість дійшла таких висновків: потрібно активізувати справу вишкোলів учителів руханки; ввести години тіловиховання у всіх школах і дошкільних закладах; готувати лекції та підручники з тіловиховання; спортивним організаціям розвивати не лише копаний м'яч (футбол), а й інші види спорту. Після цієї лекції та обідньої перерви взявся до роботи С. Гайдучок. Його заняття було успішним та викликало схвалення, що зазначено в щоденнику «Краківські вісті»: «По закінченні дискусії та по обідній перерві проф[есор] Ст[епан] Гайдучок перевів на грищі кол[ишньої] “Погоні” показову лекцію руханки без спортивного приладдя. Зразково переведена лекція була відповіддю для всіх тих клубів, що відсутністю приладдя оправдують своє безділля» (М. К-ий-2).

На адресу Референтури тіловиховання надійшло сотні листів і телеграм із побажаннями для І. Боберського, зокрема від УЦК, Військової управи, товаришів і учнів, спортових клубів («Україна», УССК, «Сян», «Скала») та ін. (Відправа; М. К-ий-2).

Про перше свято з нагоди 70-річчя І. Боберського, яке відбулося 14 серпня 1943 р. у рухівні «Сокола-Батька» на вул. Руській, 20, «Краківські вісті» писали: «Українське Тіловиховне Товариство І у Львові влаштувало святочний звіт усіх своїх членів, члениць і юнацтва у своїй рухівні в дні 14 серпня ц[ього] р[оку], щоб влаштувати 70-літні роковини народження проф[есора] Івана Боберського. Провідник товариства м-р С. Дицьо в коротких словах згадав про діяльність ювілята та про наслідки його праці серед українського загалу. З черги відділ юначок виконав збірку вільноручних вправ “Розвій” (укл[аду] В[олодимира] Тихоліза). Юначка Заганяч виголосила вірш “В роковини”. На закінчення відділ юначок виконав 2 танки: “Топак” і “Козачок”. Відспіванням сокільського гимну закінчено цей перший вечір у честь проф[есора] [Івана] Боберського» (Перше свято). На другому святі, яке на честь І. Боберського організував УСК «Тризуб» у Львові, було зібрано 1 000 зл. у фонд його імені (Тризуб). Протягом наступних місяців надходили гроші від інших товариств та осіб: від УСК «Пробій» (Городенка) – 500 зл., від гуртка молоді (Чернятин) – 100 зл., гуртка молоді (Вікно) – 150 зл. та ін. (На фонд). На відзначення 70-річчя І. Боберського впродовж 1943 р. святкові заходи відбувалися в різних населених пунктах Галичини.

Україномовні часописи передруковували статті, замітки, афоризми І. Боберського (Думки І. Боберського; Боберський, 1943), публікували матеріали, присвячені ювілярові (Іван Боберський, 1943; ЦДАВО). Український щоденник «Краківські вісті» й ілюстрований журнал «Дорога» розмістили на своїх сторінках чимало публікацій про «Батька українського тіловиховання» (М. К-ий-3), про спортивні змагання, приурочені до його ювілею. В одній із них, за 12 серпня 1943 р., редакція зазначила: «Тепер проф[есор] [Іван] Боберський живе як емігрант в далекому Тржічі, недалеко Трігліяву, і надалі з напруженням слідкує за працею українського тіловиховання» (У 70-ліття). В іншому дописі невідомий автор під криптонімом В. Б. зауважив: «Багацько разів чув я між знайомими висказ: – Щоб таких організаторів, таких залізних людей було у нас хоч тисячка!» (ЦДАВО, арк. 2).

Серед багатьох матеріалів, присвячених І. Боберському, вирізняється стаття С. Гайдучка «Проф. Іван Боберський (3 нагоди його 70-ліття)», опублікована із продовженням у двох числах українського щоденника «Краківські вісті» під псевдонімом «Гакстен» (Гакстен, 1943а; Гакстен, 1943б;). У статті стисло подано інформацію про окремі аспекти його життя і діяльності: про рід; навчання у Самбірській гімназії, Львівському та Грацькому університетах; ознайомлення із національними системами фізичного виховання; працю в Академічній гімназії та товаристві «Сокіл-Батько» напередодні Першої світової війни. Окремо розглянуто діяльність І. Боберського в роки Першої світової війни, періоду Західноукраїнської Народної Республіки, міжвоєнного часу. Стаття містить деякі неточності. Однак найважливіше, що подано оцінку діяльності І. Боберського, який був харизматичним, точним, вимогливим, цілеспрямованим, жертвним і працював для українців й України. У кінці публікації С. Гайдучок висловив сподівання, що проф. І. Боберський невдовзі закінчить роботу над спогадами з часу своєї праці в Бойовій управі Легіону Українських січових стрільців, щоб молоде покоління «могло черпати з них досвід та науку».

Степан Гайдучок 1 серпня 1944 р. перейшов на роботу у Львівський медичний державний інститут (ОС Гайдучка, арк. 1 зв.). Тут він показав себе зразковим викладачем. Брав активну участь у житті навчального закладу, зокрема у проведенні спортивних змагань для студентів. Неодноразово підміняв колеґ, які з різних причин були відсутні на роботі. У його особовій справі збереглися документи, які це засвідчують. Так, у додатку до наказу від 21 квітня 1945 р. зазначено, що С. Гайдучок із 15 квітня проводив пари замість старшого викладача Терещенка, якого відправлено у відрядження до Москви (ОС Гайдучка, арк. 8).

Згідно з наказом № 1620 від 14 липня 1945 р., С. Гайдучкові оголошено подяку із занесенням в особову справу, за плідну працю у проведенні фізкультурно-масових заходів для студентів інституту (спортивні виступи, кроси, доповіді на спортивну тематику) (ОС Гайдучка, арк. 9). Документ завірений печаткою установи та підписом директора Григорія Скосогоренка.

У роки Другої світової війни С. Гайдучок майже припинив публікаційну активність. Його статті у пресі й окремі видання виходили під псевдонімом «Гакстен» (скорочення його прізвища та імені: «Га[йдучо]к Сте[па]н»). Інколи він використовував криптонім «М. Т.». Це було зроблено з метою конспірації, щоб у підрадянській Україні не встановили справжнього прізвища автора та не наразитися на репресії радянських органів державної безпеки. Отож С. Гайдучкові вдалося втілити два дуже важливі проєкти в царині українського тіловиховання. У 1940 р. накладом «Українського видавництва» у Кракові видано збірки для молоді «Вільноручні вправи. Мужеські, жіночі й хлопячі з піснями та нотами» (Боберський, М. Т., Навроцька) та «Долівкові вправи» (Гакстен, 1940). Обидві були передруками праць, які побачили світ у міжвоєнний період у Львові. «Вільноручні вправи. Мужеські, жіночі й хлопячі з піснями та нотами» склалися з п'яти частин: першу («Вільноручні вправи мужчин») і четверту («Вправи топірцями хлопців») написав Степан Гайдучок, другу («Вправи жердкою мужчин») та третю («Вправи палицею мужчин») – Іван Боберський, п'яту («Вправи жінок вінками») – Дарія Навроцька. Щодо криптоніму «М. Т.», то важко відповісти, чому саме його С. Гайдучок використав для підпису на брошурі, адже доти він таким не послуговувався. Однак сумнівів не має, що тексти належать саме йому, адже вправи «Лучник Ігоря», «Мстислав Удатний», «Тарас Бульба» й інші він уклав, описав та широко спопуляризував у діяльності товариства «Сокіл-Батько» у 1920–1930-х роках (Сова, 2019, с. 110). У деяких сучасних дослідженнях «М. Т.» необґрунтовано розшифровується як «М. Тихоліз» (Головата, 2010, с. 142–143). У 1930–1940-х роках у царині тіловиховання у Львові працювали М. Тріль і В. Тихоліз.

«Долівкові вправи» були передруком видання, яке побачило світ 1936 р. у серії бібліотеки «Сокільських вістей» організації «Сокіл-Батько» у Львові (Гайдучок, 1936). Степан Гайдучок дещо змінив вступ. Зокрема, у першому абзаці забрав інформацію про те, що це видання – підсумок його праці на тіловиховному курсі, який проходив у Львові впродовж 12–13 квітня 1935 р. (Гайдучок, 1936, с. 2). У перевиданні відсутній останній абзац вступу, де він висловлював подяку І. Боберському за перегляд і рецензування рукопису (Гайдучок, 1936, с. 3).

Крім цього, С. Гайдучок допомагав своїм колеґам у громадській та педагогічній роботі ілюстративним матеріалом, який зібрав про Львів та Галичину. Так, Олена Степанів скористалася його світлинами – частину опублікувала на сторінках видання

«Сучасний Львів» 1943 р. (Степанів, 1943). Нижче подаю перелік світлини зі збірки С. Гайдучка, використані у книжці: «Лисиничі – ставок за дріжджарнею» (Степанів, 1943, с. 52), «Північний беріг Поділля» (Степанів, 1943, с. 61), «Торфовища між Білогорщею і Баторівкою» (Степанів, 1943, с. 63), «Львів – Лиса Гора» (Степанів, 1943, с. 68), «Брюховичі – вид з Лисої Гори на захід» (Степанів, 1943, с. 77), «Дуби Хмельницького між Підберізями і Миклашевом» (Степанів, 1943, с. 95), «Сагара – піски за Голоськом» (Степанів, 1943, с. 101).

Отже, упродовж Другої світової війни С. Гайдучок зумів пристосуватися до нових реалій життя та викликів окупаційних влад. Йому вдалося уникнути репресій. Працював за фахом, однак змушений був декілька разів змінити місце роботи. Мав великий авторитет як педагог та організатор дозвілля для гімназистів. У роки війни зменшив свою громадську та публікаційну активність, порівняно з 1920–1930-ми роками. Треба віддати йому належне, що він як член комітету взяв дієву участь у відзначенні 70-річчя від дня народження видатного педагога, основоположника українського тіловиховання, громадського й державного діяча І. Боберського.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Боберський, І., М. Т. (Гайдучок С.), Д. Н. (Навроцька Д.). (1940). *Вільноручні справи. Мужеські, жіночі й хлопячі з піснями та нотами*. Краків: Українське видавництво.

Боберський, І. (1943, 4 листопада). Сильні рамена. *Вісті. Тижневик для українських робітників з Ген. Губернаторства* (вкл. з Галичиною), 44, 1.

Відправа для тіловиховників. Комунікат. (1943, 10 серпня). *Краківські Вісті. Український щоденник*, 173, 6.

Гайдучок, С. (1936). *Долівкові справи*. Львів.

Гакстен (Гайдучок С.). (1940). *Долівкові справи*. Краків: Українське видавництво.

Гакстен (Гайдучок С.). (1943а, 14 серпня). Проф. Іван Боберський (3 нагоди його 70-ліття). *Краківські Вісті. Український щоденник*, 177, 3–4.

Гакстен (Гайдучок С.). (1943б, 15 серпня). Проф. Іван Боберський (3 нагоди його 70-ліття). *Краківські Вісті. Український щоденник*, 178, 4–5.

Гінда, В. (2012). *Український спорт під нацистською свастикою (1941–1944)*. Житомир.

Головата, Л. (2010). «Українське видавництво» у Кракові–Львові, 1939–1945: бібліографічний довідник. (Т. 1: Книжкові й аркушеві видання). Київ.

Думки І. Боберського про тіловиховання і спорт. (1943, 13 серпня). *Краківські Вісті. Український щоденник*, 176, 6.

Іван Боберський. (1943, 4 листопада). *Вісті. Тижневик для українських робітників з Ген. Губернаторства* (вкл. з Галичиною), 44, 1.

Комунікат-1: Комінікат Референтури тіловиховання УЦК. (1943, 8 серпня). *Краківські Вісті. Український щоденник*, 172, 6.

Комунікат-2: Комінікат Референтури тіловиховання УЦК. (1943, 10 серпня). *Краківські Вісті. Український щоденник*, 173, 6.

Конкурс. (1943, 10 серпня). *Краківські Вісті. Український щоденник*, 173, 6.

Ліщинський, І. (1995). Довгий і важкий шлях до матури в УАГ 1942 р. В О. Домбровський (гол. ред.), *Ювілейна книга Української Академічної гімназії у Львові* (Ч. 3: 3

нагоди світового з'їзду Львівської Академічної гімназії у 1991 р. та Акту відновлення першої львівської гімназії з 1992 р.). Філадельфія; Львів, 608–614.

М. К-ий-1: М. К-ий (Колянківський М.). (1943, 18 серпня). Краєва відправа референтів тіловиховання. *Краківські Вісті. Український щоденник*, 180, 6.

М. К-ий-2: М. К-ий (Колянківський М.). (1943, 20 серпня). Краєвий з'їзд референтів тіловиховання. *Краківські Вісті. Український щоденник*, 182, 6.

М. К-ий-3: М. К-ий (Колянківський М.). (1943, серпень–вересень). Ювілей проф. І. Боберського. *Дорога. Ілюстрований журнал*, 8–9, 114.

На фонд ім. проф. І. Боберського. (1943, 31 жовтня). *Краківські Вісті. Український щоденник*, 244, 6.

ОС Гайдучка: Особова справа Степана Гайдучка. *Архів Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького*, спр. 8413, 26 арк.

Перше свято в честь проф. І. Боберського. (1943, 28 серпня). *Краківські Вісті. Український щоденник*, 189, 6.

ПААС-1: Приватний архів Андрія Сови, м. Львів (на тимчасовому зберіганні), од. зб. 1 (Посвідчення від 28.12.1939 р.).

ПААС-2: Приватний архів Андрія Сови, м. Львів (на тимчасовому зберіганні), од. зб. 2 (Посвідчення від 27.01.1940 р.).

ПААС-3: Приватний архів Андрія Сови, м. Львів (на тимчасовому зберіганні), од. зб. 3 (Посвідка від 4.04.1940 р.).

ПААС-4: Приватний архів Андрія Сови, м. Львів (на тимчасовому зберіганні), од. зб. 4 (Довідка від 20.04.1940 р.).

ПААС-5: Приватний архів Андрія Сови, м. Львів (на тимчасовому зберіганні), од. зб. 5 (Посвідка від 25.07.1944 р.).

ПААС-6: Приватний архів Андрія Сови, м. Львів (на тимчасовому зберіганні), од. зб. 6 (Фотоальбом Степана Гайдучка № 3).

Р. М-ович. (1941, 13 серпня). Спорт у Західній Україні. *Краківські Вісті. Український щоденник*, 177, 5–6.

Рудницький, А. (2009). Українська гімназія в 1941–1944 рр. *Могікани гімназії (Другий клас 1943–44 рр.)*. Львів, 13–22.

Святкування 70-ліття уродин проф. Івана Боберського. (1943, 4 липня). *Краківські Вісті. Український щоденник*, 142, 6.

Сова, А. (2019). *Іван Боберський: суспільно-культурна, військово-політична та освітньо-виховна діяльність: монографія*. Львів.

Сова, А. (2021a). Діяльність Степана Гайдучка в «Українському спортовому кружку» Академічної гімназії у Львові (1906–1910). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 34, 216–233. DOI: <https://doi.org/10.33402/ukr.2021-34-216-233>

Сова, А. (2021b). Напрями діяльності Степана Гайдучка в українському гімнастичному товаристві «Сокіл-Батько» у Львові (1910–1914). *Новітня доба*, 9, 237–252. DOI: <https://doi.org/10.33402/nd.2021-9-237-252>

Сова, А. (2022). Педагогічна праця Степана Гайдучка у Львові напередодні Першої світової війни. *Народознавчі зошити*, 3 (165), 674–684. DOI: <https://doi.org/10.15407/nz2022.03.674>

Сова, А. (2023). Степан Гайдучок та Іван Крип'якевич: до історії стосунків. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 37, 175–183. DOI: <https://doi.org/10.33402/ukr.2023-37-175-183>

Сова, А. (2024а). Діяльність Степана Гайдучка в організації «Пласт» (1911–1930). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 39, 141–155. DOI: <https://doi.org/10.33402/ukr.2024-39-141-155>

Сова, А. (2024b). Співпраця Степана Гайдучка з Науковим товариством імені Шевченка у 1920–1930-х роках). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 40, 184–192. DOI: <https://doi.org/10.33402/ukr.2024-40-184-192>

Сова, А. (2024с). Діяльність Степана Гайдучка в Карпатському лещетарському клубі (1924–1939). *З історії західноукраїнських земель*, 20, 62–73. DOI: <https://doi.org/10.33402/zuz.2024-20-62-73>

Степанів, О. (1943). *Сучасний Львів*. Краків; Львів: Українське видавництво.

Тризуб у честь проф. І. Боберського. (1943, 20 серпня). *Краківські Вісті. Український щоденник*, 182, 6.

У 70-ліття Батька Українського Тіловиховання. (1943, 12 серпня). *Краківські Вісті. Український щоденник*, 175, 6.

ЦДАВО України: Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 4379 (Боберський Іван (1873–1947) – педагог, діяч ЗУНР ЗОУНР, голова товариства «Сокіл-Батько» у м. Львові, повноважний представник ЗУНР у США і Канаді), оп. 1, спр. 22, 8 арк.

ЦДІАЛ України: Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 366 (Боберський Іван (1873–1947), педагог, організатор, українського спортивного руху в Галичині та за кордоном, голова товариства «Сокіл-Батько» у Львові, професор), оп. 1, спр. 14, 105 арк.

Ювілейний рік проф. І. Боберського. (1943, 12 серпня). *Краківські Вісті. Український щоденник*, 175, 5.

Яремкевич, Р.-Б. (2018). *Спогади. Дитинство. Війна. Колима: біографічне видання*. Львів.

Sova, A. (2019). Physical education professor Stepan Haiduchok: the formation of a worldview. *Новітня доба*, 7, 226–233.

Sova, A. (2023). Stepan Haiduchok's Contribution to the Formation and Development of Volleyball in Lviv (1920s). *Новітня доба*, 11, 227–237. DOI: <https://doi.org/10.33402/nd.2023-11-227-237>

REFERENCES

Boberskyi, I., M. T. (Haiduchok S.), & D. N. (Navrotska D.). (1940). *Vilnoruchni vpravy. Muzheski, zhinochi y khlopiachi z pisniamy ta notamy*. Krakiv: Ukrainske vydavnytstvo (in Ukrainian).

Boberskyi, I. (1943, Lystopad 4). Sylni ramena. *Visti. Tyzhnevyyk dlia ukrainskykh robotnykiv z Hen. Hubernatorstva (vkl. z Halychynoiu)*, 44, 1 (in Ukrainian).

Vidprava dlia tilovokhovnykiv. *Komunikat*. (1943, Serpen 10). *Krakovski Visti. Ukrainskyi shchodennyk*, 173, 6 (in Ukrainian).

Haiduchok, S. (1936). *Dolivkovi vpravy*. Lviv (in Ukrainian).

Haksten (Haiduchok S.). (1940). *Dolivkovi vpravy*. Krakiv: Ukrainske vydavnytstvo (in Ukrainian).

Haksten (Haiduchok S.). (1943a, Serpen 14). Prof. Ivan Boberskyi (Z nahody yoho 70-littia). *Krakovski Visti. Ukrainskyi shchodennyk*, 177, 3–4 (in Ukrainian).

Haksten (Haiduchok S.). (1943b, Serpen 15). Prof. Ivan Boberskyi (Z nahody yoho 70-littia). *Krakovski Visti. Ukrainskyi shchodennyk*, 178, 4–5 (in Ukrainian).

Hinda, V. (2012). *Ukrainskyi sport pid natsyistskoiu svastykoiu (1941–1944)*. Zhytomyr (in Ukrainian).

Holovata, L. (2010). «*Ukrainske vydavnytstvo*» u Krakovi–Lvovi, 1939–1945: *bibliohrafichnyi dovidnyk*. (T. 1: Knyzhkovi y arkushevi vydannia). Kyiv (in Ukrainian).

Dumky I. Boberskoho pro tilovykhovannia i sport. (1943, Serpen 13). *Krakovski Visti. Ukrainskyi shchodennyk*, 176, 6 (in Ukrainian).

Ivan Boberskyi. (1943, Lystopad 4). *Visti. Tyzhnevnyk dlia ukrainskykh robotnykiv z Hen. Hubernatorstva (vkl. z Halychynoiu)*, 44, 1 (in Ukrainian).

Kominikat Referentury tilovykhovannia UTsK. (1943, Serpen 8). *Krakovski Visti. Ukrainskyi shchodennyk*, 172, 6 (in Ukrainian).

Kominikat Referentury tilovykhovannia UTsK. (1943, Serpen 10). *Krakovski Visti. Ukrainskyi shchodennyk*, 173, 6 (in Ukrainian).

Konkurs. (1943, Serpen 10). *Krakovski Visti. Ukrainskyi shchodennyk*, 173, 6 (in Ukrainian).

Lishchynskyi, I. (1995). Dovhyi i vazhkyi shliakh do matury v UAG 1942 r. In O. Dombrovskyi (Ed.), *Yuvileina knyha Ukrainskoi Akademichnoi himnazii u Lvovi* (Ch. 3: Z nahody svitovoho zizdu Lvivskoi Akademichnoi himnazii u 1991 r. ta Aktu vidnovlennia pershoi lvivskoi himnazii z 1992 r.). Filadelfia; Lviv, 608–614 (in Ukrainian).

M. K-yi (Koliankivskyi M.). (1943, Serpen 18). Kraieva vidprava referentiv tilovykhovannia. *Krakovski Visti. Ukrainskyi shchodennyk*, 180, 6 (in Ukrainian).

M. K-yi (Koliankivskyi M.). (1943, Serpen 20). Kraievyi zizd referentiv tilovykhovannia. *Krakovski Visti. Ukrainskyi shchodennyk*, 182, 6 (in Ukrainian).

M. K-yi (Koliankivskyi M.). (1943, Serpen–Veresen). Yuvilei prof. I. Boberskoho. *Doroha. Iliustrovanyi zhurnal*, 8–9, 114 (in Ukrainian).

Na fond im. prof. I. Boberskoho. (1943, Zhovten 31). *Krakovski Visti. Ukrainskyi shchodennyk*, 244, 6 (in Ukrainian).

Osobova sprava Stepana Haiduchka. *Arkhiv Lvivskoho natsionalnoho medychnoho universytetu imeni Danyla Halytskoho*, spr. 8413, 26 ark. (in Ukrainian).

Pershe sviato v chest prof. I. Boberskoho. (1943, Serpen 28). *Krakovski Visti. Ukrainskyi shchodennyk*, 189, 6 (in Ukrainian).

Pryvatnyi arkhiv Andriia Sovy, m. Lviv (na tymchasovomu zberihanni), od. zb. 1 (Posvidchennia vid 28.12.1939 r.) (in Ukrainian).

Pryvatnyi arkhiv Andriia Sovy, m. Lviv (na tymchasovomu zberihanni), od. zb. 2 (Posvidchennia vid 27.01.1940 r.) (in Ukrainian).

Pryvatnyi arkhiv Andriia Sovy, m. Lviv (na tymchasovomu zberihanni), od. zb. 3 (Posvidka vid 4.04.1940 r.) (in Ukrainian).

Pryvatnyi arkhiv Andriia Sovy, m. Lviv (na tymchasovomu zberihanni), od. zb. 4 (Dovidka vid 20.04.1940 r.) (in Ukrainian).

Pryvatnyi arkhiv Andriia Sovy, m. Lviv (na tymchasovomu zberihanni), od. zb. 5 (Posvidka vid 25.07.1944 r.) (in Ukrainian).

Pryvatnyi arkhiv Andriia Sovy, m. Lviv (na tymchasovomu zberihanni), od. zb. 6 (Fotoalbum Stepana Haiduchka № 3) (in Ukrainian).

R. M-ovych. (1941, Serpen 13). Sport u Zakhidnii Ukraini. *Krakovski Visti. Ukrainskyi shchodennyk*, 177, 5–6 (in Ukrainian).

Rudnytskyi, A. (2009). *Ukrainska himnaziia v 1941–1944 rr. Mohikany himnazii (Druhyi klas 1943–44 rr.)*. Lviv, 13–22 (in Ukrainian).

Sviatkuvannia 70-littia urodyn prof. Ivana Boberskoho. (1943, Lypen 4). *Krakovski Visti. Ukrainskyi shchodennyk*, 142, 6 (in Ukrainian).

Sova, A. (2019). *Ivan Boberskyi: suspilno-kulturna, viiskovo-politychna ta osvithno-vykhovna diialnist: monohrafiia*. Lviv (in Ukrainian).

Sova, A. (2021a). Diialnist Stepana Haiduchka v «Ukrainskomu sportovomu kruzhku» Akademichnoi himnazii u Lvovi (1906–1910). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 34, 216–233. DOI: <https://doi.org/10.33402/ukr.2021-34-216-233> (in Ukrainian).

Sova, A. (2021b). Napriamy diialnosti Stepana Haiduchka v ukrainskomu himnastychnomu tovarystvi «Sokil-Batko» u Lvovi (1910–1914). *Novitnia doba*, 9, 237–252. DOI: <https://doi.org/10.33402/nd.2021-9-237-252> (in Ukrainian).

Sova, A. (2022). Pedahohichna pratsia Stepana Haiduchka u Lvovi naperedodni Pershoi svitovoi viiny. *Narodoznavchi zoshyty*, 3 (165), 674–684. DOI: <https://doi.org/10.15407/nz2022.03.674> (in Ukrainian).

Sova, A. (2023). Stepan Haiduchok ta Ivan Krypiakevych: do istorii stosunkiv. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 37, 175–183. DOI: <https://doi.org/10.33402/ukr.2023-37-175-183> (in Ukrainian).

Sova, A. (2024a). Diialnist Stepana Haiduchka v orhanizatsii «Plast» (1911–1930). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 39, 141–155. DOI: <https://doi.org/10.33402/ukr.2024-39-141-155> (in Ukrainian).

Sova, A. (2024b). Spivpratsia Stepana Haiduchka z Naukovym tovarystvom imeni Shevchenka u 1920–1930-kh rokakh). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 40, 184–192. DOI: <https://doi.org/10.33402/ukr.2024-40-184-192> (in Ukrainian).

Sova, A. (2024c). Diialnist Stepana Haiduchka v Karpatskomu leshchetarskomu klubii (1924–1939). *Z istorii zakhidnoukrainskykh zemel*, 20, 62–73. DOI: <https://doi.org/10.33402/zuz.2024-20-62-73> (in Ukrainian).

Stepaniv, O. (1943). *Suchasnyi Lviv*. Krakiv; Lviv: Ukrainske vydavnytstvo (in Ukrainian).

Tryzub u chest prof. I. Boberskoho. (1943, Serpen 20). *Krakovski Visti. Ukrainskyi shchodennyk*, 182, 6 (in Ukrainian).

U 70-littia Batka Ukrainskoho Tilovykhovannia. (1943, Serpen 12). *Krakovski Visti. Ukrainskyi shchodennyk*, 175, 6 (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy), f. 4379 (Boberskyi Ivan (1873–1947) – pedahoh, diiach ZUNR ZOUNR, holova tovarystva «Sokil-Batko» u m. Lvovi, povnovazhnyi predstavnyk ZUNR u SSHa i Kanadi), op. 1, spr. 22, 8 ark. (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv (TsDIAL Ukrainy), f. 366 (Boberskyi Ivan (1873–1947), pedahoh, orhanizator, ukrainskoho sportyvnoho rukhu v Halychyni ta za kordonom, holova tovarystva «Sokil-Batko» u Lvovi, profesor), op. 1, spr. 14, 105 ark. (in Ukrainian).

Yuvileinyi rik prof. I. Boberskoho. (1943, Serpen 12). *Krakovski Visti. Ukrainskyi shchodennyk*, 175, 5 (in Ukrainian).

Yaremkevych, R.-B. (2018). *Spohady. Dytynstvo. Viina. Kolyma: biohrafichne vydannia*. Lviv (in Ukrainian).

Sova, A. (2019). Physical education professor Stepan Haiduchok: the formation of a worldview. *Novitnia doba*, 7, 226–233 (in English).

Sova, A. (2023). Stepan Haiduchoks Contribution to the Formation and Development of Volleyball in Lviv (1920s). *Novitnia doba*, 11, 227–237. DOI: <https://doi.org/10.33402/nd.2023-11-227-237> (in English).

Andrii SOVA

*Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Research Fellow
Professor of the Department of Olympic Education
I. Boberskyi Lviv State University of Physical Culture
Senior Research Fellow of the Department of Contemporary History
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0548-4975>
e-mail: sovaandrij1980@gmail.com*

PEDAGOGICAL AND PUBLIC WORK OF STEPAN HAIDUCHOK DURING THE SECOND WORLD WAR

For the first time, based on documents from the Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv, the Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, the private archive of A. Sova, and the personal file of S. Haiduchok, a lecturer at the Lviv State Medical Institute; periodicals: «Krakivski Visti», «Visti», «Doroha»; memoirs of students of the Academic Gymnasium of Lviv, I. Lishchynskyi, A. Rudnytskyi, R.-B. Yaremkevych. Using previously inaccessible and little-known documents and materials, his activities during the years 1939–1945 have been reconstructed.

S. Haiduchok worked in Lviv in various capacities: until 18 December 1939 as a physical education teacher at the Academic Gymnasium of Lviv, from 18 December 1939 to 30 June 1941 as a lecturer at the Lviv State Medical Institute, from 15 December 1939 to 13 April 1940 as a physical education methodologist at the Lviv City Methodological Office at the Lviv City Department of Public Education of the Ukrainian SSR, from 15 August to 1 November 1941 as a security officer for sports facilities in the Lviv Physical Education Department, from 6 November 1941 to 25 July 1944 as a rukhanka (physical education) teacher at the First State Gymnasium of Lviv with the Ukrainian language of instruction, and from 1 August 1944, he worked as a lecturer at the Lviv State Medical Institute.

S. Haiduchok actively participated in the public life of Lviv and Galicia during the Nazi occupation, particularly as a member of the committee established to commemorate the 70th anniversary of the birth of the renowned educator, founder of Ukrainian physical education, public figure, and statesman I. Boberskyi.

Compared to the 1920–1930^s, Stepan Haiduchok significantly reduced his publishing activity.

Key words: Stepan Haiduchok, Galicia, Lviv, pedagogical, socio-cultural and public activities, Ivan Boberskyi, body education, rukhanka, sports, Ukrainian antiquity, photography, archive.

Наталія ТИХОЛОЗ

*кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник
директор Інституту франкознавства
Львівського національного університету ім. І. Франка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3968-9162>
e-mail: nataliya.tykholoz@lnu.edu.ua*

ТАРАС ФРАНКО ЯК «НЕБЛАГОНАДІЙНИЙ» ДИРЕКТОР ІДЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ СВОГО БАТЬКА¹

Розглянуто діяльності Т. Франка як директора Музею Івана Франка у Львові, що припала на 1947–1949 рр. і відбувалася в час посилення радянської ідеологічної пропаганди й активного творення культу І. Франка як Каменяра та письменника-революціонера. На підставі архівних джерел встановлено головні причини призначення Т. Франка на посаду директора, розкрито внутрішній конфлікт сина між необхідністю облаштування прорадянської експозиції та неприйняттям радянських штампів і парадигм, викривлень і спотворень образу його батька. Вказано на умови постійного ідеологічного тиску радянської влади на роботу директора й музейних працівників, атмосферу донесень і шпіонажу.

З'ясовано роль Т. Франка в налагодженні науково-дослідної роботи музею, організації експедицій на Дрогобиччину, примноженні фондів цінними експонатами, поповненні книгозбірні, встановленні першого в Україні пам'ятника І. Франкові роботи Г. Пивоварова, написанні низки важливих фактографічних мемуарних статей і нарисів, створенні галереї малярських робіт про письменника.

Встановлено, що причиною звільнення Т. Франка з посади в музеї стала низка «політичних» і «буржуазно-націоналістичних помилок», які виявлялися насправді в небажанні сина фальсифікувати біографію свого батька та спотворювати його справжній образ на догоду радянській системі. Встановлено, що після звільнення з посади справжні здобутки Т. Франка як директора музею свого батька було приховано (його статті, мемуари та картини збереглися у фондах) або приписано іншим особам (ініціативу у встановленні першого пам'ятника І. Франкові несправедливо присвоїв наступний директор – І. Кияшко). З'ясовано, що покаранням для «непокірного» сина стало його примусово-добровільне переселення зі Львова до Києва влітку 1950 р.

Ключові слова: Тарас Франко, ідеологічна пропаганда, радянська система, Музей Івана Франка, тоталітаризм.

За темпераментом і складом натури другий син Івана Франка – Тарас (1889–1971) – не належав до тих, хто мріяв щось очолювати. За фахом був класичним філологом і найперше хотів працювати й реалізуватися як учений та педагог. Одна-

¹ Статтю підготовлено в межах стипендійної програми Центру діалогу ім. Юліуша Мерошевського.

че суспільно-політичні обставини і його життя склалися так, що саме йому як нащадкові великого класика довелося все ж приміряти на себе низку керівних посад, однією з яких стала – директор Музею Івана Франка у Львові.

Тарас Франко як директор музею зіткнувся з низкою випробувань і викликів, найперше ідеологічних, спричинених конфліктом між тою системою цінностей, яку він є син письменника з рідної хати, і тою, яку жорстко насаджувала радянська ідеологічна пропаганда. Цей період життя Т. Франка належить до маловивчених і малодосліджених із різних причин. У радянський час, коли активно творився й підтримувався культ Франка як Каменяр, про нащадків письменника або не говорили зовсім (як-от про Петра Франка чи частково про Анну Франко-Ключко), або використовували у своїх цілях і намагалися «ла-

Тарас Франко

мати» на догоду режиму (як-от Тараса чи Зеню Франків), приховуючи або маскуючи їхні справжні думки та погляди на радянську систему. Перші публікації, які у той чи той спосіб повертали Тарасові Франку його справжнє обличчя, з'явилися на початку 2000-х років і належали перу Романа Горак (Горак, 2001), Романа Пастуха (Пастух, 2016), Зеновії Франко (Франко, 2003). Проте ці дослідження головню зображали Т. Франка силуетно (Р. Горак, Р. Пастух) або ж у мемуарному ключі (З. Франко). У 2015 р. вийшов двотомник «Вибране» в упорядкуванні Євгена Барана і Наталії Тихолоз, який удоступнював його перекладацьку, художню, мемуарну, епістолярну, наукову спадщини (Баран, Тихолоз, 2015). Проте період директорування Т. Франка у львівському музеї залишався недослідженим. Перший почин у цій справі зробила дослідниця Віра Бонь, яка в передмові до збірника матеріалів до історії Музею Івана Франка у Львові зацентрувала на необхідності дослідження історії цієї франкознавчої інституції та глибшого пізнання діяльності директорів (Бонь, 2013). Отож мета статті – на підставі нових архівних джерел з'ясувати роль Т. Франка як директора музею свого батька, означити ті виклики, з якими він зіткнувся на цій посаді в умовах тоталітарного сталінізму.

Після періоду німецької окупації на західноукраїнських землях 27 липня 1944 р. радянські війська знову ввійшли у Львів. Цього разу радянська влада тут затрималася надовго. Методи й засоби, якими «другі совіти» утверджувалися на «визволених» землях, не надто відрізнялися від кривавого господарювання «перших». Головний акцент і тоді, і тепер робився на ідеологічну пропаганду, боротьбу з українським національним рухом (представники якого були тавровані як «буржуазні націоналісти»), зачистку українського підпілля і ліквідацію Греко-Католицької Церкви (ГКЦ), (пере)виховання громадян згідно з постулатами єдиного «правильного» тоталітарного комуністичного світогляду. Постать І. Франка, яка була рідною й упізнаваною з дитинства для кожного українця, радянська влада, як і 5 років тому, взяла на озброєння для власної легітимізації на західноукраїнських теренах. Відтак, згідно з постановою виконкому Львівської обласної ради депутатів трудящих від 9 серпня 1944 р., Музей Івана Франка у Львові мав запрацювати заново.

Директором, якому довелося впродовж двох перших повоєнних років відновлювати роботу установи, став письменник-молодомузівець Петро Карманський (1878–1956, перебував на посаді до 16 грудня 1946 р.). Попри запевнення радянської влади у вслякій підтримці й допомозі новопризначеному директоріві, П. Карманський і колектив музею (кількість працівників якого різко скоротилася, порівняно з періодом директорування П. Франка: з номінальних 10 фактично працювало лише 3) зіткнулися з низькою непростих завдань, які не завжди були спроможні вирішити (Бонь, 2013, с. 13–32). Простого бажання і самовідданості роботі тут було замало. Вілла І. Франка потребувала капітального ремонту: за час війни її частково розграбували злодії, а частково вона зазнала руйнувань від бомби, що впала на подвір'я 1 травня 1944 р. – було пошкоджено дах, вікна, двері, стіни нищилися від вітру й дощу, підлога покривалася грибком. Ремонтувати її доводилося в жорстких реаліях повоєнної доби: затримка фінансування (часто бракувало коштів навіть на зарплату), радянська бюрократична і скорумпована система «відкатів» на тлі тотального дефіциту, брак кваліфікованих кадрів (не було заступника директора з господарських питань, наукового складу тощо).

Однак на тлі всіх цих адміністративно-господарських перешкод найважливішим і найскладнішим для очільника музею стало ідеологічне наповнення нової експозиції, яке вимагало спотворити справжнє обличчя І. Франка й подати його у вигідному для комуністичної системи світлі. Саме через невідповідність експозиції провідній «лінії партії» музею, який 27 липня 1945 р. було урочисто відкрито для відвідувачів (до слова, відкриття приурочили до дня звільнення Львова від німців), уже 25 жовтня 1946 р. закрився на реекспозицію! «Музей не робить враження партійного, націоналісти можуть його уважати за свій, лозунги, що знаходяться в Музею, не підходять», – таким був висновок про роботу Музею Івана Франка голови Комітету культосвітніх установ Микола Пашина (Науковий вісник, 2013, с. 68).

Петро Карманський як людина високих моральних якостей, проникливий дослідник, що особисто знав Івана Франка, галицький інтелігент старого стибу, вихований у нерадянській системі цінностей, не розумів (чи вдавав, що не розуміє), як можна універсальний геній українського Мойсея з його кількості етапною і складною еволюцією світогляду спростити до лінійних пусто-порожніх соціалістичних гасел. Таке виразне «нерозуміння лінії партії» та ідеологічної складової в осмисленні образу І. Франка підводило директора до смертельно небезпечної прірви «буржуазного націоналізму». У грудні 1946 р. П. Карманського було звільнено. Новим директором від 26 грудня призначено Т. Франка, який, очевидно, і мав виправити всі «недопрацювання» попередника.

У призначенні Т. Франка на посаду директора музею його батька, очевидно, відіграли роль кілька чинників. У січні 1946 р. (тобто ще до призначення на посаду) він, як син письменника, ввійшов до складу науково-методичної ради музею (на візрець ученої ради), що була важливим дорадчим голосом під час обговорення наукових питань, найперше – тематичного плану нової експозиції. Науково-методична рада працювала від січня 1946 р., хоча затвердження її складу відбулося аж у липні (Науковий вісник, 2013, с. 85, 115–116). До її складу, крім чинного директора Петра Карманського, його заступника Якова Товстухи та наукового співробітника Федора Кулечка, тоді також увійшли: Іларіон Свенціцький (директор Музею українського мистецтва), Марія Деркач (директорка Бібліотеки УАН (Української академії наук)), Яким Ярема (науковий співробітник УАН, доцент Львівського університету), Іван Ро-

манченко (професор Львівського педінституту) та акад., д-р Василь Щурат. Тобто, з огляду розуміння ситуації, пов'язаної з оновленням експозиції музею, Т. Франко був людиною поінформованою і навіть залученою (хай і у статусі стороннього дорадчого голосу) до процесу змін.

Окрім того, з осені 1945 р., від часу повернення зі Станіслава до Львова, Тарас Франко мешкав у сусідній із музеєм колишній віллі Михайла Грушевського на вул. І. Франка, 6 (тепер – № 154), кв. 1 в. На той час будинок М. Грушевського належав Академії наук (АН) УРСР: в одній із його частин тимчасово містилася червоно-армійська військова частина, а в іншій (у трьох кімнатах) як науковий співробітник Львівського відділу Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР поселився з родиною Т. Франко. Однак на осінь 1946 р. Т. Франко вже не працював у структурі АН і питання плати за помешкання постало для нього гостріше. А сам будинок М. Грушевського з нагоди ювілейного 1946 р. було передано в користування Музею Івана Франка. 14 листопада того-таки року син письменника листовно звернувся до Комітету культурно-освітніх установ із вимогою сплати чиншу (орендної плати) за батьківський будинок, у якому розміщувався музей: «Відколи у Львові утворилася Радянська влада, я робив заходи, щоби музей Івана Франка признав мені місячні за приміщення в будинку, що на підставі завіщання Івана Франка являється власністю синів і дочки письменника. Старший брат Андрій помер 1913 р., молодший Петро пропав безвісті, сестра Анна не живе тут, так що я єсть самотнім правним спадкоємцем.

Справа чиншу стоїть для мене пекучо, відколи за квартиру з 3-х кімнат по вул. І. Франка № 6 в будинку А[кадемії] Н[аук] прийшлося мені платити належної квартирної плати коло 2 000 крб відразу. Я ж заробляю як викладач на університеті ім. І. Франка у Львові (як старший викладач) 1 200 крб місячно, номінально, на руки значно менше. ... Прохаю асигнувати мені титулом орендної плати за попередні м[іся]ці 4–5 000 крб, а від нового року нехай музей платить по бюджету визначений через Вас або комісію місячний чинш» (Науковий вісник, 2013, с. 130).

Того самого дня, 14 листопада, Тарас Франко адресував також листа до Павла Тичини як до міністра освіти УРСР із проханням підтримати його клопотання про оренду (ЦДАМЛМУ).

Вимога Т. Франка була цілком правомірна й виявляла непросту юридичну колізію, що виникла через неполадження права власності на будинок І. Франка між його спадкоємцями та радянською владою: музей як установа функціював у віллі письменника на підставі постанови Львівської міської ради від 5 вересня 1944 р. (№ 157/1), яка цілковито суперечила заповіту І. Франка і порушувала право його спадкоємців на будинок. Перший директор музею – П. Франко – питання права власності будинку не порушував (чи не встиг порушити), і ця справа відповідно зависла в повітрі. Ольга Франко (вдова по Петрові Франку) 1945 р. «робила заходи в напрямі рекомпензати за будинок» (Науковий вісник, 2013, с. 135). Показово також, що у проєкті кошторису музею на 1945–1946 рр. дирекція подавала витрати на орендну плату, але керівні органи їх не затвердили. Петро Карманський, якому як тогочасному чинному директору було доручено в'ясувати ситуацію на місці, у листі до голови Комітету у справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР Миколи Пашина писав, що «спадкоємці мають правну легітимацію» «обжалувати» й анулювати постанову Львівської міської ради (Науковий вісник, 2013, с. 134–135). Такий результат справи для радянської влади був цілком неприйнятним, бо ставив під сумнів легітимність

її діяльності та переривав лінію утвердження партійних догм на західноукраїнських теренах. У такій ситуації призначення Т. Франка на посаду директора музею його батька відтерміновувало на деякий час фінансово-юридичні колізії, пов'язані із правом власності на родинну віллу. До слова, питання права власності було вирішено позитивно на користь Т. Франка аж у грудні 1953 р. (Науковий вісник, 2014, с. 138–139).

Хай там як, а 15 січня 1947 р. Т. Франко приступив до виконання обов'язків директора. Штатний список працівників музею налічував 10 посад: директор, заступник із наукової частини, двоє наукових працівників, старший бухгалтер, секретар-друкарка, бібліотекар, наглядач залів, двірник-сторож і прибиральниця. Зі старих працівників, які творили музей ще з Петром Франком, було лише двоє: Лідія Кедринська (обіймала посаду бібліотекарки) та Софія Дутко (працювала прибиральницею). Ользі-Марії Франко (вдові першого директора Петра Франка), попри її намагання поновитися на посаді в музеї, було відмовлено ще 1946 р. (Науковий вісник, 2013, с. 88, 90). Заступником директора з наукової роботи до 10 серпня 1947 р. залишався партійний функціонер, який не мав жодного стосунку ні до науки, ні до І. Франка – Я. Товстуха. Згодом цю посаду як виконувач обов'язків менше року обіймав Степан Бурлака (з 10 серпня 1947 р. по 17 травня 1948 р.), а після нього – Іван Кияшко (з 17 травня 1948 р. по 6 липня 1949 р.). Науковими працівниками були Степан Бурлака (до 10 серпня 1947 р.) і Клавдія Чумак (з 1 грудня 1946 р. по 15 жовтня 1948 р.), а згодом на їхнє місце прийняли відповідно Михайла Мартинюка (з 1 вересня 1947 р.) і Зіновію Франко (з 15 жовтня 1948 р. по 18 грудня 1949 р.). Як бачимо, плінність кадрів за 2 роки доволі висока. До того ж більшу частину працівників складали люди, спеціально скеровані до Музею Івана Франка на роботу зі східних і центральних регіонів України та СРСР. Були серед них і сексоти, які справно писали донесення на Т. Франка.

Першочергове завдання, яке стояло перед директором і працівниками музею, – оновлення експозиції – такої, яка би «правильно» популяризувала творчість І. Франка через музей для широких мас та ґрунтувалася на «основі марксо-ленінської методології і партійно-більшовицької ідейної спрямованості» (Науковий вісник, 2013, с. 179), а самого І. Франка показувала як «письменника революціонера-демократа, борця проти реакції, націоналізму, попівщини» (Науковий вісник, 2013, с. 155). Чи був Т. Франко тією людиною, яка могла забезпечити виконання всіх цих критеріїв? Навряд чи. Зважаючи на його антирадянський світогляд, який сьогодні яскраво засвідчують документи з його-таки справи-формуляра, заведеної ще в листопаді 1944 р. (завдяки донесенням колег вона акуратно поповнювалася і впродовж перебування Т. Франка на посаді директора музею). Звісно, що виникає питання: чому Т. Франкові (який був взятий у розробку у справі-формулярі як «український націоналіст»!) усе ж доручили керувати таким політично важливим стратегічним об'єктом, як Музей Івана Франка? Точно відповісти складно. Вірогідно, радянські чиновники в такий спосіб давали синові класика можливість показати себе й вислужитися перед владою (класичний варіант схеми «батога і пряника»), а можливо, вважали, що ідеологічну ланку і так тримають під контролем. Бо ж власне на час, коли Т. Франко почав виконувати обов'язки директора, у справі експозиції музей уже мав своїх «шефів» із Києва. Ними були Микола Мацапура, директор київського Музею Тараса Шевченка, та його співробітники Єлисавета Середа і Глафіра Паламарчук. Саме їх (уже вдруге!) прислав Комітет культурно-освітніх установ у лютому 1947 р. до підшефного Музею Івана

Франка, щоб «заопікуватися» новою експозицією і «допомогти» львівським колегам з її ідеологічною складовою.

Відтак, суттєво перероблена й доповнена, експозиція була відкрита для огляду громадськості 12 квітня 1947 р. Про зміни під час її підготовки Т. Франко звітував відразу після відкриття, 14 квітня: «... згідно з тематичним планом, музей мусів бути ґрунтовно перебудований. Всі експонати були рушані з місця, багато з них переставлені, інші інакше оформлені, деякі здані у фонд ... при вході замість давнього знищеного напису є вже два: *російський і український*, за склом артистично оформлені. В першій кімнаті є *портрети діячів комунізму* і на постаментах могутні гіпсові *погруддя Леніна і Сталіна*. ... Другий зал показує дальші роки життя поета 1878–1898, де особливо підкреслений *вплив прогресивної російської літератури на творчість Івана Франка*. В третій кімнаті охоплені роки від 1898–1916; окрема стінка присвячена *боротьбі великого демократа проти націоналізму* [курсив мій – Н. Т.]. Четвертий зал 1916–1946 відображує останні хвилини поета, смерть (там же помер поет 28.V.1916) і увічнення його пам'яті. В п'ятій кімнаті відтворений робочий кабінет великого революціонера, де він писав свої безсмертні твори (від 1901 р.), де приймав гостей і де спав деякий час. В сходовій клітці, що веде до горішніх кімнат, тепер канцелярії, також розміщені на стінах знімки краєвидів, що зв'язані з життям Івана Франка» (Науковий вісник, 2013, с. 150–151).

Проте меж досконалості нової експозиції, як і ідеологічної «опіки» «шефів», не було, бо в листах до підшефного директора Музею Івана Франка М. Мацапура не втомлювався давати й подальші рекомендації, які треба було «запровадити в життя в самому терміновому порядку»: працівники обов'язково мали підвищувати свою кваліфікацію, ознайомлюючись із роботою кращих музеїв Києва й Москви; запросити до співпраці фахівців, які би «зміogli вірно відобразити» діяльність І. Франка «в оцінці класиків марксизму-ленінізму», розпрацювати тему «Франко у Великій Вітчизняній війні», доповнити експозицію портретами російських революційних діячів, які «впливали» на життя і творчість Каменяря; укомплектувати книгозбірню творами тих-таки класиків марксизму-ленінізму, які «цілковито відсутні в бібліотеці»; закінчити низку ремонтних робіт; «зняти плиту, поставлену військовими частинами “СС” біля будинку музею» тощо (Науковий вісник, 2013, с. 153–155). Усі ці «побажання» доводилося брати до уваги і виправляти ситуацію на місці «на краще».

Показово, що в ідеологічній навіженості радянські чиновники часто перекручували факти, фальсифікували дані, викривлено інтерпретували артефакти минулого. Зокрема, під тиском таких «термінових» до виконання «рекомендацій» М. Мацапури в час директорування Т. Франка було знищено пам'ятну плиту під дубом біля будинку І. Франка. Насправді ця мармурова плита не мала жодного стосунку до нацистських частин СС – тобто Захисних загонів Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії (*нім.* Schutzstaffel der NSDAP). 1926 р. із нагоди 10-ї річниці від дня смерті І. Франка українське молодіжне спортивне товариство «Сокіл» на пл. «Сокола-Батька» у Стрийському парку у Львові посадило дубок, під яким містилася мармурова плита з написом «Сокіл – Іванові Франкові. 1926 р.». Коли «перші совіти» 1940 р. зруйнували пл. «Сокола-Батька», то П. Франко як тогочасний директор наказав працівникам пересадити дубок і перенести плиту на територію музею (на те місце, де за І. Франка ріс горіх, що змерз 1939 р.) (Горак, 2007, с. 177). Отож саме цю плиту, яку так наполегливо рятував від забуття перший директор, було означено як «нацистську» і знищено

1947 р. Тарасові Франку не вдалося вберегти те, що врятував 1940 р. його молодший брат. «Другі совіти» ретельно доруйновували те, що пропустили «перші»... А поза тим, сам дубок, біля якого стояла та знищена плита, залишився неушкодженим, виріс і сьогодні милує око відвідувачів Музею Івана Франка могутністю кремезної статури.

На всі ці зміни і «прохання» Т. Франко реагував із різною мірою стоїчного спокою, індивідуального гумору чи публічно-іронічного дивацтва. Інколи він віджартовувався, і тоді за його словами проглядала справжня думка та справжнє ставлення до радянської влади. Все це було дуже небезпечно.

«Та за тією жартівливістю приховувалася досить незалежна й тверда вдача. А жарти Тараса Івановича були часом досить ризикованими (особливо на ті аж ніяк не демократичні й ласкаві роки). ... Якось до музею прибула група іноземних туристів: поляків, чехів та французів – представників тих народів, що зазнали від фашизму найбільшого лиха, – оповідав Юрій Шанін. – Син [Тарас Франко – *Н. Т.*] вів екскурсантів кімнатами батькового музею. Вже прощаючись спитав: “А, може, якісь запитаннячка будуть?” (дуже характерна для нього ласкаво-жартівлива фраза). І хтось спитав: “А які у Вашого батька були улюблені письменники?”. “Які?! – Тарас Іванович наче замислився і раптом сказав твердо: – Німецькі!». В залі запала тиша: занадто несподіваною й, м’яко кажучи, несвчасною була отака відповідь ... Та після досить довгої, “акторської” паузи Тарас Іванович, хитрувато примружившись, закінчив-пояснив: “А саме: Кароль Маркс та Фридрих Енгельс!”. Отже, син Каменяря любив, так би мовити, ходити по лезу ножа» (Шанін, 1998).

Іншого разу під час екскурсії студенти філологічного факультету Львівського університету запитали сина І. Франка про «велич» письменника. На це директор прямо відповів, що його батько «був цілком звичайною людиною» і що «це советам нема що робити, так вони і зробили його великим» (ГДА СБУ-1). Звісно, така «провокативна» відповідь одразу стала матеріалом для донесення агентки під таємним псевдо «Северова». Ще іншого разу директор запевняв екскурсантів, що його батько «не був письменником-демократом, як його совіти називають» і «російську літературу не любив» (ГДА СБУ-5). А одна зі сексоток під псевдо «Вольская» в агентурному донесенні зауважувала, що Т. Франко категорично ствердив студентам: «Що ви задумалися, друзі, що мій батько був бідняком і комуністом? Не думайте, друзі, мій батько ніколи не був комуністом!...» (ГДА СБУ-2).

Подібні зауваження висловлювалися і до доньки Тараса Франка – Зіновії. Зокрема, зберігся наказ № 12 від 14 червня 1949 р. за підписом заступника директора музею І. Кияшка, у якому за «неодноразове грубе і нетактичне поводження» наукової працівниці музею З. Франко під час екскурсій та «розповіді не пов’язані з експозицією музею і не внесені в текст “Екскурсії”» оголошено «зауваження» і вказано на «недопустимість» такої професійної діяльності (ЛІМФ-4).

Зрозуміло, що такі й подібні «жартівливі» висловлювання директора і його доньки були не лише на межі дозволеного, а й відверто оголювали нервовість тогочасної екзистенції, показували справжню ціну удаваного спокою в час викривленої дійсності. Вони творили альтернативний дискурс, який ставив під сумнів офіційну версію історії про Франка-Каменяря. Виявом цієї контрпам’яті ставали усні висловлювання Т. Франка, його живе спілкування з відвідувачами музею під час екскурсій.

Власне агентурні донесення як документи, що зафіксували вільнолюбство Т. Франка, дисонують з іншими документами, офіційними наказами музею чи прото-

колами. Скажімо, у протоколах засідань працівників значиться, що директор запропонував вивчити короткий нарис життя і діяльності Владіміра Леніна (Владимир Ленин) та біографію Іосіпа Сталіна (Иосип Сталин) (протокол № 6 від 17 травня 1947 р.) чи що у зв'язку з виборами до Верховної Ради УРСР зачитував публічно статтю з «Вільної України» під назвою «Радянська виборча система – найдемократичніша в світі» (протокол № 1 від 16 січня 1947 р.) (ЛІМФ-3). Однак такі чи інші факти засвідчують не лише ситуацію компромісу, на яку змушений був іти Т. Франко, а й показують ту прірву між об'єктивною правдою і вигадкою, яку видавала за правду радянська влада.

Попри донесення, контроль та ідеологічний тиск радянського режиму Т. Франкові все ж вдалося **примножити музейні фонди цінними надбаннями**. Тільки за 1947 р. музей поповнився 339 експонатами. Зокрема, від Ольги Франко з Білевичів було закуплено портрет письменника роботи Івана Труша, виконаний олійними фарбами на картоні, а 1948 р. музей набув унікальний експонат – меморіальний срібний годинник письменника з монограмою «І. Ф.», яким 1896 р. Іван Франко обмінявся із дрогобицьким адвокатом Володимиром Кобриним на знак дружби. Показово, що обидва експонати (і портрет, і годинник) було закуплено в осіб, найближчі родичі яких потрапили під репресії Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) у 1941 р.

«Володимир Кобрин був добрим знайомим Івана Франка, проживав у Дрогобичі, працював адвокатом у Дрогобицько-Бориславському окрузі. В. Кобрин переклав польською мовою поему І. Франка “Мойсей”, яка вийшла друком в авторизованому перекладі у 1914 році. Видання відкривається посвятою перекладача І. Франкові в сорокову річницю його літературної діяльності. Дохід з реалізації поеми Кобрин переказав на фонд Франка. У 1941 році сім'ю Володимира Кобрин розстріляло НКВД [НКВС – Н. Т.]. Не міг не знати Тарас Франко про трагічну долю родини Кобрин. Купувати особисту річ Івана Франка у такої родини було небезпечно», – слушно зауважувала дослідниця історії Музею Івана Франка Віра Бонь (Бонь, 2013, с. 37). Доля ж О. Франко, яка залишилася вдовою після таємничого зникнення П. Франка, – тема окремої розвідки (Тихолоз, 2021).

Хай там як, а для директора такий вчинок був ризикованим і небезпечним. Очевидно, Т. Франко керувався тут не тільки бажанням поповнення фондів, а й милосердям. Бо ж гроші, які отримували за ці експонати Ольга Франко та Петро Кобрин (онук Володимира Кобрин) давали їхнім сім'ям, бодай на якийсь час, можливість вижити в ті важкі сталінські часи, коли вони вважалися родинами «ворогів народу».

Дбав Т. Франко і про **поповнення книжкових фондів музею**, і не лише творами класиків марксизму-ленінізму, як цього вимагали «рекомендації» М. Мацапури, а прижиттєвими виданнями письменника, виданнями міжвоєнного періоду (всього за 1947 р. було закуплено 256 книжок) (Науковий вісник, 2013, с. 183). Цінним надбанням колекції стали журнали і книжки із приватного архіву вчителя Михайла Воробця (Науковий вісник, 2013, с. 197–198). Деякі дублетні примірники періодики кінця XIX – початку XX ст. передав до книгозбірні Музею Івана Франка також і Львівський музей українського мистецтва (ЛІМФ-5).

Робота в музеї спонукала Т. Франка до організації науково-пошукових **експедицій**. Одна з таких, що відбулася на Дрогобиччину (Борислав, Дрогобич, Нагуєвичі, Підбуж) у червні 1947 р., дала змогу віднайти архівні матеріали, зокрема церковні метричні книги, у яких згаданий Франків рід, записати мемуарні свідчення від знайомих письменника, зробити фотографії та зарисовки будинків, у яких бував письменник,

шкіл і квартир, де мешкав, відшукати оригінальні речі бориславських робітників. Про цю поїздку Т. Франко розповів згодом у нарисі «Поїздка на Дрогобиччину». Ще одну наукову подорож було здійснено в липні–серпні 1947 р. на Калушчину (с. Підгірки), Болехівщину (с. Лолин) і Косівщину (с. Криворівня і с. Довгополе) з метою запису спогадів про письменника й фотофіксації місць його перебування. У жовтні 1948 р. Т. Франко їздив до Нагуєвич із метою консультування тамтешніх музейних працівників у справі виготовлення експозиції у селі, де народився поет.

У цей час Т. Франко написав також низку фактографічно цінних **мемуарних статей і нарисів**: «Літературно-меморіальний музей Ів. Франка у Львові», «Вілла І. Франка у Львові, Понінського, 4», «Нагуєвичі», «Іван Франко на селі», «Франки в Калушчині», «Іван Франко у Криворівні». Розпочав роботу над розвідкою «Про дитячі і юнацькі роки Івана Франка» (залишилася незакінченою), яка збереглася в машинописі (Науковий вісник, 2013, с. 290–325, 331–345). Статтю «Літературно-меморіальний музей Ів. Франка у Львові», думаю, треба вважати однією з перших спроб подати історію Музею Івана Франка у Львові. Автор детально описав історію будинку й садиби І. Франка від купівлі парцелі до будівництва та облаштування кімнат і саду (що має особливе значення для відтворення меморіального простору музею), прокладання трамвайної лінії у 1920-х роках на вул. Понінського та відкриття самого музею у віллі письменника 1940 р. А далі на підставі документів, які зберігалися в музеї, описав господарську, наукову та культурно-просвітню діяльність, яку провадила установа під керівництвом його брата П. Франка та у післявоєнний період – під керівництвом П. Карманського.

Також як маляр-аматор Т. Франко створив **галерею акварельних та олійних картин**, які зображають знакові для І. Франка місця перебування у Дрогобичі й Криворівні: «Вид гімназії (від подвір'я) в Дрогобичі, де вчився Іван Франко...», «Будинок нормальної школи в Дрогобичі, де вчився Іван Франко», «Церква святого Юрія в Дрогобичі», «Церква Чесного Хреста в Дрогобичі», «Старовинна церковця св. Юрія в Дрогобичі...», «Відпочинок. Вид з Криворівні», «Криворівня. Пам'ятна плита в честь Івана Франка біля хати Якібюка» (всі ці картини зберігаються у Львівському національному літературно-меморіальному музеї Івана Франка, датуються 1948 р.) (ЛІМІФ-1). Пензлю Т. Франка належать створені в 1948–1949 рр. картини, де І. Франко зображений на лоні природи в органічному для себе просторі лісу, під час збирання грибів чи ловлі риби («Іван Франко в річці Колодниці коло села Завадова (Стрийського району) ловить сачком отруєну рибу (1896)», «Іван Франко в Криворівні (1906) виходить з ліса з кошиком грибів») та ілюстрації до оповідання «Вівчар» («Вівчар в лісі вбиває ведмедицю»), поетичної збірки «Зів'яле листя» («Іван Франко на лоні природи») тощо (ці картини зберігаються у Квартирі-музеї родини Івана Франка в Києві).

Усі ці роботи Т. Франка – як текстові, так і малярські – репрезентували справжній живий образ І. Франка як «цілого чоловіка» й зовсім не були позначені ідеологією радянського часу. Мабуть, саме тому вони довгий час тихо лежали у фондосховищі Музею Івана Франка у Львові. Лише на початку 2010-х років музейні працівники почали потроху оприлюднювати їх для зацікавленого кола франкознавців (Науковий вісник, 2013, с. 290–352).

У 1949 р. за ініціативою та організаційними зусиллями Т. Франка біля меморіальної вілли був поставлений перший в Україні **пам'ятник І. Франкові**. Показово, що заходи з організації і пошуку скульптурного вирішення образу письменника син розпочав ще задовго до призначення на посаду директора. 22 квітня 1945 р. він

отримав листа від голови скульптурної секції Спілки радянських художників України (РХУ) проф. Михайла Лисенка, у якому адресант рекомендував для встановлення погруддя Івана Франка роботи Григорія Пивоварова: «... у дружини скульптора Григорія Пивоварова, який загинув на фронті під час Вітчизняної війни, є погруддя І. Франка, який він створив у 1940 році, скульптурна секція Спілки РХУ рекомендує його для пам'ятника. Вищенаведене погруддя експонувалося на виставці та одержало високу оцінку художньої громадськості» (Науковий вісник, 2013, с. 53).

Однаке справа зі встановленням скульптури через низку бюрократичних перешкод та підготовчих робіт затягнулася. До того ж бюст І. Франка авторства Г. Пивоварова був пошкоджений і потребував реставрації. На початку 1949 р. робота зі встановлення погруддя активізувалася. За розпорядженням Т. Франка його купили за 10 тис. крб. Для купівлі до Києва у травні 1949 р. їздила З. Франко. Свої враження від скульптури Т. Франко описав так: «Робота виконана дбайливо, педантично і з пієтизмом», «вираз обличчя поважний і zarazом бойовий, дуже добре віддає моральну силу поета-революціонера, письменника поступу» (ЛМФ-2).

Врешті скульптуру було відлито у бронзі на Львівському металообробному заводі. Роботу виконав його директор Дмитро Тирус, той самий, який 1933 р. на заводі «Йоліс» відлив у бронзі надгробник Івана Франка за проектом скульптора Сергія Литвиненка (Стець, 2010). Авторами постаменту, на якому стоїть бюст Івана Франка, були Євген Дзиндра і Володимир Сколоздра.

Офіційне відкриття пам'ятника відбулося 27 серпня 1949 р., у день 93-ї річниці від дня народження письменника. Прийшло чимало людей – як представників громадськості, так і влади. Однаке Т. Франка серед них не було. За півтора місяці до цього урочистого дня його було звільнено з посади директора. Всі лаври відкриття першого пам'ятника І. Франкові приписав собі згодом його наступник – І. Кияшко (призначений 6 липня 1949 р.).

У спогадах І. Кияшко писав: «Моїми стараннями було споруджено хоч скромний, але перший пам'ятник Каменяреві на Львівщині. Він постав біля його будинку» (Кияшко, 2003, с. 162). А далі твердив, що ця ідея з'явилася в нього під час відвідин Музею Максима Рильського влітку 1949 р. Проте документи вказують на цілком іншого організатора цієї справи – на сина письменника Т. Франка.

Причиною звільнення Т. Франка з посади директора музею (як, до речі, і його попередника П. Карманського) виявилася низка «політичних помилок». Постанова № 41 Комітету в справах культурно-освітніх установ УРСР від 6 липня 1949 р. дуже добре, хоч і багатослівно, прояснює ситуацію, що склалася. У ній, зокрема, зазначено: «Внаслідок ... антидержавного ставлення до своїх обов'язків з боку директора музею Т. І. Франка – експозиція музею мала ряд буржуазно-націоналістичних помилок і в спотвореному вигляді висвітлювала літературну творчість ... І. Франка.

В експозиції музею не було показано ролі революційних ідей Маркса і Енгельса в формуванні революційно-демократичного світогляду І. Франка. ...

В експозиції не показувались матеріали про боротьбу Івана Франка проти шовінізму і націоналізму, і в першу чергу, проти українського буржуазного націоналізму. ... Плазуючи перед культурою буржуазного Заходу, в експозиції музею за вказівками директора Т. І. Франка на першому плані експонувались портрети – Шекспіра, Гейне, Гете, Діккенса, чим стверджувались антинаукові погляди на те, що світогляд І. Франка формувався під впливом західноєвропейської культури. ...

В музеї були відсутні матеріали, що відображають ... велике піклування партії і радянського уряду про увічнення пам'яті І. Франка. ...

Директор музею, Т. І. Франко, замість дослідження творчості І. Франка з позицій радянського літературознавства, став на шлях фальсифікації біографії письменника. ... в спотвореному буржуазно-націоналістичному дусі висвітлював творчість великого письменника» (Науковий вісник, 2013 с. 201–203).

Показово, що радянська влада, яка сама-таки й фальсифікувала біографію І. Франка та спотворювала його справжній образ, звинувачувала у «фальсифікації» того, хто якраз і намагався протистояти цьому. Такі були реалії доби тоталітаризму. Висновок не забарився: «За ігнорування вказівок Комітету в справі корінної перебування експозиції літературно-меморіального музею І. Франка та протаскування ворожих буржуазно-націоналістичних концепцій в вивченні історії української літератури і, зокрема, творчості І. Франка, внаслідок чого експозиція музею була побудована на низькому ідейно-політичному рівні і мала ряд політичних та ідеологічних збочень, – директора Музею Т. І. Франка звільнити з роботи» (Науковий вісник, 2013 с. 204).

Своє звільнення Т. Франко прокоментував іронічно: «Музею потрібен директор, школі – викладач, а в тім, пробачте на слові, іду картоплю копати» (ГДА СБУ-4). До речі, у квітні 1948 р. його також звільнили і з посади старшого викладача кафедри класичної філології Львівського університету. У довідці-характеристиці на Т. Франка із грифом «цілком таємно» зазначено, що після звільнення сина письменника з посади директора музею його антирадянські висловлювання почастишали: «Ось як совети вважають мого батька ... Забрали дім мого батька, зробили там музей, посадили в музеї неграмотних людей, але чекістів, і вони знушаються з пам'яті мого батька» (ГДА СБУ-3).

Зрозуміло, що наслідком усіх цих антирадянських міркувань Т. Франка, його «антидержавного ставлення до своїх обов'язків» мало стати суворе покарання. Наступник Т. Франка на посаді директора музею І. Кияшко твердив, що щодо сина письменника Львівський обком партії навіть прийняв рішення «про заслання родини Тараса Франка до Сибіру» (Кияшко, 2003, с. 163). Чи так воно було насправді, чи це знову-таки були чергові фантазії на тему від І. Кияшка, який приписував собі (як і у випадку з пам'ятником) «заслугу» в тому, що Т. Франка не відправили до Сибіру, а лише знайшли правильний спосіб «ізолювати родину Франків від місцевого оточення» і перевезти до Києва?

Хай там як, але в серпні 1950 р. Т. Франко з родиною за наполяганням радянської влади таки переїхав на постійне місце проживання до Києва. Він став для нього таким собі «почесним засланням» і мав виразні політичні цілі – висмикнути небезпечний антирадянський елемент зі звичного оточчя, обрубати коріння й нейтралізувати в новому просторі. Показово, що разом із Т. Франком того-таки 1950 р. зі Львова до Києва перевезли й архів та бібліотеку І. Франка. Сталося це всупереч заповіту письменника, згідно з яким його бібліотека, рукописи, документи й листування мали перейти у власність Наукового товариства ім. Шевченка.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Баран, Є., Тихолоз, Н. (упоряд.). (2015). *Тарас Франко. Вибране: у 2 т.* Івано-Франківськ.

Бонь, В. (2013). З історії музею Івана Франка (1944–1950 рр.). *Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові*, 14, 13–42.

ГДА СБУ-1: Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ос. арх. № 1709 (С-3249), час. II, арк. 43 зв.

ГДА СБУ-2: ГДА СБУ, ос. арх. № 1709 (С-3249), час. II, арк. 49.

ГДА СБУ-3: ГДА СБУ, ос. арх. № 1709 (С-3249), час. II, арк. 88.

ГДА СБУ-4: ГДА СБУ, ос. арх. № 1709 (С-3249), час. II, арк. 92.

ГДА СБУ-5: ГДА СБУ, ос. арх. № 1709 (С-3249), час. IV, арк. 47 зв.

Горак, Р. (2001). Листи до батька. *Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові*, 2, 208–273.

Горак, Р. (2007). Спогади Софії та Володимира Дутків. *Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові*, 7, 173–187.

Кияшко, І. (2003). Я був колись директором Музею Івана Франка. *Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові*, 3, 149–172.

ЛМІФ-1: Львівський національний літературно-меморіальний музей Івана Франка (ЛНЛММІФ), № 591–597 худ.

ЛМІФ-2: ЛНЛММІФ, № 1870 Ор.

ЛМІФ-3: ЛНЛММІФ, архів музею, оп. 1, спр. 17, арк. 33, 64.

ЛМІФ-4: ЛНЛММІФ, архів музею, оп. 1, спр. 26, арк. 23–24.

ЛМІФ-5: ЛНЛММІФ, архів музею, оп. 1, спр. 28, арк. 26.

Науковий вісник: Горак, Р., Бонь, В., Горак, Я. (упоряд.). (2013). *Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові* (Вип. 14: Роки випробувань і протистоянь. Документи і матеріали про історію музею в 1944–1950 роках). Львів.

Науковий вісник: Горак, Р., Бонь, В., Глібовицька, О., Зозуляк, П. (упоряд.). (2014). *Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові* (Вип. 16: Документи і матеріали про історію музею в 1950–1955 роках). Львів.

Пастух, Р. (2016). *Велет із Нагуєвич*. Дрогобич: Посвіт, 137–139.

Стець, З. (2010). Перший пам'ятник І. Франкові в Україні. *Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові*, 9, 50–53.

Тихолоз, Н. (2021). Пані дому: штрихи до портрета Ольги-Марії Франко з Білевиців (До 125-літнього ювілею). *Науковий вісник Національного музею Івана Франка*, 3 (23), 52–67.

Франко, З. (2003). Життя і праця Тараса Івановича Франка. В М. А. Вальо (упоряд., ред.), *Зеновія Франко (1925–1991): Статті. Спогади. Матеріали*. Львів, 45–55.

ЦДАМЛМУ: Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 464, оп. 1, од. зб. 10433, арк. 30.

Шанін, Ю. (1998). Професор-оригінал – Тарас Франко. *Слово і час*, 4–5, 110–111.

REFERENCES

Baran, Ye., & Tykholoz, N. (Comps.). (2015). *Taras Franko. Vybrane: u 2 t.* Ivano-Frankivsk (in Ukrainian).

Bon, V. (2013). Z istorii muzeiu Ivana Franka (1944–1950 rr.). *Naukovyi visnyk Muzeiu Ivana Franka u Lvovi*, 14, 13–42 (in Ukrainian).

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU), os. arkh. № 1709 (S-3249), chas. II, ark. 43 zv. (in Ukrainian).

HDA SBU, os. arkh. № 1709 (S-3249), chas. II, ark. 49 (in Ukrainian).

HDA SBU, os. arkh. № 1709 (S-3249), chas. II, ark. 88 (in Ukrainian).

HDA SBU, os. arkh. № 1709 (S-3249), chas. II, ark. 92 (in Ukrainian).

- HDA SBU, os. arkh. № 1709 (S-3249), chas. IV, ark. 47 zv. (in Ukrainian).
- Horak, R. (2001). Lysty do batka. *Naukovyi visnyk Muzeiu Ivana Franka u Lvovi*, 2, 208–273 (in Ukrainian).
- Horak, R. (2007). Spohady Sofii ta Volodymyra Dutkiv. *Naukovyi visnyk Muzeiu Ivana Franka u Lvovi*, 7, 173–187 (in Ukrainian).
- Kyashko, I. (2003). Ya buv kolys dyrektorem Muzeiu Ivana Franka. *Naukovyi visnyk Muzeiu Ivana Franka u Lvovi*, 3, 149–172 (in Ukrainian).
- Lvivskiy natsionalnyi literaturno-memorialnyi muzei Ivana Franka (LNLMMIF), № 591–597 khud. (in Ukrainian).
- LNLMMIF, № 1870 Or. (in Ukrainian).
- LNLMMIF, arkhiv muzeiu, op. 1, spr. 17, ark. 33, 64 (in Ukrainian).
- LNLMMIF, arkhiv muzeiu, op. 1, spr. 26, ark. 23–24 (in Ukrainian).
- LNLMMIF, arkhiv muzeiu, op. 1, spr. 28, ark. 26 (in Ukrainian).
- Horak, R., Bon, V., & Horak, Ya. (Comps.). (2013). *Naukovyi visnyk Muzeiu Ivana Franka u Lvovi* (Vyp. 14: Roky vyprobuvan i protystoian. Dokumenty i materialy pro istoriiu muzeiu v 1944–1950 rokakh). Lviv (in Ukrainian).
- Horak, R., Bon, V., Hlibovytska, O., & Zozuliak, P. (Comps.). (2014). *Naukovyi visnyk Muzeiu Ivana Franka u Lvovi* (Vyp. 16: Dokumenty i materialy pro istoriiu muzeiu v 1950–1955 rokakh). Lviv (in Ukrainian).
- Pastukh, R. (2016). *Velet iz Nahuievych. Drohobych: Posvit*, 137–139 (in Ukrainian).
- Stets, Z. (2010). Pershyi pamiatnyk I. Frankovi v Ukraini. *Naukovyi visnyk Muzeiu Ivana Franka u Lvovi*, 9, 50–53 (in Ukrainian).
- Tykholog, N. (2021). Pani domu: shtrykhy do portreta Olhy-Marii Franko z Bilevychiv (Do 125-litnoho yuvileiu). *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu Ivana Franka*, 3 (23), 52–67 (in Ukrainian).
- Franko, Z. (2003). Zhyttia i pratsia Tarasa Ivanovycha Franka. In M. A. Valo (Comp., & Ed.), *Zenoviia Franko (1925–1991): Statti. Spohady. Materialy*. Lviv, 45–55 (in Ukrainian).
- Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy, f. 464, op. 1, od. zb. 10433, ark. 30 (in Ukrainian).
- Shanin, Yu. (1998). Profesor-oryhinal – Taras Franko. *Slovo i chas*, 4–5, 110–111 (in Ukrainian).

Nataliia TYKHOLOZ

PhD (Philology), Senior Research Fellow

Director of the I. Franko Studies Institute

I. Franko National University of Lviv

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3968-9162>

e-mail: nataliya.tykhologz@lnu.edu.ua

TARAS FRANKO AS THE «UNRELIABLE» DIRECTOR OF HIS FATHER'S IDEOLOGICAL MUSEUM

The article deals with the activities of T. Franko as the director of the Ivan Franko Museum in Lviv from 1947 to 1949, a period characterized by intensified Soviet ideological propaganda and the active promotion of Franko's cult as «Kamenyar» and a revolutionary writer. On the basis of archival sources, the author identifies the main reasons for the

appointment of T. Franko as director, reveals the son's internal conflict between the need to arrange a pro-Soviet exposition and the rejection of Soviet stamps and paradigms, distortions and distortions of his father's image. The conditions of constant ideological pressure from the Soviet authorities on the work of the director and museum staff, the atmosphere of denunciation and espionage are also pointed out.

The role of T. Franko in establishing the museum's research work, organizing expeditions to Drohobych region, enriching the museum's collections with valuable exhibits, expanding the library, establishing the first monument to I. Franko in Ukraine by H. Pyvovarov, writing a number of important factual memoir articles and essays, as well as creating a gallery of paintings about the writer, has been clarified.

It was found that the reason for T. Franko's dismissal from his position at the museum was a series of «political» and «bourgeois-nationalist errors», which actually revealed his unwillingness to falsify his father's biography and distort his true image in favor of the Soviet system. After his dismissal, the true achievements of T. Franko as the director of his father's museum were either hidden (his articles, memoirs, and paintings were preserved in the museum's collections) or attributed to others (the initiative to establish the first monument to I. Franko was unjustly claimed by the museum's next director, I. Kiyashko). The punishment for the «disobedient» son was his forced-voluntary relocation from Lviv to Kyiv in the summer of 1950.

Key words: Taras Franko, ideological propaganda, Soviet system, Ivan Franko Museum, totalitarianism.

Олександра САЛІЙ

кандидат філологічних наук

старший науковий співробітник відділу франкознавства

Державної установи «Інститут Івана Франка НАН України»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0243-2184>

e-mail: oleksandra.salii@gmail.com

«ЖЕНЩИНА ЧИ ЗВІР»: ЛЮБОВНЕ ПОСЛАННЯ ІВАНА ФРАНКА «ДО Ц[ЕЛІНИ] Ж[УРОВСЬКОЇ]»

Детально розглянуто неопубліковане за життя любовне послання І. Франка до польки, ім'я якої зашифровано в ініціальному заголовку, – Ц. Жуrowsької (в заміжжі – Зігмунтовської). Звернено увагу на психобіографічний контекст, історію їхніх взаємин, зокрема й листування, розглянуто інші поезії, що з'явилися під впливом почуттів І. Франка до цієї жінки, згадано й жіночі образи у прозових творах, прототипом яких стала Ц. Жуrowsька. Висловлено припущення про ймовірні причини, які могли спонукати поета писати вірш польською. Наголошено, що предметом поетичної рефлексії є не сама адресатка, а осмислені почуття поета, адже основна увага ліричного суб'єкта сконцентрована на любовних переживаннях та екзистенційному вияві авторської свідомості.

Вірш проаналізовано з погляду жанру, нарації, сюжетно-композиційної організації, поетики, іконосфери. Зокрема, увагу зосереджено на двох центральних сюжетах, виражених поетичними аналогіями, один із яких розгортається довкола образу павука та мотиву тkania, з яким поет асоціює процес творчості. Зазначено, що вони мають міфологічну семантику й можуть бути прочитані в контексті індійської культури (буддійські мотиви), якою І. Франко захоплювався ще з юності. Другим головним та полісемантичним образом поезії стає перлина, яку асоційовано і з холодною жіночою красою, байдужістю адресатки, і з любов'ю, що зростає у зболеній душі поета – мушлі, а також вона є символом вистражданої поезії. Простежено, що ці основні поетичні концепти (образи павука й мушлі з перлиною) – семантично пов'язані, і цей зв'язок виявляється на міфологічному, культурологічному рівнях.

Увагу звернено на поетичну мову й версифікаційні особливості послання (віршовий розмір, ритмомелодика).

Ключові слова: лірика, послання, символічний образ, павук, перлина, мушля, буддійські мотиви, ліричний суб'єкт, адресат, сюжет, композиція.

Польськомовний вірш «До Ц[еліни] Ж[уровської]» Іван Франко написав 11 лютого 1888 р. (див. автограф: ІЛ-1), але за життя так і не опублікував у жодній зі своїх збірок. Уперше поціновувачі Франкової творчості змогли прочитати його аж 1956 р. (першопублікація у: Басс та ін., 1956, с. 32).

У відомому листі до Агатангела Кримського від 8 серпня 1898 р. Іван Франко зазначав, що «повне вияснення» його писань «могло б бути аж при повній знайомості» з його біографією, адже майже всі ті «писання плывуть з особистих імпульсів, з чуття далеко більше, як з резонів» (Франко-50, с. 109). Тож пошук «автобіографічного ключа» (за І. Франком, див.: Франко-2, с. 121) в ініціальному любовному посланні неминучий.

Попри сталий інтерес в українському франкознавстві до питання особистих стосунків Івана Франка з жінками, його текстів, інспірованих почуттями до однієї з них на певному етапі життя, увага дослідників до цього вірша часто обмежувалася лише згадками в контексті ширших досліджень. Виняток може становити монографія Юрія Клим'юка, у якій звернено прицільну увагу на цей вірш із погляду жанру (Клим'юк, 2006, с. 77–79). Натомість у франкознавстві є достатньо досліджень, у яких з'ясовано деталі біографії Ц. Журовської як постаті, що відіграла немалу роль у творчій біографії письменника (Горак, 2006; Горак, 1994; Дзюбан, 2006; Лукіянович, 2006; Мороз, 1990; Струтинська, 1966 та ін.). Тож мета цієї статті – детально проаналізувати вірш «До Ц[еліни] Ж[уровської]» з погляду поетики, образності, нарації, композиції, версифікації, а також розглянути його в контексті Франкової біографії і поетичної творчості.

Передісторія. Цей вірш – не єдиний текст, що з'явився завдяки почуттям Івана Франка до польки Целіни Журовської (Зігмунтовської) (Celina Żurowska (Zygmunowska)) – жінки, що запала в душу поета в той час, коли він почав листуватися з майбутньою дружиною – Ольгою Хоружинською. У 1885 р. була створена поезія «Її сміх» («Twój śmiech mię ranił», 1885, за життя не друкований), за 2 роки, у січні 1887 р., І. Франко почав писати роман «Лель і Полель», у якому використав факти біографії Целіни, що стала прототипом Регіни Киселевської – головної персонажки твору. Під час роботи над романом письменник не раз листовно звертався до дівчини із проханням розповісти дещо про себе. У першій короткій письмовій відповіді від 20 січня 1887 р. Целіна повідомляла, що «мимо найщирішого бажання» не має можливості надати панові потрібну інформацію, і зауважила, що він обрав собі «невдячну тему до праці» (ІЛ-3, арк. 599). На наступні два Франкові листи (вони, на жаль, не збереглися) Целіна так само відповідала стримано й холодно. Зокрема, у листі від 13 вересня 1887 р. відмовилася читати вже готовий рукопис роману «Лель і Полель» («моя цікавість не сягає так далеко, щоб аж Ваші рукописи переглядати» (ІЛ-2, арк. 219)), а 25 вересня того ж року повідомляла, що кореспонденція з одруженим чоловіком (І. Франко одружився у травні 1886 р.) могла б її компрометувати, а цього вона собі «аж ніяк не зичить» (ІЛ-2, арк. 223). Як прокоментував ці відписи Денис Лукіянович, останній лист Целіни Журовської 1887 р. «остудив і зрештешував Франка тим більше, що Целестина і раніше вже дивилася на нього згори. Як мужчина, він не їмпував, соціального становища теж не займав. Зігмунтовська пояснила в 1920 році справу коротко: “я густувала в брюнетах” і навіть – як каже – була в пору наближення І. Франка занята якимось брюнетом» (Лукіянович, 2006, с. 166). Якщо останній лист Целіни від 25 вересня 1887 р. й «остудив» Франка, то хіба до листування з нею, бо, як свідчить його творчість, почуття до цієї жінки й далі «мучили» поета. Наприкінці того ж року, 27 листопада, він написав поезію «Чи бач, на моім стало, гарна крале!» (за життя так само не друкував), у якій знову апелював до Целіни.

Іван Франко 11 лютого 1888 р. (окрім послання «До Ц[еліни] Ж[уровської]») створив ще один вірш – «Неперехідним муром поміж нами...» (Мороз, 2016, с. 50),

який також був відгомом його почуттів до неї (Корнійчук, 2004, с. 91). Заголовкові слова цієї поезії передають смисл розлуки між ліричним суб'єктом та об'єктом його адорації – те ж значення має «wał żucia» в любовному посланні «До Ц[еліни] Ж[уровської]», що позначає невідворотність, категоричність життєвого вердикту. Хто звів той вал/мур поміж ними? Здогадна відповідь на це запитання лежить поза межами поетичного тексту – у біографічній площині взаємин Франка та Жуrowsької. Можливо, «ота рука проклятая» (Франко-2, с. 132) – Целінина тітка Ангеліна Гелліхова (Angelina Hellichowa), у якої вона мешкала у Львові і яка забороняла племінниці навіть думати «про таких людей без становища», як Іван Франко (Струтинська, арк. 1). А може, «валом життя» («неперехідним муром») став факт нереальності спільного майбутнього, бо ж на час написання поезії письменник уже третій рік жив у шлюбі з Ольгою Хоружинською і мав первістка-сина. Тому ліричний суб'єкт послання називає свої почуття таємними («чим страждаю таємно») – його позашлюбна любов була заборонена, маркована гріховністю (пор. із віршем «Душе моя, душе душі моєї»: «Чи гріх, чи два на душу я положу –/ Ну що ж, коли не можу та й не можу/ Тебе віддерти» (Франко-2, с. 406)). Та душі не заборониш любити, а серцю – ткати зі своєї журби та страждань ліричні посвяти, у яких можна заклинати свої безплідні мрії про щастя у слова.

Постісторія. За пів року після написання послання, у серпні 1888 р., з'явилися вірші: «Похорон пані А. Г.», де мова про вже згадану Целініну тітку А. Гелліхову, «Як на вулиці зустрінеш» (обидва ввійшли до збірки «Зів'яле листя», 1896), «Душе моя, душе душі моєї» (1888, за життя не оприлюднений), у червні завершив писати польськомовне оповідання «Маніпулянтка» (Львів, 1888), головна героїня якого – поштова працівниця Целя – прототип Ц. Жуrowsької, яка, відомо, теж працювала на пошті, і саме там її вперше 1885 р. й запримітив поет. Почуття до цієї жінки надихнули І. Франка на вірші «Моїй не моїй», «Спомин», що ввійшли до збірки «Мій Ізмарагд» (Львів, 1898). Також Целіна стала прототипом головної героїні роману «Перехресні стежки» (Львів, 1900) Регіни Твардовської. У листі до А. Кримського від 26 серпня 1898 р. І. Франко зізнався, що любов до Ц. Жуrowsької «перемучила» його «дальших 10 літ» (Франко-50, с. 114) (тобто тривала аж до 1895 р.), хоча насправді ця фатальна жінка перебувала в його почуттєвому фокусі до кінця життя. В останньому збереженому листі до Целіни від 16 листопада (ймовірно, 1907 р., див.: Дзюбан, 2006, с. 185) Франко сподівався, що вона «замість кинути цю картку [тобто його лист – О. С.] з погордою у вогонь» відповідь йому «бодай одним словечком», і висловлював найпотаємніші сердечні здогади: «... може й Пані часом має хвилини, в яких хотіла б почути голос старого вар'ята, котрому Бог не хоче дати дару забуття» (Дзюбан, 2006, с. 185).

Іван Франко не обривав зв'язку зі Целіною Зігмунтовською, фактично, до останніх своїх днів: після його повернення із притулку для Українських січових стрільців, де він був від листопада до початку квітня 1915 р., Целіна тиждень (з 6 по 11 квітня 1916 р.) жила в його помешканні у Львові на Понінського, 4 (тепер – вул. І. Франка, 152), допомагаючи в господарстві німеччому на той час поету, а також відвідувала його за день до смерті (Мельник, 2016, с. 247, 250). «Хоч як там було, одне ясне, уже на самому схилі життя він бажав бодай її доброти, прив'язаности, і як же глибоко сиділа в поетовій душі ця незнищима любов!» – писала Марія Струтинська (Струтинська, 1966, с. 127).

Мова поезії. З огляду на те, що Целіна, якій було адресоване любовне послання, української не знала (за словами її квартирантки Йосифи Ракочі (Yosyfa Rakochi), що винаймала в неї помешкання у 1912 р., українською читати не вміла «і лишень

училася і то досить пильно, бо вкінці научилася» (Ракочі, 2003, с. 133)), поезію Іван Франко написав зрозумілою їй мовою – польською. Можливо, на те була ще одна, дуже особиста, психологічна причина. Як тонко помітила Марія Котик-Чубінська, яка проаналізувала польськомовний вірш «Її сміх», Іван Франко міг писати польською «не лише через потребу бути почутим ..., а й тому, що перехід на чужу мову давав поетові можливість вислову почуттів *себе іншого*, ілюзію своєрідного сховку, маскування» (Котик-Чубінська, 2020, с. 85). Про цю другу, глибоко особисту, можливо навіть не до кінця усвідомлену, причину можна лише здогадуватися, а от на користь першої свідчить факт, що І. Франко мав потребу ділитися з коханою жінкою своєю творчістю, принаймні тими творами, у яких вона могла впізнати себе. З цитованого збереженого її відпису на Франків лист (від 13 вересня 1887 р.) стає зрозуміло, що закоханий письменник надсилав їй рукопис роману «Lelum i Polelum»: «Поважний Пане! У відповідь на шановний Ваш лист ставлю до відома, що моя цікавість не сягає так далеко, щоб аж Ваші рукописи переглядати. Мене тільки дивує і зрозуміти не можу, що стало причиною для втягнення мене до Вашої повісті, адже я сама жодного приводу для цього не давала, щоправда, не звинувачую Вас у злому намірі чи бажанні зневажити мене» (тут переклад М. Легкого) (ІЛ-2, арк. 219). Денис Лукіянович логічно стверджував, що свої твори письменник надсилав їй, «щоб таким чином висповідатись перед нею із свого кохання» (Лукіянович, 2006, с. 165). Сама Целіна в інтерв'ю, яке з нею записала 1940 р. працівниця музею І. Франка у Львові М. Струтинська, згадувала про адресовані їй «дуже гарні» Франкові листи, підписані «Стефан Малевські», у яких були і вірші (Струтинська, арк. 1). Роман Горак писав, що Іван Франко приносив Целіні ще в час її служби на пошті свою «суспільно-психологічну студію» «На дні» (Львів, 1880) і просив, щоб панна прочитала (Горак, 2006, с. 101). Набагато пізніше, у 1912 р., Й. Ракочі розповідала, що бачила в Ц. Зігмунтовської Франкові твори, які їй приніс сам «*pan professor*». Йшлося про повість «Великий шум», ліричну драму «Зів'яле листя», поеми «Мойсей» та «*Wielką utratę*» (Ракочі, 2003, с. 131, 133). Целіна говорила Йосифі (Юзі) Ракочі, що Франко «прислав і приносив всі свої видання і в рукописи навіть “Lelum-Polelum”». Не питав нераз, чи она перечитувала з ввічливості» (Ракочі, 2003, с. 134). Коли ж Йосифа сказала Зігмунтовській, що в ліричній драмі «є її ім'я Целіна вимінене, дуже зацікавилася тим, і ми розпитали “Зів'яле листя” у Жіночій громаді, обидві з панею Зигмунтовською заплатили 1 кор. кавцію і, доставши в руки книжку, пішли до Єзуїтського городу читати. П. Зигмунтовська, дуже розцікавлена, жадно слухала і нарікала на дітей, особливо на сина, що не хоче їй читати» (Ракочі, 2003, с. 134). Чи так само надсилав їй листовно і своє любовне послання «До Ц[еліни] Ж[уровської]»? Мабуть, цього б не згадала й сама Целіна, яка після смерті поета в розмові з Д. Лукіяновичем зізналася, що ті давні Франкові листи «розривала або палила» (Лукіянович, 2006, с. 178) – певно, щоб не зашкодити своєму доброму імені, але також через те, що зовсім не потребувала надокучливої уваги неможливого руського русина, що завжди ходив у вишиваній сорочці і «водився з тими хлопцями» (Ракочі, 2003, с. 131).

Адресність. Оскільки вірш належить до жанру любовного послання, у ньому закладена адресність, семантика діалогічності, наявний конкретний суб'єкт, до якого звернене мовлення ліричного суб'єкта. Але на противагу канонам цього жанру у вірші немає прямого апелювання до адресата, риторичних звертань, ретроспекцій. Його ліричний сюжет інтроспективний, зосереджений не так на об'єкті послання,

як на любовних переживаннях самого суб'єкта рефлексії. Целіна Журовська – імпліцитно виявний адресат, однак не її образ центральний у поезії. Вона лише основний подразник, суб'єкт. Основна увага сконцентрована на любовних переживаннях, на екзистенційному, глибоко особистому вияві авторської свідомості. Саме зрілі, осмислені почуття, передані через образні психологізовані паралелізми, і стають предметом поетичної рефлексії. Тема вірша – любов, але не абстрактна, а конкретизована, максимально наближена до адресата послання, що безпосередньо впливає на емоційно-естетичну модальність тексту. Олена Кривуляк зазначила, що жанр послання, на відміну від інших, більш «програмний», бо «наявність визначеного адресата жорсткіше зумовлює тематику і стиль твору» (Кривуляк, 2013, с. 195). Справді, всі Франкові поезії, написані під впливом любові до Ц. Журовської, здебільша сповнені невимовного болю, глибокого жалю, душевної порожнечі, спричиненої розлукою, відчуттям приреченості на кохання без взаємності, погордженості. Відповідно, у цих поезіях домінує драматичний пафос, мінорна, інколи безпросвітно-песимістична емоційна тональність: «Що мені без тебе щастя?/ Звук порожній і мана!» («Як на вулиці зустрінеш», (Франко-2, с. 130)); «Твій сміх мене ранив. Град сріблених стріл/ Цілить в моє серце, як ротний вогонь» («Її сміх» (Франко-2, с. 396)); «Мов сфінкс у душу кігтями вп'ялилась/ І смочке кров, і геть спокій жене» («Тричі мені являлася любов...» (Франко-2, с. 162)). При цьому образ тієї, що дарувала ліричному героєві цих поезій хіба «плоту муку», часто піднесений, ідеалізований, через те трохи віддалений, осмислений у категоріях прекрасного й недосяжного.

Отже, зважаючи на те, що лірична адресатка – це реальна особа, яку сам автор ініціально маркує в заголовку і так дає можливість дешифрувати її ім'я, призвідниця сильних любовних почуттів ліричного суб'єкта, є всі підстави говорити про автобіографізм поезії. **Наративна організація** відбувається в межах двоскладної моделі другоособової лірики «Я–Ти» (див.: Жук, 2019, с. 155), ускладненої автокомунікативністю та внутрішнім монологом зі сповідальною модальністю. Такий наративний підхід дає змогу ліричному суб'єкту зглибити рівень осмислення інтимних переживань, пояснити адресатові, а може, лише самому собі, сенс цих почуттів, усвідомити ілюзорність усіх своїх надій, провести межі, за які йому не хотілося б виходити, і врешті «заклясти» інтимні мрії у слові, де вони житимуть вічно, по смерті поета.

Сюжетно-композиційна організація. У поезії розгорнуто два концентричні, психологічні сюжети, кожен із яких, на думку Юрія Клим'юка, виражений аналогіями. «Перший – про павука, що сам з себе снує “срібні нитки” і в мереживо їх складає, так і вірш цей твориться з журби поета. І другий – черепашку, коли в її нутро потрапляє гострий камінець, то вона виділяє найкращі соки, аж поки сама не згине, тоді на шії жінки засяє прекрасна перлина» (Клим'юк, 2006, с. 75). У перших чотирьох рядках поезії суб'єкт мовлення виповідає адресатові секрет власної поетичної творчості, формує мотиваційні й ціннісні орієнтири щодо нього, вказує на те, що його інтимні почуття до цієї жінки спровокували народження поезії. Всю глибину переживань, що нуртують у його внутрішньому світі, адресант зобразив досить лаконічно: «... серце моє цю розповідь виплело з журби,/ з того, чим страждаю таємно, чим живу, що почуваю» (*«serce me tę powieść usnuło z tęsknoty,/ Z tego, co cierpię skrycie, czym żyję, co czuję»*) (Франко-2, с. 407). Та в цій зовнішній лаконічній описовості відчувається емоційна напруга, криється досвід пережитого болю, що досі не дає душевного спокою ліричному суб'єктові. Тому він у наступних поетичних рядках намагається від-

межуватися від цього стану й утверджує раціонально осмислене бажання не бути тим павуком, що плете сіті-мрії, у які «ловить» почуття і погляди коханої, але байдужої до нього жінки. Ліричний суб'єкт свідомий свого самообману, він наче сам потрапляє в тенета ілюзії, ним же зіткані. Болісна фіксація того, що йому вже ніколи не бути в парі з цією жінкою – «Нас розлучив вал життя» («Rozłączył nas wał życia») – провадить до імперативного висновку: «... нехай ці мрії,/ заляті в слова, живуть, з хворим серцем гинуть» («niech więc te marzenia/ Zakłète w słowa żyją, z chorym sercem giną») (Франко-2, с. 407), у якому визначає буттєві межі своїх мрій.

У першому сюжеті вірша поетичне висловлювання розгортається довкола **го-ловного образу павука**, який, як зазначає Богдан Тихолоз, разом із лексемами гадюка, змія, хробак, черв'як, смок та іншими в ейдологічній структурі багатьох Франкових текстів (поетичних і прозових) має «спільну сему: “агресивна, хижа тварина, схильна впиватися в плоть іншої істоти”, пов'язану з негативними конотаціями: холодний, слизький, брудний, здатний звиватися, повзати, кусати, душити, висмоктувати кров. Тому всі вони часто-густо виступають як контекстуальні синоніми» (Тихолоз, 2005, с. 48). Подібного висновку дійшла й Лілія Лемець: «... лексема павук – носій стрижневих сем “горе”, “безвихідь”, “спустошення”, “руйнація”, “смерть”» (Лемець, 2018, с. 109). Однак у посланні «До Ц[еліни] Ж[уровської]» семантико-символічне поле цього образу з «поетичного бестіарію» (за Л. Лемець) І. Франка розширюється: з майстром-павуком, який тче срібні нитки-павутинки, поет асоціює процес творчості (на подібну метафоричну кореляцію натрапляємо у вірші 1880 р. «Втомився я. Мов жар, горить все тіло...», що не ввійшов до жодної збірки: «А мислі за той час, мов над лугами/ Стрімкі ластівки, без втоми, впину/ Літають, живо срібну павутину/ Дум радісних снують» (Франко-2, с. 299)). Вважаю, що в такій асоціації закладена міфологічна семантика, адже павук – символ «великої Матері-Прялі – місячної богині, яка пряде павутину часу, а для кожної людини її долю» (Войтович, 2015, с. 353). У міфопоетичній традиції павука часто пов'язують із творчою діяльністю: створенням світу, мудрістю, символікою прядіння. Зокрема, у грецькій міфології є розповіді про трьох богинь долі, які пряли й перерізали нитку людського життя, про ткалю Арахну, у якій богиня Афін побачила суперницю і перетворила її на павука (див.: Гловацька, 1983, с. 130–135), у давній українській міфології була богиня-пряля Мокоша (Ярмоленко, 2016, с. 632–633).

Мотив тkania зі самого себе І. Франко міг перейняти з давньоіндійської літератури. У загальній філософсько-світоглядній атмосфері кінця XIX ст., за словами Миколи Ільницького, відбувалася переорієнтація від позитивізму на засади, «в основі яких лежить ірраціональне начало», що спонукало тогочасних мислителів «“перебрати” через ріку індійської філософської мудрості з її культом інтуїтивної свідомості» (Ільницький, 2000, с. 6). У давніх індійських текстах священна нитка (sutram) – один із центральних духовних символів (Босий, 2004, с. 23). Священний жертвний шнур (яджнопавіта), який виготовляли із трьох ниток (на позначення головних богів давньоіндійського пантеону – Брахми, Шіви і Вішні), означав зв'язок людини з вищим сакральним світом і виконував магічну роль «пуповини» (див.: Босий, 2004, с. 23). Індійські поети-співці – ріші, які творили гімни священної книги індуїзму Рігведи, свої тексти також «ткали» (див.: Папуша, 2000, с. 5–6) – так і ліричний суб'єкт любовного послання «До Ц[еліни] Ж[уровської]» зізнається адресатці, що його серце цей вірш «виплело з журби» («usnulo z tęsknoty») (Франко-2, с. 407).

Як відомо, Франкове зацікавлення індійською культурою почалося ще в юному віці – у 1875 р. він переклав фрагмент давньоіндійського епосу «Махабгарата» – «Смерть Гідімба» (фрагменти «Адипарви»), у 1878 р. «індійський мотив з'явився у повісті “Boa Constrictor”», у 1881 р. «переклав індійську легенду “Бог і баядера” з переспіву Гете», 1883 р. опрацьовував вибрані вірші «з книги буддійських афоризмів “Дгаммапада”», того ж року відбулося його «перше знайомство» з буддизмом і почався індологічний листовний діалог із Михайлом Драгомановим (Папуша, 2000, с. 7–13). А вже за кілька років буддійські мотиви почали з'являтися в поезії, зокрема у збірці «Зів'яле листя» (1896), частина віршів якої написана у другій половині 1880-х років. Зокрема, Б. Тихолоз спостеріг, що у вірші «Неперехідним муром поміж нами...» (Франко-2, с. 131), який згодом увійшов до «першого жмутка» цієї збірки, відчувається відгомін індійських доктрин («образ диму як “покривала майї”») (Тихолоз, 2009, с. 184). Ця поезія була написана того дня, що й аналізоване послання, її натхненницею, згодом, була та ж адресатка – Ц. Журовська, тож цілком імовірно, що й у своє любовне послання поет увів відомий мотив індійської культури.

У другому сюжеті вірша для вираження інтимних почувань свого зболеного серця розгорнуто ще одну поетичну аналогію, почерпнуту зі світу природи: поет бажає своїм мріям загинути разом із хворим серцем (житимуть лише мрії, «закляті» у слова, тобто любовна поезія) – як гине тіло черепашки (мушлі), з якого вийняли перлину: «... нехай ці мрії,/ закляті в слова, живуть, з хворим серцем гинуть./ Так черепашка, коли в її нутрі гострий камінець/ закривають, у своє тільце втирає вістря, що раниць,/ найкращі свої соки навколо нього сочить,/ аж поки не загине» («*niech więc te marzenia/ Zakłęte w słowa żyją, z chorym sercem giną./ Tak muszla, gdy w jej wnętrze ostry kamyk/ Zamyka się, w swe ciało wciska grot raniący./ Najlepsze swoje soki wokoło niego sączy./ Aż zginie*») (Франко-2, с. 407). Сюжет про мушлю психологізує ліричний текст, сугестує відчуття болю нерозділеного кохання ліричного суб'єкта, привертає увагу до його внутрішнього стану. Олександр Потапенко вбачає в перлині символ душі, мудрості: «... перлина усимволізовувала душу, дух, які вміщені в тіло людини. Вважалося, що всередині в кожного “є центр, у якому перебуває істина”. Тому душа, мудрість – це перлина краси людини» (Потапенко, 2015, с. 518–519). Тож перлина – це душа, духовне осердя, а також символ творчості, народженої в любовних муках – із безнадійних, нерозділених, а тому ілюзорних («*swych marzeń tkaniną*»), сердечних почувань. Ця любов є джерелом інтимної поезії, однак вона виснажує, є наче гострим камінцем у «нутрі» черепашки (тобто в душі), «вістря», що раниць зсередини. Зародження і розвиток цих любовних переживань асоційовано з біологічним процесом формування перлини, що є захисною реакцією моллюска на стороннє тіло – піщинку, паразит, – яке випадково (у природних умовах) потрапило всередину моллюска. Чужорідне тіло втирається в мантийний епітелій, формуючи т. зв. перламутровий мішечок, у якому й утворюється перлина. Наукове пояснення цього природного процесу дає змогу глибше вникнути в метафоричну суть поетичного повідомлення: коли вважати черепашку (мушлю) символом душі, а любов – гострим камінцем, який «закривають» в «її нутрі», то стає зрозуміло, що почуття до адресатки приречені, бо не мають взаємності, тому ліричний герой не хоче більше ятрити свою душу нерозділеним коханням, почуттєвою індиферентністю цієї пасії.

Крім того, перлина – *символ жіночості*. З одного боку, вона наділена сексуальною конотацією: в античній традиції перлові прикраси носила народжена з морської

піни богиня кохання Афродіта, а з другого – позначає невинність і дівочу чистоту (Robertson, 1950, с. 156–158). Цей факт мовби вмотивовує доцільність поетичної аналогії: перлина – любов, перлина – Целіна, адже ця жінка була об'єктом адорації, духовного («Чому моя душа тебе бажає» (Франко-2, с. 407), вірш «Душе моя, душе душі моєї») і, очевидно, фізичного бажання поета, а водночас недосяжним ідеалом, мрією («Тим, що мене ти к собі не пустила,/ В моїх грудях зглушила і вгасила/ Любовний, дикий шал,/ Тим ти в душі, сумній і самотній,/ Навік вписала ясний і високий/ Жіночий ідеал» (Франко-2, с. 186–187), вірш «Моїй не моїй»).

Полісемантичний образ перлини у вірші «До Ц[еліни] Ж[уровської]» постає вінцем страждань, поетичною кульмінацією тексту, втіленням найчистішої любові й водночас уособленням холодної краси, байдужості й показної гордовитості адресатки – «та з неї перлина на твоїй шії сяє» (*«lecz z niej perła na twojej szyi świeci»*) (Франко-2, с. 407). Любов-перлина, леліана в мушлі-душі, в останньому рядку модифікується в символ перлини як зовнішньої оздобы, утилітарний образ намиста, у концепт непоцінованої, зневаженої любові. Власниця цієї зовнішньої декорації приховано демонструє свій прагматизм, корисливість із цієї жертвовної вищої любові чоловіка. Тут метафоризовано психоемоційну субординацію, коли жінка мовби підпорядковує/знищує почуття ліричного героя, робить із них лише предметний атрибут.

Якщо розширити значення цього метаморфозного мариністичного образу, то в перлині можна вбачати *символ вистражданої поезії*. Творчий процес, мов перлина з мушлі, «сочить» із душі «найкращі свої соки» (*«Najlepsze swoje soki wkoło niego sączy»*) (Франко-2, с. 407)). Ідея народження поезії зі самої матері-натури, наділеної величною творчою потугою, осмислена в пізнішому циклі «В плен-ері», де І. Франко «уподібнює саму поетичну творчість до життєспороджувальної сутності природи, й містерія перетворення, якою володіє природа, стає метафорою творчості» (Гундорова, 2006, с. 316). Поезія народжується з душевного болю: «... подібно до перлини, що визріває в мушлі, до ростка, що набруньковується в зернині», вона «постає зі страждання» (Гундорова, 2006, с. 316–317). Але ці два образи – перлини в мушлі та зерна у стеблі, що символізують тернистий творчий процес, – мають різну ціннісну і телеологічну спрямованість. Як писав І. Франко у вірші «Співакові» (4 червня 1888 р.): «Знає той колос, стебло і лущина,/ Що для зерна вони тільки й росли», що зерно дозріє, лише коли рослина «весь живий сок свій в нім зложить» (Франко-1, с. 76) – і в тому його призначення, його вклад «на будуще», у нове, багатше, життя. Натомість у смерті черепашки, яка *volens nolens* викохала перлину, первинно не закладено того глибинного смислу жертвовності для загального вищого (чи навіть особистого) блага. Функція перлини – естетична, вона – ціль сама собі, окраса на шії тієї жінки, яка зовсім не цінує того жертвовного дару, насамперед тому, що не любить того, хто цей дар їй підніс.

Смисловий зв'язок між основними образами поезії. На перший погляд, два центральні сюжети вірша – про павука і мушлю – нічим не об'єднані. Однак заглибившись у семантику цих поетичних концептів, можна помітити між ними зв'язок, обмін смислами. Як ішлося вище, павук в аналізованому посланні постає деміургом, творцем, хоч загалом у Франковій творчості він наділений переважно негативними конотаціями – постає руйнівником, символом смерті, кровопивцею. У віршах «Ночі безмірній, ночі безсонній» (1882, цикл «Нічні думи», збірка «З вершин і низин») та «Я снів» (1885, поза збірками) з образом павука асоційовано «грижу» – персоніфіковану

емоцією журби, яка «точить сили ліричного героя, пожирає його духовну спроможність, наслідком чого є повне духовне спустошення» (Тихолоз, 2010, с. 231–232): «В серці грижа, мов павук той, полонній/ Сіті снує» (Франко-1, с. 46)); «Грижа ссе мозок мій, немов павук» (Франко-2, с. 385). У посланні «До Ц[еліни] Ж[уровської]» цю негативну фатальну силу уособлює не павук, а перлина, що живиться тілом черепашки (душею поета) (порівняйте метафоричний опис фатальної любові у вірші «Тричі мені являлася любов»: «За саме серце вхопила мене,/ Мов сфінкс у душу кігтями вп'ялилась/ І смокче кров, і геть спокій жене» (Франко-2, с. 162)). Журба у вірші теж не грижа, що «пожирає» автора зсередини, а імпульс для лірико-поетичної рефлексії, творчий елемент, субстанція, що уможливило народження художнього твору. Отже, перлина перебрала на себе негативні конотації павука. На міфологічному рівні ці два образи об'єднані в космогонічних оповідях: «Згідно з міфом, колись із неба спустився павук і заснував гніздо, у яке впав камінчик завбільшки з перлину. Відтак він розрісся до небесних просторів, і на ньому постала земля» (Войтович, 2015, с. 353), а в давньоіндійському епосі, «Махабхараті» (частину якого, нагадаю, І. Франко переклав 1875 р.), перлина метафорично поєднується зі символом нитки, творчого духу, що перебуває в основі всього світу: «На мене нанизане все, як на нитку перлини» (Ільницький, 2019, с. 63). У Франковому вірші ідея перлового намиста як майстерного плетива зі срібних ниток журби прочитується в останньому рядку – «та з неї перлина на твоїй шії сяє» (Франко-2, с. 407). Тож *павука з перлиною споріднює ідея нитки*: в першому сюжеті вірша вона є павутиною, а в другому – складовою намиста.

Крім того, міфологізовані образи павука й мушлі опосередковано пов'язує ще один психологізований і домінуючий загалом у всій Франковій поезії образ – серце. У цьому вірші воно не лише вмістилище «надмірних страждань і неконтрольованих емоцій» (Корнійчук, 2004, с. 355), а творчий первень – саме серце виплело вірш з журби («*serce me tę powieść usnuło z tęsknoty*» (Франко-2, с. 407)), наче павук павутину. Серце як центр інтимних переживань людини, як творче ядро, мікрокосм, уподібнюється до павука – «центру світу», макрокосму. Перлина, як і серце, також має сему центральності; крім того, ці образи єднає танатологічний мотив: ефемерні мрії про щастя мають загинути разом «з хворим серцем» поета – як «черепашка, коли в її нутрі гострий камінець закривають» («*muszla, gdy w jej wnętrze ostry kamyk/ Zamyka się*» (Франко-2, с. 407)). Мушля віддає перлині «найкращі свої соки» – «поки не загине»; серце з того, чим живе і таємно страждає, народжує зболену поезію, само стає безнадійно хворим, «отже, нехай ці мрії ... з хворим серцем гинуть» («*niech więc te marzenia ... z chorym sercem giną*» (Франко-2, с. 407)). У контексті таких релігійно-міфологічних асоціацій та метафоричних паралелей можна прочитувати явні і приховані, автобіографічні і культурологічні сенси цих художніх образів любовного послання. Як бачимо, сюжети про павука та мушлю з перлиною – зовсім не випадкові імагологічні аналогії в цьому вірші. Ці образи в'яжуть глибокі смислові паралелі, у них інтимно-особисте гармонійно поєдналося зі світоглядно-філософським.

З погляду *автоінтертекстуальності*, поезія «До Ц[еліни] Ж[уровської]» найсуголосніша з написаним рівно за пів року віршем «Душе моя, душе душі моєї», який також інспірувала Ц. Журовська. Тут простежуємо подібний ліричний сюжет про мушлю, що в муках народжує «дорогую перлу», ті ж мікрообрази гострого камінця, «соку житності», рефлексії на тему вічної розлуки з коханою («ми навік, навік/ Розлучені») та відчайдушне бажання позбутися цього виснажливого почуття («І по-

толочену любов завмер[лу]/ У серці ношу і надармо молю/ їй смерті, смерті!») (Франко-2, с. 406–407). Ідейно близьким до послання (за мотивами, умовною адресацією, образами) є ще один поетичний, також польськомовний, вірш «Її сміх». Спільні для обох поезій метафоричні образи серця як осердя страждань, «граду сріблених стріл» (Франко-2, с. 396), «вістря, що раниць» (Франко-2, с. 407), які завдають душевного болю погордженіму ліричному суб'єкту. Обидві поезії «відбивають екзистенційну безвихідь і приреченість» (Котик-Чубінська, 2020, с. 85).

Поетична мова. Вірш написано у формі розгорнутого звертання до жінки-адресатки і складається із трьох катренів, побудованих на аналогіях (Клим'юк, 2006, с. 79). Тон викладу – сповідальний, із поступовим нарощенням драматизму, що досягає кульмінації в останньому поетичному рядку; настрої мінорний, витриманий у тужливих, песимістичних інтонаціях. Суб'єктність передана особовими, зворотним і присвійними займенниками: я, себе, моє, їхнє, своїх, твоїх, нас тощо, з допомогою яких формується внутрішня напруга поезії й передається імпліцитна ідея протиставності «я» і «ти» (займенник «ми» у формі родового відмінка «нас» вжито тільки раз і лише для того, щоб акцентувати розлуку протагоністів). Манера викладу – підкреслено небуденна, образно-метафорична. Ліричний час – нелінійний, розгортається у психологічній площині інтимних переживань ліричного суб'єкта. Теперішній час пов'язаний із його сердечними стражданнями, означає тривання («чим страждаю таємно, чим живу, що почуваю» (*co cierpię skrycie, czym żyję, co czuję*)), минуле маркує вимушену розлуку з коханою («нас розлучив вал життя» (*Rozłączył nas wal życia*)), а майбутнє в наказовому способі фіксує гірке бажання поета позбутися цього душевного болю («*niech więc te marzenia/ Zakłęte w słowa żyją, z chorym sercem giną*» (Франко-2, с. 407)). Поетапне розгортання ліричної рефлексії залучає зовнішні: зорові («срібні нитки», «майстерне мереживо», «перлина ... сяє»), дотикові («гострий камінець», «вістря, що раниць») і внутрішні, психологічні виміри зображення («серце моє цю розповідь виплело з журби» (*serce me tę powieść usunęło z tęsknoty*))).

Польська мова написання зумовила **версифікаційні особливості послання**: це 13-складовик (із нарощенням складу в п'ятому рядку й усиченням двох складів у дев'ятому), написаний силабічним віршем із кільцевим римуванням АББА. Рими жіночі, багаті (*tkania – gina, raniący – sączy, sploty – tęsknoty*), глибокі (*wejrzenia – marzenia*). У ритмомелодії вірша є алітерація та асонанс («*sam ze siebie srebrne nici snuje*», «*swoje soki wkoło niego sączy*», «*Z tego, co cierpię skrycie, czym żyję, co czuję*»). Кільцевий спосіб римування дає підстави умовно виділити у вірші три катрени, хоч насправді він написаний 12-рядковою строфою. Останній рядок не заримовано, що сприймається як стилістичний прийом із метою привернути увагу читача до цієї глибокої метафори, у підтекст якої закладена домінантна характеристика адресатки послання – її гордість, байдужість до терпінь зболеного поетового серця.

Отже, польськомовний вірш Івана Франка «До Ц[еліни] Ж[уровської]» був одним із поетичних виявів його почуттів до Целіни Журовської (Зігмунтовської). Хоча він належить до жанру любовного послання, його сюжет зосереджений не на самій адресатці, а на любовних переживаннях ліричного суб'єкта. Зважаючи на історію взаємин письменника та Ц. Журовської, послання можна вважати автобіографічним. Водночас, попри сильний особистісний струмінь вірша, його поетичні образи мають ширший смисловий діапазон – у них прочитується асоціація з ідеєю творчості як процесом ткання з себе і народження поезії з душевного болю.

P. S. У заголовок статті винесено цитату з відомого Франкового вірша «Тричі мені являлася любов», ліричний герой якого рефлексує із приводу любовних почуттів до трьох жінок. Франкознавці давно прочитали цей вірш крізь біографічну призму і пов'язали художні вияви інтимних переживань поета з реальними прототипами: «біла лілея» – Ольга Рошкевич, «княгиня гордая» – Юзефа Дзвонковська (Józefa Dzwonkowska), «жінщина чи звір» – Целіна Журовська-Зігмунтовська. Саме ця, третя, любов, «...Мов сфінкс у душу кігтями вп'ялилась/ І смоче кров, і геть спокій жене» (Франко-2, с. 162) – аналогічні відчуття передано в посланні «До Ц[еліни] Ж[уровської]» в мікрообразі любові-гострого камінця, що, втискаючись гострим вістрям, глибоко ранить душу – не лише ліричного героя, а й автора. Та все ж саме кохання до гордовитої, прагматичної Целіни, яке роками «мучило» І. Франка, було сильним творчим стимулом. Дарма, що Ц. Журовська так ніколи й не досягла того художньо-естетичного лету, високої мистецької цінності Франкової любовної поезії (цього послання зокрема), в історії української літератури вона мимоволі відіграла роль, була тією загадковою пані Лізою дель Джокондо (Lisa del Giocondo), що надихала закоханого мистця «заклинати» у слова свої почуття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

ЛІ-1: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 3 (Іван Франко), № 232, арк. 147.

ЛІ-2: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 3, № 1602, арк. 219–220, 223–224.

ЛІ-3: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 3, № 1608, арк. 599. Ільницький, М. (пер.). (2019). *Бгатавад-Гіта (Пісня Бога)*. Львів: Апірі.

Басс, І., Бонташ, Є., Франко, Т., Грудницька, М. (упоряд.). (1956). *Літературна спадщина. Іван Франко* (Т. 1: Художні твори, художні переклади, статті, листи). Київ.

Босий, О. (2004). *Священне ремесло Мокоші. Традиційні символи і магічні ритуали українців (Типологія. Семантика. Міфоструктури)*. Вінниця.

Войтович, В. (2015). *Українська міфологія*. 4-те вид. Київ: Либідь.

Гловацька, К. (переказ), Білецький, А. (наук. ред. і передм.), Масаутов, Р. (худ.). (1983). *«Крилатий кінь». Міфи давньої Греції*. Київ: Веселка.

Горак, Р. (2006). *Тричі мені являлася любов: повість-есе*. Львів.

Горак, Р., Палюшак, І. (1994). *Целіна, родом з Трускавця*. Трускавець. (Серія: Франкова криниця).

Гундорова, Т. (2006). *Франко не Каменяр. Франко і Каменяр*. Київ: Критика.

Дзюбан, Р. (2006). Невідомі листи Івана Франка до Целестини Журавської-Зігмунтовської. *Україна модерна*, 10, 161–186.

Жук, О. (2019). *Внутрішня комунікативна система ліричних текстів (різновиди адресанта, адресата і ліричної експресії)* [дис. ... канд. філол. наук, Львівський національний університет ім. Івана Франка]. https://efaidnbmnmbnbpcajpcglcfindmka.j/https://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/08/dis_zhuk.pdf

Ільницький, М. (2000). Біль, обернений у слово. *Дивослово*, 8, 2–7.

Клим'юк, Ю. (2006). *Лірика Івана Франка як система жанрів*. Чернівці: Рута.

Корнійчук, В. (2004). *Ліричний універсум Івана Франка: горизонти поетики*. Львів.

Котик-Чубінська, М. (2020). *Метаморфози нерозділеного кохання у вірші Івана Франка «Її сміх». «Поезії дивні чари». Франкознавчі та інші студії*. Львів, 84–90.

Кривуляк, О. (2013). Типологія художнього втілення жанру послання у творчості Т. Шевченка та М. Вороного. *Шевченкознавчі студії*, 16, 193–202.

Лемець, Л. (2018). *Символи в поезії Івана Франка: лінгвостилістичний аспект* [дис. ... канд. філол. наук, Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка].

Лукашнович, Д. (2006). Три кохання Івана Франка (життя і поетична творчість) [...] Журавська-Зигмунтовська П. Дзюбан Р. (публікатор). *Україна модерна*, 10, 165–182.

Мельник, Я. (2016). ...*І остання часть дороги. Іван Франко в 1908–1916 роках*. 2-ге вид., випр. і доп. Дрогобич: Коло.

Мороз, М. (1990). Автобіографічний елемент у ліричній драмі Івана Франка «Зів'яле листя». *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці філол. секції*, 221, 108–121.

Мороз, М. (2016). *Літопис життя і творчості Івана Франка* (Т. 2: На вершинах (1887–1889)). Львів: АРТОС.

Папуша, І. (2000). *Modus orientalis. Індійська література в рецепції Івана Франка*. Тернопіль: Збруч.

Потапенко, О. (2015). Мудрість. В В. П. Коцур, О. І. Потапенко, В. В. Куйбіда (заг. ред.), *Енциклопедичний словник символів культури України*. 5-те вид. Корсунь-Шевченківський, 518–521.

Ракочі, Й. (2003). Спогади про Целіну Зигмунтовську. *Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові*, 3, 130–136.

Струтинська, М. (1940). Розмова з Целіною Журовською-Зигмунтовською [записана 16 квітня і 13 травня 1940]. *Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів*, ф. 192 (МІФ), спр. 35, папка 1: статті і повідомлення М. Струтинської. 2 арк.

Струтинська, М. (1966). Романтика чи «внутрішня катастрофа» (До генези «Зів'ялого листя»). *Сучасність*, 7, 125–127.

Тихолоз, Б. (2005). *Психодрама Івана Франка в дзеркалі рефлексійної поезії*. Львів.

Тихолоз, Б. (2009). *Філософська лірика Івана Франка: Діалектика поетичної рефлексії*. Львів.

Тихолоз, Б. (2010). «Як голова болить!...». В Б. С. Тихолоз (упоряд. та наук. ред.), *Стереометрія тексту. Студії над поетичними творами Івана Франка*. Львів, 227–238.

Франко-1: Франко, І. (1976a). *Зібрання творів: у 50 т.* (Т. 1: Поезія). Київ: Наукова думка.

Франко-2: Франко, І. (1976b). *Зібрання творів: у 50 т.* (Т. 2: Поезія). Київ: Наукова думка.

Франко-50: Франко, І. (1986). *Зібрання творів: у 50 т.* (Т. 50: Листи (1895–1916)). Київ: Наукова думка.

Ярмоленко, Н. (2016). Нитка життя, роду, народу. *Народознавчі зошити*, 3 (129), 631–635.

Pearl. (2023). https://geologyscience.com/minerals/organic-minerals/pearl/?_gl=1*1fgllxz*_ga*NDAYMDQ1MzU0LjE3MTY4ODI5MTE.*_ga_KBCMV5RQC8*MTcxNjg4MjkxMC4xLjEuMTcxNjg4Mjk1Mi4xOC4wLjA.&_ga=2.170455328.1675264059.1716882911-402045354.1716882911

Robertson, D. W. (1950). The Pearl as a Symbol. *Modern Language Notes*, 65/3, 155–161. DOI: <https://doi.org/10.2307/2908994>

Simpson, G. (2024). *What Does a Pearl Symbolize? Unveiling Its Hidden Meanings*. <https://diamondrensu.com/blogs/gemstones/what-does-a-pearl-symbolize>

REFERENCES

Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy, f. 3 (Ivan Franko), № 232, ark. 147 (in Ukrainian).

Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy, f. 3, № 1602, ark. 219–220, 223–224 (in Ukrainian).

Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy, f. 3, № 1608, ark. 599 (in Ukrainian).

Ilnytskyi, M. (Trans.). (2019). *Bhagavad-Gita (Pisnia Boha)*. Lviv: Apriori (in Ukrainian).

Bass, I., Bontash, Ye., Franko, & T., Hrudnytska, M. (Comps.). (1956). *Literaturna spadshchyna. Ivan Franko* (T. 1: Khudozhni tvory, khudozhni pereklady, staty, lysty). Kyiv (in Ukrainian).

Bosyi, O. (2004). *Sviashchenne remeslo Mokoshi. Tradytsiini symvoly i mahichni rytualy ukrainsiv (Typolohiia. Semantyka. Mifostruktury)*. Vinnytsia (in Ukrainian).

Voitovych, V. (2015). *Ukrainska mifolohiia* (4th ed.). Kyiv: Lybid (in Ukrainian).

Hlovatska, K. (Legend), Biletskyi, A. (Ed., & Foreword), Masautov, R. (Painter). (1983). *«Krylatyi kin». Mify davnoi Hretsii*. Kyiv: Veselka (in Ukrainian).

Horak, R. (2006). *Trychi meni yavliasia liubov: povist-ese*. Lviv (in Ukrainian).

Horak, R., & Paliushchak, I. (1994). *Tselina, rodом z Truskavtsia*. Truskavets. (Seria: Frankova krynytsia) (in Ukrainian).

Hundorova, T. (2006). *Franko ne Kameniar. Franko i Kameniar*. Kyiv: Krytyka (in Ukrainian).

Dziuban, R. (2006). Nevidomi lysty Ivana Franka do Tselestyny Zhuravskoi-Zygmuntovskoi. *Ukraina moderna*, 10, 161–186 (in Ukrainian).

Zhuk, O. (2019). *Vnutrishnia komunikatyvna systema lirychnykh tekstiv (riznovydy adresanta, adresata i lirychnoi ekspresii)* [PhD thesis, Lvivskyi natsionalnyi universytet im. Ivana Franka]. https://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/08/dis_zhuk.pdf (in Ukrainian).

Ilnytskyi, M. (2000). Bil, obernenyi u slovo. *Dyvoslovo*, 8, 2–7 (in Ukrainian).

Klymiuk, Yu. (2006). *Liryka Ivana Franka yak systema zhanriv*. Chernivtsi: Ruta (in Ukrainian).

Korniichuk, V. (2004). *Lirychnyi universum Ivana Franka: horyzonty poetyky*. Lviv (in Ukrainian).

Kotyk-Chubinska, M. (2020). Metamorfozy nerozdilenoho kokhannia u virshi Ivana Franka «Ii smikh». *«Poezii dyvnii chary»*. *Frankoznavchi ta inshi studii*. Lviv, 84–90 (in Ukrainian).

Kryvuliak, O. (2013). Typolohiia khudozhnogo vtilennia zhanru poslannia u tvorchosti T. Shevchenka ta M. Voronoho. *Shevchenkoznachchi studii*, 16, 193–202 (in Ukrainian).

Lemets, L. (2018). *Symvoly v poezii Ivana Franka: linhvostylistychnyi aspekt* [PhD thesis, Drohobyttskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. Ivana Franka] (in Ukrainian).

Lukiianovych, D. (2006). Try kokhannia Ivana Franka (zhyttia i poetychna tvorchist) [...] Zhuravska-Zygmuntovska II. Dziuban R. (Publikator). *Ukraina moderna*, 10, 165–182 (in Ukrainian).

Melnyk, Ya. (2016). ...*I ostatnia chast dorohy. Ivan Franko v 1908–1916 rokakh* (2nd ed.). Drohobych: Kolo (in Ukrainian).

Moroz, M. (1990). Avtobiohrafichnyi element u lirychnii dramy Ivana Franka «Ziviale lystia». *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. Pratsi filol. sektsii*, 221, 108–121 (in Ukrainian).

Moroz, M. (2016). *Litopys zhyttia i tvorchosti Ivana Franka* (T. 2: Na vershynakh (1887–1889)). Lviv: ARTOS (in Ukrainian).

Papusha, I. (2000). *Modus orientalis. Indiiska literatura v retseptsii Ivana Franka*. Ternopil: Zbruch (in Ukrainian).

Potapenko, O. (2015). Mudrist. In V. P. Kotsur, O. I. Potapenko, & V. V. Kuibida (Eds.), *Entsyklopedychnyi slovnyk symboliv kultury Ukrainy*. (5th ed.). Korsun-Shevchenkivskiy, 518–521 (in Ukrainian).

Rakochi, Y. (2003). Spohady pro Tselinu Zyhmuntovsku. *Naukovyi visnyk Muzeiu Ivana Franka u Lvovi*, 3, 130–136 (in Ukrainian).

Strutynska, M. (1940). Rozмова z Tselinoiu Zhurovskoiu-Zyhmuntovskoiu [zapysana 16 kvitnia i 13 travnia 1940]. *Lvivska natsionalna naukova biblioteka im. V. Stefanyka NAN Ukrainy. Viddil rukopysiv*, f. 192 (MIF), spr. 35, papka 1: statyi i povidomlennia M. Strutynskoi. 2 ark. (in Ukrainian).

Strutynska, M. (1966). Romantyka chy «vnutrishnia katastrofa» (Do henezy «Zivialoho lystia»). *Suchasnist*, 7, 125–127 (in Ukrainian).

Tykholog, B. (2005). *Psykhodrama Ivana Franka v dzerkali refleksiinoi poezii*. Lviv (in Ukrainian).

Tykholog, B. (2009). *Filosofska liryka Ivana Franka: Dialektyka poetychnoi refleksii*. Lviv (in Ukrainian).

Tykholog, B. (2010). «Iak holova bolyt!...». In B. S. Tykholog (Comp., & Ed.), *Stereometriia tekstu. Studii nad poetychnymy tvoramy Ivana Franka*. Lviv, 227–238 (in Ukrainian).

Franko, I. (1976a). *Zibrannia tvoriv: u 50 t.* (T. 1: Poeziia). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Franko, I. (1976b). *Zibrannia tvoriv: u 50 t.* (T. 2: Poeziia). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Franko, I. (1986). *Zibrannia tvoriv: u 50 t.* (T. 50: Lysty (1895–1916)). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Iarmolenko, N. (2016). Nytko zhyttia, rodu, narodu. *Narodoznavchi zoshyty*, 3 (129), 631–635 (in Ukrainian).

Pearl. (2023). https://geologyscience.com/minerals/organic-minerals/pearl/?_gl=1*1fgllxz*_ga*NDAYMDQ1MzU0LjE3MTY4ODI5MTE.*_ga_KBCMV5RQC8*MTcxNjg4MjkxMC4xLjEuMTcxNjg4Mjk1Mi4xOC4wLjA.&_ga=2.170455328.1675264059.1716882911-402045354.1716882911 (in English).

Robertson, D. W. (1950). The Pearl as a Symbol. *Modern Language Notes*, 65/3, 155–161. DOI: <https://doi.org/10.2307/2908994> (in English).

Simpson, G. (2024). *What Does a Pearl Symbolize? Unveiling Its Hidden Meanings*. <https://diamondreusu.com/blogs/gemstones/what-does-a-pearl-symbolize> (in English).

Oleksandra SALII*PhD (Philology)**Research Fellow of the I. Franko Studies Department
Government Agency «Ivan Franko Institute of the NAS of Ukraine»**ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0243-2184>**e-mail: oleksandra.salii@gmail.com*

**«WOMAN OR BEAST»: IVAN FRANKO'S LOVE EPISTLE
«TO C[ELINA] ZH[UROVSKA]»**

An analysis of Ivan Franko's unpublished epistolary poem addressed to a Polish woman, whose name is encrypted in the initial title – «To C[elina] Zh[urovska]» (in marriage – Zygmuntowska), is presented in this article. The analysis focuses on the psychobiographical context and the history of their relationship, including their correspondence. Furthermore, other poems by Franko, inspired by his feelings for this woman, are considered, as well as female characters in his prose works who are modeled after C. Zhurovska.

The article explores possible reasons that might have motivated the poet to write the poem in Polish. It is emphasized that the subject of poetic reflection is not the addressee herself, but rather the poet's profound feelings, as the lyrical subject's primary focus is on the emotional experiences of love and the existential expression of the author's consciousness. The poem is analyzed in terms of genre, narration, plot-compositional organization, poetics, and iconosphere. Specifically, attention is drawn to two central thematic threads, articulated through poetic analogies. One of these threads develops around the image of the spider and the motif of weaving, which the poet associates with the creative process. The spider is identified as a key image, and the weaving motif, possessing mythological significance, is interpreted within the context of Indian culture (Buddhist motifs), a subject of Franko's lifelong interest. Additionally, the second key and polysemous image in the poem is the pearl, which is associated with cold female beauty, the addressee's indifference, and the love that grows within the poet's pained soul – the shell. It also symbolizes the hard-won product of poetic creation. It is demonstrated that these central poetic concepts (the spider and the shell with the pearl) are semantically interconnected, and this connection is manifested at the mythological and cultural levels.

Finally, attention is given to the poem's poetic language and versification features, including verse meter, rhythm, and melody.

Key words: lyrics, epistle, symbolic image, spider, pearl, shell, Buddhist motifs, lyrical subject, addressee, plot, composition.

Роксана ХАРЧУК

кандидат філологічних наук

старший науковий співробітник

Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1039-1319>

e-mail: roxana-b@ukr.net

СТИЛЬОВІ МОДИФІКАЦІЇ «ГАЛИЦЬКО-СТАНІСЛАВСЬКОЇ ШКОЛИ» У ПРОЗІ ГАЛИНИ ПЕТРОСАНЯК, СОФІЇ АНДРУХОВИЧ І ТАНІ МАЛЯРЧУК

Зосереджено увагу на стильових особливостях романів «Забуття» (2016) Т. Малярчук, «Амадока» (2020) С. Андрухович і «Вілла Анемона» (2021) Г. Петросаняк – письменниць, які або належали до «станіславського феномена», або формувалися в межах його естетики. Зауважено, якщо для стилю «станіславців» притаманні мікронаративи, деконструкція «великих» ідей, іронія, фантастика, міф, абстрагування від реальності, посередності, заглиблення у внутрішній світ особистості-творця, через що їхні тексти самокомунікативні, то названі мисткині звертаються до реальності й метанаративів, віддають перевагу сюжетному письму, поєднують у власній творчості документальну літературу з художньою, відмовляються від іронії на користь щирості та чуттєвості. Зазначено, що така якісна зміна тексту дає підставу говорити про формування в українській літературі метамодернізму.

Використано напрацювання В. Єшкілева, Н. Білоцерківець, які вже в 1990-х роках, тобто синхронно, визначили особливість «станіславського феномена» на тлі «києво-житомирської школи», і Т. Гребенюк, М. Павлишина, які акцентували на специфіці географічних літературних шкіл із часової перспективи. Розглянуто також статі Т. Гребенюк і Т. Пастуха із проблеми метамодернізму, найрепрезентативніших рецензій на три останні романи, які є предметом обговорення. Стильові особливості цих творів, зокрема повернення до реалізму і великих наративів, потрактовано як закономірну зміну за аналогією до відмови Т. Шевченка від гумору й бурлеску І. Котляревського у XIX ст. Водночас реалізм авторок визнано складним явищем завдяки гібридному письму, коли письменниці поєднують документалістику з художньою літературою або звертаються до тем, які свідчать про появу нового життєвого укладу – нової реальності, зокрема воєнної.

Ключові слова: метамодернізм, постмодернізм, «станіславський феномен», документальна література, художня література, реалізм, гібридний жанр.

Володимир Єшкілев визначив «станіславський феномен» як мистецьке об'єднання, у якому найвиразніше виявилися риси постмодернізму в українському письменстві, як салон, який продукує літературну ерархію (Єшкілев, 1998). Про «станіславську» (або прецизніше «галицько-станіславську») «школу», що фактично ототожнюється із цим феноменом у 1990-ті роки, про її відмінність від «житомирської» (або «києво-житомирської») писала Наталка Білоцерківець (Білоцерківець, 1997, с. 28–29). На думку авторки,

у мистців-галичан домінує гумор та іронія, тоді як у «житомирян» – трагічне світо-відчуття. Суттєву відмінність між учасниками обох шкіл визначив Марко Павлишин: якщо мистці, причетні до «станіславського феномена», демонстрували закоханість у здебільшого міфологізовану Європу, то «житомиряни» і «кияни», очільником яких був Валерій Шевчук, а також Сергій Жадан, зосереджувалися на своєму рідному, іноді різко відкидаючи європейську політичну, соціальну чи мистецьку моделі (Павлишин, 2013, с. 81). «Станіславському феномену» особливу увагу приділила Тетяна Гребенюк, визнавши постмодерність цього угруповання й ототожнивши його з літературним міфом (Гребенюк, 2007, с. 43–46). Мета статті – довести, що після 2014 р. – у новій реальності, коли розпочалася російська агресія проти України, змінюється й естетика мисткинь, які або формувалися в межах «станіславського феномена», або перебували під його впливом. У їхніх романах виразно виявляються риси метамодернізму або «нової щирості».

До «станіславців» зазвичай зараховують Юрія Андруховича, Юрія Іздрика, Володимира Єшкілева, Тараса Прохаська, Олега Гуцуляка, Марію Микицей, Галину Петросаняк, Ярослава Довгана. Як слушно зауважила Т. Гребенюк, теоретичні узагальнення його ідеологів – В. Єшкілева і Ю. Андруховича – у вже цитованій енциклопедії актуальної літератури були категоричними, максималістськими і далекими від постмодерної толерантності. Адже вони хотіли показати перевагу постмодерної творчості, що асоціювалася із творчою свободою, над соц- і нацреалізмом в умовах ідеологічного протистояння в Україні 1990-х років. Хоча дослідники й наголошували на ігровому вимірі цього заперечення, це не нівелює самого факту заперечення. Безперечно, «станіславці» не сприймали не тільки ідеологічного диктату в літературі – вони не сприймали реалізму будь-якого зразка, тим паче, що його повністю здискредитував соцреалізм, не надавали особливої значимості соціальним реаліям, зазвичай їх цікавили винятково творчі люди, непересічні особистості. Ці письменники віддавали перевагу грі, маскарадові, деконструкції метанаративів – великих ідей, яким не довіряли. Більшу довіру в них викликали всі форми сновидного: від звичайного сну до сну під дією алкоголю чи інших речовин, коли оголюється єство особистості. Зрештою, з особистості, з її внутрішнього світу все у «станіславців» починається і завершується. Alter ego письменника Михайла – персонажа оповідання Г. Петросаняк «Не заважай мені рятувати світ» (Петросаняк, 2019, с. 68–85), який уявляє себе письменником, але насправді не є ним не тільки через ліню, а й тому, що не має власного внутрішнього життя, висловлює це переконання гранично коротко: «Живеш тільки в собі». Без внутрішнього життя особистість не є деміургом – літературу ж творить деміург. Доречно, як на мене, вжити тут певну метафору: учасники «станіславського феномена» дивляться на реальність крізь призму міфу, казки, фантастики, які цю реальність розмивають, затушовують, деформують. Фактично, це зворотний процес до того, який започаткував Тарас Шевченко і який домінував в українському письменстві у XIX–XX ст. Галицький письменник та літературознавець Остап Грицай – вчитель Академічної гімназії, який щойно закінчив Віденський університет, відмовляв у своїй праці 1914 р. національному пророкові в романтизмі на тій підставі, що в усіх його баладах надто чітко проступала соціальна складова української дійсності (Грицай, 2017). Мабуть, певною мірою О. Грицай, якому була близька стилістика «Молодої музи», який і сам належав до ранніх галицьких модерністів та чудово орієнтувався в літературах Західної Європи, був також предтечею «станіславського феномена» поряд з Іваном Котляревським та Богданом Ігорем Антоничем. Пізніші дослідники Шевчен-

кової балади, які, найімовірніше, не були ознайомлені з рефератом молодого гімназійного вчителя, все ж відчували, що мусять пояснити винятковий, навіть засадничий для романтичного контексту реалізм українського поета, що його чітко артикулював саме О. Грицай. Найчастіше це пояснення зводилося до того, що фантастика в Тараса Шевченка була лише засобом, а не метою, що мистець був далекий від будь-якого містицизму, на відміну, наприклад, від Адама Міцкевича (Adam Mickiewicz) чи Юліуша Словацькі (Juliusz Słowacki), а суб'єктивізм завжди приводив його на сторону людей і народів, які зазнавали соціального та національного насильств. Це відбувалося й тоді, коли він писав на біблійні сюжети. Неодноразово Т. Шевченко звертався також до іронії, але його іронія, на відміну від «станіславців», завжди соціально або національно маркована. Учасники ж «станіславського феномена», які не декларували свого прагнення утвердити національну українську літературу, що була європейським винаходом, як і саме поняття нації, принципово відмежувалися від соціального, частково й національного чинників. Їхній герой – інтелектуал, філософ, деміург, який існує або у давно минулому часі, або в цей момент, переважно в забутому або й альтернативному географічному просторі. Цей герой – людина мисляча, існує сам у собі і сам для себе, іноді у зв'язках із подібними до себе, переважно самокомунікативний. Саморефлексія героїв «станіславців» стає дедалі вишуканішою та герметичнішою: від інтелектуалів у текстах Ю. Андруховича, які ще не втратили всіх зв'язків із реальністю (в останньому його романі «Радіо Ніч» (2021) цей зв'язок актуалізує музика) через міфологізованих мисленників Т. Прохаська до самозаглиблених героїв Ю. Іздрика, що мають певні залежності та глибокі комплекси¹. Як свідчить роман Ю. Андруховича «Радіо Ніч», цей тип персонажа – хай він і має абсолютний слух та позбавлений апломбу, як і манера подання дійсності, що є і реальною, і нереальною водночас, прочитується як самоповтор. Відчутний також вплив образу Адріана Леверкюна з роману Томас Манна (Thomas Mann) «Доктор Фаустус», але український письменник і музичну тему трактує надто вузько. Сенс твору, що полягає в акустиці (Юрій Андрухович, 2021), коли автор прагнув розкрити музичну природу мови і мовну природу музики, мабуть, розрахований усе ж на досить обмежене коло поціновувачів-гурманів, а не того читача, що перебуває всередині вже не тоталітарного суспільства з його монополією на правду, а в новій реальності, де дезінформація і пропаганда існують на рівних правах з об'єктивною інформацією, тобто в суспільстві суцільного релятивізму, множинної правди й неоднозначних цінностей. Художня література, яка нині начебто втратила свої позиції на тлі літератури факту, актуалізується саме з огляду на те, що письменник, на відміну від журналіста чи публіциста, може емоційно показати реальність, виявивши власне ставлення до неї, оцінити її і протиставитися релятивізму та подвійним стандартам. Реальність, поєднана з почуттями, зазвичай захоплює людину, вражає та переконує її. Переконлива реальність – наслідок великих наративів, натомість письменники-«станіславці» обмежилися мікронаративами (Гребенюк, 2018, с. 162). Водночас їхня заслуга в модернізації української мови й мислення їхніх інтелігентних читачів. Вони створили літературу міста, підвищили культурний рівень українського суспільства, підтвердивши власною творчістю припущення про те, що «формування національної літератури, у силу своєї ролі в процесі побудови нації і, тим самим, у процесі модернізації, має європейські виміри» (Павлишин, 2013, с. 52).

¹ Новий для української літератури тип персонажа-інтелектуала розглянув у праці «Інтелектуал як герой української прози 90-х років ХХ ст.» (2014) Марко Андрейчик.

Письменниці, про яких тут мовиться, або належали до учасників «станіславського феномена» від часу його появи, як дещо старша, народжена 1969 р., Г. Петросаняк – авторка поезії і перекладачка, що почала писати художню прозу 2019 р. (Петросаняк, 2019), або приєдналася до нього у 2000-х роках, як молодша, народжена 1983 р., Т. Малярчук, рання прозова творчість якої цілком вписується до саморефлексійної творчості «станіславців», на відміну від останнього її роману «Забуття» (2016). Софія Андрухович, яка народилася 1982 р., належить до «станіславського феномена» імпліцитно, бо на початках становлення перебувала під впливом його естетики. У переломний для України 2014 р., коли розпочалася російська агресія проти України, ці авторки, мабуть, відчули, що станіславська постмодерна естетика для них затісна, тому вони, як свого часу Т. Шевченко, що не вагаючись відкинув гумор і бурлеск І. Котляревського, якого шанував, прийняли виклик реальності й історії – почали писати сюжетні чи радше багатосюжетні романи, відмовившись від іронії та міфології. До міфу про гіпотетичне озеро Амадока, яке згадував Геродот (Ἡρόδοτος) і зафіксоване на середньовічних мапах на межі Галичини, Поділля та Волині, звертається, щоправда, С. Андрухович в одноіменному романі. Це можна трактувати як залишкове явище. Безперечно, у новій літературі домінуватиме реальність, голий факт, документ.

Першою на шлях нової стилістики стала Т. Малярчук. Ще задовго до появи роману «Забуття» Т. Гребенюк відчула, що «доба, в яку Т. Малярчук прийшла в літературу, є (бо вона все ще є) часом переситу постмодернізмом. Ця естетична система вже перестала бути маргінальною й новою, переросла статус літературної моди й зарезервувала собі місце в теоретико-літературних (або й у історико-літературних) концепціях сучасності. Тож можна сподіватися на новий виток літературного процесу, початки якого лежатимуть у подоланні постмодерністської естетики й розвитку на її базі нових стильових відгалужень» (Гребенюк, 2007, с. 127). На думку дослідниці, саме творчість Т. Малярчук, є «паростком нової стильової манери, основою й кореневищем якої є станіславський постмодернізм» (Гребенюк, 2007, с. 128). Вона зауважує і традиційну для «станіславців» недовіру до дійсності, яку поділяє письменниця, варіативність її художнього світу, введення в текст мотиву творення тексту, ціннісний релятивізм. Однак Т. Малярчук вирізняло прагнення самоідентифікації. У ранніх творах персонажка письменниці позбавлена цілісності, її свідомість фрагментована, тому вона відмовляється обрати серединний вектор для визначення себе самої. Іноді вважає себе наслідком власної родини, іншим разом заперечує свої зв'язки з родом. Її хвилює проблема цензурування власного життя (Гребенюк, 2007, с. 129–131). Гібридний жанр роману «Забуття», де романізована біографія історика і соціолога, речника українського консерватизму й української політичної нації В'ячеслава Липинського поєднується з розповіддю дослідниці його життя й ідей, що наділена автобіографічними рисами, про себе і свою родину, уможливує не тільки повернення в минуле, пізнання В. Липинського, реабілітацію забутої постаті, але стає основою для вибудовування власної ідентичності.

Роман «Забуття»² викликав зацікавлення серед читачів, зокрема й професійних, про що свідчать численні, як для українських умов, рецензії на цей твір. Згадаю лише найрепрезентативніші. Тетяна Трофименко назвала цей роман таким, що кардиналь-

² Показово, що в Ю. Андруховича є одноіменний вірш про апорію пам'яті: «Є міста, до яких неможливо/ зайти через браму./ Є міста, до яких неможливо/ зайти» (Андрухович, 2013, с. 106). У 2013 р. В. Слапчук опублікував роман «Книга забуття», де фікційний світ також поєднується з нефікційним (Слапчук, 2013).

но відрізняється від усього, що досі написала Таня Малярчук (Трофименко, 2016): письменниця відмовилася від міфології – поринула в історію і реальність. Юлія Стахівська наголосила, що це твір про час та пам'ять, у якому авторка шукає причини суспільного забуття шляхетної особистості В'ячеслава Липинського. Свого часу його постать була загальновідомою передусім на еміграції, про що й свідчив некролог в американській газеті «Свобода», але він нічого не говорить студентці, яка вивчала філологію в 1990-х роках у франківському університеті й вважає себе інтелектуалкою. Як і чому так сталося? Рецензентка Ю. Стахівська трактує причини такого забуття надто поверхово: «Липинський став істориком, українським істориком, щоб нагадати народу, ким той є, і, звісно ж, не отримав вдячності чи бодай розуміння. Народ просто знищив іще одного “пана”, йому ні до чого щось згадувати, а оперативної пам'яті вистачає на одне-два покоління» (Стахівська, 2017). Такий висновок небезпідставний, бо Т. Малярчук мала б виразніше наголосити у своєму творі на тому, що ім'я В. Липинського як ворога народу, буржуазного націоналіста вилучила з історії радянська система зі своїми каральними органами. Неукраїнська радянська інтелігенція, тим паче неколгоспники визначали, що мало залишатися в суспільній пам'яті, а що підлягало забуттю. Тракторист, який за пляшку самогону зрівняв могилу В. Липинського в Затурцях, був лише виконавцем волі партії, яка мала і в СРСР, і в УРСР монополію на правду та пам'ять. Таку ж монополію на правду й досі має компартія Китаю. Зрештою, у романі схилку імперії під назвою «Бураний полустанок» Чингіз Айтматов (Чынгыз Айтматов) визначив головну проблему колонізованих Російською імперією і СРСР народів, які забували про своє минуле, коріння, перетворюючись на радянський народ. Саме про це йшлося в історії про манкуртів – полонених воїнів, яких жуаньжуани перетворювали на рабів, видаляючи в них пам'ять. З цією метою на голову полоненого воїна натягали шкіру верблюда – ширі, садили нещасного на сонці, щоб, висихаючи, шкіра так стискала голову жертви, щоб та або гинула, або втрачала пам'ять. Персонажка Т. Малярчук, мабуть, не читала цього знакового роману 1980-х років, інакше не обтяжувала б виною за безпам'ятство і пристосуванство власну бабу, діда та батьків, які в умовах тоталітарного суспільства не могли повстати. Недаремно Орест Субтельний, характеризуючи тоталітарну імперію, якою і був СРСР, визначив її специфіку так: «... в умовах тоталітаризму й в умовах розпаду тоталітарної імперії відкритий опір є неможливим» (Субтельний, 1994, с. 72). Ця теза не позбавляє пересічного громадянина відповідальності за власні вчинки, але висновок *alter ego* письменниці: «Я – нащадок покорі і страху смерті» – у світлі цієї тези вже не свідчить про приреченість українців на рабство від народження. Зрештою, коли історичні обставини змінилися, українське суспільство розпочало будувати власну державу, виявляючи відданість ідеалу свободи, про що й свідчили дві революції – Помаранчева та Гідності. «Нащадки покорі і страху смерті» сьогодні виявляють неабиякий героїзм у протистоянні з Росією, особливо після 2022 р. Героїня Т. Малярчук вважає, що жорстокі слова про те, наче після поразки визвольних змагань виживати та плодитися в Україні буде всіляка мерзота, бо такий закон природи, адресовані також їй. Усвідомлення цього робить молоду жінку фактично недієздатною – вона переживає панічні атаки, боїться виходити з дому. Єдиний її порятунок – пізнання В. Липинського. Це і шлях одужання нараторки, і засіб реабілітації її родини: баба пережила Голодомор, дід Бомчик відмовився йти з хлопцями до лісу, її мама і тато створили родину і народили дівчинку – усе заради того, щоб за її посередництвом українське суспільство

згадало про В. Липинського. І йдеться автобіографічній героїні Тані Малярчук, як зауважив Олег Коцарев, не тільки про Липинського-політичного діяча чи мислителя, а й про Липинського-людину посеред обставин (Коцарев, 2017). Найменш умотивований, навіть гротескний, відгук на книжку Інни Булкіної, яка безпідставно схарактеризувала прозу Тані Малярчук як «соціальну» і «чорно-білу», а рецензований роман ототожнила з «жіночим поглядом на історію», «історичним романом, де ключові слова – хворобливість, мінливість, невдача, а всі персонажі, окрім головного, – такі собі паперові промовці, вирізані зі старих газет. У сценах зборів і політичних балачок виникає ледь не дежавю: саме так виглядали і розмовляли персонажі дитячих книжок якої-небудь зої воскресенської про Леніна та його спільників, вони теж розмовляли спрощеними цитатами, не мали ані характеру, ані бекграунду. Коротко кажучи, вони не мали історії» (Стахівська, Булкіна, 2017). Усупереч Інні Булкіній, В'ячеслав Липинський не лише вплинув на Дмитра Донцова, а й був його опонентом, протиставивши етнічному націоналізму ідею політичної нації або громадянського націоналізму. Інша справа, що в умовах боротьби українців за власні національні права у Другій Речі Посполитій і під час Другої світової війни етнічний націоналізм взяв гору, але етнічний український націоналізм не був монолітом, бо в ньому бандерівці протистояли мельниківцям. Аналогічно романізована біографія В. Липинського пера Т. Малярчук не має нічого від соцреалістичних біографій класиків марксизму-ленінізму. Навпаки, це – емоційна, психологічно вмотивована, багата на факти біографії В. Липинського й історичної доби книжка, а не романізована біографія історика, у якій зберігається хронологія. Це – твір гібридного жанру, де біографія стає для нараторки нав'язливою ідеєю, її obsesією. Письменниця без імені, *alter ego* самої Т. Малярчук, одержима В. Липинським. Саме через це вона й написала романізовану біографію із пристрасію, а книжок, які вартують життя і рятують життя, як роман «Забуття», не так уже й багато в історії українського письменства.

Показово, що запропонований Т. Малярчук гібридний жанр, у якому документальна література поєднується з художньою, знайшов продовження в романі С. Андрухович «Амадока» (2020), що став літературним відкриттям року й визначальним твором у доробку самої письменниці, можливо, тому, що це твір з епічним розмахом, той «великий» роман обсягом у 800 сторінок, на який очікували в Україні три десятиліття. У цьому творі присутні три сюжетні лінії: фікційна – про вояка Богдана, що втратив пам'ять унаслідок контузії і поранення на Донбасі, якому архіваріус Романа намагається повернути пам'ять, розповідаючи родинну історію, що охоплює сюжет про Голокост у Галичині; з'являється тут й історія про Розстріляне відродження в підрадянській Україні. Два останні сюжети належать до нефікційних.

Про роман «Амадока» написано не тільки рецензії, а й літературознавчі праці, серед яких варто звернути увагу на роботу Т. Гребенюк. Дослідниця пов'язує «Амадоку» з метамодернізмом і «новою щирістю»³ – стилем, який відкидає іронію, апелюючи до чуттєвості, й культивує буквальне значення. Тетяна Гребенюк у цьому романі акцентує на понятті постпам'яті, який запровадила Маріанна Гірш, що фактично ототожнюється з реакцією дітей на травму батьків, ширше – попередніх поколінь. Вона виділяє такі характеристики стилю С. Андрухович: серйозність, неіронічність оповіді

³ Сьогодні в українському гуманітарному просторі розпочалося обговорення метамодернізму передусім на теоретичному рівні, але є вже й спроби розпізнати його риси і в конкретних мистецьких творах (Пастух, 2024).

(використання лагідної постіронії), апелювання до почуттів, нездатність суб'єкта переживати емоції, усвідомлення суперечливості й амбівалентності людських емоцій, маніпулювання довірою читача, значимість того, що залишилося «поза межами сторінки» (Гребенюк, 2021, с. 135). Частково ці ж риси, передусім серйозність, неіронічність й апелювання до почуттів, притаманні й романові Т. Малярчук. Натомість остання письменниця, на відміну від С. Андрухович, прискіпливо дбає про достеменність власного наративу, не вводить читача в оману, не маніпулює пам'яттю, як у випадку уявного вояка Богдана, який насправді виявляється сепаратистом і війсьним злочинцем із Маріуполя Віктором. Отже, Романа не відновлює втрачену пам'ять Богдана, а докорінно змінює пам'ять Віктора, своєрідно виконуючи функцію новітнього Пігмаліона, коли сепаратист під впливом її розповідей стає патріотом. Лідія Кавун зазначає: «Так він [Віктор – *P. X.*] потрапляє несвідомо в чужу для нього історію родини з Галичини, яка оживає в його свідомості й стає частиною теперішнього життя героя роману. У романному часопросторі таким чином фактично долається ментально-культурна розділеність українців, які живуть на її східних і західних територіях, та стверджується цілісна національна історія» (Кавун, 2023, с. 4). Однак відновлювати пам'ять та конструювати ідентичність у демократичному суспільстві не можна ані насильницькими, ані гіпнотичними методами. Саме приклад В. Липинського, який був поляком за походженням, але відчував себе українцем, бо жив на українській землі, тому добровільно, свідомо прийняв українську політичну ідентичність, є адекватним шляхом для відновлення пам'яті та конструювання на її основі ідентичності в сучасній Україні. Паралельно існує інший приклад: Михайл Булгаков (Михаил Булгаков), який хоч і був народжений в Україні, але не сприймав української ідентичності й державності. У його випадку громадянський націоналізм не працює, бо письменник був українофобом. Ідеологізація роману, як бачимо, може приводити до відомих наслідків, коли автор, не цураючись і міфології, вибудовує текст у напореалістичному чи популістичному стилі, тобто видає бажане за дійсне згідно з ідеологічними засновками. У випадку «Амадоки» таким засновком є цілісність України, об'єднання усіх її громадян, охопно зі сепаратистами, довкола спільної національної пам'яті.

Твір С. Андрухович, на відміну від роману «Забуття», викликав неоднозначну реакцію серед читачів. Дехто почувся розчарованим. Тетяна Гребенюк пов'язує це розчарування з неможливістю ідентифікації реципієнта з персонажем. Думаю, це пояснення хибне, якщо говоримо про «великий» роман, якому за визначенням притаманна багаторівнева адресація. Крім цієї ідеї, що пов'язана з перекодуванням пам'яті сепаратиста на пам'ять патріота, яку літературознавці й рецензенти сприймали позитивно, попри її імітаційний сенс, проблематичність роману «Амадока», як на мене, пов'язана також зі складною конструкцією. У Т. Малярчук обидва сюжети органічні й невіддільні один від одного, їх «зшиває» у цілість саме стороння, гетеродієгетична нараторка, яка наново проживає біографію В. Липинського хай і не до найдрібніших деталей, поминаючи дитинство та юність, але вловлюючи саму її суть у силу власної спорідненості з істориком – його думки, вчинки, реакції їй близькі та зрозумілі, тому реконструкція його біографії приносить героїні одужання й очищення. У романі «Амадока» натомість згромаджено надто різномірний матеріал: від юдаїки, учення Баал Шем Това (ישראל בעל שם טוב), творчості Пінзеля до неокласиків. Софія Андрухович осмислює ці сюжети у формі літературознавчих чи культурологічних розвідок, що й зауважили рецензентки. Марія Бліндюк прямо пише: «Перенасичення історичним

фактажем і цитуванням обтяжує текст, місцями ледве не перетворюючи його на суцільну хроніку» (Бліндюк, 2020). Уляна Галич називає роман «Амадока» «романом-монографією без виразного сюжету зате з розвиненим науковим апаратом» та водночас «суперечливою і хаотичною працею» (Галич, 2021).

Не вдалося С. Андрухович перетворити на художній текст і розповідь про любовний трикутник між Миколою Зеровим, Софією Зеровою та Віктором Домонтовичем. Сприйняття роману найбільше ускладнює грубий перехід від гомо- до гетеродієгетичної оповіді, хоча Т. Гребенюк і твердить, наче він непомітний. З огляду на композиційну вивершеність, читабельність, вдале перетікання художнього тексту в документальний і навпаки, щодо реалізму, вірогідності та прозорості, роман «Забуття», безперечно, має переваги над «Амадокою», що вражає широтою матеріалу, але є невдалим передусім тому, що документальний текст у цьому творі так і не став інтегральною частиною художнього світу.

Якщо в романах Т. Малайчук і С. Андрухович документальна література поєднана з художньою, реальні факти – із фікцією, то роман «Вілла Анемона» Г. Петросаняк – повністю сконструйований. Усі персонажі, крім частково Беати, яка керує «Віллою Анемона», не мають прототипів (Кейван, 2021). У ньому є додаткові сюжетні відгалуження, зокрема щоденник матері Руті Маковій про її роботу в пансіоні для старих у радянські часи, листування Руті з літнім чоловіком, який мешкав у дитинстві в будинку, який вона згодом винаймала, але авторка не змішує жанри, не сполучає детектив з історією, соціальний або політичний роман – із детективом, розслідуванням, соціально-психологічну прозу – із кримінальним жанром, не впроваджує до інтелектуального роману магічний реалізм і т. д. Навпаки, дебютний твір письменниці має прямий зв'язок із призабутим сьогодні жанром проблемного роману, бо в ньому ідеться про одну з найважливіших та найважчих тем сучасності – евтаназію, «асистований суїцид» або «допомогу у смерті», що дозволена в кількох країнах Європи і в Канаді.

Текст Г. Петросаняк виник на основі реальних подій. В одному швейцарському селі, де нині живе авторка, є вілла, яку хотіла викупити фірма, що надає подібні послуги. Мешканці села мали дати дозвіл або відхилити пропозицію. Зрештою, вони обрали другий варіант, але сам цей сюжет просто просився в літературу, тому письменниця й реалізувала його. Головною героїнею роману є Рута Маковій – заробітчанинка з України, яка у Швейцарії начебто має доглядати за старими і хворими людьми в госпісі під назвою «Вілла Анемона» до їхньої природної смерті, але насправді, погоджуючись на цю роботу, потрапляє до команди професіоналів, що допомагають людям піти з життя з гідністю, тобто безболісно, не обтяжуючи інших. Очевидно, що новий сенс поняття гідності не належить до безсумнівних. Адже в умовах старого світопорядку з гідністю асоціювався зовсім інший стиль поведінки, зокрема здатність людини залишатися людиною в будь-яких обставинах, перед лицем смерті також. Рута (скорочено Рут) не приймає евтаназії в силу власного релігійного світогляду, який притаманний також авторці (у її випадку швидше ідеться про агностицизм). В одному з інтерв'ю Г. Петросаняк твердить, що спершу вона не мала окресленої думки про евтаназію – лише відрухову реакцію, яка випливала з переконання, що світ і люди в ньому не могли з'явитися «випадково з якоїсь первинної незрозумілої еволюційної “зупки”, яка сама по собі булькала мільйони років, аж поки у ній не зародилося життя ... Я вірю в задум і відчуваю його, особливо, коли споглядаю природу чи думаю про рафінованість людського тіла» (Кейван, 2021). Письменниця не вважає, що людина

приречена на страждання і біль, вона поділяє думку про те, що «людина завжди на все має право. “Усе мені дозволене, але не все корисне для мене”, – каже апостол Павло» (Кейван, 2021). Здавалося б, Томаса, який прийшов до «Віллі Анемона», щоб померти, вже не чекає на цьому світі ані щастя, ані радисть, ані диво. Однак він зустрічає колишню українську вчительку, тепер свою доглядальницю Рут, яка відмовляє його від «асистованого самогубства», даруючи смертельно хворій людині любов та турботу до останнього її подиху. Цим письменниця намагається сказати, що вибір і шанс є завжди, а гідна смерть – не тільки швидка й безболісна. Добре, коли в час відходу біля людини буде інша людина – не байдужа, а любляча.

Завдяки релігійності Рут постає у творі цілісною особистістю, яка шукає вихід зі скрутних життєвих обставин, прагне чесно заробити на житло для себе і своєї доньки Філомени, але опиняється перед дуже складним вибором: екзистенційним, світоглядним та етичним водночас. Юлія Ємець-Доброносова вважає, що цей образ статичний і нецікавий: «Опис її вміння жити в ладі (до певного часу) з іншими персонажами, доброта в стосунках із клієнтами вілли, внутрішній спокій у розумінні цінності життя і неминучості смерті, налаштованість на пошук єдності з природою швейцарського глухого прикордоння і справді викликають симпатію, але часом втомлюють. Парадокс у тому, що Петросаняк намагається нюансувати внутрішнє життя героїні, а вона все одно майже позбавлена внутрішнього розвитку, надмірно цілісна в етичних настановах і вірі» (Ємець-Доброносова, 2022). Це симптоматичне твердження свідчить, що нинішня критика звикла до літературних персонажів – роздвоєних або й множинних особистостей, людей без принципів, які ні в чому не впевнені, ні в що не вірять, бо вони – без ґрунту. Про таких людей писали в межах модернізму і Роберт Музіл (Robert Musil), і Віктор Домонтович. Особистість із релігійним світоглядом видається секуляризованим людям, для яких Бог уже давно помер, схематичною і нецікавою, а між тим в Україні, зокрема Галичині та Волині, й досі чимало жінок почуваються передусім християнками, решта їхніх суспільних ролей випливає із первинної – релігійної. І що найцікавіше – у їхньому випадку християнство не суперечить фемінізму, вони самі заробляють собі на життя, голосують на виборах, сплачують податки і т. д. Галина Петросаняк узагалі вважає Рут середньостатистичною українською жінкою, у якої є багато проблем, що добре відомі чималій кількості її співгромадян (Кейван, 2021). Завдяки лінійній композиції, не переобтяженій побічними сюжетними лініями, роман належить до читабельних текстів. Його авторка не вдається до моралізаторства, бо свідомо, що на складні запитання немає простих відповідей, але піддає сумніву гуманність «асистованого суїциду», бо гуманізм за чималі гроші зазвичай викликає недовіру. Символізм реалістичного тексту Г. Петросаняк незначний. Анемона, або сон-трава, – міфологічна рослина, що має снодійну дію, тому символізує смерть. Тож поетична назва вілли насправді має зловісний сенс. Рута, або Рут, – це і біблійне ім'я чужинки, що втратила чоловіка, і улюблене жіноче ім'я письменниці. Хоча критика й закидає творові Г. Петросаняк сентименталізм, він логічно випливає з теми «асистованого суїциду» і свідчить про дотичність твору до метамодернізму, що культивує почуття.

Отже, проаналізовані романи показують, що припущення про зародження всередині «станіславського феномена» нового літературного стилю не безпідставні. Про це сигналізує повернення літераторок до реалізму і метанаративу. Роман Г. Петросаняк «Вілла Анемона» – проблемний твір на тему евтаназії. Таня Малярчук у романі

«Забуття» і Софія Андрухович у романі «Амадока» звертаються до проблеми національної пам'яті та її значення у побудові нової української ідентичності. У своїх творах авторки поєднують кілька сюжетів і жанрів, фікційний світ – з історичними й біографічними документами. Міфологія залишається суттєвою для С. Андрухович як елемент, що нарощує і так складну структуру її твору. Для усіх проаналізованих творів притаманні риси метамодернізму: апелювання до почуттів, емпатії, протиставлення іронії щирості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Андрухович, С. (2020). *Амадока*. Львів: Видавництво Старого Лева.
- Андрухович, Ю. (2013). *Листи в Україну. Вибрані вірші*. Київ: А-Ба-Ба-Га-Ла-Ма-Га.
- Білоцерківець, Н. (1997). Література на роздоріжжі. *Критика*, 1, 28–29.
- Бліндюк, М. (2020). «Амадока» Софії Андрухович: занурення у бездонне озеро амнезії. <https://chytomo.com/amakoda-sofii-andruxhovych-borotba-z-bezdonnym-ozerom-amnezii/>
- Галич, У. (2021). *Загублені озера історії*. <https://zbruc.eu/node/108901>
- Гребенюк, Т. (2007). *Художня культура українського постмодернізму (на матеріалі сучасної прози): навч. посібн.* Запоріжжя.
- Гребенюк, Т. (2018). Свобода в літературі метамодерного світу: український вимір. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*, 78, 160–164.
- Гребенюк, Т. (2021). Художнє втілення рис «нової щирості» в романі Софії Андрухович «Амадока». *Studia Ukrainica Posnaniensia*, 9/1, 131–144.
- Грицай, О. (2017). *Шевченкова баллада*. <https://zbruc.eu/node/48610>
- Смець-Доброносова, Ю. (2022). *Вілла Анемона*. <https://krytyka.com/ua/reviews/villa-anemona>
- Єшкілев, М. (гол. ред.). (1998). *Плерома: Мала українська енциклопедія актуальної літератури*, 3. Івано-Франківськ. <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/pleroma/gk-ps.htm>
- Кавун, Л. (2023). Тема пам'яті й тотожності в сучасній українській прозі. *Синопсис: текст, контекст, медіа*, 29/1, 1–7.
- Кейван, І. (2021). *Орфей та Евридика міняються ролями*. <http://lsd.co.ua/villa-anemona-halupa-petrosaniak-intervju/>
- Коцарев, О. (2017). *Забуття Тані Малярчук. Поляк Липинський, який став українським мислителем*. https://texty.org.ua/articles/73621/Zabutta_Tani_Malarchuk_Polak_Lypynskij_jakuj_stav-73621/
- Малярчук, Т. (2016). *Забуття*. Львів: Видавництво Старого Лева.
- Павлишин, М. (2013). *Література, нація і модерність*. Львів; Київ: Смолоскип.
- Пастух, Т. (2024). *Про метамодернізм, дівчину Лиду, колгоспницю і Памфіра*. <https://zbruc.eu/node/119462>
- Петросаняк, Г. (2019). *Не заважай мені рятувати світ: оповідання*. Брустурів: Дискурс.
- Петросаняк, Г. (2021). *Вілла Анемона*. Чернівці: Книги–XXI.
- Слапчук, В. (2013). *Книга забуття*. Київ: Ярославів вал.
- Стахівська, Ю., Булкіна, І. (2017). *Таня Малярчук. Забуття*. <https://krytyka.com/ua/reviews/zabuttya/print>

Субтельний, О. (1994). Розпад імперії та утворення національних держав: випадок України. *Сучасність*, 12, 65–74.

Трофименко, Т. (2016). *Пам'ять проти синього кита часу*. <https://tsn.ua/blogi/themes/books/pam-yat-proti-sinogo-kita-chasu-736665.html>

Юрій Андрухович про «Радіо Ніч»: я завжди мріяв написати роман, який звучить. (2021). <https://life.pravda.com.ua/culture/2021/01/13/243636/>

REFERENCES

Andrukhovych, S. (2020). *Amadoka*. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva (in Ukrainian).
Andrukhovych, Yu. (2013). *Lysty v Ukrainu. Vybrani virshi*. Kyiv: A-Ba-Ba-Ha-La-Ma-Ha (in Ukrainian).

Bilotserkivets, N. (1997). *Literatura na rozdorizhzhii*. *Krytyka*, 1, 28–29 (in Ukrainian).

Blindiuk, M. (2020). «Amadoka» Sofii Andrukhovych: *zanurennia u bezdonne ozero amnezii*. <https://chytomo.com/amakoda-sofii-andrukhovych-borotba-z-bezdonnym-ozero-amnezii/> (in Ukrainian).

Halych, U. (2021). *Zahubleni ozera istorii*. <https://zbruc.eu/node/108901> (in Ukrainian).

Hrebeniuk, T. (2007). *Khudozhnia kultura ukrainskoho postmodernizmu (na materialy suchasnoi prozy): navch. posibn*. Zaporizhzhia (in Ukrainian).

Hrebeniuk, T. (2018). Svoboda v literaturi metamodernoho svitu: ukrainskyi vymir. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina*, 78, 160–164 (in Ukrainian).

Hrebeniuk, T. (2021). Khudozhnie vtilennia rys «novoï shchyrosti» v romani Sofii Andrukhovych «Amadoka». *Studia Ukrainica Posnaniensia*, 9/1, 131–144 (in Ukrainian).

Hrytsai, O. (2017). *Shevchenkova balliada*. <https://zbruc.eu/node/48610> (in Ukrainian).

Yemets-Dobronosova, Yu. (2022) *Villa Anemona*. <https://krytyka.com/ua/reviews/villa-anemona> (in Ukrainian).

Yeshkilev, M. (Ed.). (1998). *Pleroma: Mala ukrainska entsyklopediia aktualnoi literatury*, 3. Ivano-Frankivsk. <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/pleroma/gk-ps.htm> (in Ukrainian).

Kavun, L. (2023). Tema pamiaty i totozhnosti v suchasniï ukrainskii prozi. *Synopsys: tekst, kontekst, media*, 29/1, 1–7 (in Ukrainian).

Keivan, I. (2021). *Orfei ta Evrydyka miniaiutsia roliamy*. <http://lsd.co.ua/villa-anemona-halyna-petrosaniak-intervju/> (in Ukrainian).

Kotsarev, O. (2017). *Zabuttia Tani Maliarchuk. Poliak Lypynskyi, yakyi stav ukrainskym myslitelem*. https://texty.org.ua/articles/73621/Zabutta_Tani_Maliarchuk_Polak_Lypynskyj_jakyj_stav-73621/ (in Ukrainian).

Maliarchuk, T. (2016). *Zabuttia*. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva (in Ukrainian).

Pavlyshyn, M. (2013). *Literatura, natsiia i modernist*. Lviv; Kyiv: Smoloskyp (in Ukrainian).

Pastukh, T. (2024). *Pro metamodernizm, divchynu Lidu, kolhospnysiu i Pamfira*. <https://zbruc.eu/node/119462> (in Ukrainian).

Petrosaniak, H. (2019). *Ne zavazhai meni riaturvaty svit: opovidannia*. Brusturiv: Dyskursus (in Ukrainian).

Petrosaniak, H. (2021). *Villa Anemona*. Chernivtsi: Knyhy–XXI (in Ukrainian).

- Slapchuk, V. (2013). *Knyha zabuttia*. Kyiv: Yaroslaviv val (in Ukrainian).
- Stakhivska, Yu., & Bulkina, I. (2017). *Tania Maliarchuk. Zabuttia*. <https://krytyka.com.ua/reviews/zabuttia/print> (in Ukrainian).
- Subtelnyi, O. (1994). Rozpad imperii ta utvorennia natsionalnykh derzhav: vypadok Ukrainy. *Suchasnist*, 12, 65–74 (in Ukrainian).
- Trofymenko, T. (2016). *Pamiat proty synoho kyta chasu*. <https://tsn.ua/blogi/themes/books/pam-yat-proti-sinogo-kita-chasu-736665.html> (in Ukrainian).
- Yurii Andrukhovych pro «Radio Nich»: ya zavzhdy mriiv napysaty roman, yakyi zvuchyt. (2021). <https://life.pravda.com.ua/culture/2021/01/13/243636/> (in Ukrainian).

Roxana KHARCHUK

PhD (Philology)

Senior Research Fellow

T. Shevchenko Institute of Literature of the NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1039-1319>

e-mail: roxana-b@ukr.net

STYLISTIC MODIFICATIONS OF THE «GALICIAN-STANISLAV SCHOOL» IN THE PROSE OF HALYNA PETROSANYAK, SOFIA ANDRUHOVYCH AND TANYA MALYARCHUK

Attention is focused on the stylistic features of the latest novels «Forgetfulness» (2016) by T. Malyarchuk, «Amadoka» (2020) by S. Andrukhovych and «Villa Anemona» (2021) by H. Petrosaniak – writers who either belonged to the «Stanislavsky phenomenon» or were formed within its aesthetics. If the postmodernism of the «Stanislav phenomenon» is characterized by micro-narratives, deconstruction of «big» ideas, irony, fantasy, myth, abstraction from reality, delving into the inner world of the individual, thus making their texts self-communicative, then their successors, on the contrary, turn to reality and metanarratives, prefer the plot writing, combine documentary literature with fiction, refuse irony, prefer sincerity and sensuality. This gives reason to talk about the formation of metamodernism in Ukrainian literature.

The works of V. Yeshkilev and N. Bilotserkivets, who already in the 1990^s – synchronously – identified the distinctiveness of the «Stanislav phenomenon» against the background of the «Kyiv-Zhytomyr school», have been utilized. The contributions of T. Grebenyuk and M. Pavlyshyn, who emphasized the specificity of geographical literary schools from a temporal perspective, have also been considered. In addition, articles by T. Grebenyuk and T. Pastukh on the issue of metamodernism, as well as the most representative reviews of the last three novels under discussion, were analyzed. The stylistic features of these works, in particular the return to realism and grand narratives, are interpreted as a natural change by analogy with T. Shevchenko's rejection of humor and I. Kotlyarevsky's burlesque in the 19th century. At the same time, the realism of the mentioned authors is a complex phenomenon due to hybrid writing, when the writers combine documentary with fiction or turn to topics that indicate the emergence of a new way of life – a new reality in particular military.

Key words: metamodernism, postmodernism, «Stanislav phenomenon», nonfiction, fiction, realism, hybrid genre.

Світлана ВАРДЕВАНЯН

кандидат філологічних наук

асистент кафедри української літератури

Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7040-5124>

e-mail: s.vardevanyan@chnu.edu.ua

ВИТОНЧЕНА ЧУТТЄВІСТЬ У ЧАС ГУЧНИХ БАРАБАНІВ: ДО ПИТАННЯ ПРОВІДНИХ МОТИВІВ ПОЕЗІЇ ВОЛОДИМИРА КОБИЛЯНСЬКОГО

Узагальнено основні, раніше виокремлені, мотиви поезії В. Кобилянського, переглянуто їх із позиції сьогодення, зокрема усунуто обов'язковий для критиків радянського періоду ідеологічний чинник літературознавчої рецепції. Крізь призму біографії проаналізовано «буковинський» і «київський» періоди творчості поета. Схарактеризовано чернівецьке середовище зростання поета, акцентовано на його естетичних орієнтирах, проаналізовано причини еміграції. Окреслено контекст побутування В. Кобилянського в Києві та причетність літератора до близьких йому естетично-символістських об'єднань «Біла студія», «Музагет» й еклектичного «Мистецького льоху».

Простежено основні публікації В. Кобилянського – як поетичні, так і літературознавчі. Виявлено ідіостильові прийоми, мотиви й концепти, раніше незауважені. Зокрема, наголошено на свідомій експериментальності здебільша символістських його поетичних пошуків, роботі з мовою, випробуванні лірики в різних поетичних модусах. Зауважено урбаністичні мотиви, вільну й оригінальну, навіть специфічну, гру асоціаціями та алюзіями, значну тематичну різноманітність. Проаналізовано поезії «Буковинські мотиви», «Люблю я рев і рик...», «Сипле, сипле сад самотній», «Верховинський бір», «Я сокіл з гір», «Так смутно-прекрасні...».

Поряд з уже осмисленим дослідниками концептом лірики В. Кобилянського – «краси переходу як найвищої краси», зауважено ще один важливий і домінуючий для лірики – «кордоцентризм», який виявляється в низці поетичних текстів, зокрема у віршах «Три роки як кинув я...», «У тебе, коханий мій краю», «Хто так хутко...», «Є в серці поета...», «Шматочок неба», «О пісне, незагоєний болю!..» та ін. Акцентовано також на важливому мотиві «храму чи замку над водою», який хоча і є символом, але відсилає до цілком реальних прецедентів.

Ключові слова: Володимир Кобилянський, поетика, мотиви поезії, модернізм, символізм, кордоцентризм.

Творчість Володимира Кобилянського була об'єктом рецепції низки дослідників, зацентують, зокрема, на працях Миколи Зерова, Дмитра Загула, Степана Крижанівського, Федора Погребенника, Олексія Романця, Олександра Огуя, Юрія Коваліва, Ярослава Поліщука, Зоряни Ляхович, Анатолія Костенка. Однак осмислення доробку молодого буковинського автора навряд чи можна назвати вичерпаним. Мета статті –

узагальнити основні, раніше виокремлені, мотиви поезії В. Кобилянського, переоцінити їх із позиції сьогодення, окреслити буковинський та київський контексти життя і творчості літератора, виокремити нові, раніше не зауважені, мотиви, концепти, ідіостилістичні прийоми в доробку автора.

Володимир Олександрович Кобилянський (1895–1919, літературні псевдоніми – В. Бульваров, Остап Сумрак (якщо йшлося про рецензії), Ульріх Штутнер (якщо йшлося про критику наукового стибу)) – український поет, перекладач і літературознавець, який народився в румунських Яссах 27 вересня 1895 р. Його батько – бідний галицький кравець – вимушено їздив різними містами в пошуках роботи, щоби зрештою осісти з родиною в тоді австрійських Чернівцях. Період належності Буковини до Австро-Угорської імперії маркують зараз «золотим віком» Чернівців, що розквітали завдяки патронату Габсбургів. Не заперечуючи великої ролі, яку зіграла для постання і становлення Чернівців Австро-Угорська імперія, зауважу однак, що для В. Кобилянського роки чернівецького дитинства і юності були вкрай важкими. Деталі довідуємося зі спогадів його старшого товариша й теж буковинця Дмитра Загула: батько Володимира Кобилянського випивав, мати була глухонімою, а сам Володимир – старшою дитиною з шести. З описів Д. Загула постає мрійливий тихий хлопець, який ескапує з кепської реальності в якусь прекрасну, вигадану ним, казку. Інколи навіть запевняє, що його справжній батько не п'яниця-полатайко, а багатий фабрикант з України (Загул, 1930, с. 5). Чи це він начитався бульварних німецькомовних романів, які саме тоді педалювали цю тему втрачених і знайдених дітей, чи повторював за Юрієм Федьковичем, – Дмитро Загул не знав. Найімовірніше, перше. Попри все, здібний до мов (віршував чотирма) хлопець за гроші меценатів навчався в Чернівецькій утравістичній гімназії. Щоправда, не дуже успішно, бо сімейні обставини не сприяли цьому. Зате в юнака з'явилася пристрасть – поезія, яку він писав у близькому від дому парку Шиллера. Спогади Д. Загула про те, що «він міг цілу годину ритмічно балакати, а його мимовільні рими в розмові збивали мене з толку, так що я вже не слухав мови, а перевіряв, чи він правильно римує й чи не шкутильгає ритм» (Загул, 1930, с. 11–12), свідчать, що маємо справу з явищем, яке Хосе Ортега-і-Гассет (Jose Ortega y Gasset) називав «волею Божою поет». Пізніше, у передмові до вже посмертної збірки віршів В. Кобилянського, Д. Загул написав: «Коли він балакав російською, німецькою, польською мовами, то ніхто з тих, що не знали за його українське походження, й не гадали би, що він не руський, не німець, не поляк. Він легко віршував цими всіма мовами, але ці вірші всі якісь альбомні, поверхові – в них немає глибокого почуття» (Загул, 1930, с. 16). Це – добра ілюстрація того, що рідна мова, як дім буття, – найголовніше для поета.

Тодішнє середовище зростання юного гімназиста Володимира Кобилянського – це передовсім творча чернівецька молодь: П. Галензовський, І. Клевчук, М. Лютик, О. Спинул¹, Дмитро Загул, яка перебувала під інтелектуальною опікою гімназійних викладачів: Володимира Кміцикевича, Юліана Кобилянського, Мирона Кордуби, Івана Прийми й естетичним впливом європейських (Шарль Бодлер (Charles Baudelaire)) та українських символістів (галицька «Молода муза»). Перша книжка віршів 15-річного В. Кобилянського «Між лататтям», про яку відомо зі спогадів Д. Загула, залишилася неопублікованою. Старший усього на 5 років Д. Загул зауважив у цьому саморобному томику декадансну та символістську образність у дусі галицької «Молодої музи».

¹ Імена не встановлено.

Ще 1912 р. Д. Загул організував групу молодих літераторів, яка «йшла за зразками галицької “Молодої музи”, а не за народницькою традицією старших буковинських поетів» (Загул, 1930, с. 7). Дмитро Загул згадував, що з часом уподобання Володимира Кобилянського змінювалися: уже не «тринькання» Василя Пачовського цитує він, а Олександр Філянський «верхи нашої лірики», пізніше це буде Олександр Олесь (Загул, 1930, с. 12).

Гімназії В. Кобилянський не закінчив – склав іспити на помічника народного вчителя й кілька місяців учителював у с. Киселів. Дебютувавши в місцевій «Новій Буковині» чотирма циклами віршів («З книги життя», «Небесні акорди», «Мелодії серця», «Квіти») (Д. Загул ці спроби оцінив так: «... нічого в них не було земного, реального; дійсно, одна фантазмагорія. Він перебував у якійсь іншій країні з неземними барвами, тонами, істотами, з неземними предметами й подіями» (Загул, 1930, с. 12)), кількома оповіданнями (новелу «Клео» Д. Загул вважав надто натуралістичною – «щось середнє між стилем Пшибишевського і стилем Яцкова» (Загул, 1930, с. 15)), із чим наразі погодитися важко, хоча, звісно, те, що в 1913 р. здавалося натуралізмом, нам тепер здається мало не завуальованістю, а в цьому конкретному випадку ще й подвійними стандартами: панянка Клео віддається нашому герою, якого звати Володимир, але він відмовляється її кохати, бо вона перед тим віддавалася іншим) і фейлетоном, 17-річний В. Кобилянський 1913 р. назавжди покидає Чернівці та Буковину і їде до Києва.

Причини такого кардинального повороту долі поета не відомі. Дослідники називають цілий спектр мотивацій: від цілком раціональних (нездатність знайти роботу в перенасичених інтелігенцією Чернівцях) чи інтуїтивних (відчуття наближення війни) та аж до ексцентричних (любовна історія з публікацією сімейної таємниці («Клео» написана за реальною історією, В. Кобилянський навіть імен не змінив), судовим позовом на поета та його втечею) і навіть метафізичних (страх світової катастрофи, яку напророкував В. Кобилянському ворожбит, порадивши втікати на північний схід). Та все ж, на відміну від свого земляка і друга Д. Загула, якого російська окупаційна влада бере в заручники та вивозить із Чернівців до Російської імперії в 1915, В. Кобилянський їде до Києва добровільно.

Переїзд українця з Буковини до Києва означав у той час еміграцію в іншу країну – Російську імперію, вивчення ще однієї мови – російської. А для поета це було ще й знайомством із новими для нього культурними світами, з-поміж яких виокремлю російський символізм, що попервах зачарував Кобилянського, а також, що найважливіше, київське мистецьке й наукове середовище, представники якого мислили себе українцями і працювали в українському полі сенсів. Саме це середовище, яке поступово викристалізовувалося в українські мистецькі об'єднання, щоб пізніше, у 20-х роках ХХ ст., уже після смерті В. Кобилянського, розквітнути неймовірно за своєю силою та красою українським Відродженням, приваблювало буковинця, і поет, зрештою, долучився до близьких йому естетично символістських об'єднань «Біла студія», «Музагет», хоча охоче відвідував й еклектичний «Мистецький льох» – простір тодішніх презентацій, дискусій і перформансів.

Тодішнє коло спілкування Володимира Кобилянського – це Дмитро Загул, який також опинився в Києві, Павло Тичина, Яків Савченко, Клим Поліщук, Микола Терещенко, Михайль Семенко, Лесь Курбас, Олекса Слісаренко й ін.

Володимир Кобилянський помре 1919 р. Наведу два свідчення – документальне і художнє – того, на тлі чого відбувається ця смерть.

Перший: «Зблимує сякий-такий літературний рух у Києві щойно зимою 1919–1920 рр., коли війна і революція відійшли у минуле, бодай для тих, хто лишивсь у Києві. Збомбардований, розгромлений, засмічений, згіджений, холодний і голодний Київ 1919–1920 рр. Сплюндрований і стероризований Київ робив пригноблюючо-жалюгідне вражіння. Нема електрики, зірвані водопротоки, нема палива, хліба. Посірілі, помиршавілі люди шиються по неопалених хатах або сновигають по базарах за чимось можливим до їжі» (Журба, 1990, с. 135).

Другий:

Вороногровий кінь
Махнув розхристаним хвостом.
На землю впала чорна тінь,
Лежить земля хрестом.
Хрестом –
З опльованим Христом.
Вороногровий кінь
Замів світи своїм хвостом –
І світлий степ заслала тінь,
І трупи над хрестом
Листом. І ми хрестом...

(«Вороногровий кінь» (Загуд, 1919, с. 11)).

Отож 10 вересня 1919 р. у хаосі цієї безумної гекатомби, «за жаклих днів скаженого шабашу денікінщини, коли Київ наче завмер» (Загуд, 1930, с. 18), помер у лікарні від черевного тифу 24-річний В. Кобилянський (похований на Байковому кладовищі). Як бачимо, приїхати до Києва в 20-ті роки ХХ ст. було не найкращим рішенням, ні для В. Кобилянського, ні, як виявилось трохи пізніше, у 30-х роках ХХ ст., для репресованого радянською владою Д. Загула. Проте на Буковині в той час було не легше – пішла в небуття Австро-Угорщина, Чернівці стали румунськими. Покоління В. Кобилянського і Д. Загула (когось фізично, а когось морально) знищила Перша світова війна. Це – саме те покоління, яке прийнято називати втраченим (*Lost Generation*).

За життя В. Кобилянського не було опубліковано жодної його збірки, лише окремі цикли й вірші в чернівецькій «Новій Буковині», у «Червоному вінку», «Універсальному журналі», «Музагеті» та «Літературно-науковому віснику». Після смерті поета виходить збірка вибраного «Мій дар» (1920 із передмовою Миколи Зерова (її зібрав сам автор, сам придумав назву, але опублікувати не встиг)), а згодом – доповнена збірка «Твори» (1930) за редакцією Дмитра Загула (у нього був архів покійного, але він зник, як і його власний, тому з рукописів збереглося лише те, що вибрав Дмитро Загуд для цієї збірки). Крім того, Д. Загуд не подав дати написання поезій, вірші він вирішив згрупувати тематично. Тут я погоджуюся з С. Крижанівським, що «найкраще їх було подати у хронологічному порядку і тоді збірник ліричних творів був би прочитаний як повість духовного життя людини в переломну епоху, а можливо, і як лірична драма поета» (Крижанівський, 1959, с. 25).

У час хрущовської відлиги опубліковано найповнішу й наразі останню книжку текстів В. Кобилянського з коментарями, які відповідали оптиці радянської історії літератури – «Твори» (1959), автор передмови – С. Крижанівський.

І Д. Загуд, і С. Крижанівський спішили повідомити чинній владі, що В. Кобилянський «ніколи не захоплювався українським виключним патріотизмом, шовінізмом»

(Загул, 1930, с. 27), «що його зовсім не торкнулось брудне “патріотичне” шумовиння початку війни» (Крижанівський, 1959, с. 20).

Є ще один цікавий момент рецепції й інтерпретації поезії В. Кобилянського. Кожен із названих критиків дивився на його поезію крізь власноруч змайстровану лінзу, а тому бачив те, що хотів. Дмитро Загул говорив про втечу в казку й фантазії, натомість реальність, вважав він, «вимагає праці реальної, праці суспільної, конкретної праці». Він писав, що В. Кобилянський не зміг вирватися з полону «жахливої містики, декаденщини» (Загул, 1930, с. 14). Замість того, вважав Д. Загул, щоби боротися зі спадком «чорної дореволюційної дійсності», В. Кобилянський і такі, як він, сучасники із «дрібно-буржуазною природою» утікали у «лябіринти власної душі», бо марили «вищістю від юрби», «аристократизмом духа». Може, якби не передчасна смерть, то В. Кобилянський – дає профіт землякові та другові Д. Загул – «рішуче порвав би з минулим» та став би «учасником нашого величного будівництва пролетарської культури» (Загул, 1930, с. 14). Здається, Д. Загул тут, якщо не лукавить, то проектує власну ситуацію на ситуацію В. Кобилянського. Ймовірно, йому в 1930-му б хотілося, щоб той зробив так само, як колись він, Дмитро Загул, який знищив свою книжку «Мара. Пам'ятка червоного терору» (1919), виступив проти Миколи Зерова й неокласиків («Література чи літературщина?» (1926)). Дмитро Загул наче забув, що 1919 р. йому самому Олександр Білецький закидав містицизм і крайній «соліпсизм».

Автор передмови до останньої наразі книжки поезій Володимира Кобилянського С. Крижанівський шукав у нього «соціальний оптимізм» і, звісно, знайшов. Він пише, що В. Кобилянський у творчості «переступив поріг» декадентської поезії, «став на дверях, що ведуть до інших горизонтів, до іншої краси» (Крижанівський, 1959, с. 29).

Починаючи з першого видання поезій Володимира Кобилянського, критики (Микола Зеров, Степан Крижанівський, Олекса Романець, Юрій Ковалів, Марія Моклиця, Зоряна Ляхович та ін.) одностайні в тому, що й поезію треба розглядати в парадигмі символізму. Погоджуся із Зоряною Ляхович: «Творчість Володимира Кобилянського значною мірою може служити зразком акліматизації на українському ґрунті символістської естетики» (Ляхович, 2020).

Так, творячи свої поезії, В. Кобилянський використовував символістські текстові стратегії. Мова цього поета втрачає притаманну для традиційної (народницької) поезії енігматичність. Для В. Кобилянського мова – це простір для експериментів. До прикладу, чудовий диптих «Буковинські мотиви». Обидва вірші написані буковинським діалектом, але без використання фольклорних штампів.

Смерічкове воринє,
В бутині чорні сигли,
Над плаєм, в полонині,
Там афини достигли.
Там дівка попид гаєм
Зирвала ручков чічку,
Ба-й ходи легінь плаєм:
«Шьо робиш ти, Марічкьо?»
(«Буковинські мотиви» (Кобилянський, 1959, с. 52)).

Володимир Кобилянський не прагнув писати діалектом, як це робив Василь Стефаник чи Марко Черемшина (вони самоздійснювалися як письменники через цю

мову), він також не об'єктивував діалектне через стилізацію, а як поет чесно і не зверхньо випробовував цю мовну стихію. Діалектне ставало засобом роботи з мовою, пробою та виміром гнучкості власної поетичної мови, а не способом опису.

Володимир Кобилянський же вмів бути й урбаністичним поетом (вслухайтесь, який контраст із попередніми рядками):

Люблю я рев і рик життя кипучих міст,
Люблю їх боротьбу, мов рідну стихію,
В бігу його стремлінь я добачаю зміст.
І хаосу молось, і серцем молодію.

(«Люблю я рев і рик...» (Кобилянський, 1959, с. 86)).

«Аматором викінченого слова, артистом і майбутнім його віртуозом» назвав В. Кобилянського М. Зеров у передмові до посмертної збірки «Мій дар», уже знаючи, що майбутнього не буде (Зеров, 1920). Вважаю, що В. Кобилянському розходилося передовсім у можливості випробовувати свою лірику в різних поетичних модусах.

Є дуже цікавий момент у його літературно-критичній діяльності. У 1919 р. вийшло дві статті Володимира Кобилянського: у першому номері «Музагету» під іменем Ульріха Штутнера вміщена рецензія на книжку віршів Дмитра Загула «На грані», «оцінка книги дана з позицій прихильника чистого мистецтва», – слушно зауважив Степан Крижанівський (Крижанівський 1959, с. 34), а в газеті «Боротьба» опубліковано статтю «Завдання пролетарського мистецтва» із зовсім іншим вектором, де Володимир Кобилянський закликав «кувати» пролетарське мистецтво, поширювати «його розуміння краси» (Кобилянський, 1920, с. 8). Важко сказати, переживав В. Кобилянський світоглядно-естетичну трансформацію чи намагався пристосуватися до закликів доби.

Аналізуючи «Буковинські мотиви» вже не нарівні мови, а на рівні нарації, можна побачити, що йдеться про два майже буденні образки (шкіци), мотивами яких є зустріч зарученої дівчини з давнім коханням і розмова з дівчиною, яка завагітніла, не будучи одруженою, лише тому, що цісар пообіцяв кожній вагітній землю (наближається війна й потрібні солдати «Ци, варе, ти не чуїш:/ Прийшов папер,/ Шьо кожда веремінна/ По сотці мат –/ Єк видиш, я сумнінна, А в мене брат») (Кобилянський, 1959, с. 53). Але через ці буденні факти – так завжди в символістів – відбувається проникнення на інший рівень сенсів – справжнє кохання поза законом, матеріальна нужда може вбити честь.

Експериментував В. Кобилянський і з формою – особливо люблені ним алітерації й асонанси, які надають поезії сугестивності, особливо у випадках хорейчної ритмічної основи. Найяскравіший приклад у вірші «Сипле, сипле сад самотній».

Вільна гра асоціаціями й алюзіями в поезії В. Кобилянського з часом ставала все цікавішою. Поет міг порівняти верховинський темний бір із вередливою красунею, буйну зливу – з кокетливими пустощами (вірш «Верховинський бір»). У дуже важливому для В. Кобилянського вірші «Я сокіл з гір» ліричний герой спочатку в цілком романтичному дусі дає голос гірському буковинському соколу, який раптом трансформується у свавільний Черемош, а потім – у тінь народного буковинського героя Довбуша. Тобто перед нами раптом постає поетичний жест – акт символізації через поєднання абсолютно різних явищ, результат чого – поява складного образу-символу, який, наче стріла, пронизує кілька пластів реальності. Так твориться складне семантичне поле, на якому нуртують сенси ностальгії за покинутою Батьківщиною,

захоплення величністю її природи, розпач через її поневолення, бажання розбудити її своєю піснею.

Лірика В. Кобилянського тематично багата. Тут і кохання, виписане в символістському дусі як кохання-мука, таємнича незнайомка, до якої неможливо наблизитися, щоб не зруйнувати чарівність моменту, тут і концепт «рідної чужини», яким поет маркує Наддніпрянщину, тут і пантеїстичні мотиви поєднання із природою, розмови з деревом, рікою, горами, весною, як з істотами; тут і натурфілософські пейзажні замальовки, коли крізь звичайне та звичне блимає раптом якась інша реальність; тут і естетичні маніфести про красу переходу – літа в осінь, життя в смерть – як найвищу красу. Вслухаймось:

Краса переходу – найвища краса...
 Прекрасне те листя, що впало під ноги, –
 Як трупом засохлим покрие дороги,
 Ясніше стають небеса.
 Краса переходу – найвища краса
 («Так смутно-прекрасні...» (Кобилянський, 1930, с. 99)).

Але це не лише естетичний маніфест про красу переходу як найвищу красу, це вже філософський концепт! Ми звикли шукати красу у статиці, В. Кобилянський вбачав її в динаміці, ба більше, у трансгресії. Такі концепти (подібно до кларнетизму П. Тичини) є маркерами філософсько-естетичної зрілості.

Та все ж основний концепт лірики В. Кобилянського – концепт серця. Майже в кожному вірші він оприявнюється у тому чи тому контексті: серце, яке в безодні, бо «кинув я рідний поріг» («Три роки як кинув я...»); серце, яке співає «пісень голосної сопілки», і цей спів зливається в арію рідного краю («У тебе, коханий мій краю»); серце, яке зачинене «під важку, холодну плитку», бо поет далеко від буковинських нив («Хто так хутко...»); серце поета як вмістилище меланхолії («Є в серці поета...»); на серці гірко, бо «я багну неба, не прагну туги – О дайте простору моїм думкам» («Шматочок неба»); серце, яке кров'ю обкипіла пісня болю («О пісне, незагоєний болю!...»).

Кордоцентричність В. Кобилянського, себто дивовижна здатність цього поета всі свої спостереження за природою, людьми, соціальними, історичними й політичними процесами пропускати крізь емоцію, наполегливо й розумно працюючи при цьому з формою вірша і з його мовою, – ось про що, думаю, йдеться, коли говорять, що В. Кобилянський був, може, найбільшим аполлонівцем свого покоління (Зеров, 1920).

І остання теза, на якій хочу наголосити. Старший товариш В. Кобилянського Д. Загул написав у передмові до збірки 1930 р., що все-таки поет майже до смерті втік від буденних турбот у свою вимріяну країну снів і мрій – у свій «храм над водою»:

Я з давніх літ будую храм
 В далекім гаї над водою –
 І в пізну осінь марю там;
 Оддавшись радісним думкам,
 Зідхаю в тон сухим листкам,
 Що в лузі шелестить зо мною...

(Кобилянський, 1959, с. 78).

«До цього старого мотиву казки, – стверджував Д. Загул, – поет повертався багато разів» (Загул, 1930, с. 13). І це правда, що повертався, можна сказати – один із наскрізних мотивів. Хоча не така вже й вона нереальна. Храм чи замок над водою – це один із найважливіших образів німецького мистецтва – не лише поезії, а й архітектури, образотворчого мистецтва. Власне, Резиденція митрополитів у Чернівцях, таких любих В. Кобилянському, – це одна з її втілень. Тобто те, що Д. Загул вважав «казкою», виявляється не ефемерним, а цілком реальним. Володимир Кобилянський символізував цей образ «храму над водою», зробив його своєю метафізичною домівкою, кривкою і майстернею.

Підсумовуючи, зауважу, що доля В. Кобилянського ніби ілюструє ще досимволістську романтичну, власне Гейневу (Heinrich Heine), ідею про місію поета залишатися невинним у збожеволілому світі. Дуже небагатьом поетам вдається зберігати невинність у збожеволілому світі. Трагедія В. Кобилянського в тім, що він ще жив у світі витончених форм і чуттєвого вслухання, а реальність уже належала новітнім хамам із їхніми простими гаслами й гучними барабанами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Журба, Г. (1990). Від «Української хати» до «Музагету». *Україна*, 47, 135–137.
- Загул, Д. (1919). Вароногровий кінь. *Музагет*, 1–3, 19.
- Загул, Д. (1930). Володимир Кобилянський. В *В. Кобилянський, Твори*. Київ: Західна Україна, 3–31.
- Зеров, М. (1920). Володимир Кобилянський. В *В. Кобилянський, Мій дар: По смертні збірка поезій*. Київ: Друкар, 5–12.
- Кобилянський, В. (1919, 20 квітня). Завдання пролетарського мистецтва. *Боротьба*, 55, 8. https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_G&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00006332/55
- Кобилянський, В. (1930). *Твори*. Київ: Західна Україна.
- Кобилянський, В. (1959). *Поезії*. Київ: Радянський письменник.
- Крижанівський, С. (1959). На переломі. В *В. Кобилянський, Поезії*. Київ: Радянський письменник, 3–38.
- Ляхович, З. (2020). Деякі аспекти символістської естетики Володимира Кобилянського. <https://md-eksperiment.org/post/20200225-deyaki-aspekti-simvolistskoyi-estetiki-volodimira-kobylyanskogo>

REFERENCES

- Zhurba, H. (1990). Vid «Ukrainskoi khaty» do «Muzahetu». *Ukraina*, 47, 135–137 (in Ukrainian).
- Zahul, D. (1919). Varonohryvyi kin. *Muzahet*, 1–3, 19 (in Ukrainian).
- Zahul, D. (1930). Volodymyr Kobylianskyi. In *V. Kobylianskyi, Tvory*. Kyiv: Zakhidnia Ukraina, 3–31 (in Ukrainian).
- Zerov, M. (1920). Volodymyr Kobylianskyi. In *V. Kobylianskyi, Mii dar: Posmertna zbirka poezii*. Kyiv: Drukar, 5–12 (in Ukrainian).
- Kobylianskyi, V. (1919, Kvitin 20). Zavdannia proletarskoho mystetstva. *Borotba*, 55, 8. https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_G&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00006332/55 (in Ukrainian).

Kobylianskyi, V. (1930). *Tvory*. Kyiv: Zakhidnia Ukraina (in Ukrainian).

Kobylianskyi, V. (1959). *Poezii*. Kyiv: Radianskyi pysmennyk (in Ukrainian).

Kryzhanivskyi, S. (1959). Na perelomi. V *V. Kobylianskyi, Poezii*. Kyiv: Radianskyi pysmennyk, 3–38 (in Ukrainian).

Liakhovych, Z. (2020). *Deiaki aspekty symbolistskoi estetyky Volodymyra Kobylianskoho*. <https://md-eksperiment.org/post/20200225-deyaki-aspekti-simvolistskoyi-estetiki-volodimira-kobilyanskogo> (in Ukrainian).

Svitlana VARDEVANIAN

PhD (Philology)

Assistant of the Department of Ukrainian Literature

Y. Fedkovych Chernivtsi National University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7040-5124>

e-mail: s.vardevanyan@chnu.edu.ua

REFINED SENSITIVITY IN TIMES OF LOUD DRUMS: ON THE PRINCIPAL MOTIFS IN THE POETRY OF VOLODYMYR KOBILIANSKYI

The article summarizes the key motifs previously identified by researchers in the poetry of V. Kobylianskyi, reevaluating them from a current perspective, particularly removing the ideological bias that was mandatory for critics during the Soviet period. This study examines the creative development of V. Kobylianskyi through the lens of his biography, focusing on the «Bukovynskyi» and «Kyivskyi» periods of his literary career. The «Chernivtsi» intellectual and cultural environment that shaped his artistic growth is characterized, with particular attention to the young poet's aesthetic orientations and the factors that led to his emigration. The paper also explores Kobylianskyi's life in Kyiv, highlighting his engagement with Symbolist circles such as «Bila Studiia», «Muzahet», and the eclectic «Mystetskyi Lokh».

Additionally, the study traces his key publications, both poetic and literary-critical, offering insight into his contributions to Ukrainian modernist discourse. Unique stylistic techniques, motifs, and concepts, previously unnoticed, are identified. The paper emphasizes the experimental nature of Kobylianskyi's primarily Symbolist poetic pursuits, his work with language, and his exploration of various poetic modes. Free, original, specific urban motifs with associations and allusion are noted. The poems such as «Bukovynski motyvy», «Liubliu ya rev i ryk...», «Syplye, syplye sad samotnii», «Verkhovynskyi bir», «Ya sokil z hir», and «Tak smutno-prekrasni...» are analysed.

Alongside the previously studied concept of Kobylianskyi's lyrics – «krasy perekhodu yak naivyshchoi krasy» – another vital and dominant concept in his poetry, «kordotsentryzm», is highlighted. This is evident in several poetic texts, including «Try roky yak kynuv ya...», «U tebe, kokhanyi mii kraiu», «Khto tak khutko...», «Ye v sertsii poeta...», «Shmatochok neba», «O pisne, nezahoienyi boliu!...», etc. Additionally, the significant motif of a «khram chy zamok nad vodoiu», which, while symbolic, refers to entirely real precedents, is noted.

Key words: Volodymyr Kobylianskyi, poetics, poetry motifs, modernism, symbolism, cordocentrism.

Ангеліна СТОЛІТНЯ

*аспірантка кафедри теорії літератури та порівняльного літературознавства
Львівського національного університету ім. І. Франка
ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-4356-8048>
e-mail: anhelinastolitnia@gmail.com*

ВИНАЙДЕННЯ ЖІНОЧОЇ СТАРОСТІ: ДОСВІДИ ЖІНОЧОГО СТАРІННЯ ЯК ПРАКТИКА ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МАЛІЙ ПРОЗІ

Ревізовано досвіди жіночого старіння крізь призму студій повсякдення в сучасній малій українській прозі. Простежено підходи до дослідження і дефініції повсякдення в контексті історії, філософії, антропології, культурології. Досліджено вплив повсякдення на буття старої жінки. Зосереджено увагу на тому, як у контексті повсякдення старі жінки освоюють простір і час. Висвітлено особливості комунікації старих жінок зі світом та власним тілом. Основний акцент зроблено на осмисленні дому як простору, що, з одного боку, обмежує жінку впродовж усього її існування, слугуючи метафорою замкненості у своєму досвіді, а з другого – є потенційною зоною безпеки та творчості. Наголошено на прагматичному й афективному аспектах дому в житті старої жінки. Досліджено циклічність часу для старої жінки, що розгортається нелінійно, йде врозріз із дійсним історичним часом, відтак циклічність забезпечує ритуалізованість повсякдення.

Детально розглянуто літературні репрезентації повсякденних практик у малій прозі Артема Чеха («Район Д»), Ірини Цілик («Червоні на чорному сліди») та Тані Малярчук («Звірслов»). Висвітлено, як через повсякденні ритуали героїням вдається взаємодіяти з іншими, протистояти або ж піддаватися впливу старіння, освоювати новий життєвий світ цього вікового періоду. Наголошено на нерозривному зв'язку між тілом та містом, що впливає також і на мову персонажок. Констатовано важливість виходу старої жінки за межі повсякденності (через святкові ритуали чи поворотні зустрічі з молодшими поколіннями), що часто призводить до переломних моментів для застиглого буття старої жінки, а водночас може й бути нагодою переосмислення себе. Вказано на амбівалентність усталеності повсякденного життя: з одного боку, воно є джерелом стабільності, а з другого – обмежує можливості старої жінки.

Ключові слова: проза, літературна геронтологія, жіноча старість, студії повсякдення, сучасна література.

Українська проза з моменту відновлення незалежності України стала голосом колишніх підпорядкованих. Постколоніальний статус визначав вектор розвитку художньої літератури: проговорити досі непроговорене, табуйоване, замовчане. Відтак проза починає реактивно залучати до сфери своїх інтересів раніше маргіналізовані групи, роблячи своїм фокусом досвіди, які раніше не були належно ословлені й репрезентовані.

Водночас показово, що саме мала українська проза стала нехай мініатюрною, проте місткою формою для того, щоб дати простір для реалізації чутливих тем, розширюючи таким способом власний репертуар. Оповідання, нариси, новели, репортажі стали основною формою досвідчування подій Революції Гідності, адже необхідно було зафіксувати час тут-і-зараз, натомість великий роман потребує стабільності й суспільно-політичного спокою. Мала проза, зрештою, стала ерою Інших – помічених непомітних.

Одна з таких непомітних – постать старої жінки в літературі. І саме мала проза стає моментом її входу до дискурсу сучасної української літератури. Оповідання Тані Малярчук, Ірини Цілик та Артема Чеха виводять постать старої жінки з тіні, уважно прописуючи її досвід і взаємини зі світом. Сучасні автори й авторки демонструють життєвий світ своїх старих героїнь, часто співчуваючи чи по-доброму іронізуючи з них. Водночас можна сказати, що саме в малій формі старі персонажки одержують свій світ, населяють його і почуваються у малій формі комфортно. Буття жінки, а старої жінки й поготів, чіпко пов'язане з повсякденням, бо саме повсякденні звички і ритуали формують її буття, зокрема в аналізованих текстах. Тому погляд на стару жінку крізь призму студій повсякдення може стати продуктивним для дослідження жіночої старості.

Посилену увагу до дослідження повсякдення в гуманітаристиці можна спостерегти із другої половини XIX ст. (Мараховська, 2020, с. 77). Повсякдення стало важливим насамперед для вчених-істориків, адже поряд із подієвим минулим протікало неподієве буття, яке потребувало окремих студій. Щоби визначити повсякдення, вчені відштовхувалися від бінарних опозицій, протиставляючи його небуденному, тобто святковому чи ритуальному. Фернан Бродель (Fernand Braudel) досліджував структури повсякдення в історичному контексті, пишучи про економічну та матеріальну цивілізації, що взаємодіють через протиставлення, як верхнє і нижнє (Бродель, 1995, с. 11). Однак самою опозицією, що була насправді генетично вкоріненою, спроби дефініції обмежуватися не могли (Бочуля, 2012, с. 121). Поволі проблема повсякдення через свою обширність і всеохопність, а також піддатливість до інтерпретацій, перекочувувала з історії до філософії, культурології, антропології та соціології.

Повсякдення стає основним аспектом феноменології після того, як Едмонд Гуссерль (Edmund Husserl) обґрунтував поняття інтерсуб'єктивності та запропонував зосередитися на вивченні життєвого світу (Лисенко, 2010, с. 131). Особливе значення для досліджень Е. Гуссерля в цьому розрізі мала концепція тіла, яку згодом розвинув Моріс Мерло-Понті (Maurice Merleau-Ponty), називаючи тіло способом комунікації зі світом, а світ – горизонтом досвіду (Мерло-Понті, 2001, с. 115).

Кліффорд Гірц (Clifford Geertz), інтерпретуючи людину як істоту, обплутану сітями смислів, тобто культурою (Гірц, 2001, с. 11), не оминув питання повсякдення. Антрополог, цитуючи соціолога Альфреда Шутца (Alfred Schütz), назвав повсякдення здоровим глуздом, на протигагу релігійному підходу до осягнення світу (Гірц, 2001, с. 133). Адже людина в сітках культури та серед символічних вимірів існує в найвищій реальності, якою, на думку як А. Шутца, так і К. Гірца, є саме повсякденне життя. Крім того, К. Гірц також визнав, що повсякдення життя – це теж продукт культури (Гірц, 2001, с. 133), своєрідний соціально заданий сценарій, за яким людина рухається. Тож за цією тезою можна також висувати, що одним із важливих аспектів повсякдення може бути і його перформансивність.

Діяльнісність суб'єкта і навіть акт спротиву в контексті щодення з'явилися в основному дослідженні студій повсякденності – праці Мішеля де Серто (Michel de Certeau) «Винайдення повсякденності». Вчений прищільно зробив головним об'єктом своєї розвідки повсякдення, його вплив на мову, використовуючи концепції буденної мови Людвіга Вітгенштайна (Ludwig Wittgenstein) (Certeau, 2011, р. 8), а також дослідив взаємодію тіла з містом, звернувши увагу на символічний синтаксис міського простору, практики й тактики, що супроводжують повсякдення.

Мета статті – проаналізувати українську малу прозу крізь призму студій повсякдення, розкривши особливості змалювання старих персонажок та їхнього досвіду старіння у зв'язку з частопросторовим аспектом.

Ріта Фельскі (Rita Felski) стверджує, що повсякдення – «остаточна реальність, що не підлягає обговоренню, це неминуча основа для всіх інших форм людської діяльності» (Felski, 2000, р. 78). І саме ця реальність активно залучає до свого силового поля жінок, вони головню є її суб'єктами, а також жертвами (Felski, 2000, р. 80). Стара жінка існує в повсякденні за звичкою, бо суспільство не пропонує їй жодної іншої прийнятної ролі, крім домашньої.

Розглядаючи повсякдення, що складається із простору, часу й модальності, можна побачити, що простір у повсякденному житті – це дім, час – повторюваність, а модальність – звичка (Felski, 2000, р. 81). Для старої жінки ці показники – буквально фундаментальні основи буття. Якщо говорити про дім, то це простір, який не є відірваною, окремою дійсністю, а насправді – частиною значно ширшого владного дискурсу. Загалом, про дім як окрему сферу життя людини почало йтися у XIX ст., коли з'явилася потреба розмежувати сферу роботи й дому (Wigley, 1992, р. 327). Відтоді за чоловіками закріпилася сфера виробництва і влади, а за жінками – турботи й господарства. Тому дім упродовж довгого часу трактували як метафору фемінності (Wigley, 1992, р. 330), територію приватності та безвладдя.

Ріта Фельскі натомість пропонує переглянути значення дому для феміністичних студій, змінивши акцент (Felski, 2000, р. 84). Тобто не розглядати дім як суто репресивний простір, як це робила Бетті Фрідан (Betty Friedan), а ревізувати дім як простір, де жінка мала змогу реалізуватися як особа, що володіє практичними знаннями про світ. Зрештою, знамените *kinder küche kirche* стосувалося саме повсякденного життя, зокрема закритих просторів, відірваних від сфери влади. Однак про простір дому можна також говорити як про цілий потенціал можливостей: єрархії перевертаються вдома, де жінка, займаючись хатніми справами, постає як владна фігура, яка облаштовує своє життя власноруч, унормовує його через побут (Felski, 2000, р. 88).

Стара жінка не є носійкою влади і не прагне очолювати єрархії та освоювати простір, адже він для неї вже давно відомий і зрозумілий. Дім для старої жінки – це більше афективний, ніж прагматичний простір (Felski, 2000, р. 88). Стара жінка – колекціонерка, а її дім перетворюється на музей речей і спогадів, прагматичні виміри дому (їжа, сон, тепло) відходять на другий план, оскільки дім є початковим пунктом, звідки вона виходить у ширший світ та повертається назад, нора, у яку можна сховатися й поринути в пам'ять та ностальгію за життям, що минуло, хоча фактично продовжується.

У зв'язку з цим постає питання часу для повсякденного життя старої жінки. Час для повсякдення молодшої жінки зумовлений циклами, ідеться про менструальний цикл чи вагітність, тобто суто біологічно жінка запрограмована на постійне повторення та відтворення, адже йдеться про репродуктивну функцію насамперед (Felski,

2000, р. 82). Стара жінка, фертильність якої зникає, втрачає також певне відчуття часу, тому буття, зумовлене циклом, що складався з менших циклів, починає видаватися непевним і порожнім.

Крім цього, вихід на пенсію – ще одне порушення циклічності, адже в жінки з'являється час, який відтепер треба використовувати інакше. Власне, цей час повсякдення теж циклічний, тобто такий, що цілком відрізняється від лінійності історичного (Carpon, 2023). Тому виявляється, що повсякденне життя значно відстає від часу індустріалізованого суспільства. Стара жінка в цьому часі поволі консервується, уповільнюючи його не лише повторюваністю певних практик, а й відмовляючись спрямовувати своє життя в майбутнє.

Саме рутина, чітко випрацювані звички роблять можливими також і входження старої жінки у світ повсякдення. Вони дають певну оптику на світ, стають опорою та способом вгамувати тривогу щодо входження у стан старіння. Зрештою, саме звичка є тим, що підтримує стан жінки у кризовий момент: якщо існує рутина як ритуал, жінка досі почувається належною до спільноти, а випрацювання нових звичок цілком переформатує її дотеперішнє існування.

Повсякдення старих персонажок у збірці оповідань Артема Чеха «Район Д» зводиться до вже згаданого простору дому, який читач сприймає крізь погляд юного наратора, який розповідає історію власного району в Черкасах. Єва Борисівна, його сусідка, «стара фронтовичка» (Чех, 2019, с. 21), до якої ставилися з повагою саме через її героїчне, сказати б, агентивне минуле. Однак теперішнє героїні сконцентроване в замкненому просторі, вона не виходить із дому, її повсякденним вбранням стає нічна сорочка.

Власне одяг як маркер належності до певного класу, спільноти стає для Єви Борисівни умовністю, адже її старість – сомнамблучина, така, що протікає в межах ліжка та балкону. Тому персонажка затримується, певним способом зависає у часі, що давно минув, відмовляється його сприймати та перебувати в його плині. Реальність героїні споглядає лише з балкону, тобто лінійний час залишається для персонажки минулим часом.

Однак саме балкон стає тим топосом, який поєднує стару жінку з покійним чоловіком. Для подружньої пари балкон був місцем, де перетиналися світ природи (горіх, який посадив під вікном чоловік Єви Борисівни і назвав його Євушкою на честь дружини), світ міський (міська панорама) та світ повсякденний (уклад квартири): «У дев'яності побачити їх можна було лиш на балконі. Вони сиділи на табуретах і вдивлялися у важку, майже чорну зелень, що затуляла собою двір та індустріальний пейзаж. Звуки та голоси долинали до них, ніби з телевізора, в якому сів кінескоп. Горіх виріс швидко й сягав третього поверху. Його широке листя закривало їхнє потаємне існування від надвірного галасу й сум'яття, а їхню квартиру – від зайвого світла. Морок і тиша. Сон і хрипке бубоніння з радіоточки. Тут – ліжка, тут – трюмо» (Чех, 2019, с. 82–83). Тобто головне в повсякденні літньої пари – перебування в тіні, непоміченість та водночас чітка позиція предметів у просторі дому, що регламентує буття старості. Тут ідеться також і про звичку сприймати свій простір сталим та незмінним, бо будь-яку зміну стара людина може сприймати як загрозу власному існуванню.

Натомість інша стара жінка, яка фігурує в оповіданні збірки «Район Д» Артема Чеха, Валентина, проживає доволі універсальні повсякденні практики старих людей:

«А потім Валентина стала старою, більшість свого вільного часу проводила в поліклінічних чергах, сил боротися з юністю і красою не залишилося» (Чех, 2019, с. 242). Юність для жінки не є антагоністом, вона апатично сприймає дійсність і себе в ній, перебуваючи у перманентній черзі. Валентина перебуває в очікуванні, проте простір поліклініки зводить її онтологію до буття всередині власного тіла, населеного хворобами.

Її взаємодія з дітьми, тобто вже зі згаданою молодістю, зведена фактично до нуля. Валентина живе ізольовано у своєму помешканні, допоки син і донька не вирішують продати її квартиру. Тут Валентина залишається авторитарною постаттю для дітей, відмовляючись покидати дім, який і є для неї заземленням, пунктом щоденного відправлення й повернення, якорем, що викликає в неї сильні емоції, тому відмовитися від нього неможливо: «Вона плакала, навіть кричала, зриваючись на хрип, просила. Говорила, що живе тут із шістдесят восьмого, що ці стіни – святиня, непахитна і нездоланна, що навіть меблі та люстри – все на своєму місці, наче обереги від нещастя» (Чех, 2019, с. 252).

Власне, саме дім диктує не лише спосіб освоєння себе як простору, а й встановлює правила поведінки, а що ще важливіше – правила комунікації всередині себе. Тож Валентина використовує всі способи, щоби продемонструвати дітям, що простір належить їй настільки, наскільки вона належить йому.

Зрештою, персонажка вирішує вийти за межі профанного, щоби зберегти свій дім. Вона виходить на сакральний рівень, звертається до Бога і виходить із дому, щоби здійснити своєрідну прощу – завітати до пастора в інший район Черкас. Так Валентина виходить далеко за межі повсякденного життя, яке збурили її діти. Насправді, саме цей шлях стає поворотним у сюжеті старості жінки – у цій динамічній сцені перетинається простір, тіло, вік, пам'ять: «Піт стікав їй по спині, важко нило в потилиці. Вона була тут тисячі разів, але все тепер здавалося незнайомим і ворожим ... Валентина відчувала, як темрява огортає її, як надсадно б'ється її серце, зриваючись, замовкаючи й прискорюючись, надолужуючи втрачені удари. Вона зробила крок, потім ще, зупинилася. Ще крок пластиліновим чорноземом із крихтами асфальту. Знову зупинилася. Оперлася на паркан» (Чех, 2019, с. 256–257).

Описана взаємодія жінки з містом – ніщо інше, як продукт її буття в цьому просторі. Елізабет Гросс (Elizabeth Grosz) наголошує на тому, що тіло трансформує місто (Grosz, 1992, р. 248), адже тіло і місто взаємовизначальні сутності, однак ця схема не працює, коли йдеться про тіло старої жінки, яке не має достатньої сили для того, щоби впливати на міський простір.

Те, як стара жінка долає цю відстань, підкреслює прощання із простором, рух містом – уривчастий і непослідовний. Елізабет Гросс стверджує, що тіло людини саме собою є незавершеним, своєрідною «серією потенційних можливостей» (Grosz, 1992, р. 245). Ця потенційна тілесна можливість не реалізується на практиці, оскільки героїню гальмує її власне тіло, хвороба, усвідомлення того, що вона не дійде до місця призначення. Зрештою, це пунктирне мовлення про місто завершується поверненням додому.

Натомість І. Цілик у збірці оповідань «Червоні на чорному сліди» вибудовує відмінний образ жіночої старості у зв'язку з повсякденням: Надія Степанівна, яка працює доглядальницею молодого Кості з інвалідністю, освоює його квартиру як потенційний дім. Попри те, що Костя одразу чітко пояснює правила дому, серед

яких – сувора заборона розмовляти з ним, а також заборона будь-що готувати, робота стає для старої жінки наближенням до чоловіка, вписуванням його у власне повсякдення.

Надія Степанівна сприймає Костю як онука, тобто залучає його до власного родинного простору, а також починає одомашнювати його порожню квартиру: розставляє в помешканні вазонки, вішає ікони, прибирає, дарує чоловікові папугу, тобто залишає свої сліди у просторі. Зрештою, між старою жінкою та молодим чоловіком налагоджується комунікація: Надія Степанівна передає й довіряє власну пам'ять Кості так, наче він і справді дотичний до її біологічної родини. Розмови стають частиною їхнього зближення в буденності старості та хвороби. Також стара жінка здійснює ритуали: «На теплій жовтій кухні запотіли шибки – Надія Степанівна ретельно готувалася до свого коронного виходу. Цілий день тут щось варилося, парилося, місилось; терся мак, булькали голубці, ліпилися манюсінські вушка з грибами для пісного борщу» (Цілик, 2015, с. 90).

Надія Степанівна виходить за межі повсякдення, трансформуючи його у свято. Кулінарні ритуали старої жінки тісно пов'язані з Різдвом. Вона змінює одяг, стимулюючи Костю переодягнутися у святкове, тим самим змінюючи сприйняття буденності як циклічних процесів, які не мають для її підопічного жодного сенсу. Святом і виходом із буденного життя для Надії Степанівни також є танці, які вона відвідує на вихідних. Це – інше її життя, окреме від Кості, який насправді не знає, як живе стара жінка поза межами його дому, адже вона здається настільки залученою у простір його повсякдення, яке поволі облаштовує і рутинізує як локус спільного буття.

Антоніна Василівна зі збірки оповідань Т. Малярчук «Звірослов» сфокусувала своє життя на самотньому існуванні: переглядати старі фото і ритуально плакати під впливом спогадів, а також співіснувати із собакою Жучкою, яку треба вигулювати, відповідно – покидати простір дому-музею. Коло її спілкування звужене до подружки та хатнього улюбленця. Вихід із повсякденності відбувається через зіткнення з молодістю – під час знайомства із юним сусідом Віктором. Саме досліджуючи чужий простір, жінка одержує змогу побачити себе й відстежити зовнішні зміни, які з нею відбулися: «Коридорчик і одна кімната з дзеркальними стінами. Антоніна Василівна в дзеркалах спершу навіть розгубилася. Власне відображення в дзеркалах їй не подобається. Яка я стала стара і згорблена, думає» (Малярчук, 2009, с. 105).

Розлам у повсякденному житті героїні стається в момент, коли вона спочатку обирає позицію спостерігачки щодо Віктора, який перебуває у постійному русі, що контрастує зі способом життя старої персонажки. Відкритий простір міста лише поглиблює почуття самотності Антоніни Василівни, натомість спілкування з Віктором у замкненому просторі це почуття атрофує. Буття старої жінки ретроспективне, закорінене в минуле, а смерть Жучки, спроба вписатися у спільноту пенсіонерів через танці, зникнення Віктора підштовхують героїню до переформатування буття. Антоніна Василівна відмовляється від минулого, що може цілком означати і примирення зі старістю, а також вибудовування цілком нової повсякденності.

Отже, повсякдення як оптика для аналізу жіночої старості в художній літературі дає змогу здійснити ґрунтовний аналіз буття персонажок у сучасній українській літературі, що виявилася відкритою для чутливих і непроговорених досвідів. Літературна репрезентація висвітлює не лише циклічність, а й виняткові події, що стають потрясіннями для героїнь та змушують переосмислити повсякдення. Час постає

сталим і повторюваним, дім натомість не є однозначною метафорою: з одного боку він замикає стару жінку в її досвіді старіння, а з другого – слугує певним якорем буття, зоною безпеки й творчості, що дає їй можливість виходити за межі буденності. Водночас перспективними для дослідження в контексті жіночої старості й повсякденного життя в художній літературі залишаються аспекти взаємодії старої жінки з міським і сільським просторами, її вихід поза межі повсякдення та родинного кола, проблеми старості й повсякденного знання, а також жанрові чинники, що впливають на портрет старих жінок у прозі різних форм.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Бочуля, О. (2012). Повсякденність: загальний аналіз природи і структури. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософські науки*, 15, 129–137. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_philos_2012_15_17

Бродель, Ф. (1995). *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV–XVIII ст.* (Т. 1: Структури повсякденності: можливе і неможливе). Київ: Основи.

Гірц, К. (2001). *Інтерпретація культур. Вибрані есе* (Н. Комарова, пер. з англ.). Київ: Дух і літера.

Лисенко, О. (2010). Історія повсякденності як галузь наукового знання (Повсякденна історія війни: методологічні нотатки). В *Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р.)*, 11–19.

Малярчук, Т. (2009). *Звірслов*. Харків: Фоліо.

Мараховська, Е. (2020). Культура повсякденності інтелігенції пізньорадянської доби як репрезентація кризи системних цінностей. *Історія та географія*, 58, 76–83.

Мерло-Понті, М. (2001). *Феноменологія сприйняття* (О. Йосипенко, С. Йосипенко, пер. з фр.). Київ.

Цілик, І. (2015). *Червоні на чорному сліди: оповідання*. Київ: Комора.

Чех, А. (2019). *Район «Д» [збірка оповідань]*. Чернівці: Меридіан Чернівці.

Capron, E. (2023). Time and Old Women. *Lapham's Quarterly*. <https://www.laphamsquarterly.org/roundtable/time-and-old-women>

Certeau, M. de. (2011). *The Practice of Everyday Life* (3rd ed.). (S. F. Rendall, Trans.). Berkeley (California): University of California Press.

Felski, R. (2000). The Invention of Everyday Life. In *Doing time: Feminist theory and postmodern culture*, 77–98. New York: New York University Press. DOI: <https://doi.org/10.18574/nyu/9780814728703.003.0007>

Grosz, E. (1992). Bodies-Cities. In B. Colomina (Ed.), *Sexuality & Space*. New York: Princeton Architectural Press, 241–254.

Wigley, M. (1992). Untitled: The Housing of Gender. In B. Colomina (Ed.), *Sexuality & Space*. New York: Princeton Architectural Press, 327–389.

REFERENCES

Bochulia, O. (2012). Povsiakdennist: zahalnyi analiz pryrody i struktury. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia: Filosofski nauky*, 15, 129–137. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_philos_2012_15_17 (in Ukrainian).

Brodel, F. (1995). *Materialna tsyvilizatsiia, ekonomika i kapitalizm. XV–XVIII t.* (T. 1: Struktury povsiakdennosti: mozhlyve i nemozhlyve). Kyiv: Osnovy (in Ukrainian).

- Hirts, K. (2001). *Interpretatsiia kultur. Vybrani ese* (N. Komarova, Trans.). Kyiv: Dukh i litera (in Ukrainian).
- Lysenko, O. (2010). Istoriia povsiakdennosti yak haluz naukovooho znannia (Povsiakdenna istoriia viiny: metodolohichni notatky). In *Istoriia povsiakdennosti: teoriia ta praktyka: materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii (Pereiaslav-Khmelnitskyi, 14–15 travnia 2010 r.)*, 11–19 (in Ukrainian).
- Maliarchuk, T. (2009). *Zviroclov*. Kharkiv: Folio (in Ukrainian).
- Marakhovska, E. (2020). Kultura povsiakdennosti intelihentsii piznoradianskoi doby yak reprezentatsiia kryzy systemnykh tsinnosti. *Istoriia ta heohrafiia*, 58, 76–83 (in Ukrainian).
- Merlo-Ponti, M. (2001). *Fenomenolohiia spryiniattia* (O. Yosypenko, & S. Yosypenko, Trans.). Kyiv (in Ukrainian).
- Tsilyk, I. (2015). *Chervoni na chornomu slidy: opovidannia*. Kyiv: Komora (in Ukrainian).
- Chekh, A. (2019). *Raion «D» [Collection of short stories]*. Chernivtsi: Merydian Chernovits (in Ukrainian).
- Capron, E. (2023). Time and Old Women. *Lapham's Quarterly*. <https://www.laphamsquarterly.org/roundtable/time-and-old-women> (in English).
- Certeau, M. de. (2011). *The Practice of Everyday Life* (3rd ed.). (S. F. Rendall, Trans.). Berkeley (California): University of California Press (in English).
- Felski, R. (2000). The Invention of Everyday Life. In *Doing time: Feminist theory and postmodern culture*, 77–98. New York: New York University Press. DOI: <https://doi.org/10.18574/nyu/9780814728703.003.0007> (in English).
- Grosz, E. (1992). Bodies-Cities. In B. Colomina (Ed.), *Sexuality & Space*. New York: Princeton Architectural Press, 241–254 (in English).
- Wigley, M. (1992). Untitled: The Housing of Gender. In B. Colomina (Ed.), *Sexuality & Space*. New York: Princeton Architectural Press, 327–389 (in English).

Anhelina STOLITNIA

*PhD Student of the Department of Literary Theory and Comparative Literary Studies
I. Franko National University of Lviv
ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-4356-8048>
e-mail: anhelinastolitnia@gmail.com*

THE INVENTION OF FEMALE AGING: WOMEN'S EXPERIENCES OF AGING AS A PRACTICE OF EVERYDAY LIFE IN CONTEMPORARY UKRAINIAN SHORT PROSE

The article revisits the experiences of female aging through the lens of everyday life studies in contemporary Ukrainian short prose. It traces approaches to the study and definition of everyday life within the contexts of history, philosophy, anthropology, and cultural studies. The research explores the influence of everyday life on the existence of elderly women, focusing on how they navigate space and time in this framework. The article highlights the peculiarities of elderly women's communication with the world and their own bodies. Special attention is given to the concept of home, understood as a space that both restricts women throughout their lives, serving as a metaphor for confinement in

personal experience, and offers a potential zone of safety and creativity. The pragmatic and affective aspects of home in elderly women's lives are emphasized. The cyclical nature of time for elderly women, which contrasts with linear historical time, is analyzed as a factor that ritualizes everyday life.

The study closely examines literary representations of everyday practices in short prose by Artem Chekh («Raion D»), Iryna Tsilyk («Chervoni na chornomu slidy»), and Tania Malyarchuk («Zvirosllov»). It identifies everyday rituals that help the characters interact with others, resist or be affected by aging, and adapt to a new stage of life. The article underscores the intrinsic connection between the body and the city, which also shapes the language of the characters. The necessity of transcending everyday life (through festive rituals or pivotal encounters with younger generations) is identified as a transformative moment for the stagnant existence of elderly women. The study notes the ambivalence of everyday life's stability: on the one hand, it serves as a source of stability, while on the other, it limits the possibilities available to elderly women.

Key words: prose, literary gerontology, female aging, everyday life studies, contemporary literature.

Валентина ПРОКІП

кандидат філологічних наук

науковий співробітник відділу української літератури

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4443-7090>

e-mail: prokipvalentina74@gmail.com

З ЛИСТУВАННЯ РОДИНИ ДРАГОМАНОВИХ (ГАДЯЧ–ЖЕНЕВА/СОФІЯ)

Уперше до наукового обігу введено чотири листи до подружжя Драгоманових, які надіслали члени їхньої родини з Гадяча до Женеви (7 (19) липня 1884 р., 8 (20) серпня 1884 р., травень 1888 р.) і Софії (не раніше осені 1892 р.). У неопублікованих донині епістолярних текстах Є. та О. Драгоманових представлено деталі з життя адресатів, а також описано події, які на той час відбувалися на Полтавщині. У листах окреслено коло зацікавлень кореспондентів, акцентовано увагу на найважливіших проблемах родини того періоду. За основу публікації взято інформацію, яка додає нові штрихи для характеристики адресатів, зокрема М. Драгоманова та його найближчого оточчя – матері, дружини, дітей, брата Олександра.

Листи подано за автографами в перекладі упорядника, а також мовою оригіналу зі збереженням особливостей письма кореспондентів. У примітках і коментарях зосереджено увагу на постатях, про які згадано в текстах, конспективно викладено інформацію про них, у передньому слові передовсім мовиться про долю автографів. Окреслено історію збирання та публікації листування М. Драгоманова, яке на час смерті цього досить впливового діяча останньої чверті XIX ст. зберігалось в його домашньому архіві в Болгарії та безпосередньо в кореспондентів. Згадано перші епістолярні видання, підготовлені до друку завдяки зусиллям Людмили Драгоманової, Михайла Павлика, Івана Франка та Лесі Українки. Відстежено шлях поданих листів від архіву М. Драгоманова до Російської державної бібліотеки, де вони зберігаються сьогодні. Акцентовано увагу на важливості публікації документів, які осіли у фондах країни, що не один рік воює з українським народом.

Ключові слова: Михайло Драгоманов, Людмила Драгоманова, Єлизавета Драгоманова, Олександр Драгоманов, Гадяч, лист, епістолярій.

Михайло Драгоманов належить до когорти небагатьох знакових постатей української історії, чиє листування бодай частково оприлюднено в перші десятиліття після смерті кореспондента. Майже відразу після 8 (20) червня 1895 р. його рідні й однодумці, розуміючи значення духовної спадщини авторитетного вченого та впливового політика останньої чверті XIX ст., почали впорядковувати рукописний архів діяча і, звертаючись безпосередньо до адресатів, активно збирати епістолярні тексти, які він свого часу надсилав у різні куточки Європи. Завдяки зусиллям Людмили Драгоманової, Лесі Українки, Михайла Павлика й Івана Франка на початку XX ст. до друку

потрапили сотні кореспонденцій Михайла Драгоманова та листи відомих постатей, адресовані йому (Павлик, 1901; Павлик, 1905a; Павлик, 1905b; Павлик, 1906; Павлик, 1910; Павлик, 1910–1912; Франко, 1906–1908). Близькі робили все від них можливе, щоб цілісно зберегти для наступних поколінь рідкісну бібліотеку цього мислителя європейського рівня, його рукописи, а тим паче епістолярій. Так, наприклад, унікальну книгозбірню вченого (4 350 томів), що впродовж кількох років була предметом перемовин щодо купівлі між вдовою, яка разом із молодшими дітьми Аріадною та Світозаром залишилася без засобів до існування, і представниками різних наукових установ, зокрема й Науковим товариством ім. Шевченка (НТШ), 1899 р. викупило Вище училище в Софії (тепер – Софійський університет). Що ж до архіву, то родина М. Драгоманова довго не наважувалася передати його для подальшого зберігання жодному із закладів. Майже три десятиліття матеріалами опікувалася старша донька – Лідія. Лише 1929 р., після смерті чоловіка – проф. Івана Шишманова (Іван Шишманов), вона звернулася до низки інституцій із пропозицією придбати в неї рукописи та документи з колекції батька. Архівом зацікавився професор Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі Олександр Шульгин, який намагався викупити його для новоствореної Української бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі. Попри оголошений збір коштів серед українських емігрантів Європи й Америки, установа не змогла знайти потрібної суми (50 тис. франків). Відтак більшість матеріалів 1930 р. придбав щойно відкритий заходами Екзильного уряду Української Народної Республіки (УНР) Український науковий інститут у Варшаві. Серед переданих із Софії рукописів була значна частина родинного листування, зокрема унікальна добірка кореспонденцій від найрідніших адресантів фондоутворювача: Єлизавети, Івана й Олександра Драгоманових, Олени Пчілки, Лесі Українки та ін. На жаль, до початку Другої світової війни співробітники установи встигли опрацювати й опублікувати незначну частину матеріалів (Смаль-Стоцький, 1938), а під час бомбардування Варшави бібліотека закладу, де вони зберігалися, згоріла. Із колись великої епістолярної колекції залишилися тільки поодинокі листи, які Лідія Драгоманова-Шишманова передала окремо разом з архівом покійного чоловіка до Болгарської академії наук (АН). Майже 15 років ці рукописи зберігалися у приміщенні місцевого університету, де їх неналежно утримували, через що мало не були втрачені. З початком масштабних бомбардувань Софії 1944 р. дивом уцілілі матеріали М. Драгоманова вивезли в гірські райони країни (с. Рила). Після Другої світової війни їх передали до Болгарської АН (1945–1946), а в середині 1950-х років подарували Державній бібліотеці ім. В. Леніна (тепер – Російська державна бібліотека, Москва), у фондах якої вони зберігаються донині (182 од.). Це – курс лекцій із нової історії (1890–1891), нотатки з літературознавчих питань, деякі листи до професора Вищої школи в Софії Бориса Мінцеса (Борис Минцес) та болгарського філолога-славіста Дімітра Матова (Димитър Матов), окремі епістоли українського етнографа Федора Вовка та французького філолога-славіста Луї Леже (Louis Léger), а також автобіографічні записи, спогади дружини та студентів ученого тощо.

Серед найцінніших матеріалів фонду Михайла Драгоманова в Москві – частина родинного листування (найбільше з донькою Лідією). Збережені звістки з Гадяча – від матері Єлизавети Драгоманової та молодшого брата Олександра – надійшли адресатові впродовж 1884 р. – на початку 1890-х років, коли він зі сім'єю мешкав у Європі, зокрема в Женеві та Софії. Михайло Драгоманов не був на Полтавщині і, що чи не

найтрагічніше, жодного разу не бачився з матір'ю від 1876 р., коли вимушено емігрував із родиною за кордон. За неповних два десятки років їхнього епістолярного спілкування (1876–1895) написано сотні кореспонденцій, однак збереглися тільки поодинокі тексти, які, попри вибірковість, усе ж дають уявлення про особливості листування та ознайомлюють читача з деякими подробицями родинного життя Драгоманових і громади Гадяча 80–90-х років XIX ст. Це – частина духовної спадщини нашого народу. Сподіваюся, що цінні надбання, які осіли в архівних установах Росії, колись буде повернуто, а доти ми не повинні загубити їхні сліди і за змогою вводити документи до наукового обігу. Саме це є метою публікації. Вона розширює джерельну базу для біографів М. Драгоманова, листування якого впродовж останніх років час до часу потрапляє в поле зору дослідників (Третяченко, 2012; Ковалець, 2014; Кіржаєв, 2017 тощо).

ЛИСТ № 1

**ДО ПОДРУЖЖЯ ДРАГОМАНОВИХ¹ ВІД Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ²
З ДОПИСКОЮ ЇЇ СИНА ОЛЕКСАНДРА³**

Гадяч. 1884 року, липня 7-го

Милі мої діти, Мишо і Людмила Михайлівно!

Вітаю Вас із сином⁴ і бажаю йому від душі всього хорошого, хай виросте він вам на славу й утіху! При цьому посилаю моєму хрещенику на сорочечку і хрестик –

¹ *Драгоманов Михайло Петрович* (1841–1895) – історик, публіцист, економіст, філософ, літературознавець, фольклорист, громадський діяч, один з організаторів «Старої громади» в Києві, за активну діяльність у якій 1875 р. був звільнений із посади штатного доцента кафедри античної історії Київського університету св. Володимира. У 1876 р. емігрував за кордон (Відень, Женева, Софія). Останні роки на запрошення місцевого уряду проживав у Болгарії, викладав на кафедрі загальної історії історико-філологічного факультету Вищої школи (тепер – Софійський університет).

Драгоманова (з дому – *Кучинська*) *Людмила Михайлівна* (1842 (за свідченням її чоловіка – 1844)–1918) – дружина Михайла Драгоманова; українська громадсько-культурна діячка, перекладачка. Від часу одруження (1864) присвятила себе родині, стала надійною опорою чоловікові та трьом дітям (Лідії, Аріадні, Світозарові). Овдовівши (1895), допомагала М. Павликові у справі видання наукової й епістолярної спадщини М. Драгоманова.

² *Драгоманова* (з дому – *Цяцька*) *Єлизавета Іванівна* (1821–1895) – мати М. Драгоманова; донька дрібного полтавського поміщика, дворянка. Щодо її освіти донька Ольга (Олена Пчілка) писала: «Треба сказати, що, не будши ніде в науці і навіть нікуди не виїжджаючи з свого Цяцькиного хутора аж до самого шлюбу, мама наша зосталась наполовину неграмотною, бо не вміла писати, могла тільки підписати своє ім'я й прізвище; навіть листи до дітей, що мама посилала пізніше, писав завжди хтось інший, а мама тільки підписувала під ними – “Єлизавета Драгоманова”»; але читати вміла і дуже любила читання» (Пчілка, 1988, с. 533).

³ *Драгоманов Олександр Петрович* (1859–1919?) – наймолодший брат Михайла Драгоманова, психіатр-невропатолог за фахом (закінчив медичний факультет Імператорського Харківського університету (1881–1887)).

⁴ *Драгоманов Світозар Михайлович* (1884–1958) – економіст, журналіст, публіцист, викладач, перекладач; син Михайла Драгоманова. Навчався в Женеві та Парижі, закінчив 4-ту чоловічу гімназію в Києві (1904) й економічне відділення Київського комерційного інституту (1915). Упродовж 1930–1941 рр. зазнав переслідувань більшовицької влади, був відсторонений від науково-педагогічної роботи. З наближенням радянських військ 1943 р. виїхав до Львова, згодом емігрував (від 1951 р. жив у США). Член Української вільної академії наук, голова Комісії для збирання і вивчення науково-літературної спадщини М. Драгоманова. Автор мемуарів про М. Драгоманова.

двадцять п'ять рублів. Напишіть мені, яке йому залишиться ім'я, по-моєму, обидва імені, і Світозар, й Олег, – язичницькі, неправославні... У нас, у Гадячі й повіті його, як і раніше, немає дощів, народ уже поспішає зі збиранням хліба, щоб хоч що-небудь урятувати від «жука», який, раптово з'явившись, страшно винищує хліб, особливо пшеницю. Гадячани також бояться холери, хоч у нас ще, слава Богу, ніяких епідемій немає. Купаємось: я – раз, а Саша⁵ і квартиранти – по три рази на день – один порятунок від страшної спеки, яка нас гнітить. Псел наш сильно обмілів. На ялиському купанню – води лише по коліна. Гадяцьке товариство влаштувало купальні – чоловічу та жіночу[,] і ми всі користуємося; Ялизово участі в купальнях не беруть, платить в загальному зборі по 1 р[ублю] від сімейства.

Від Ол⁶ нещодавно отримала листа: вона здорова, діти – також. Ваня⁷ давно вже писав.

Новин у Гадячі немає ніяких; все – як і раніше.

Вас, Лиду⁸, Радy⁹ і хрещеника¹⁰ міцно цілую.

Любляча вас Ваша Мати: Єлизавета Драгоманова¹¹

Зі свого боку, вітаю вас, милий братику Михайле Петровичу і сестрице Людо-милу Михайлівно, з сином і також бажаю йому всіляких успіхів у його майбутньому житті. Завдяки гадяцьким купанням, якими користуюся дуже сумлінно, я зовсім оговтався після всіляких негараздів, що спіткали мене в минулому навчальному році. Тепер готуюся до трьох іспитів, що їх маю відбути в серпні цього року, а саме: фізіологія, фізіологічна хімія й органічна хімія. З цих предметів я не встиг було підготуватись у році і тому змушений тепер займатися. У Харків поїду [на початку] серпня, а з 7-го розпочнуться іспити. Після складання їх буду на третьому курсі. Обидва ваші листи нами отримані. В останньому з них Ви, М[ихайле] П[етровичу], обіцяєте написати мені; буду чекати Вашого листа з нетерпінням. Давно вже Ви писали мені...

До побачення! Бажаю всім вам бути здоровими! Вас, племінниць і племінника міцно цілую.

Ваш Олександр Драгоманов

⁵ Йдеться про О. Драгоманова.

⁶ *Косач* (з дому – *Драгоманова*) *Ольга Петрівна* (1849–1930) – молодша сестра Михайла Драгоманова; письменниця (літературний псевдонім – Олена Пчілка), перекладачка, етнографіня, публіцистка, видавчиня, журналістка, активна громадська діячка, від 1925 р. – член-кореспондент Всеукраїнської АН.

⁷ *Драгоманов Іван Петрович* (1842 – не раніше 1910 р.) – молодший брат Михайла Драгоманова, юрист за фахом, успішний адвокат. Від 1877 р. мешкав із родиною в Орлі, був присяжним повіреним Орловського окружного суду та багаторічним гласним міської думи.

⁸ *Драгоманова* (в заміжжі – *Шишманова*) *Лідія Михайлівна* (1865–1937) – старша донька Михайла Драгоманова, дружина професора Вищої школи в Софії Івана Шишманова; театраль-но-музична критикиня, перекладачка, журналістка, мемуаристка, активістка жіночого руху та громадська діячка.

⁹ *Драгоманова* (в заміжжі – *Труш*) *Аріадна Михайлівна* (1877–1954) – молодша донька Михайла Драгоманова, згодом – дружина відомого художника Івана Труша. Отримала диплом Паризького університету (Сорбонни), навчалася у Софійській художній школі. Від 1904 р. мешкала у Львові.

¹⁰ Йдеться про Світозара Драгоманова.

¹¹ Тут і під іншими листами – власноручний підпис Є. Драгоманової.

Написано 7 (19) липня 1884 р. рукою О. Драгоманова.

Подано в перекладі за автографом (РГБ, л. 6–7):

Гадячъ. 1884 года, іюля 7-го

Милыя мои дѣти, Миша и Людмила Михайловна!

Поздравляю Васъ съ сыномъ и желаю ему отъ души всего хорошаго, да возразтеть онъ вамъ на славу и утѣшеніе! При семъ посылаю моему крестнику на рубашечку и крестикъ – двадцать пять рублей. Напишите мнѣ, какое ему останется имя, по моему, оба имени, и Свѣтозаръ и Олегъ, – языческія, неправославныя... У насъ, въ Гадячѣ и уѣздъ его, по прежнему нѣтъ дождей, народъ уже спѣшитъ съ уборкой хлѣба, чтобъ хоть что-нибудь спасти отъ «жука», который[,] внезапно появившись, страшно истребляетъ хлѣба, въ особенности пшеницу. Гадячане тоже трусятъ холеры, хотя у насъ еще, слава Богу[,] никакихъ эпидемій нѣтъ. Купаемся: я – разъ, а Саша и квартиранты – по три раза на день – одно спасеніе отъ страшной жары, насъ угнетающей. Псѣль нашъ сильно обмелѣлъ. На ялискомъ купаніи – воды лишь по колѣна. Гадячское общество устроило купальни – мужескую и женскую[,] и мы всѣ пользуемся; Ялизово во участи въ купальняхъ не принимаютъ, плотить въ общемъ сборъ по 1 р[ублю] отъ семейства.

Отъ Оли недавно получила письмо: она здорова, дѣти – тоже. Ваня давно уже писалъ.

Новостей въ Гадячѣ нѣтъ никакихъ; все – попрежнему.

Васъ, Лиду, Раду и крестника крѣпко цѣлую. Любящая васъ Ваша Мать:

Елисавета Драгоманова

Съ своей стороны, поздравляю васъ, милый братецъ Михаилъ Петровичъ и сестрица Людмила Михайловна, съ сыномъ и тоже желаю ему всяческихъ успѣховъ въ предстоящей ему жизни. Благодаря гадячскимъ купаньямъ, к[ото]рыми пользуюсь весьма усердно, я совсѣмъ оправился послѣ всевозможныхъ передрагъ, постигшихъ меня въ прошедшемъ учебномъ году. Теперь занимаюсь подготовкой къ тремъ экзаменамъ, предстоящимъ мнѣ въ Августъ с[его] года, а именно: Физиологія, Физиологическая химія и Органическая Химія. По этимъ предметамъ я не успѣлъ было подготовиться въ году и потому принужденъ теперь заниматься. Въ Харьковъ поѣду [въ начале] Августа, а съ 07-го начнутся экзамены. По выдержаніи ихъ буду на третьемъ курсѣ. Оба ваши письма нами получены. Въ послѣднемъ изъ нихъ Вы, М[ихаилъ] П[етровичъ], обѣщаете написать мнѣ; буду ждать Вашего письма съ нетерпѣніемъ. Давно уже Вы писали мнѣ...

Досвиданія! Желаю всѣмъ вамъ быть здоровыми! Васъ, племянницъ и племянника, крѣпко цѣлую.

Вашъ Александръ Драгоманов

ЛИСТ № 2

ДО ПОДРУЖЖЯ ДРАГОМАНОВИХ ВІД Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ З ДОПИСКОЮ ЇЇ СИНА ОЛЕКСАНДРА

Гадяч, 1884 року, 8 серпня

Милі мої діти

Мишо і Людмилу Михайлівно!

Я дуже хвилююся, не отримуючи від Вас відповіді на свій останній лист (грошовий – на 25 р[ублів]), надісланий у кінці липня. Дуже непокоюся про здоров'я Людмили

Михайлівни та свого внука-похресника. Недавно читала в «Зарі»¹² про холерний випадок у Женеві. Зважаючи на це, я би дуже просила тебе, Мишо, відповісти з першою поштою, як здоров'я ваше і дітей. У нас, у Гадячі, холери немає, але зате з'явилася папая – це дивна хвороба: було три випадки раптової (не більше доби) смерті молодих і здорових людей; при цьому померлі скаржилися на сильний головний біль і пропасницю, також хвороба трапляється й у селах нашого повіту. На думку місцевих лікарів, це запалення мозку. Така ж раптова поява і часте повторення цієї хвороби мимоволі хвилює нас.

Нещодавно в нас були земські збори, на яких було проведено вибори суддів. Вибрано колишніх: Ромашкевич¹³, Вінницький¹⁴ і Свистунов Вол[одимир]¹⁵. 4-го в повіті не знайшли відповідного, і тому очікується призначення такого з губернії. Завершили тим, що всім бідним людям відмовили в стипендіях, призначивши такі людям заможним (Ромашкевич[у] і Меркульєв[у])¹⁶ по 300 р[ублів] на рік. До земських зборів було надіслано дуже цікаву заяву гласного Устимовича¹⁷, колишнього губерньського предводителя дворянства; причому автор заяви, відмовляючись від участі у земських справах, викладає щодо цього свої мотиви і просить їх надрукувати. Питання про друк цієї заяви більшістю гласних схвалено. Тож можна очікувати, що про цю справу заговорить наша преса. А тепер, побажавши Вам всього хорошого, Вас і дітей міцно цілуючи, залишаюся любляча Вас мати

Є. Драгоманова

Зі свого боку вітаю Вас, дорогий братику Мих[айле] Петро[вичу] та сестрице Людмилу Михайлівно. Завтра я виїжджаю.

Усі канікули провів у заняттях науками; довелось і похворіти: тижнів два пролежав – у мене боліла голова й відчувалася пропасниця, але я всіляко не піддавався цій хворобі. Тепер я зовсім здоровий.

Побажавши і Вам бути здоровими, залишаюся люблячий Вас брат Ваш

Олекс[андр] Др[агоманов]

Написано 8 (20) серпня 1884 р. рукою О. Драгоманова.

Подано в перекладі за автографом (РГБ, л. 2–3):

Гадячъ, 1884 года, 8 августа

Милыя мои дѣти

Миша и Людмила Михайловна!

Я очень беспокоюсь, не получая отъ Васъ отвѣта на свое послѣднее письмо (де-нежное – на 25 р[ублей]), посланное въ концѣ іюля. Весьма беспокоюсь о здоровьи

¹² «Заря» – щоденна київська політично-літературна газета місцевих новин (благоустрій, народна просвіта, театр, музика, суд тощо); виходила впродовж 1880–1886 рр.

¹³ Ромашкевич Дмитро Андрійович – багаторічний член з'їзду мирових суддів у Гадячі, статський радник.

¹⁴ Ймовірно, йдеться про Будзіяник-Вінницького Петра Олександровича – дворянина, члена з'їзду мирових суддів у Гадячі.

¹⁵ Свистунов Володимир Кирилович – багаторічний член з'їзду мирових суддів у Гадячі, статський радник, згодом член Полтавського окружного суду в Гадяцькому повіті.

¹⁶ Можливо, йдеться про Меркульєва Федора Авксентійовича – губерньського секретаря повітової земської управи в Гадячі.

¹⁷ Устимович Прокопій Андріанович (1838–1899) – дійсний статський радник (1882), поет (псевдоніми – Полтавин, Брат), автор книжки «Мысли и воспоминания при чтении законов о дворянстве» (Москва, 1886), редактор і видавець журналу «Братська допомога» (Саратов, 1888), меценат, громадський діяч. Від 1874 р. мешкав в одному з родових маєтків біля Гадяча; був повітовим (1877–1880), а згодом Полтавським губерньським предводителем дворянства (1880–1883).

Людмили Михайловны и своего внука – крестника. Недавно читала въ «Зарѣ» о холерномъ случаѣ въ Женевѣ. Въ виду этого я бы очень просила тебя, Миша, отвѣтить съ первой почтой, как здоровье ваше и дѣтей. У насъ, въ Гадячѣ[,] холеры нѣтъ, но зато появилась папая – то странная болѣзнь: было три случая скоропостижной (не болѣе сутокъ) смерти молодыхъ и здоровыхъ людей; при этомъ, умершіе жаловались на сильную головную боль и лихорадочное состояніе, таже болѣзнь встрѣчается и по селахъ нашего уѣзда. По мнѣнію мѣстныхъ докторовъ это – воспаленіе мозга. Такое же внезапное появленіе и частое повтореніе этой болѣзни поневолѣ смущаєтъ насъ.

Недавно у насъ было земное собраніе, на которомъ были произведены выборы судей. Избраны прежніе: Ромашкевичъ, Виницкій и Свистуновъ Вл[адимир]. 4-го въ уѣздѣ не нашли подходящаго и по этому ожидается назначеніе такого изъ губерніи. Завершили тѣмъ, что всѣмъ бѣднымъ людямъ отказали въ стипендіяхъ, назначивъ таковыя людямъ состоятельнымъ (Ромашкевич[у] и Меркульев[у] по 300 р[ублей] въ годъ). Въ з[емское] собраніе было прислано весьма интересное заявленіе гласнаго Устимовича, бывш[его] губерн[ского] предводителя дворянства; при чемъ авторъ заявленія отказываясь отъ участія въ земскихъ делахъ излагаєтъ на то свои мотивы и просить ихъ напечатать. Вопросъ о напечатаніи этого заявленія рѣшенъ большинствомъ гласныхъ утвердительно. Такъ что можно ожидать, что объ этомъ дѣлѣ заговорить наша печать. Засимъ, пожелавъ Вамъ всего хорошаго Васъ и дѣтей крѣпко цѣлюя, остаюсь любящая Васъ Ваша мать:

Е. Драгоманова

Съ своей стороны приветствую Васъ, любезный братецъ Мих[аил] Петр[ович] и сестрица Людмила Михайловна. Завтра я уѣзжаю.

Всѣ каникулы провелъ в занятіяхъ науками; пришлось и похворать: недѣли двѣ пролежалъ – у меня болѣла голова и чувствовалось лихорадочное состояніе, но я всячески не поддавался этой болѣзни. Теперь я совершенно здоровъ.

Пожелавъ и Вамъ быть здоровыми, остаюсь любящій Васъ братъ Вашъ

Алекс[андр] Др[агоманов]

ЛИСТ № 3

ДО ПОДРУЖЖЯ ДРАГОМАНОВИХ ВІД Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ

Гадяч, травень 1888 р.

Милі мої діти Мишо та Людмило!

Вітаю Вас з давно минулим святом, бажаю найкращого, особливо здоров'я, вам і дітям.

Я сумую – від Вас дуже давно немає звісток, хоч я отримала один лист вже місяців три тому, чекала закінчення, або ствердних результатів про Сашину службу, щоб вам повідомити, і досі він ще не затверджений на посаді. Втім він служить ординатором при відділенні клініки для душевнохворих професора К[овалевського]¹⁸ – і ось до затвердження призначеного йому утримання 1000 руб[лів] – не отримує. Затвердження же слідує після зібрання необхідних довідок.

¹⁸ Ковалевський Павло Іванович (1849–1931) – український психіатр і судовий психопатолог, видавець (часописи «Архів психіатрії, неврології і судової психопатології», «Журнал медицини і гігієни», «Російський медичний вісник», «Вісник душевних захворювань» та ін.) і громадський діяч. Тоді – професор кафедри нервових і душевних хворіб Імператорського Харківського університету, згодом – декан медичного факультету цього закладу (1889).

Саша має практику, – приватно, і в одному будинку отримує щомісяця сто руб[лів]. Заняті йому із цим пацієнтом щодня – півтори години.

Надсилаю вам двісті десять руб[лів], з яких сто шістдесят оренди та п'ятдесят рублів Ліди – позаяк я пуху не могла купити¹⁹, – отже, ці гроші належать їй.

Хорошого пуху дуже важко тут дістати; збувають його великими партіями – і хоча обіцяли мені доставити з Рашівки, але виявилось, що обдурили.

Весна у нас спочатку була холодна, тепер встановилася тепла погода, і травень у справжній красі. Хліба хороші, а фруктів, здається, не буде.

Ваня обіцяв мені приїхати провідати, в кінці травня.

У нас усе благополучно, знайомі кланяються вам. Я здорова, почуваю себе добре.

Прошу, після отримання цього листа відповісти мені зараз же. Чекатиму нетерпляче.

Бажаю вам усім здоров'я. Цілую всіх дітей і вас.

Любляча вас Мати Є. Драгоманова

Написано рукою невідомої особи під диктовку Є. Драгоманової.

Датовано орієнтовно – за змістом, на підставі згадки про перше місце роботи О. Драгоманова в харківській Клініці нервових і душевних хвороб, яку очолював відомий професор П. Ковалевський (весна 1888 р.).

Подано в перекладі за автографом (РГБ, л. 4–5):

Милые мои дѣти Миша и Людмила!

Поздравляю Васъ съ давно прошедшимъ праздникомъ, желаю самого хорошаго, особенно здоровья вамъ и дѣтямъ.

Я скачаю – отъ Васъ очень давно нѣтъ извѣстій, хотя я получила одно письмо ужъ мѣсяца три тому назадъ, ожидала окончанія, или утвердительныхъ результатовъ о Сашиной службѣ, чтобы васъ увѣдомить, и до сихъ поръ онъ еще неутвержденъ въ должности. Впрочемъ онъ служитъ ординаторомъ при отдѣл[ении] клиники душевно больныхъ профессора К[овалевскаго] – и вотъ до утверждения, – назначеннаго ему содержанія 1000 руб[лей] – не получаетъ. Утверждение же послѣдуетъ по собраніи необходимыхъ справокъ.

Саша имѣетъ практику, – частно, и въ одномъ домѣ получаетъ ежемѣсячно сто руб[лей]. Занятій ему съ этимъ пацієнтомъ ежедневно – полтора часа.

Посылаю вамъ двѣсти десять руб[лей,] изъ которыхъ сто шестьдесятъ аренды и пятьдесятъ рублей Лиды – такъ какъ я пуху – не могла купить, – слѣдовательно эти деньги принадлежать ей.

Хорошаго пуху очень трудно, здѣсь, достать; сбываютъ его большими партіями – и хотя обѣщали мнѣ доставить изъ Рашевки но оказалось что надули.

¹⁹ На той час Лідія, старша донька Драгоманових, готувалася до весілля з болгариним Іваном Шишмановим. Частину її посагу батьки купували в Україні, де їм допомагали Є. Драгоманова та тітка нареченої – О. Косач (Олена Пчілка).

Шишманов Іван Димитров (1862–1928) – болгарський учений, історик, етнограф, кандидат філософії Лейпцигського й професор Софійського університетів. Згодом – урядовець Міністерства освіти Болгарії, член Болгарської АН, дійсний член НТШ, посол Болгарії в Києві (1918–1919), ініціатор та один із засновників Українсько-болгарського товариства.

Весна у насъ вначальъ была холодная, теперь возстановилась теплая погода, и Май въ настоящей красѣ. Хлѣба хороши, а фруктовъ, кажется, не будетъ.

Ваня обѣщаль мнѣ прїѣхать навѣститъ, в концѣ Мая.

У насъ все благополучно, знакомые кланяются вамъ. Я здорова, чувствую себя хорошо.

Прошу, по полученіи этого письма отвѣчать мнѣ сейчасъ же. Буду ждать нетерпѣливо.

Желаю вамъ всѣмъ здоровья. Цѣлую всѣхъ дѣтей и васъ.

Любящая васъ Мать Е. Драгоманова

ЛИСТ № 4

ДО ПОДРУЖЖЯ ДРАГОМАНОВИХ ВІД Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ

[Гадяч, не раніше осені 1892 р.]

... гімназію, начальниця якої (Твоя знайома, Мишо) Блюмель²⁰ недавно померла.

Син покійниці Марії Михайлівни²¹ займається господарством, і я чула, що сад у нього пречудовий. Мені подобається в ньому ця любов до господарства, що рідко трапляється в таких молодих людей, як він. Передплачує навіть сільськогосподарську газету. А діти Марини Іванівни померли; залишилися тільки внуки, які так погано повели свої справи, що мені совісно і тяжко писати Тобі. Знайомим Вашим я не передаю Ваших поклонів, тому що вони не заслуговують їх. Те, що вони не запитують про Вас, доводить, що вони забули про Вас. Ну, й не треба: не особливо важлива їх пам'ять! Твій уклін, Мишо, Лизаветі²² зворушив її і викликав у неї розчулення, і вона, як тільки я пишу комусь із дітей, відразу ж з'являється у дверях і говорить: «Як до Михайла Петровича пишете, то вклоніться, вклоніться їм усім від мене; спасибі, що не забули». І ось я передаю Тобі і Людмилі Михайлівні її сердечний привіт.

Напиши мені, Мишо, чому Болгарія перестала передплачувати «Русские ведомости»²³. Я ніде не бачила в них нічого недобророзумного проти Болгарії, а між тим Болгарія надіслала назад №№ газети. Ось бачите, який довгий лист Вам написала і скількох родичів згадала. А все ж, якби писати про все, не вистачило б паперу. Повторюю своє прохання, щоб Іван Димитрович²⁴ надіслав мені свою карточку. Пишіть якнайшвидше. Будьте здорові і щасливі.

Вас, Радю, Лиду і Міку²⁵ міцно цілую, Іванові Дим[итровичу] мій сердечний привіт. Який Міка? уже добре говорить?

²⁰ Ймовірно, йдеться про Єлизавету Блюмель – власницю пансіону в с. Римарівка Гадяцького повіту.

²¹ Тут і далі згадано гадяцьких знайомих родини Драгоманових. Детальнішої інформації про них знайти не вдалося.

²² Лизавета (Лизавета) – колишня кріпачка Драгоманових, їхня куховарка, яка служила в родині майже 40 років. Після смерті Є. Драгоманової разом із чоловіком (Купріяном) працювала в Косачів – доглядала їхню садибу в Гадячі та Зеленому Гаю.

²³ «Русские ведомости» – російська громадсько-політична газета, що виходила в Москві протягом 1863–1918 рр., друкований орган ліберально налаштованої інтелігенції Росії.

²⁴ Згадано І. Шишманова.

²⁵ Йдеться про внука Михайла Драгоманова – Димитра Шишманова (Димитър Шишманов; 1889–1945), який народився 19 листопада (1 грудня) 1889 р., – майбутнього літературознавця, белетриста, перекладача. Як колишнього міністра закордонних справ в уряді Добри Божілова (Добри Божилов) його розстріляли болгарські комуністи 1945 р.

Пишіть. Гроші Ваші надішло своєчасно.
Залишаюся гаряче любляча Вас мати

Є. Драгоманова

Коли буду надсилати орендні гроші, то надішло і Зорі²⁶ за те, що добре навчається. Передайте йому мій уклін, коли будете писати.

Лист написано рукою невідомої особи під диктовку Є. Драгоманової. Фрагмент (без початку).

Датовано орієнтовно – за змістом, на підставі згадки про навчання Світозара Драгоманова за кордоном (від осені 1892 р.).

Подано в перекладі за автографом (РГБ, л. 1):

... гимназію, начальница которой (Твоя знакомая, Миша) Блюмель недавно умерла.

Сын покойницы Марьи Михайловны занимается хозяйством и я слышала, что садъ у него прекраснѣйшій. Мнѣ нравится въ немъ эта любовь къ хозяйству, что рѣдко встрѣчается у такихъ молодыхъ людей, к[а]к онъ. Выписываетъ даже сельско-хозяйственную газету. А дѣти Марины Ивановны умерли; остались только внуки, которые т[а]къ плохо повели свои дѣла, что мнѣ совѣстно и тяжело писать Тебѣ. Знакомымъ Вашимъ я не передаю Вашихъ поклоновъ, потому что они не заслуживаютъ ихъ. То, что они не спрашиваютъ о Васъ, доказываетъ, что они забыли о Васъ. Ну, и не нужно: не особенно важна ихъ память! Твой поклонъ, Миша, Лизаветъ привелъ еѣ въ умиленіе и восторгъ и она к[а]къ только я пишу кому-нибудь изъ дѣтей, тотчасъ появляется у дверей и говоритъ: «Якъ до Михайла Петровича пишете, то кланяйтесь, кланяйтесь имъ усімъ отъ меня; спасибо, що не забули». И вотъ я передаю Тебѣ и Людмилѣ Мих[айловне] ея сердечный привѣтъ. Напиши мнѣ, Миша, почему Болгарія прекратила выписывать «Русскія Вѣдом[ости]»? Я нигдѣ не видѣла въ нихъ ничего недоброжелательнаго противъ Болгаріи, а между темъ Болгарія отослала назадъ №№ газеты. Вотъ видите какое длинное письмо Вамъ написала и сколькихъ родичей помянула. А все-же если-бы писать обо всемъ не хватило-бы бумаги. Повторяю свою просьбу, чтобы Иванъ Димитріевичъ прислалъ мнѣ свою карточку. Пишите поскорѣе. Будьте здоровы и счастливы.

Васъ, Раду, Лиду и Мику крѣпко цѣлую. Ивану Дим[итриевичу] мой сердечный привѣтъ. Какой Мика? уже хорошо говоритъ?

Пишите. Деньги Ваши вышли своевременно.

Остаюсь горячолубящая Васъ мать

Е. Драгоманова

Когда буду присылать арендные деньги, то пришлю и на долю Зори за то, что хорошо учится. Передайте ему мой поклонъ, когда будете писать.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Кіржаєв, С. (2017). З листування М. П. Драгоманова: два невідомих листи до М. В. Водовозова 1894 р. *Рукописна та книжкова спадщина України: археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів*, 21, 371–389.

²⁶ Тобто Світозара Драгоманова.

Ковалець, Л. (2014). У пошуках Юрія Федьковича: маловідомі листи Михайла Драгоманова до Степана Смаль-Стоцького. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*, 19 (296), 50–56.

Олена Пчілка. (1988). Спогади про Михайла Драгоманова. *Твори*. Київ: Дніпро.

Павлик, М. (упоряд.). (1901). *Михайло Драгоманов. Переписка, 1*. Львів: Українсько-руська видавнича спілка.

Павлик, М. (упоряд.). (1905a). *Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською (1893–1895)*. Львів: Друкарня Уділова.

Павлик, М. (упоряд.). (1905b). *Переписка Михайла Драгоманова з д-ром Теофілем Окуневським (1883, 1885–1891, 1893–1895)*. Львів: З «Народової друкарні» Манецьких.

Павлик, М. (упоряд.). (1906). *Листи Данила Таничківича до Михайла Драгоманова (1876–1877)*. Львів: З «Загальної друкарні».

Павлик, М. (упоряд.). (1910). *Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871–1877*. Львів: Накладом НТШ.

Павлик, М. (упоряд.). (1910–1912). *Переписка М. Драгоманова з М. Павликом*. Чернівці: З друкарні товариства «Руська Рада».

Смаль-Стоцький, Р. (ред.). (1938). *Архів Михайла Драгоманова* (Т. 1: Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870–1895 pp.)). Варшава.

Третяченко, Т. (2012). Михайло Петрович Драгоманов у листах до Олени Пчілки. *Рідний край*, 2, 261–264.

Франко, І. (упоряд.). (1906–1908). *Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших*. Львів: Українсько-руська видавнича спілка.

РГБ: Российская государственная библиотека, г. Москва, ф. 383 (М. П. Драгоманов), ед. хр. 167, 9 л.

REFERENCES

Kirzhaiev, S. (2017). Z lystuvannia M. P. Drahomanova: dva nevidomykh lysty do M. V. Vodovozova 1894 r. *Rukopysna ta knyzhкова spadshchyna Ukrainy: arkhеohrafichni doslidzhennia unikalnykh arkhivnykh ta biblioteknykh fondiv*, 21, 371–389 (in Ukrainian).

Kovalets, L. (2014). U poshukakh Yuriia Fedkovycha: malovidomi lysty Mykhaila Drahomanova do Stepana Smal-Stotskoho. *Naukovyi visnyk Shkhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky*, 19 (296), 50–56 (in Ukrainian).

Olena Pchilka. (1988). Spohady pro Mykhaila Drahomanova. *Tvory*. Kyiv: Dnipro (in Ukrainian).

Pavlyk, M. (Comp.). (1901). *Mykhailo Drahomanov. Perepyska, 1*. Lviv: Ukrainko-ruska vydavnycha spilka (in Ukrainian).

Pavlyk, M. (Comp.). (1905a). *Perepyska M. Drahomanova z Nataliieiu Kobrynskoiu (1893–1895)*. Lviv: Drukarnia Udilova (in Ukrainian).

Pavlyk, M. (Comp.). (1905b). *Perepyska Mykhaila Drahomanova z d-rom Teofilem Okunevskym (1883, 1885–1891, 1893–1895)*. Lviv: Z «Narodovoi drukarni» Manietskykh (in Ukrainian).

Pavlyk, M. (Comp.). (1906). *Lysty Danyla Taniachkevycha do Mykhaila Drahomanova (1876–1877)*. Lviv: Z «Zahalnoi drukarni» (in Ukrainian).

Pavlyk, M. (Comp.). (1910). *Perepyska Mykhaila Drahomanova z Melitonom Buchynskym. 1871–1877*. Lviv: Nakladom NTSh (in Ukrainian).

Pavlyk, M. (Comp.). (1910–1912). *Perepyska M. Drahomanova z M. Pavlykom*. Chernivtsi: Z drukarni tovarystva «Ruska Rada» (in Ukrainian).

Smal-Stotskyi, R. (Ed.). (1938). *Arkhiv Mykhaila Drahomanova* (T. 1: Lystuvannia Kyivskoi Staroi Hromady z M. Drahomanovym (1870–1895 rr.)). Varshava (in Ukrainian).

Tretiachenko, T. (2012). Mykhailo Petrovych Drahomanov u lystakh do Oleny Pchilky. *Ridnyi krai*, 2, 261–264 (in Ukrainian).

Franko, I. (Comp.). (1906–1908). *Drahomanov M. Lysty do Iv. Franka i inshykh*. Lviv: Ukrainsko-ruska vydavnycha spilka (in Ukrainian).

Rossiiskaya gosudarstvennaya biblioteka, g. Moskva, f. 383 (M. P. Dragomanov), yed. khr. 167, 9 l. (in Russian).

Valentyna PROKIP

PhD (Philology)

Research Fellow of the Department of Ukrainian Literature

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4443-7090>

e-mail: prokipvalentina74@gmail.com

FROM THE CORRESPONDENCE OF THE DRAHOMANOV FAMILY (HADIACH – GENEVA/SOFIA)

For the first time, four letters to the Drahomanov couple, sent by members of their family from Hadiach to Geneva (7 (19) July 1884, 8 (20) August 1884, May 1888) and Sofia (not earlier than autumn 1892), are introduced into scientific circulation. The unpublished epistolary texts by Y. and O. Drahomanov provide details of the addressees' lives and describe the events that were taking place in Poltava region at that time. The letters outline the range of interests of the correspondents, focusing on the most important problems of the family of that period. The publication is based on information that adds new touches to the characterization of the addressees, in particular M. Dragomanov and his immediate circle – mother, wife, children, brother Oleksandr.

The letters are presented autographed in the compiler's translation and in the original language, preserving the peculiarities of the correspondents' writing. The notes and comments focus on the figures that are mentioned in the texts and provide concise information about the dates. The preface primarily deals with the fate of the autographs. The article highlights the history of collecting and publishing M. Drahomanov's correspondence, which, at the time of the death of this outstanding and influential figure of the last quarter of the 19th century, was kept in his home archive in Bulgaria or in the correspondents' archives. The author mentions the first epistolary editions prepared for printing owing to the efforts of Liudmyla Drahomanova, Mykhailo Pavlik, Ivan Franko, and Lesia Ukrainka and traces the path of the letters submitted by the archive of M. Drahomanov to the Russian State Library, where they are supposed to be currently stored. Attention is focused on the importance of publishing the documents that have settled in the funds of a country that is at war with the Ukrainian people now.

Keywords: Mykhailo Drahomanov, Liudmyla Drahomanova, Elizaveta Drahomanova, Olexander Drahomanov, Hadiach, letter, epistolary.

В'ячеслав ЛЕВИЦЬКИЙ

кандидат філологічних наук

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6370-9488>

e-mail: lyvacheslav@meta.ua

**КУЛЬТ «ГОРДИХ ЛІТЕР»:
ДО ПИТАННЯ ПРО ОСНОВНИЙ СЮЖЕТ ПОЕЗІЇ
ІГОРЯ РИМАРУКА**

Вперше комплексно проаналізовано закономірність художнього світу, розбудованого в ліриці І. Римарука.

З'ясовано статус логодицеї в Римарукових віршах. Зазначено, що досі ця проблематика не ставала предметом спеціального дослідження, щоби здобути принагідні власне поетологічні та компаративні інтерпретації.

Згідно з обґрунтованою концепцією, у доробку цього письменника, одного з лідерів літературного покоління 1980-х років, акцентовано на міфі про життєдайність мовлення: ідеться про прагнення персонажів налаштуватися на відповідну комунікативну стихію з дотриманням культу слова.

Звернено увагу на те, що настанова на розгортання логодицеї породжує подієвий ланцюжок, позначений низкою особливостей у творах, що належать до різних періодів: у 1980-х – на початку 1990-х років (книжки «Висока вода», «Упродовж снігопаду», «Нічні голоси») на передньому плані окреслено захист самодостатнього слова, який здійснює ліричний суб'єкт-ентузіаст; наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років (розділ «Видіння» з вибраного «Діва Обида») активніше осмислено виклики для тексту, сповненого автентичних сенсів, та його прибічників. Урешті, подано аргументи на користь того, що у збірці «Бермудський трикутник» і великою мірою в посмертному виданні «Божественний вітер» апробовано відкритість мови до повсякденних реалій з уникненням цілковитої профанності.

Доведено, що І. Римарук послідовно виявляв винятковий інтерес до пошуків гармонії між усним мовленням і письмом, нюансував (подекуди парадоксально) поліфонічність розмовно-побутової лексики, спостерігав амбівалентність текстуалізації світу.

При цьому результатами дослідження підтверджено, що найзначущіший сюжет у поезії вісімдесятника незмінно ґрунтується на пробудженні творчого імпульсу й ідеалізації «гордих літер» (образ із медитації «Якщо я помиливсь...» зі збірки «Упродовж снігопаду»).

Ключові слова: логодицея, ліричний суб'єкт, слово, міф, текст, Ігор Римарук.

На вечорі пам'яті Ігоря Римарука (1958–2008) у Будинку письменників, який відбувся 2008 р., однокурсниця поета розповіла зворушливу історію. На початку навчання на факультеті журналістики Київського державного університету ім. Т. Шевченка їхня група одержала незвичне завдання від мовознавиці Алли Коваль. Відома

філологиня попросила студентів дібрати рими до своїх прізвищ. Відповідь молодого письменника виявилася чи не найефектнішою: «Я рима рук».

Справді, вісімдесятник повсякчас прагнув осмислювати пробудження поетичного імпульсу в людині. При цьому самоіронія не відкидалася ні в побутовому, ні в художньому вимірах. Наприклад, розбудовуючи міф особистої поразки, І. Римарук міг провадити делікатну гру із сенсами. На ній ґрунтується показовий вірш 1 із диптиха «Відсвіти» (збірка «Діва Обида», 1998). Через покликання на середньовічний твір про воєнну невдачу новгород-сіверського князя, а також удавання до полісемії (слово – мовна одиниця і слово – жанр давньої писемності) окреслено розгубленість новітнього мистця. Ліричний суб'єкт «зі слів, що світилися у світі,/ зрозумів лиш – о полку. Одне./ Інші ... розбіглися, як челядь...» (Римарук, 2008, с. 59)¹.

Останнє спостереження потребує детальнішого розгляду, зокрема тому, що стрижневим сюжетом Римарукової поезії є логодицея «виправдання слова», передусім шляхом актуалізації мономіфу про слово життєдайне, рятівне (Кісельова, 2010, с. 114–115, 126).

Мета статті – розглянути статус логодицеї в організації художнього світу Римарукових віршів.

Раніше про таке явище у спадщині вісімдесятника йшлося лише принагідно (Комаренець, 2013, с. 39), хоча в дослідженнях не оминали сакралізацію слова в ній (Лебединцева, 2013) чи «естетичного оздоровлення поезії» загалом (Анісімова, 2020, с. 101). Комплексного ж аналізу відповідних проблем з урахуванням особливостей ідіостилію в різні періоди творчості поета досі не здійснено.

Варто наголосити, що для персонажів І. Римарука слово здебільш є абсолютом, що потребує непохитної довіри: «... якщо не на слово – на кого ж тоді/ покластися?» (присвята «Другові П» зі збірки «Упродовж снігопаду», 1988; Римарук, 2008, с. 75). Цікаво, що звукова стихія не протиставлена письму. Лексема набуває профанних сенсів без самотнього голосу, а також проникливого трактування. Через неготовність до відвертого, сміливого, індивідуалізованого мовлення особистість маргіналізується та нагадує манекен, адже дух виявляється «мовчазним ... і зятим,/ ніби ляльковий Кармель/ у відреставрованій вежі-музеї» (послання «Говори. Говори...» з тієї ж книжки; Римарук, 2008, с. 100). Голосу додає потужності зв'язок із минулим, родовою пам'яттю: від голосів, кожен із яких «пробився в дірочку від кулі», осідає «горб землі на братським кладовищі» (етюд «Голос» із дебютної збірки «Висока вода», 1984; Римарук, 2008, с. 17), а з давньою «печаллю мармуровою» долі пов'язана могутність «голосів мармурових» (диптих «Голоси» з книжки «Упродовж снігопаду»; Римарук, 2008, с. 67–68). Зрештою, із виразністю усного слова кореспондується зримість світу: «Двоє нас було, а з темноти,/ з глибу, крізь осінню каламуть/ третій голос проростав – жіночий. ... / І спливали з каменя й сосни –/ так повільно, нібито з віків –/ три потоки місячного світла» («Три потоки місячного світла» з першої збірки; Римарук, 2008, с. 43). Людина, чий «язик ... пісню захвату/ набряк» (вірш 6 із циклу «Іди, поки падає сніг» із книжки «Упродовж снігопаду»; Римарук, 2008, с. 84), узагалі стає деміургом.

Проте дійсність, перенасичена текстом, небезпечна: «У самовитім чи в несамовитім –/ у кожному слові гладь і непроглядь./ Якого ж ока треба самовидцям,/ щоб азбуку століття розпізнати?» («Репліка в дискусії» з тієї самої збірки; Римарук, 2008,

¹ У цій статті Римарукові твори цитовано за виданнями вибраного, але задля дотримання історико-літературної точності співвіднесено з поетичними збірками, у яких вони були опубліковані вперше.

с. 51). Одна із загроз полягає в поступовому тотальному дешифруванні, коли розгадування будь-яких знаків («читання» ріки та каміння, ліній на руці) лише ущільнює комунікативні бар'єри (елегія «Ми стали неписьменними – й оці...») з видання «Висока вода»; Римарук, 2008, с. 48). Тому суттєвим залишається додержання балансу між очудненим словом, закоріненим у творчих муках, і словом тривіальним, дотичним до «газетного ремесла» (вірш 2 із «Диптиха»; Римарук, 2008, с. 63).

Збереження та примноження кількох смислових шарів у світі-тексті знаменує сніг. Це – один з улюблених Римарукових образів, що чітко підтверджує назва другої книжки поета – «Упродовж снігопаду». Засніжений краєвид, у якому персонаж «зимовим тижнем/ залатав би прорвані віки» (етюд «Кожну днину...») із зазначеного видання; Римарук, 2008, с. 58), отожднюється з палімпсестом. Персоніфіковане атмосферне явище спроможне прочитати «вечірній провулок, як лист» («Снігопад прочитав...»; Римарук, 2008, с. 77). Воно дарує слову свободу (вірш 2 із циклу «Темні легкі сніги», згадана збірка; Римарук, 2008, с. 88). Але зміст навколишніх реалій прояснюється лише частково: сніги випадають, «як віщі карти», перемижуючи цілу дійсність у химерній «білій ворожбі» (вірш 7 із цитованого циклу; Римарук, 2008, с. 93).

З огляду на логодицею доречно окреслити особливості ліричного суб'єкта в поезії різних періодів творчості І. Римарука. На першому з етапів (1980-ті – початок 1990-х років) простежуються сюжети за участю ентузіаста, що захищає самодостатність слова. Цей герой, постійно перебуваючи в сумнівах і внутрішніх випробуваннях, не готовий повірити в те, що реальний «світ – лише описка/ у вишніх письменах» (медитація «Якщо я помилюсь...» зі збірки «Упродовж снігопаду»). Він відкидає саму оксиморонну думку про перспективу «співати в хорі/ безмовних риб» і відстоює волю «гордих літер» (Римарук, 2008, с. 94). Персонаж не толерує приглушеності мовлення й переживань у всіх виявах, зокрема спростовуючи принади «тихого броду» та прагнучи гідно зустріти виклик «високої води» (медитація «Дай, доле, нам високої води...» з першої книжки; Римарук, 2008, с. 34). Висота, піднесеність притаманні також поширенню непрофанного слова: противагою до нищівних «співу ідіота», «облуди медової» є рух «на Шевченкову кручу» в Каневі («Версія», збірка «Нічні голоси», 1991; Римарук, 2008, с. 138).

Ліричний суб'єкт у віршах кінця 1990-х – початку 2000-х років усвідомлює численність перешкод для існування наснаженої мови. Поряд із суто творчими («Поезія – Медея, що вбиває/ дітей своїх»; етюд «Ми надійшли – чи скопом, чи вертепом...») (Римарук, 2008, с. 196)) у медитаціях із книжки «Діва Обида» акцентовано універсальніші виклики. Так, у присвяті Ігореві Калинцю йдеться про неволю, за якої слова «роїлись у безодні,/ немов чайнки в кип'ятку» («У дні безхлібні та безводні...»; Римарук, 2008, с. 197). Незахищеними постають і прибічники тексту, сповненого автентичними сенсами. З одного боку, звучання «мелодії молодой» здатна «освітити», тобто вберегти від примітивізації, лише сакральна сила – «золота коляда» («Нікогісінко не візьму...»; Римарук, 2008, с. 194). При цьому через наростання байдужості впродовж зимових «недоспаних століть» навіть «янгол схарапуджено літає,/ пошепки з холодних вуст читає:/ музика і слово... мак і мед...» («Радісно й покірно серед ночі...»; Римарук, 2008, с. 195). Персонаж зауважує «слово випадкове», що «їжаком прошурхотить» («Тут не знайдете мене ви...»; Римарук, 2008, с. 217), і «зненавидів/ наркотичну звичку до порівнянь» як «нагоду/ не називати речі справжніми іменами» («Покрова»; Римарук, 2008, с. 227). Утім, у загрозливому для творчості повсякденні

зберігається віра в істинну оповідь («Глосолалії»; Римарук, 2008, с. 206), у Слово, яке наперекір законам природи демонструє могутність і «стереже могили –/ як мертвий скіф на мертвому коні» («Століття – в зачарованому колі...»; Римарук, 2008, с. 204). Ставлячи вірш – «свічку незабутому предку», герой ладен з іронією «хоч позирнути... хоч оком одним...» на нову епоху-німфетку (медитація «А те, що живий, – серед ночі засвідчує страх...»; Римарук, 2008, с. 193).

Цілком несподівано в художньому ракурсі виявилася збірка «Бермудський трикутник» (2007). Критики майже одноставно протиставили її попередньому доробку письменника. Низка інтерпретаторів наголошувала на меланхолії та стриманості щодо «поетичних красот» (Післяслово, 2007, с. 104); пастці безвиході, у якій опиняється ліричний суб'єкт (Москалець, 2014, с. 85); «всеприсутній» смерті в образному світі й авторському «погляді на земні речі з потойбіччя» (Неборак, 2015, с. 17).

Безперечно, у книжці персонаж гостро відчуває безборонність ідеалів. Навіть власні слова змушують його спотикатися (верлібр 2 із триптиха «This is a good time»; алюзія на Герасим'юкову медитацію «Стараєшся для них. Тож не спіткнись на римі...» з книжки «Космацький узір», 1989; Римарук, 2008, с. 353; Герасим'юк, 2003, с. 158). Ненадійність мови стає неунікненною, і сигнал небезпеки – те, що «хитаються слова, немов човни» (вірш 2 із циклу «Impressions»; Римарук, 2008, с. 338). Однак ідеться радше про переживання межі, ніж про фатальність. В антуражі 2000-х років герой Римарука – шукач відповідей на «піднебесну загадку» (образ з інвективи «Перед “Автопортретом зі свічкою” Тараса Шевченка», збірка «Нічні голоси»; Римарук, 2008, с. 236) доходить висновку, що час, коли можна виявляти ентузіазм, стрімко минає. Не Медея-поезія вбила своїх дітей-мистців, а дійсність викоринює поезію. Як наслідок, замість мрій долати складні шляхи поза «тихим бродом», виникають прагматичніші питання. Ліричний суб'єкт намагається з'ясувати: чи може мова бути відкритою до повсякденних реалій, не стаючи профанною? По суті письменник скеровує логодицею на нову мету – «виправдання» розмовно-побутового слова. У віршах трапляються вияви вербальної грубості (сюжети з «матолком», якого «віддубасив» світ, у триптиху «Наромпніє од...»; Римарук, 2008, с. 358, 360), покликання на популярну культуру (християнський символ «Божої вівці» урівноважено з «вівцею мураками» у вірші 1 із циклу «Камікадзе»; Римарук, 2008, с. 367), натуралістичні замальовки. У ситуації, коли «пощезли рими, ритми і ремесла», піддано сумніву основи творчості, які раніше відстоював вісімдесятник: «Ти – Гаррі Поттер для безумців і сновид./ Які не чують ворожбу твою похмуру./ Покинь усе, прорий, мов кріт, лазівку в міт./ Знесиль сонети, і портрети, і натуру» (твори 2–3 із триптиха «Стигми»; Римарук, 2008, с. 380–381).

Літератор надалі дотримується вимогливості до форми й вибудовує збірку з вишуканою структурою – кожна частина охоплює по три триптихи. Але на передньому плані – пошуки мови з осучасненими правилами: в автотематичному тексті 2 із циклу «Über alles» стверджується про бажання писати «без крапок і ком» (Римарук, 2008, с. 356), а у верлібрі 2 із триптиха «Плачі» наведено SMS-повідомлення латинкою (Римарук, 2008, с. 332). Ігрові прийоми, інтенсивність застосування яких зростає, більшою мірою асоціюються з молодіжною поезією початку ХХІ ст., ніж зі стилістикою самого Римарука. До прикладу, етюд про звичність «катувань, канонад, клоунад» і «пасовисько священних корів» (завершальний твір триптиха «Über alles»; Римарук, 2008, с. 357) видається реплікою на збірку Дмитра Лазуткіна: «...набиті травою священні корови» (2006), позначену увагою до параномазії та елементами сатири щодо постіндустріальної епохи. Врешті,

стрижневий образ – Бермудський трикутник – видається метафорою цілковитої непевності, у якій творча особистість із модерністичною картиною світу опинилася у третьому тисячолітті. З одного боку, «я»-поет існує, а з другого – непомітний для більшості, «зниклий з радарів», ніби транспортний засіб у реальному Бермудському трикутнику. Як наслідок персонаж налаштовується на перехід в інобуття, що не ототожнюється лише зі смертю. Невипадково в пуанті вірша 3 із циклу «Pardonnez-moi...» з надією сказано про «останній шанс/ Юшку з раків і з років зварити» (Римарук, 2008, с. 372).

Збірка «Божественний вітер» увиразнила хист І. Римарука імпровізувати. Як і в «Бермудському трикутнику», у таких творах діє спостережливий, скептичний і різкий у висловлюваннях ліричний суб'єкт. Часто будучи фланером, він фіксує побутовий дискурс. Справді, персонаж порівнює суспільство з оркестром кобзарів, дегенератів, вагантів і лабухів під «трухлявим небом» (завершальний із «Трьох сонетів»; Римарук, 2012, с. 168). За аналогією зі спадщиною Гійома Аполлінера (Guillaume Apollinaire) можна вести мову й про зростання інтересу до метажанру «вірша-прогулянки». У циклах «Клепарівська сага» і «Львівські квиління» послідовніше, ніж раніше, наголошено на найдрібніших топонімах й інших локальних орієнтирах: «Катуляє вулицю Лепкого/ Нетутешня похоронна морда./ Три квартали – тільки й сього світу є:/ Світлофори – справа, церква – зліва...» («Радощі минулого далекого...»; Римарук, 2012, с. 183). У центрі поетової уваги опиняються карнавальність буденних подій та ексцентричність осіб. Скажімо, «несамовитість» району Клепарів у Львові унаочнено через «суміш крамниць, шпиталів, церков, смітників і барів», а його мешканця змальовано як торговця, точильника лез, співця псалмів і читача віршів Райнера Марії Рільке (Rainer Maria Rilke) одночасно («Вербальна святкова брошка. Вербова пісенна дошка...»; Римарук, 2012, с. 206).

Утім, у доробку 2000-х років дискретний світ, хай і не позбавлений привабливих деталей, не становить ідеалу. «Я»-поет перелічує численних осіб, із якими більш або менш тісно спілкувався: від батьків до відомого військовика та від батяра до класиків літератури. Незважаючи на знаковість заявленого мартирологу, висновок невітніший: ліричний суб'єкт констатує, що так і не знав України («Замість автобіографії»; Римарук, 2012, с. 175).

Зрештою, образ, винесений у заголовок посмертної книжки, набуває різних тлумачень. Лариса Андрієвська-Римарук наголосила на його зв'язку з первинним значенням слова «камікадзе» (у перекладі з японської – божественний вітер) і масштабністю теракту в Нью-Йорку 11 вересня 2001 р., почасти відтвореною в медитації «І реставруєш літери зникомі...» (Андрієвська-Римарук, 2012, с. 7–8). Проте, за сюжетом цієї поезії, «божественний вітер/ скеровує віки, мов літаки», у вежі мистців (Римарук, 2012, с. 5). Така подія знаменує не лише загрозу, а й увічнення здобутків: плоди діяльності авторів після нальоту вихру будуть перенесені в інші епохи. Фактично йдеться про розгортання символіки «незагнужданих вітрів», завдяки яким «виборсуються з диму кольори» («Якщо я помиливсь...»; Римарук, 2008, с. 94). Неймовірний потік повітря співвідноситься зі стихією («високою водою», снігопадом тощо), яка загартовує та примножує шляхетний азарт у ліричних суб'єктах із попередніх Римарукових збірок.

Отже, «виправдання слова» становить подієвий ланцюжок, що простежується в більшості ліричних творів І. Римарука. За його допомогою поет відображав пошук балансу між усним і писемним мовленням, розкривав поліфонію повсякденного лексикону, унаочнив виклики надмірної текстуалізації дійсності. В основі найчастіше

осмислюваних перипетій залишалася незламна віра в «горді літери», навіть якщо весь світ може зненацька виявитися парадоксальною «опискою».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Андрієвська-Римарук, Л. (2012). ...Але мені призначено разом із вами летіти... В *І. Римарук, Божественний вітер: останні вірші*. Чернівці: Букрек, 6–12.

Анісімова, Н. (2020). Художня трансформація герменевтичних концепцій Мартина Гайдеггера у ліриці Ігоря Римарука. *Літератури світу: поетика, ментальність і духовність*, 14, 97–109.

Герасим'юк, В. (2003). *Була така земля. Вибране*. Київ: Факт.

Кісельова, Л. (2010). Логодія українського модернізму: Тичина, Свідзінський, Осьмачка. *Людина в часі: (філософські аспекти української літератури XX–XXI ст.)*. Київ: Пульсари, 114–192.

Комаренець, І. (2013). Художньо-стильова еволюція Ігоря Римарука. *Наукові записки НаУКМА, Філологічні науки (літературознавство)*, 150, 33–39.

Лебедінцева, Н. (2013). Слово як сакральний дискурс у поетичній рецепції М. Зерова та І. Римарука. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]*, Філологія. *Літературознавство*, 224/212, 50–53.

Москалець, К. (2014). Пам'яті Ігоря Римарука. В *К. Москалець, Сполохи. Літературна критика та есеїстика*. Львів: Піраміда, 82–88.

Неборак, В. (2015). Автограф Римарука. В *В. Неборак, Лексикон А. Г. Івано-Франківськ: Лілея-НВ*, 3–23.

Післяслово від Василя Герасим'юка. (2007). В *І. Римарук, Бермудський трикутник. Книга тріптіхів*. Київ: Брама-V, 100–107.

Римарук, І. (2008). *Сльоза Богородиці. Вибране*. Київ: Дніпро.

Римарук, І. (2012). *Божественний вітер: останні вірші*. Чернівці: Букрек.

REFERENCES

Andriievskia-Rymaruk, L. (2012). ...Ale meni pryznacheno razom iz vamy letity... In *I. Rymaruk, Bozhestvennyi viter: ostanni virshi*. Chernivtsi: Bukrek, 6–12 (in Ukrainian).

Anisimova, N. (2020). Khudozhnia transformatsiia hermenevtychnykh kontseptsii Martina Haidehhera u lirytsi Ihoria Rymaruka. *Literatury svitu: poetyka, mentalnist i dukhovnist*, 14, 97–109 (in Ukrainian).

Herasymiuk, V. (2003). *Bula taka zemlia. Vybrane*. Kyiv: Fakt (in Ukrainian).

Kiselova, L. (2010). Lohoditseia ukrainskoho modernizmu: Tychyna, Svidzinskyi, Osmachka. *Liudyna v chasi: (filosofski aspekty ukrainskoi literatury XX–XXI st.)*. Kyiv: Pulsary, 114–192 (in Ukrainian).

Komarenets, I. (2013). Khudozhno-stylova evoliutsiia Ihoria Rymaruka. *Naukovi zapysky NaUKMA, Filolohichni nauky (literaturoznavstvo)*, 150, 33–39 (in Ukrainian).

Lebedyntseva, N. (2013). Slovo yak sakralnyi dyskurs u poetychnii retseptsii M. Zerova ta I. Rymaruka. *Naukovi pratsi [Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly kompleksu «Kyievo-Mohylianska akademiia»]*, Filolohiia. *Literaturoznavstvo*, 224/212, 50–53 (in Ukrainian).

Moskalets, K. (2014). Pamiati Ihoria Rymaruka. In *K. Moskalets, Spolokhy. Literaturna krytyka ta eseistyka*. Lviv: Piramida, 82–88 (in Ukrainian).

Neborak, V. (2015). Avtohrاف Rymaruka. In *V. Neborak, Leksykon A. H. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV*, 3–23 (in Ukrainian).

Pisliaslovo vid Vasylia Herasymiuka. (2007). In *I. Rymaruk, Bermudskiy trykutnyk. Knyha tryptykhiv*. Kyiv: Brama-V, 100–107 (in Ukrainian).

Rymaruk, I. (2008). *Sloza Bohorodytsi. Vybrane*. Kyiv: Dnipro (in Ukrainian).

Rymaruk, I. (2012). *Bozhestvennyi viter: ostanni virshi*. Chernivtsi: Bukrek (in Ukrainian).

Viacheslav LEVYTSKYI

PhD (Philology)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6370-9488>

e-mail: lvacheslav@meta.ua

THE CULT OF «PROUD LETTERS»: ON THE QUESTION ABOUT THE MAIN TOPIC OF POETRY BY IHOR RYMARUK

This paper presents the first comprehensive analysis of the fundamental regularities underlying the artistic world constructed in the lyrics of I. Rymaruk.

The study aims to elucidate the status of logodicy in Rymaruk's poetry, a topic that has not yet been the focus of dedicated research and has only received sporadic poetological and comparative interpretations.

The argument put forth in this paper posits that Rymaruk, a prominent figure of the 1980^s literary generation, underscores the myth of the vitality of speech in his works. His poetry explores the characters' pursuit of attunement to an appropriate communicative element while adhering to the cult of the word.

The main attention is drawn to the fact that the accented approach generates a chain of events marked by a number of peculiarities in the works belonging to different periods. In particular, in the 1980^s – early 1990^s (the books «High Water», «During the Snowfall», «Voices of the Night»), the defense of the self-sufficient word, carried out by the lyrical subject – the enthusiast, is outlined in the foreground. In the late 1990^s – early 2000^s (section «Vision» from the selection «Virgo Obyda»), the challenges for a text full of authentic meanings and its supporters are more actively comprehended. Eventually, it is argued that in the collection «Bermuda Triangle» and to a large extent – in the posthumous edition «Divine Wind» the openness of language to everyday realities is tested, avoiding complete profanity.

As it is proven, Rymaruk consistently shows an exceptional interest in the search for harmony between oral speech and writing, nuances (sometimes paradoxically) the polyphonic nature of colloquial and everyday vocabulary, observes the ambivalence of the textualization of the world.

The results of the paper demonstrate that the most significant topic in the poetry of the eighties is invariably based on the awakening of a creative impulse and the idealization of «proud letters» (an image from the meditation «If I Made a Mistake...» from the collection «During the Snowfall»).

Key words: logodicy, lyrical subject, word, myth, text, Igor Rymaruk.

Наталія ФІЛОНЕНКО

*кандидат філологічних наук, доцент
науковий співробітник відділу української літератури
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9815-8927>
e-mail: filonenko78@ukr.net*

КОНЦЕПТ «ВОРОГ» У РОМАНІ АНДРІЯ КУРКОВА «СІРІ БДЖОЛИ»

Окреслено значення образу ворога в розвитку цивілізації і літератури. За мету визначено проаналізувати особливості авторського розкриття концепту «ворог» у романі А. Куркова «Сірі бджоли», присвяченого життю двох колишніх однокласників у «сірій зоні» на Донеччині та кримських татар в анексованому Криму. З'ясовано, що у творі концепт «ворог» стає одним зі сюжетотвірних і конструється не лише парою ворогів дитинства – Сергій Сергійович та Пашка Хмеленко, – а й епізодичними персонажами («сепарів», російських найманців, феєсбешників) та самого Сергія Сергійовича і кримських татар уже у сприйнятті окупаційною владою Криму. Встановлено, що концепт «ворог» виконує образотворчу функцію, зокрема допомагає авторові означити національну ідентичність, громадянську позицію та систему цінностей центрального персонажа. Спостережено, що екзистенційна ситуація виживання в умовах війни й окупації сприяє переосмисленню попереднього життя, ставлення до оточення (зокрема і представників іншої національності), уявлення про ворогів та своїх/чужих; виводить із зони підсвідомого й оприявнює почуття патріотизму та відчуття належності до певної національності, країни, культури, незалежно від території проживання.

На основі аналізу стосунків центральних персонажів виснувано, що, попри відмінності в поглядах на «своїх», вони не стають ворогами у військовому сенсі слова, адже один для одного є «своїми» і мають спільну мету – зберегти село, щоб колись до нього повернулися мешканці.

Зауважено, що А. Курков у романі вперше порушив проблему сприйняття мешканців окупованих територій Донецької і Луганської обл. в інших регіонах України не лише як чужаків, а й як винуватців війни та ворогів.

Виснувано, що в романі А. Куркова «Сірі бджоли» концепт «ворог» моделюється через образ «чужого», при цьому не кожен «чужий» для наратора стає ворогом, як і не кожен «свій» є другом.

Ключові слова: концепт, наратор, ворог, наш, свій, чужий, «сіра зона», війна, кримські татари, Андрій Курков.

Умберто Еко (Umberto Eco) в есеї «Створи собі ворога» висловлює припущення, що людина не може обходитися без ворогів, що постать ворога неунікненна в цивілізаційному процесі (Еко, 2014, с. 18), а проаналізувавши анонімну «Секретну доповідь із “Залізної гори” про можливість і бажаність миру», опубліковану у США 1968 р.,

де йшлося про те, що лише війна є основою для гармонійного розвитку суспільства, доходить висновку, що творити ворога необхідно постійно й інтенсивно (Еко, 2014, с. 19). І справді, концепт «ворог» – основа більшості фольклорних і літературних епічних та драматургічних сюжетів у всіх народів від найдавніших часів і до сьогодні. Природно, що образ ворога детальніше або схематичніше виведений не лише в художніх творах про сучасну російсько-українську війну, а й про життя на окупованих територіях: «Художник війни» Максима Бутченка (Бутченко, 2015), «Доця» Тамари Горіха Зерня (Горіха Зерня, 2019), «Інтернат» Сергія Жадана (Жадан, 2017), «Муха в окупі на окупованій території» Людмили Охріменко (Охріменко, 2023) та ін.

Цікавий приклад інтерпретації цього концепту – роман Андрія Куркова «Сірі бджоли», виданий 2018 р. Попри те, що сучасна воєнна українська література відразу стала об'єктом багатьох ґрунтовних літературознавчих досліджень, поки що науковці не зверталися до розгляду концепту «ворог» як одного зі складників надконцепту «війна», хоча лінгвістичні (Олеся Барташук «Вербалізація міні-концепту “ворог” у творах сучасних вітчизняних авторів про військові дії в зоні ООС» (Барташук, 2023)) та журналістичнознавчі (Аліна Червінчук «Концепт “ворог”: репрезентація в українській воєнній документалістиці (2015–2018 рр.)» (Червінчук, 2021)) розвідки вже з'явилися. Тож мета статті – проаналізувати особливості авторського розкриття концепту «ворог» у романі А. Куркова «Сірі бджоли».

Роман А. Куркова – перший твір в українській літературі про життя в «сірій зоні». У міжнародних відносинах цим поняттям «описують простір між миром і війною, у якому державні та недержавні актори беруть участь у конкуренції» (Сіра зона), а «британський міністр оборони Бен Воллес [Ben Wallace] назвав сіру зону “підвищеною землею між миром і війною”» (Сіра зона). У нашому медійному просторі й широкому вжитку це поняття з'явилося 2014 р. і позначає території, на яких, попри небезпеку, продовжують залишатися цивільні мешканці та які або перебувають між лініями укріплення ворожих сторін, або їх не контролює ані українська влада, ані загарбники, така собі «нічия територія», на яку вільно можуть заходити окупанти, діяти ворожі диверсійно розвідувальні групи, але й наші розвідники або військові-відчайдухи також туди навідуються. У першій половині твору події відбуваються у с. Мала Староградівка на Донеччині, неподалік Горлівки. Авторів йшлося про те, щоб показати не війну як таку, не героїв у боротьбі з агресором, не зрадників і покидьків, а пересічних людей, які адаптувалися до життя, здавалося б, у неможливих умовах. У такому сюжеті цілком правдиво й реалістично центральним персонажем стає пара непримиренних із дитинства ворогів – Сергій Сергійович, наратор, і його однокласник Пашка Хмеленко. Отже, концепт «ворог» у романі сюжетотвірний, але конструюється не лише згаданою парою, а й епізодичними персонажами: «сепарами», російськими найманцями, фесбешниками, навіть бджолами, а також самим Сергієм Сергійовичем і кримськими татарами вже у сприйнятті окупаційною владою Криму. Об'єднання всіх цих образів в один концепт зроблене на підставі визначення цього терміна, яке запропонував Сергій Аскольдов-Алексєєв (Сергей Аскольдов-Алексеев): концепт – «мисленнєве утворення, яке заміщує нам у процесі думки невизначену множину предметів того самого роду» (Белінська, 2021, с. 27). Тож розгляньмо ці групи окремо.

Центральна опозиційна пара в романі – вже згадані колишні однокласники, чия ворожнеча була закладена волею обставин і до певного часу вважалася непримиренною, проте так і не стала концептуальною та запеклою: у класі із хлопців були

лише вони, а решта – семеро дівчат. Звичайно, вони могли бути й друзями, але, зі слів персонажа-наратора, через Пашкин характер не стали. Сергійович за 40 років уже пробачив усі кривди, заподіяні однокласником, а ось забути не зміг, тому продовжував сприймати «сусіда з вулиці Шевченка» вороже. Проте залишившись удвох на все село, їм волею-неволею довелося спілкуватися, налагоджувати стосунки – і поступово Сергійович починає називати Пашку «ворог-приятель», бо «слово “ворог”, яке він у своїх думках іноді стосовно Пашки вживав, давно втратило свій військовий смисл. ... З ворогами хіба розмовляють? З ворогами хіба сваряться? Горілку хіба з ними п'ють? Допомагають їм вікна склити?» (Курков, 2018, с. 126). Але таке ситуативно вимушене налагодження стосунків усе ж не зробило їх друзями, адже тепер між ними виникає світоглядне протистояння, яке не переростає у війну лише в силу особливостей характерів персонажів і потребу вижити. Пашка зайняв проросійську позицію, тому підтримує дружні стосунки із сепаратистами-бойовиками та російськими найманцями, всіяко намагається їм сприяти в боротьбі з «українами», бо для нього вони «наші». Саме на наповненні персонажами змістом поняття свій/чужий А. Курков переважно й вибудовує концепт «ворог». І якщо образ Пашки в цьому плані однозначний та зрозумілий, то образ Сергія Сергійовича репрезентує тип мешканця Донбасу, для якого «не все так однозначно» і «Росія нам не ворог», який «не цікавиться політикою», для якого є Східна й Західна України, а від 2014 р. «у Києві щось не до ладу», «дурість» якась (Курков, 2018, с. 21–22). При цьому він ідентифікує себе громадянином України: коли Сергійович з окупованої території проїхав за дорожній знак «Ви в'їжджаєте до Запорізької області», то на очах у нього виступили сльози; за першої нагоди цікавиться новинами й «перейменовує» свою вулицю на Шевченка, а Пашкину – на Леніна (у селі – лише ці дві вулиці, а їхні назви символізують світоглядні моделі українців). Проте єдині «наші» для нього – це бджоли, адже Сергійович, як і чимало українців, аполітичний, намагається всіяко дистанціюватися від війни та сприймає себе лише її вимушеним жителем. Та, попри позірну незалученість у збройно-політичний конфлікт, він уникає контактів із бойовиками, натомість охоче спілкується з українським військовим Петром, який інколи потай приходив до нього додому, хвилюється, коли від того довго немає відповіді на повідомлення, щиро засмучується, розуміючи, що це може означати лише його загибель, і так само щиро радіє й запрошує в гості, коли Петро нарешті телефонує. Але найяскравіше проукраїнську позицію Сергійовича демонструє знищення власноруч вулика із бджолами – найдорожчого в його житті, бо пасічник остерігається, що феєсбешники зробили з них «біологічну зброю» або вмонтували до вулика якусь техніку для стеження «за нашою війною» (Курков, 2018, с. 298). Проте, незважаючи на протилежні громадянські позиції, Сергійович та Пашка так і не стають ворогами у військовому сенсі цього слова, адже сприймають один одного як «свого», їх продовжує об'єднувати спільне минуле, спільні інтереси й мета – утримувати в селі життя, щоб колись, після закінчення війни, до нього повернулися мешканці.

Загалом, складається враження, що Сергійович – типовий радянський українець, який відрізняє себе від інших національностей, хоча і сприймає їх як братів, але при цьому добре знає межі власної землі. Саме тому він без жодних внутрішніх застережень вирішує вивозити своїх бджіл на літо до анексованого Криму, де мешкає його випадковий знайомий – пасічник Ахтем Мустафаєв. Ані російських прикордонників на в'їзд на півострів, ані феєсбешників Сергійович не сприймає як ворогів,

окупантів. Він узагалі живе в дещо ідеалізованому світі за принципом: якщо ти не «створив» собі ворога, то й у тебе немає ворога (Курков, 2018, с. 291). У нього виникає лише природний для більшості людей страх спілкування із представниками силових структур. А ось сам Сергійович для цих силовиків поступово із просто «чужого» стає ворогом, адже підтримує позиції кримських татар. Хоча робить він це аж ніяк не з ідейних переконань, а із суто людяного ставлення до ближнього, із вдячності, із природної потреби допомагати іншим, тож, перефразовуючи рядки з вірша Олександра Ірванця, можна сказати, що Сергійович – гарна людина й кепський громадянин.

Як уже зазначено, для Сергія Сергійовича російські найманці, військові, прикордонники, феесбешники й поліцейські не є ворогами (у його свідомості присутній єдиний ворог – Пашка), але він сприймає їх як будь-якого «чужого» насторожено, а їхня ворожа сутність, у військовому сенсі слова, передається в авторських характеристиках і повторює сформоване в українському суспільстві ще від 2014 р. уявлення про російських силовиків. Єдиний ворог у Криму для росіян – кримські татари, адже для них півострів – «священна православна російська земля» (Курков, 2018, с. 276), а значить, татари-мусульмани як іновірці є не просто «чужими» – вони автоматично стають ворогами, що підлягають або винищенню, або виселенню, адже, як зазначав У. Еко, «із давніх-давен ворогів творили не так із тих чужаків, які дійсно несуть нам безпосередню загрозу, як із тих, кого вигідно комусь такими подати, хоча напругу вони не загрожують» (Еко, 2014, с. 9). Хоча Сергійович також сприймає татар як чужаків (адже усвідомлює, що мають зовсім іншу віру й невідому йому культуру, незрозумілу мову), усе ж вони для нього передовсім просто люди, і ставиться він до них так, як на те заслуговують їхні вчинки. Тому він не розуміє, у чому вина Ахтема, хоча й підозрює, з легкої подачі феесбешника, що той «у політику поліз, проти сил, від яких бігти і ховатися треба» (Курков, 2018, с. 237); чому не відпускають Бекира, адже Сергійович пояснив, що це він приніс родині Мустафаєвих свічки, а не хлопець обікрав церкву; як можна виселяти татар із Криму, якщо це їхня земля й іншої Батьківщини в них немає. Проте росіяни, на відміну від Сергійовича, не мислять категоріями справедливості, їм не відомий гуманізм, тому й до пасічника, який «лізе в чужі справи», ставлення зі зверхньо-зневажливого змінюється на ворожо-агресивне.

У романі А. Курков одним із перших в українській літературі порушив проблему сприйняття як «чужих» у значенні ворогів біженців із Донбасу (власне, на них наче-пили ярлик-узагальнення «донецькі») жителями інших регіонів України. Таким «донецьким» Сергійович стає для мешканців села сусідньої Запорізької обл., де він спочатку облаштував свою пасіку. Хоч як не намагався пояснити, що він із «сірої зони», а не «донецький» і не біженець, а лише на літо вивіз бджіл на безпечну територію, але саме його контужений атівець Валик звинувачує в загибелі на Донбасі односельця Сашка Самоїленка. Сергійович і сам почувається чужим серед цих людей, тому й не пішов на поминки, що розцінили як неповагу, як образу, а значить це зробило його не просто чужим, а ворогом. І таке сприйняття пасічника лише посилилося після того, як п'яного Валика вкусила в око бджола Сергійовича і він осліп. Відтак уже більшість селян ставиться до Сергійовича вороже, а тому йому доводиться поїхати, щоб не наражати на небезпеку себе, а головне – бджіл.

Отже, як можна побачити, у романі А. Куркова «Сірі бджоли» концепт «ворог» моделюється через образ «чужого», при цьому не кожен чужий стає ворогом, як,

наприклад, Сергій Сергійович і кримські татари, а «свій» може легко перетворитися на ворога. Образи ворогів виконують у творі не лише сюжетотвірну роль, а й образотворчу, зокрема дали змогу авторові означити національну ідентичність, громадянську позицію та систему цінностей центрального персонажа – пасічника Сергійовича, адже, як зазначає У. Еко, «мати ворога важливо не лише для визначення власної ідентичності, але й для того, аби випробувати нашу систему цінностей і продемонструвати їх оточуючим» (Еко, 2014, с. 8). І це попри те, що Сергійович зображений людиною, що свідомо й відверто дистанціюється від громадсько-політичного життя країни й регіону, майже 3 роки живе в інформаційному вакуумі й не відчуває від цього особливого дискомфорту, ніколи не займався самоосвітою та саморозвитком, окрім самовдосконалення бджоляра, до 49 років не виїжджав за межі Донецької обл. і не цікавився іншими регіонами.

Показово, що А. Курков, дотримуючись життєвої правди, не лише залишає фінал твору відкритим, а й протягом розвитку сюжету не робить спроб змоделювати шляхи примирення між «ворогами-приятелями» Сергійовичем і Пашкою, руйнування межі свій/чужий між громадянами України різних національностей та з різних регіонів. Можливо, у такий спосіб автор залишив собі простір для продовження роману, коли саме життя окреслить хоч якісь сценарії вирішення цієї проблеми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Барташук, О. (2023). Вербалізація міні-концепту «ворог» у творах сучасних вітчизняних авторів про військові дії в зоні ООС. *Війна і література. Збірник праць Міжнародної наукової конференції (Черкаси, 27–28 квітня 2023 р.)*. Черкаси, 184–197.

Белінська, Ю. (2021). Поняття літературного концепту: проблеми трактування. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філологія», 47*, 25–30. DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4565.2021.47.3>

Бутченко, М. А. (2015). *Художник війни*. Харків: Фоліо.

Жадан, С. (2017). *Інтернат*. Чернівці: Меридіан Чернівці.

Курков, А. Ю. (2018). *Сірі бджоли* (Л. А. Ісаєнко, пер. з рос.). Харків: Фоліо.

Охріменко, Л. (2023). *Муха в окропі на окупованій території*. 3-тє вид., доп. Харків: Відкриття; Київ: Поліпрінт.

Сіра зона (міжнародні відносини). (б. р.). *Wikipedia*. [https://www.google.com/search?sca_esv=d620e9c68447bd3d&rlz=1C1BNSD_enUA965UA965&q=http://uk.wikipedia.org/%D0%A1%D1%96%D1%80%D0%B0_%D0%B7%D0%BE%D0%BD%D0%B0_\(%D0%BC%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%96_%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%B8\)&nfpr=1&sa=X&ved=2ahUKewi5m9O2hPCKAxXGUXcKHeKhHNcQvgUoAXoECA0QAg](https://www.google.com/search?sca_esv=d620e9c68447bd3d&rlz=1C1BNSD_enUA965UA965&q=http://uk.wikipedia.org/%D0%A1%D1%96%D1%80%D0%B0_%D0%B7%D0%BE%D0%BD%D0%B0_(%D0%BC%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%96_%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%B8)&nfpr=1&sa=X&ved=2ahUKewi5m9O2hPCKAxXGUXcKHeKhHNcQvgUoAXoECA0QAg)

Тамара Горіха Зерня. (2019). *Доця*. Київ: Білка.

Червінчук, А. (2021). Концепт «ворог»: репрезентація в українській військовій документалістиці (2015–2018 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія: Журналістика, 49*, 90–98. DOI: <https://dx.doi.org/10.30970/vjo.2021.49.11063>

Еко, У. (2014). *Сотвори себе врага. И другие тексты по случаю (сборник)* (М. Я. Визель, Я. А. Арькова, Е. А. Степанцова, пер. с итал.). Москва: «Corpus (ACT)».

REFERENCES

- Bartashuk, O. (2023). Verbalizatsiia mini-kontseptu «voroh» u tvorakh suchasnykh vitchyznianskykh avtoriv pro viiskovi dii v zoni OOS. *Viina i literatura. Zbirnyk prats Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (Cherkasy, 27–28 kvitnia 2023 r.)*. Cherkasy, 184–197 (in Ukrainian).
- Belinska, Yu. (2021). Poniattia literaturnoho kontseptu: problemy traktuvannia. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriia «Filolohiia»*, 47, 25–30. DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4565.2021.47.3> (in Ukrainian).
- Butchenko, M. A. (2015). *Khudozhnik voïni*. Kharkov: Folio (in Russian).
- Zhadan, S. (2017). *Internat*. Chernivtsi: Merydian Chernovits (in Ukrainian).
- Kurkov, A. Yu. (2018). *Siri bdzholi* (L. A. Isaienko, Trans.). Kharkiv: Folio (in Ukrainian).
- Okhrimenko, L. (2023). *Mukha v okropi na okupovanii terytorii* (3rd ed.). Kharkiv: Vidkryttia; Kyiv: Poliprint (in Ukrainian).
- Sira zona (mizhnarodni vidnosyny). (n. d.) *Vikipediia*. [https://www.google.com/search?sca_esv=d620e9c68447bd3d&rlz=1C1BNSD_enUA965UA965&q=http://uk.wikipedia.org/%D0%A1%D1%96%D1%80%D0%B0_%D0%B7%D0%BE%D0%BD%D0%B0_\(%D0%BC%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%96_%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%B8\)&nfpr=1&sa=X&ved=2ahUKEwi5m9O2hPCKAxXGUXcKHeKhHNcQvgUoAXoECA0QAg](https://www.google.com/search?sca_esv=d620e9c68447bd3d&rlz=1C1BNSD_enUA965UA965&q=http://uk.wikipedia.org/%D0%A1%D1%96%D1%80%D0%B0_%D0%B7%D0%BE%D0%BD%D0%B0_(%D0%BC%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%96_%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%B8)&nfpr=1&sa=X&ved=2ahUKEwi5m9O2hPCKAxXGUXcKHeKhHNcQvgUoAXoECA0QAg) (in Ukrainian).
- Tamara Horikha Zernia. (2019). *Dotsia*. Kyiv: Bilka (in Ukrainian).
- Chervinchuk, A. (2021). Kontsept «voroh»: reprezentatsiia v ukrainskii voïennii dokumentalistytsi (2015–2018 rr.). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia Zhurnalistyka*, 49, 90–98. DOI: <https://dx.doi.org/10.30970/vjo.2021.49.11063> (in Ukrainian).
- Eko, U. (2014). *Sotvori sebe vraga. I drugie teksti po sluchayu (sbornik)* (M. Ya. Vizel, Ya. A. Arkova, & Ye. A. Stepantsova, Trans.). Moskva: «Corpus (AST)» (in Russian).

Nataliia FILONENKO*PhD (Philology), Associate Professor**Research Fellow of the Department of Ukrainian Literature**I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine**ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9815-8927>**e-mail: filonenko78@ukr.net***THE CONCEPT OF «ENEMY» IN THE NOVEL ANDRIY KURKOV'S
«GRAY BEES»**

The article outlines the significance of the image of the enemy in the development of civilization and literature. The aim is to analyze the features of the author's disclosure of the concept of «enemy» in A. Kurkov's novel «Grey Bees», dedicated to the life of two former classmates in the «gray zone» in Donetsk region and the Crimean Tatars in the annexed Crimea. In the work the concept of «enemy» becomes one of the plot-creating ones and is constructed not only by a couple of childhood enemies – Serhii Serhiyovych, a beekeeper, and Pashka Khmelenko – but also by the episodic characters of «separ»,

Russian mercenaries, FSB agent, as well as Serhii Serhiyevich himself and the Crimean Tatars are already perceived by the occupation authorities of Crimea. This concept also performs an illustrative function, in particular, it helps the author define the national identity, civic position and value system of the central character. It was observed that the existential situation of survival in the conditions of war and occupation contributes to rethinking the previous life, attitudes towards others (in particular, representatives of other nationalities), ideas about enemies and one's own/strangers; it also removes from the zone of the subconscious and manifests a sense of patriotism and a sense of belonging to a certain nationality, country, culture, regardless of the territory of residence.

Based on the analysis of the relationships of the central characters, it was concluded that despite the difference in their views on «their own» (for the apolitical Serhiy Serhiyevich, they are bees, while Pashka identifies himself with local militants and Russian mercenaries), they do not become enemies in the military sense of the word, because to each other they are «theirs» and have a common goal – to preserve the village so that one day the residents will return to it.

The article notes that in his novel A. Kurkov for the first time raised the problem of the perception of residents of the occupied territories of Donetsk and Luhansk regions in other parts of Ukraine not only as foreigners, but as perpetrators of war and enemies.

Accordingly, in the novel by A. Kurkova's «Grey Bees» the concept of «enemy» is modeled through the image of a «stranger», while not every «stranger» becomes an enemy for the narrator, just as not every «friend» is a friend.

Key words: concept, narrator, enemy, our, own, stranger, «gray zone», war, Crimean Tatars, Andriy Kurkov.

Наталія МОЧЕРНЮК

доктор філологічних наук

старший науковий співробітник відділу української літератури

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2737-8690>

e-mail: mocher.n@gmail.com

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ВЗАЄМОПРОНИКНЕННЯ МИСТЕЦТВ В ОСМИСЛЕННІ МИКОЛИ ІЛЬНИЦЬКОГО

Розглянуто літературознавчі праці М. Ільницького, у яких автор вивчав питання міжмистецької взаємодії. Зауважено, що вже у першій книжці «Барви і тони поетичного слова» дослідник проаналізував чимало питань діалогу мистецтв, проєктуючи їх на матеріал сучасної поезії. Новаторство поезії, яка вдається до експериментів із засобами інших мистецтв, реалізовано через інтелектуалізм й асоціативність мислення авторів. Спостережено, що «Порівняльне літературознавство», написане у співавторстві з В. Будним, узагальнює багато напрацювань у царині міжмистецької взаємодії, висвітлює проблеми термінології, скеровує дослідників за інтермедіальним вектором. Заакцентовано, що вже в першій праці багато відповідей на питання міжмистецького діалогу були суголосними із західним літературознавством.

Констатовано, що важливе значення мають праці вченого, у яких він практично продемонстрував інтермедіальний підхід у вивченні творчості українських письменників, зокрема письменників-художників І. Крушельницького, В. Хмелюка, О. Лятуринської, С. Гординського, В. Гаврилюка й ін. Зауважено, що дослідник відзначає міжмистецькі нюанси у творчості Б. І. Антонича й І. Калинця, а найповніше інтермедіальний підхід реалізовано в дослідженні творчості М. Яцкова. Звернено увагу на аналіз літературно-мистецьких видань, що також цікавий із погляду діалогу мистецтв, а в полі зору вченого перебувала діяльність окремих угруповань, які охоплювали творчих людей різних професій.

Виснувано, що теорія і практика мистецької інтеракційності М. Ільницького – вагомий внесок у вивчення проблематики міжмистецької взаємодії в українському літературознавстві, а інтермедіальний підхід вченого має розвиток у науці про літературу, про що свідчать монографії і статті багатьох дослідників та наукові конференції з відповідної тематики.

Ключові слова: міжмистецька взаємодія, інтермедіальність, діалог мистецтв, малярство і література, музика і література, Микола Ільницький.

В останні десятиліття дослідження міжмистецьких взаємодій набули великої популярності в українському літературознавстві. Новий виток інтересу до такої проблематики інспірувала інтермедіальність, теорії якої вирізняються актуальністю в літературознавчому просторі. Ці тенденції кореспондують із відповідними науковими процесами у світі. Водночас наша наука про літературу не лише запозичувала західні

концепції, а й сама продукувала плідні пропозиції в осмисленні міжмистецьких взаємодій, до того ж це робила у вкрай несприятливий радянський час, коли гуманітаристика була під ідеологічним пресом, не було доступу до світових публікацій та можливості апробувати свої ідеї за кордоном. Микола Ільницький одним із перших започаткував вивчення міжмистецької проблематики, узагальнивши її в теорії та втілюючи на матеріалі творчості письменників. Отож мета статті – осмислити науковий внесок вченого в дослідження міжмистецьких взаємодій.

Показово, що М. Ільницький стартував у літературознавстві власне з теорії міжмистецьких взаємодій, адже першим вагомим виданням у його інтелектуальній біографії була книжка «Барви і тони поетичного слова», видана 1967 р. у Києві. Тарас Пастух присвятив цій праці дослідника статтю «Про початковий текст Миколи Ільницького», у якій наголосив на його «виразному естетичному підході у сприйнятті та осмисленні мистецьких творів загалом і поетичних текстів зокрема» (Пастух, 2019, с. 77). «Барви і тони поетичного слова» стали початковим текстом не лише у творчому життєписі літературознавця, а й в історії вивчення міжмистецьких зв'язків в Україні, і цей старт уписувався в магістральні тенденції розвитку західного літературознавства. Так, Дмитро Наливайко констатував стрімке збільшення кількості наукових публікацій із питань міжмистецької проблематики як на Заході, так і у країнах «соціалістичної співдружності» вже з 60-х років XX ст., акцентуючи на тому, що «на цьому етапі з усією ясністю було поставлене питання про порівняльне вивчення літератури і мистецтва як складової літературної компаративістики, яке поступово збагачується солідними концептуальними твердженнями» (Наливайко, 2006, с. 16). Ця проблематика втілювалася в аспектах комплексного вивчення художньої творчості й типології художньої культури у збірниках «Література і образотворче мистецтво» (Київ, 1971) та «Типологічні відповідності літератури й образотворчого мистецтва» (Київ, Одеса, 1975). Пізніше вийшла друком праця Кіри Шахової «Образотворче мистецтво і література (Літературно-критичний нарис)» (Київ, 1987), а на зламі століть – знаменита монографія Олександра Рисака «“Найперше – музика у слові”: проблеми синтезу мистецтв в українській літературі кінця XIX – початку XX ст.» (Луцьк, 1999). Як бачимо, українських досліджень у радянський час навіть після «Барв і тонів поетичного слова» з'явилося небагато.

Вихід цієї праці додав авторитетності молодому вченому. Варто згадати, що видання викликало резонанс серед літературознавців, про що свідчать рецензії (Івана Денисюка, Ніни Над'ярних, Ігоря Сандурського, Михайла Шалати, Володимира Яворівського). Його привітали старші колеги (Леонід Новиченко), а також Богдан Кравців, який відзначив, що «Ільницький здобуває тепер ім'я як добрий літературний критик» (Кравців, 1967, с. XII). Причини такого зацікавлення, очевидно, зумовив великий новаторський потенціал праці, зокрема ідеї про стимулювання художнього слова виразними засобами інших мистецтв. «Для розгляду такої проблематики автор обрав теоретичний перекий, тісно зв'язаний з літературним сьогоденням. Ілюструючи концептуальні свої побудови, критик звернувся до аналітичного розгляду поетичних строф Павла Тичини і Едуардаса Межелайтіса (Eduardas Mieželaitis), міркував над малюнками Пікассо (Pablo Picasso) і Чурльоніса (Mikalojus Konstantinas Čiurlionis), згадував твори музики і кінематографа. Так творився контекст молоді поезії – не лише літературний, а й мистецький. Обмірковуючи вслід за Потебнею та Франком живописність і музичність поетичного образу, його змістовність і вражаль-

ність, критик демонстрував барвистий і дзвінкий світ новітньої української поезії, який різко контрастував з монологічним соцреалізмом, суцільно зафарбованим у червоний колір», – написав Василь Будний, беручи до уваги, крім «Барв і тонів поетичного слова», й наступну книжку – «Таємниці музи» (Будний, 2004, с. 13). Справді, на тлі соцреалізму підхід Миколи Ільницького вражав нестандартністю й «естетичною відзивністю», як влучно зауважив Іван Дзюба одну із засадничих рис літературознавства науковця. Фактично, «Барви і тони поетичного слова» можна вважати українським «праінтермедіальним» орієнтиром.

Микола Ільницький уводив у «барви й тони поетичного слова», відштовхнувшись від критеріїв інтелектуальності та широти погляду на світ авторів, а також говорив про асоціативність мислення, притаманну письменникам, що в такий спосіб можна «одімкнути замки до новаторства». Він аналізував окремі поезії, констатуючи, що за нагромадженням абстрактної лексики інколи немає ні вагомого узагальнення, ні зримого образу, який мав би торкнутися почуттєвої сфери читача. І це не прагнення міметизму чи реалістичності, навпаки – літературознавець із першого розділу праці наче дистанціювався від соцреалізму. «Поезія все дужче тяжіє до ускладнення образної системи, метафора збагачується за рахунок напластувань із різних сфер людської діяльності, в ній переплавляються і науковий термін, і філософська категорія, і музична фраза», – підсумував М. Ільницький (Ільницький, 2008а, с. 25).

Важливу роль у розвитку літературознавчого сюжету відіграв розділ «Монументальність і час». Стверджуючи, що сучасність прагне узагальнень на всіх ділянках людського пізнання, критик виокремив і «синтезування мистецького». Варто відзначити, що в цій праці він послуговувався такими поняттями: «взаємозв'язок між мистецтвами», «збагачення мистецтв», «взаємозбагачення й братання мистецтв», «взаємозближення мистецтв», «взаємопроникнення мистецтв». Дослідник заглиблювався у давнє мистецтво, здебільш образотворче. Обізнаний він і зі сучасними зразками скульптури й живопису: Олександр Архипенко, Пабло Пікассо, Дієго Рівера (Diego Rivera), Давид Альфаро Сікейрос (José David Alfaro Siqueiros), Хосе Клементе Ороско (José Clemente Orozco), Мартірос Сар'ян, Теодозія Бриж та інші – такий широкий мистецький контекст акцентований у цьому синтетичному розділі. «Розвиткові монументальності в образотворчому мистецтві в наш час великої шкоди завдали антихудожня риторичність, холодна помпезність і гігантоманія, які культивувалися у нас протягом тривалого часу, брак глибоких філософських узагальнень і символічності, без яких монументальне мистецтво неможливе. Символічність, до речі, – це той рубіж, на якому близько сходяться образотворче мистецтво і література», – констатував М. Ільницький, виснувавши, що «символічність, філософський підтекст розростаються сьогодні як у образотворчому мистецтві, так і в поезії» (Ільницький, 2008а, с. 37). Як бачимо, автор натякав на недолугість та бездушність соцреалістичного мистецтва, хоч і без конкретних прикладів.

Кульмінацією «праінтермедіального» сюжету став однойменний із назвою книжки розділ «Барви й тони слова». Микола Ільницький роздумував над розходженням муз від первісного синкретизму та про сучасне взаємозближення мистецтв, «щоправда, на значно вищій, ніж у давнину, основі» (Ільницький, 2008а, с. 40). Дослідник брав за основу систему мистецтв Гегеля (Georg Hegel), який «намагався визначити точки зіткнення між образотворчим мистецтвом, музикою і поезією» (Ільницький, 2008а, с. 40). Як бачимо, вчений заглиблювався в морфологію мистецтва, беручи за

момент відліку естетику німецького філософа. Літературознавець підкріплював власні міркування і думками Івана Франка зі статті «Із секретів поетичної творчості», що стосувалися полеміки з Лессінгом (Gothold Ephraim Lessing). Це засвідчує ґрунтовність підходу М. Ільницького, відтак його праця, задумана як розмова про сучасну поезію, набувала поважного теоретичного виміру, апелюючи до питань просторової і часової специфіки мистецтв.

Роздумуючи над тим, як сучасне малярство шукає форм символічного виразу смислової концепції, він брав за приклади різних авторів: порівнював роботу Віктора Васнецова (Виктор Васнецов) «З квартири на квартиру» як зразок відображення життя «у формах самого життя» з роботою Миколайоса Чурльоніса «Казка, Триптих, II», яка є зразком «логічного», символічного вислову, аналізував, ураховуючи нерідко й думку мистецтвознавців, розпис Хосе Клементе Ороско «Кортес і Малінче», ілюстрацію Софії Караффи-Корбут «Чернець» до однойменного Шевченкового твору, картину італійського художника Ренато Гуттузо (Renato Guttuso) «Битва біля мосту Амміральо», серію дереворитів «Ідея» бельгійського мистця Франса Мазерела (Frans Masereel), у якого добачав кадрування епізодів, що зближує графіку з кіно, та ін. Дослідник практикував екфразиси – описи твору візуального мистецтва в літературознавчому тексті. «Отже, нині художники намагаються вирватися із рамок усталеного розуміння меж образотворчого мистецтва, вдаються до урізноманітнення способів художнього осмислення епохи», – підсумував учений, акцентуючи на тому, що сучасний процес збагачення мистецтв не тотожний первісному синкретизму (Ільницький, 2008а, с. 45).

Показово, що М. Ільницький порушував питання творчості біпрофесіоналів, т. зв. мистців-універсалістів: «Сучасні мистецтвознавці, аналізуючи творчість митця, який творить у кількох видах мистецтва, звертаються до перехресної характеристики. І виявляється, що володіння засобами одного виду мистецтва допомагає митцеві досягти висот в іншому. Наприклад, аналіз картин Шевченка може допомогти краще зрозуміти особливості “живописного” бачення світу Шевченком-поетом, а аналіз музичної спадщини Чурльоніса – глибше осягнути складні й цікаві живописні його полотна» (Ільницький, 2008а, с. 46). Свого часу ці ідеї теорії міжмистецької взаємодії, (а вони справді не вичерпуються лише спектром порушених проблем у творчості мистця, а й дотичні¹ до внутрішньої структури образу, механізмів його творення), дали імпульси для розвитку моєї наукової теми, присвяченої творчості художників-письменників міжвоєнн².

Окремо вчений звертав увагу на зв'язок між музикою і поезією. Своєрідність синтезування елементів музики зі сучасною поезією, без силуваності та штучності, становив науковий інтерес дослідника, і розкрити ці питання поетики він взявся на прикладах творчості Павла Тичини, згадував про такі пошуки у прозі Юрія Яновського. Не обійшлося у цьому фрагменті без прикладів з улюбленого поета Миколи Ільницького Богдана Ігоря Антонича. Літературознавець акцентував на синестезійності (у його номінації – т. зв. кольоровій музиці), ролі музичних термінів, які можуть «вростати в метафору», як у поезії Ірини Жиленко, або ж залишаються лише декоративними прикрасами. «Взагалі ж, якщо уважно стежити за сучасною поетичною продукцією, особливо за першими збірками молодих поетів, не можна не помітити,

¹ Показово, що 2008 р. вийшла монографія Лесі Генералюк «Універсалізм Шевченка: взаємодія літератури і мистецтва».

² Див.: Мочернюк, 2018.

як зростає в нашій поезії увага до поліфонії слова, до його живописних і музичних можливостей, тенденція продовжувати і розвивати тичинівську традицію музичності в сприйнятті світу», – стверджує дослідник (Ільницький, 2008а, с. 51). Зіставлення літератури й музики було не менш важливим для автора, ніж літератури й образотворчого мистецтва. Ба більше, він працював із перехресним методом, коли аналізував творчість литовського мистця М. Чурльоніса, що переплітав зорові та слухові образи, практикував у живописі музичні жанрові визначення («соната», «прелюдія», «фуга») тощо. Крім того, він навів і трактування зв'язку музики й живопису, апелюючи до теорій одного з основоположників абстракціонізму В. Кандинського, за якою саме музика підтверджує повноцінність абстракціонізму як мистецької категорії, зважаючи на їхню зближеність. Автор готовий був полемізувати з таким підходом, хоча, на мій погляд, абстракціоністи мають повну рацію. Однак і в музичному мистецтві, як бачимо, дослідник демонстрував не меншу обізнаність та ерудицію, ніж у візуальних.

Окремо варто згадати й тематизацію мистецтв у творчості письменників, яку відзначив М. Ільницький («У сучасній молодій поезії, в якій така сильна стихія інтелектуалізму, музика, живопис, архітектура нерідко самі стають темою. Такі, наприклад, вірші Івана Драча «Сльози Пікассо», «Слово», «Архітектурний диптих» та ін.» (Ільницький, 2008а, с. 50)) і літературне запозичення назв жанрів інших видів мистецтва («У багатьох поетів у творах останніх років з'явилися «прелюди», «симфонії», «етюди», «акварелі» тощо. Поет Борис Нечерда додає до них «естамп»» (Ільницький, 2008а, с. 54)). Цікаво інтерпретував дослідник поезію Миколи Бажана, який, на його думку, оригінально практикував скульптурний стиль, тож його поезія, мабуть, «найбільше скидається на рельєфне скульптурне різьблення» (Ільницький, 2008а, с. 56). Так, праця М. Ільницького – це спроба всеохопної проблематизації міжмистецької інтеракційності, яку він першим здійснив в українському літературознавстві. Дослідник прозирає набагато вперед і ствердив чимало прогресивних, навіть революційних для того часу ідей. Одна з таких – думка про використання елементів кінематографічності в поезії. Микола Ільницький акцентував на кадруванні й фактично підходив до терміна «монтаж» в опрацюванні літературного матеріалу. Сучасний стан розвитку літературознавства, зокрема в царині інтермедіальних студій, засвідчує велику популярність саме фільмознавчої магістралі.

Підсумовуючи, М. Ільницький констатував взаємопроникнення мистецтв як доконаний факт у творчій практиці: «У поезії воно відбиває постійну тенденцію до збагачення метафори. Взявши усе багатство понять, термінів, що їх дав сучасний рівень розвитку людської думки, вона увібрала в себе і можливості «сусідів» – образотворчого мистецтва і музики, водночас поділившись з ними своїми найновішими здобутками: потужним зарядом осмислення й інтелектуалізму» (Ільницький, 2008а, с. 58). Можу ствердити, що автор зумів талановито поєднати аналітику й синтетичний підхід у дослідженні діалогу мистецтв.

Наступна вагома праця теоретичного плану, що висвітлює зокрема й міжмистецькі взаємодії, – підручник «Порівняльне літературознавство», написаний у співавторстві з В. Будним. Книжка видана в Києві 2008 р. Отож, порівнюючи ці два видання, віддалені в часі на 40-річчя, мушу вирізнити, по-перше, відмінність жанру. Якщо «Барви і тони поетичного слова» було вільним літературно-критичним розмислом, то жанр підручника дисциплінує думку, вимагаючи дотримання відповідних вимог. «Жанр цього видання – теоретичний нарис літературної компаративістики», –

зазначили автори у вступі, окресливши провідні напрями порівняльної галузі, серед яких згадано й інтермедіальні студії (Будний, 2008, с. 6). По-друге, ці книжки написані в різний час, в абсолютно відмінних історико-культурних проєкціях. Тарас Пастух висвітлює обставини, у яких постали «Барви і тони поетичного слова», коли хрущовська відлига змінилася брежнєвськими «заморозками», і радянські органи все більше контролювали літературно-мистецьке життя (Пастух, 2019, с. 73). «Порівняльне літературознавство» автори писали у вільних умовах, без ідеологічних заборон, коли вже мали змогу читати західні дослідження, уводити їх в український літературознавчий дискурс.

Варто зазначити, що такий підручник був украї необхідним і досі не втратив актуальності. На той час українська компаративістика надолужувала в розвитку після обмежень і стриму радянських часів. У 2001 р. у Чернівцях вийшов друком «Лексикон загального та порівняльного літературознавства». Це – справді ґрунтовне видання, та проблематика взаємодії мистецтв не мала тут масштабного розкриття (є статті: «Інтерсеміотика» авторства Миколи Ігнатенка й Анатолія Волкова, «Малярство і література» Бориса Іванюка, «Музика і література» Валерія Юрушкевича, «Кіносценарій» Юрія Ткачова). У 2002 р. у Тернополі вийшов навчальний посібник «Літературознавча компаративістика» (наук. ред. Роман Гром'як), однак серед статей різних авторів інтермедіальні питання не висвітлені. У «Теорії літератури й компаративістики» (Київ, 2006) Дмитра Наливайка важлива в аспекті підступів до інтермедіальності перша стаття – «Література в системі мистецтв». У 2009 р. вийшла антологія «Сучасна літературна компаративістика: стратегії і методи» (за заг. ред. Д. Наливайка), у якій тема літератури в системі мистецтв актуалізована в дослідженні Ульріха Вайсштайна (Ulrich Weisstein) «Порівняння літератури з іншими видами мистецтва: сучасні тенденції та напрями дослідження». Отож цей огляд засвідчує посилений інтерес до порівняльного літературознавства в Україні в першому десятилітті ХХІ ст., у контексті якого постають спроби міжмистецьких студій.

«Порівняльне літературознавство» вже стало компаративістичною класикою. Як дізнаємося з передмови, структура підручника зорієнтована на програму курсу «Основи компаративістики», яку розробив Д. Наливайко, проте ця книжка пошанована й має високий індекс цитувань не лише серед бакалаврів і магістрів. Вона входить у відповідний філософсько-естетичний дискурс поважних літературознавчих праць, які звертаються до компаративістичної проблематики.

Розгляньмо розділ «Міждисциплінарні підходи до літератури та її контекстів», у якому необхідно вирізнити підрозділ «Інтермедіальність – красне письменство серед інших мистецтв». Це – 15 сторінок надзвичайно насиченого фактажем й аналітикою тексту, спорядженого потужним списком літератури. Вже в назві фігурує найсучасніший термін «інтермедіальність», який на початку століття українські літературознавці ще не використовували. Водночас, окрім історичного екскурсу в міжмистецькі порівняння від античності, автори висвітлювали такі поняття, як «відповідність мистецтв», «синтез мистецтв», «міжмистецька інтертекстуальність», «взаємопроникнення мистецтв» та інші дотичні.

Цікаво, що 50–60-ті роки ХХ ст. – момент відліку історії інтермедіальності як самостійного наукового напрямку. Перший есей Діка Хігінса (Dick Higgins), учасника артруху «Флюксус», постаті справді універсальної, «Інтермедія» датований 1965 р. Він розрізняє *art media* та *life media*, а саме мистецтво вважає одним зі способів, за

допомогою якого люди також комунікують між собою (Higgins, 1966). Тож інтермедіальність як самостійна сфера досліджень сформувалася в контексті компаративістичної науки. Як бачимо, М. Ільницький ще першою розвідкою «Барви і тони поетичного слова» синхронно виступив із західними авторами, концептуалізуючи проблематику міжмистецьких взаємодій. Можна лише пошкодувати, що тогочасна українська наука була за залізною завісою, не маючи контактів зі світовими центрами розвитку компаративістики й інших гуманітарних наук.

У «Порівняльному літературознавстві» взаємопроникнення мистецтв розглянуто на різних рівнях структури літературного твору: графічного оформлення, поетичної фоніки та ритміки, образотворення, сюжету і тематики, жанровому рівні, часопросторової організації тексту, стильовому рівні, перформації. За В. Будним, «інтермедіальність – це а) внутрішньотекстова взаємодія у літературному творі семіотичних кодів різних мистецтв; б) взаємодія семіотичних кодів різних мистецтв у мультимедійному просторі культури» (Будний, 2008, с. 297). Фактично, перше значення дотичне до мономедійного різновиду, як його інтерпретував австрійський славіст Аге Ганзен-Льове (Aage A. Hansen-Löve) (а також Ірина Раєвські (Iryna Rajewsky) та ін.): «Інтермедіальність – це переклад (з однієї мови мистецтва на іншу) в рамках однієї культури або об'єднання між різними елементами мистецтва в мономедійному (література, живопис та інші) чи мультимедійному (театр, кіно та інші) тексті» (Hansen-Löve, 1983, с. 292).

Такий теоретичний аспект дослідження мистецької інтеракційності в доробку М. Ільницького. Між 1967 р. і 2008 р., коли вийшли ці праці, було багато літературознавчих розвідок, у яких дослідник продемонстрував, сказати б, практично, як працює методологія аналізу на конкретних прикладах. Передусім важливий вибір літературознавця авторів і творів, тому матеріалом його розгляду були письменники з великим інтермедіальним потенціалом, а також ті, хто виявив себе в різних видах мистецтв. Зокрема, це передмова «Навала форм, і почувань, і слів...» до збірки поезій Святослава Гординського «Колір і ритми» (Київ, 1997), стаття «На перехресті стилів (Василь Хмелюк)» (1999), розділи книжки «Від “Молодої Музи” до Празької школи» (Львів, 1995), присвячені творчості Івана Крушельницького («Весняна пісня в чорному ореолі»), Оксані Лятуринській («Словам – суворість і глибіню») та ін.

Безумовно, не обійшов мистецької теми Микола Ільницький, пишучи про першорядних «героїв» своєї інтелектуальної біографії: Богдана Ігоря Антонича, Ігоря Калинця, Михайла Яцкова. Зокрема, у становленні Богдана Ігоря Антонича він акцентує на «впливі мистецького клімату тих років», ролі його спілкування з живописцем Володимиром Ласовським, а також Володимиром Гаврилюком: «Не менший вплив на автора “Книги Лева” та “ротації” мав ще один прихильник сюрреалістичної школи – художник і поет Володимир Гаврилюк, що повернувся до Львова після краківської академії мистецтв і був у тісних стосунках із поетом. Мабуть, під їхнім впливом Антонич (який ще калька років перед тим виступав, як ми бачили при розгляді збірки “Три перстені”, проти намагань критики “за всяку ціну втиснути кожного митця в якусь шухляду, приклеїти йому дешевого етикета якогось напрямку”) почав вважати себе надреалістом» (Ільницький, 2008b, с. 122). Ще більше міжмистецького матеріалу «постачала» літературознавцеві творчість І. Калинця, зв'язок поезії якого з образотворчим мистецтвом і «не потребує спеціального доведення»: «Цикл віршів про мистецтво у “Відчиненні вертепу” – це також один з мотивів, які наскрізним сюжетом

пройдуть через усю подальшу творчість поета то на рівні теми, то як спосіб побудови метафори» (Ільницький, 2008b, с. 183). Акцентував дослідник і на своєрідних поетичних екфразисах Ігоря Калинця з циклу «Листівка», у яких поет давав витлумачення картин Кійосі Сайто (Kiyoshi Saitō), Поля Сезанна (Paul Cézanne), Анрі Матісса (Henri Matisse), Вінсента ван Гога (Vincent van Gogh), Сальвадора Далі (Salvador Dalí), Антона Манастирського, Олександра Мурашка, Івана Марчука.

Та найбільше увиразнюється інтермедіальна методологія Миколи Ільницького в розвідці «“Поетична концепція з музичним і малярським тлом”». Творчість Михайла Яцкова». Показово, що монографію про письменника літературознавець написав ще наприкінці 60-х років ХХ ст., але її не видали. Коли автор вирішив захистити монографію як дисертацію, то зазнав чимало проблем, адже йшлося про «естетство». Так, умовно кажучи, «теорія», яку можна вбачати в початковому тексті «Барви і тони поетичного слова» (1967), прагнула вияву у своєрідній масштабній «практиці», якою стала розвідка про творчість М. Яцкова, написана в 1967–1969 рр. Передусім необхідно заакцентувати на розділі «У руслі сецесійності»: власне в річищі сецесії, що позначила характер раннього українського модернізму, на думку М. Ільницького, й увиразнюється тенденція до мистецького синтезу в новелістиці М. Яцкова. У поліфонічній палітрі яцківської сецесійності дослідник вирізняв три компоненти: музика, малярство і танець.

Літературознавець висловив чимало слушних спостережень, аналізуючи кожен із компонентів. «Музичний компонент творчості М. Яцкова, як і інших “молодомузівців”, не можна зводити до поетичної палітри. Він відображає загальну тенденцію сецесійності до виразу духовної повноти особистості через активізацію усіх актів сприймання, їх взаємодію, що викликає широку гаму почувань. Музика в цьому “оркестрі” часто виділяється як сольна скрипка – завдяки тому, що вона, як і малярство, не знає мовних бар’єрів, але експресійніша від нього, їй притаманна одномоментність дії», – схарактеризував М. Ільницький музичний компонент (Ільницький, 2009, с. 225). Крім того, значима функція музики в досягненні сугестивності. «Музика як елемент змісту, музична структура тексту, музика космічних сфер – такий неповний діапазон музичної призми у творчості письменника», – один із висновків літературознавця (Ільницький, 2009, с. 226). Відзначу його акценти на композиційних аспектах, що тяжіють до малярської специфіки компонування, символіці кольору, живописних і музичних образах як джерелі метафорики, синестезійності образів тощо. Це справді цінна розвідка, до якої не раз звертатимуться дослідники творчості М. Яцкова та зацікавлені специфікою аналізу взаємодії літератури з іншими видами мистецтва³.

Окремо варто згадати про тісну співпрацю мистців у певні періоди розвитку літератури чи в окремих угрупованнях. Свого часу імпульсом для осмислення моєї концепції стала ідея дослідника про роль мистецької співдружності у 20–30-х роках ХХ ст. для західноукраїнської поезії: «Кожне художнє явище, яке б яскраве й неповторне воно не було, по-справжньому пізнається тільки в загальному контексті літературного і культурного розвитку на тлі епохи. В цій ситуації варто підкреслити саме культурний контекст, оскільки поезія міжвоєнного двадцятиліття, як рідко в який інший період, розвивалася в тісному зв’язку з іншими видами мистецтва, передусім із мистецтвом образотворчим. Не один першокласний поет був першокласним малярем (як, приміром, Святослав Гординський чи Володимир Гаврилюк), чи тонким ціните-

³ Показово, що 2008 р. вийшла монографія Лесі Генералюк «Універсалізм Шевченка: взаємодія літератури і мистецтва».

лем та ерудованим теоретиком мистецтва (як Богдан Ігор Антонич) ... А в широкому плані і поезія, як і література загалом, і образотворче мистецтво, і музика, й театр, виступали компонентами української культури як певної, хоч і неповної (бо ні в Західній Україні, ні в еміграції не було українського кіно) цілісності, що була органічною частиною загальноукраїнської культури, а в деякі періоди і в деяких галузях розвивали те, що в умовах радянської дійсності під час сталінської деспотії розвиватися не могло» (Ільницький, 2009, с. 363). Акцентував цю думку автор і в інших публікаціях. Більш чи менш інтенсивно така співдія творчих людей різних професій притаманна багатьом угрупованням (скажімо, «Молода муза» або Пресова квартира УСС, про які теж писав М. Ільницький). Можна досліджувати й інші приклади (як-от зроблено спробу осмислити роль художників у діяльності Нью-Йоркської групи⁴).

Крім того, вчений у різних дослідженнях аналізував літературно-мистецькі видання, зокрема часопис «Назустріч». Це теж було наближенням до одного з аспектів інтермедіального плану, який розвинувся згодом⁵. І загалом, коли він писав про видавничу справу, то брав до уваги не лише літературні сили, а й враховував мистецькі кола.

Отже, М. Ільницький започаткував і розгорнув тематику міжмистецьких досліджень в українському літературознавстві. Широкий діапазон тем, різнобічна проблематика, глибока обізнаність зі суміжними сферами мистецтва, оригінальність інтерпретацій – чинники, які вирізняють його інтермедіальний підхід. Порушені питання діалогу літератури й інших мистецтв мали розвиток у науці про літературу, про що свідчать монографії і статті багатьох дослідників та наукові конференції з відповідної тематики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Будний, В. (2004). Поліфонія критичного слова. В Л. Ільницька (уклад.), *Микола Ільницький: Бібліографічний покажчик*. Львів, 5–25.

Будний, В., Ільницький, М. (2008). *Порівняльне літературознавство*. Київ.

Ільницький, М. (2008а). *На перехрестях віку: у 3 кн., 1*. Київ.

Ільницький, М. (2008б). *На перехрестях віку: у 3 кн., 2*. Київ.

Ільницький, М. (2009). *На перехрестях віку: у 3 кн., 3*. Київ.

Кравців, Б. (1967). Шістдесят поетів шістдесятих років. *Шістдесят поетів шістдесятих років: Антологія нової української поезії*. Нью-Йорк, V–XXI.

Мочернюк, Н. (2023). Модерністські практики української літератури XX – початку XXI століть з погляду інтермедіальності: досвід Нью-Йоркської групи. В Т. Пастух (ред.), *Модернізм в українській літературі XX – початку XXI століття: пам'ять, коди, практики*. Львів, 340–406.

Мочернюк, Н. (2018). *Поза контекстом: Інтермедіальні стратегії літературної творчості українських письменників-художників міжвоєння*. Львів.

Наливайко, Д. (2006). Література в системі мистецтв як галузь компаративістики. *Теорія літератури й компаративістики*. Київ, 9–37.

Пастух, Т. (2019). Про початковий текст Миколи Ільницького. *Слово і час*, II, 72–78.

⁴ Цю тему зроблено спробу висвітлити в окремому розділі монографії Мочернюк, 2023, 340–406.

⁵ У сучасному літературознавстві вже є спроба розвинути подібну тематику. Див.: Бітківська, Г. (2019). *Сучасний літературний журнал: інтермедіальний дискурс*. Київ.

Hansen-Löve, A. (1983). Intermedialität und Intertextualität. Probleme der Korrelation von Wort- und Bildkunst. Am Beispiel der russischen Moderne. *Dialog der Texte*. Hamburger Kolloquium zur Intertextualität. Wien, 291–360.

Higgins, D. (1966). *Statement of Intermedia*. <https://artpool.hu/Fluxus/Higgins/intermedia2.html>

REFERENCES

Budnyi, V. (2004). Polifoniia krytychnoho slova. In L. Ilnytska (Comp.), *Mykola Ilnytskyi: Bibliohrafichnyi pokazhchyk*. Lviv, 5–25 (in Ukrainian).

Budnyi, V., & Ilnytskyi, M. (2008). *Porivnialne literaturoznavstvo*. Kyiv (in Ukrainian).

Ilnytskyi, M. (2008a). *Na perekhrestyakh viku: u 3 kn., 1*. Kyiv (in Ukrainian).

Ilnytskyi, M. (2008b). *Na perekhrestyakh viku: u 3 kn., 2*. Kyiv (in Ukrainian).

Ilnytskyi, M. (2009). *Na perekhrestyakh viku: u 3 kn., 3*. Kyiv (in Ukrainian).

Kravtsiv, B. (1967). Shistdesiat poetiv shistdesiatykh rokiv. *Shistdesiat poetiv shistdesiatykh rokiv: Antolohiia novoi ukrainskoi poezii*. Niu-Iork, V–XXI (in Ukrainian).

Mocherniuk, N. (2023). Modernistski praktyky ukrainskoi literatury XX – pochatku XXI stolit z pohliadu intermedialnosti: dosvid Niu-Iorkskoi hrupy. In T. Pastukh (Ed.), *Modernizm v ukrainskii literaturi XX – pochatku XXI stolittia: pamiat, kody, praktyky*. Lviv, 340–406 (in Ukrainian).

Mocherniuk, N. (2018). *Poza kontekstom: Intermedialni stratehii literaturnoi tvorchosti ukrainskykh pysmennykiv-khudozhnykiv mizhvoiennia*. Lviv (in Ukrainian).

Nalyvaiko, D. (2006). *Literatura v systemi mystetstv yak haluz komparatyvistyky. Teoriia literatury y komparatyvistyky*. Kyiv, 9–37 (in Ukrainian).

Pastukh, T. (2019). Pro pochatkovyi tekst Mykoly Ilnytskoho. *Slovo i chas*, 11, 72–78 (in Ukrainian).

Hansen-Löve, A. (1983). Intermedialität und Intertextualität. Probleme der Korrelation von Wort- und Bildkunst. Am Beispiel der russischen Moderne. *Dialog der Texte*. Hamburger Kolloquium zur Intertextualität. Wien, 291–360 (in German).

Higgins, D. (1966). *Statement of Intermedia*. <https://artpool.hu/Fluxus/Higgins/intermedia2.html> (in English).

Nataliia MOCHERNIUK

Doctor of Philological Sciences

Senior Researcher Fellow of the Department of Ukrainian Literature

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2737-8690>

e-mail: mocher.n@gmail.com

THEORY AND PRACTICE OF THE PERVASIVENESS OF ARTS AS CONCEIVED BY MYKOLA ILNYTSKYI

The paper examines the scholarly contributions of M. Ilnytskyi, in which he studied the issues of inter-art communication. His first book, «The Colours and Tones of the Poetic Word», deals with many issues of the dialogue between the arts, projecting them onto the medium of contemporary poetry. The novelty of poetry, which resorts to experiments

involving the means of other arts, manifests itself in the intellectual tension and associative thinking of the authors. «Comparative Literary Studies», co-authored with V. Budnyi, summarizes many developments in the field of inter-art communication, elucidates the problems of terminology and guides scholars along the intermedial frontier. There is a strong emphasis on the fact that as early as in the first work, many of the relevant answers are consistent with the Western literary criticism.

The scholar's works are of great importance, in which he provided a practical demonstration of the intermedial approach to the study of the Ukrainian writers. In particular, M. Ilnytskyi made a study of the works of writers-artists I. Krushelnytskyi, V. Khmeliuk, O. Liaturynska, S. Hordynskyi, V. Havryliuk, and others. The scholar focused on the inter-artistic nuances in the works of B. I. Antonych and I. Kalynets, and the intermedial approach is more fully implemented in the study of M. Yatskiv. A special attention was paid to the analysis of literary and artistic publications, being of interest from the point of view of the dialogue of arts. The scholar focused on the activities of individual groups that encompassed creative people of different trades.

The theory and practice of artistic interactionism by M. Ilnytskyi is a significant contribution to the study of the issues of inter-art communication in the Ukrainian literary studies. The intermedial approach of the scholar has been developed in the science of literature, as evidenced by monographs and papers by many scholars and scientific conferences on the relevant topics.

Key words: inter-art communication, intermediality, dialogue between the arts, art and literature, music and literature, Mykola Ilnytskyi.

Валерій КОРНІЙЧУК

доктор філологічних наук

професор кафедри історії української літератури ім. М. Возняка

Львівського національного університету ім. І. Франка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2888-5352>

e-mail: valerkor@ukr.net

СХІДНА РЕІНКАРНАЦІЯ «ЗІВ'ЯЛОГО ЛИСТЯ»: «ПАЛЬМОВЕ ГІЛЛЯ» АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО

Проаналізовано вплив ліричної драми «Зів'яле листя» І. Франка на концепцію й жанрово-композиційну модель збірки «Пальмове гілля» А. Кримського. Звернено увагу на перегуки фіктивних передмов до обох видань, на жанрово-композиційні паралелі між творами, способи літературної містифікації, спільні мотиви й ремінісценції в окремих творах, а також на амплітуду любовних пристрастей і переживань ліричних героїв – «самогубця» та «дегенерата».

Розглянуто композиційну подібність між циклами «Зів'ялого листя» та «Пальмового гілля», використання мотивів кохання, природи, розчарування і суїцидних настроїв. Простежено, як А. Кримський адаптував знайдену щоденникову форму І. Франка та змінив акценти на специфічні орієнталістські мотиви, демонструючи вплив східної поетичної традиції. Наведено численні текстуальні ремінісценції, які підтверджують взаємозв'язок цих двох творів. Водночас відзначено самотутній східний колорит «екзотичних поезій» А. Кримського. Установлено також зв'язок Франкової ідеї відсторонення героя від особи автора в романі «Андрій Лаговський». Окрему увагу приділено рецензії І. Франка на «Пальмове гілля», у якій високо оцінено поетичну майстерність А. Кримського.

Дослідження дало змогу дійти висновку, що, попри очевидний композиційний вплив «Зів'ялого листя» на структуру «Пальмового гілля», остання збірка – не лише своєрідна східна реінкарнація «Зів'ялого листя», а й оригінальний твір, який поєднує європейську декадентську традицію з орієнтальними мотивами та особистим світоглядним досвідом автора, розширюючи тематику і поетику української інтимної лірики початку ХХ ст.

Ключові слова: поезія, Іван Франко, Агатангел Кримський, «Зів'яле листя», «Пальмове гілля», передмова, ліричний герой, автобіографізм.

Епохальне, знакове літературно-мистецьке явище часто породжує хвилю наслідувань, намагання перевершити першотвір, чи хоч би дорівнятися до нього, або принаймні залишити і свій слід у сонмі новоявлених епігонів. Так з'явилася «котлярівщина», так попервах розвивалася поезія пошевченківської доби, так творився новий канон інтимної лірики після сенсаційного «Зів'ялого листя» (1896).

Першим, хто скопіював франківський прийом знайденого щоденника був Петро Карманський, який 1899 р. дебютував збіркою під промовисто епігонською назвою «З теки самоубийця. Психологічний образок у замітках і поезіях», утім «не виявивши

в ній, – за словами Івана Франка, – особливого і витонченого характеру» (Франко, 1982, с. 13).

Згодом фіктивними передмовами почав хизуватися й Агатангел Кримський, який у другому виданні збірки «Пальмове гілля» (1902) підмінив своє «я» вигаданими постатями «знайомих», наголошуючи, що в його віршах «немає **нічого** і **ні** автобіографічного» (Кримський, 1968, с. 49), адже, мовляв, для першого циклу «Нечестиве кохання» «дав собою тему один звісний професор-орієнталіст із Бейрута», і на його прикладі поет добачив, що «кохання, коли воно чисте од сексуальної брудоти, хоч би було й ненормальне й нещасливе, може хіба розбити серце, розбити фізичне здоров'я і зробити з людини меланхоліка, та не одбирає віри в життя, не одбирає енергії до життя, не вбиває духу, не вбиває ідеальних і поетичних поривів, а навпаки – тільки облагороджує душу і наливає в ню прихильності й теплої ласки до всіх людей, з якими доводиться зустрічатися» (Кримський, 1968, с. 49). А звичайне людське кохання, на думку автора, «хоч би як іділічно та поетично воно розпочиналося, разом тратить усю свою поетичність, скоро-йно переходить на сексуалізм. На якийсь час людина, може, й оп'янить і одурить себе “мусульманським раюванням”, тільки ж далі надходить реакція, розчарування, зневіра до себе, огида до цілого світу, нудьга за минулими чистими днями, – і з живої людини робиться безсилий духом манекен або бідолашний ходячий духовний труп, що й громадські високі ідеї вже не оживляють його надовго до справжнього життя» (Кримський, 1968, с. 49–50). Тож в основі другого циклу «Кохання по-людському» також лежить начебто реальна життєва історія, що трапилася на Кавказі, де автор «мав тоді щоденно перед своїми очима таку безталанну людину, у якої песимістичний світогляд і огида до всіх людей зростали пароксизмами, паралельними до її полового життя» (Кримський, 1968, с. 50).

Мета статті – розглянути «Пальмове гілля» крізь призму Франкової збірки і з'ясувати своєрідну орієнтальну реінкарцію «Зів'ялого листя» в новому екзотичному часопросторі, у якому А. Кримський на чужу основу накладав власні узорі.

Коли І. Франко в передмові до «ліричної драми» риторично запитував, «чи варто було трудитися, щоб пустити в світ пару жмуків зів'ялого листя, кинути в круговорот нашого сучасного життя кілька крапель, затроєних песимізмом, а радше безнадійністю, розпукою та безрадністю», то сподівався, що «образ мук і горя хорої душі вздоровить деяку хору душу в нашій суспільності» (Франко, 1976b, с. 120). А тому він із надією подавав ці вірші молодому поколінню, нагадавши останній рядок із мотто Йоганна Гете (Johann Goethe) до другої книжки «Страждання юного Вертера»: «*Sei ein Mann und folge mir nicht nach!*» («Будь мужньою людиною і не йди моїм слідом!») (Франко, 1976b, с. 120). Агатангел Кримський же, навпаки, пускав у світ своє «Нечестиве кохання» не для людей фізично здорових, а тільки для людей трохи слабих, із надламанною життєвою снагою або нервами, – для тих людей, що вміють і легко плакати, і солодко нудьгувати, і молитися Богові, і умилятися» (Кримський, 1968, с. 50–51). Композиційний вплив Франкової передмови тут безсумнівний, бо, це була свідомо контрверза, гра на публіку, коли поет заявляв, що «книжка моя – для тих недужних і самотніх людей, що прихильну до них людину або сім'ю можуть з наївним егоїзмом полюбити не менше ніж цілу людськість. Тільки такі читачі (а їх єсть дуже багато) знайдуть у цій книжці рідні для себе ноти» (Кримський, 1968, с. 51).

Уже сама номеносфера «Пальмового гілля» із трициклами «Нечестиве кохання» («Уривок з *ліричного роману* одного бідолашного дегенерата»), «Кохання по-людському» («Уривки з *ліричної ілюзії*, із життя недегенератів») та «Передсмертні

мелодії» достеменно повторює жанрово-композиційну модель «Зів'ялого листя» («Лірична драма») і сценарій трьох його жмутків. Зокрема, у «Нечестивому коханні» відгомін Франкової збірки простежується на жанровому рівні, хоч у деяких поезіях помітні і прямі ремінісценції. Так, перший твір «На душі якась тривога...», якщо оминуті віршовану посвяту «Вс. Хв. Міллерові», нагадує ліричне зізнання, яким починається перший жмуток («По довгім, важкім отупінню/ Знов тріскає хвиля пісень,/ Неначе з-під попелу разом/ Язиками блисне огонь»):

На душі якась тривога
Й полохливе почуття:
Щось немов давно знайоме
Виринає з забуття.
Серце жалібно тріпоче,
Наче пташка в полоні...
Ох, невже ж таки кохання
Прокидається в мені! (Кримський, 1968, с. 63–64).

Або ж рядки: «То не довгая розмова,/ І була вона зовсім порожня./ Дак чого ж вона мене згубила./ Що й жити не можна?» (Кримський, 1968, с. 64) перегукуються з епізодом зустрічі ліричних героя й героїні «Зів'ялого листя» у вірші «Раз зійшлися ми случайно...»:

Раз зійшлися ми случайно,
Говорили кілька хвиль –
Говорили так звичайно,
Мов краями, що нечайно
Здиблються з-за трьохсот миль (Франко, 1976b, с. 124–125).

На противагу Франковому самогубцеві, який не криється зі своєю «безнадійною любов'ю» («... добре знаєш, як я люблю тебе без тям»), «бідолашний дегенерат» А. Кримського згідно декларує удавано-індиферентне ставлення до об'єкта свого «нечестивого кохання»: «Ні, ніколи од мене не вчуєш,/ Що Тебе я люблю;/ Ціле небо було б захиталось/ На ту сповідь мою» (Кримський, 1968, с. 65). Йому здається, що він «утік від любови», бо «вже третя днина мина» після порожньої розмови. Іван Франко зазначає, що «се не вислов мужеської резигнації чоловіка, що поборює своє чуття, не знаходячи взаємності або з огляду на неморальність його **можливих наслідків**; се жах аскета перед самим чуттям, жах перед тим, що сам автор у “Заспіві” признавав “святим і моральним”, а зараз по слідуєчій стороні знов признає природним» (Франко, 1982, с. 195). До речі, його візаві із «Зів'ялого листя» також надіявся, галопуючи в безмежному полі: «А чень, утечу я від лютого болю» (Франко, 1976b, с. 129). Однак не вдалося ні одному, ні другому. «Я себе піддурював:/ Тиждень проминув,/ А Твого образу/ Я не призабув», – змушений визнати протагоніст «Нечестивого кохання» (Кримський, 1968, с. 66). «Не можу забути!/ Не гоїться рана!» – це запізніле одкровення «днів журби» пронизує всю психодраму «Зів'ялого листя» (Франко, 1976c, с. 10) й відгукується в «Пальмовому гіллі»: «Я гоївсь і так, і так, –/ Не зробилось серцю легко...» (Кримський, 1968, с. 73).

Закінчуючи книжку першу «Нечестивого кохання», А. Кримський допускає можливу трагічну розв'язку любовної історії свого «дегенерата»:

То життя мого каганчик –
 Догорає, мабуть, вік.
 Гасне розум, гаснуть сили,
 Гасне цілий чоловік... (Кримський, 1968, с. 69).

Тут алітероване нанизування повторів із натиєм на фатальну долю героя прямо-таки відсилає до останнього зів'ялого листка із другого жмутка:

Сипле, сипле, сипле сніг,
 Килим важче налягає...
 Молодий огонь в душі
 Меркне, слабне, погасає (Франко, 1976b, с. 153).

Лише у книжці другій першого циклу ліричний герой А. Кримського зриває з себе маску байдужості й висловлює старанно приховане «єдине бажання»: «В щасливім забутті затаювать дихання/ І чути щире: “Люблю тебе, люблю!”» (Кримський, 1968, с. 71). Це те ж саме пристрасне прагнення «одніського слова», що не тільки би врятувало «чоловіка слабій волі», а й могло б його «героєм, генієм зробити» у «Зів'ялому листі».

Очевидно, книжку другу мав на увазі І. Франко, коли не погоджувався із твердженням А. Кримського, що «його малюнки природи не мають високої стійності» (Франко, 1982, с. 192). «Ті вірші, де автор малює красу природи і передає нам свої враження, зібрані з природи, – заперечував він у рецензії, – найкращі в його збірці» (Франко, 1982, с. 192). Імпресіоністичною настроєвістю, мінорною тональністю вони нагадують другий жмуток Франкової «ліричної драми» і слугують своєрідним інтермецо в розвитку почувань ліричного героя, який опівночі в самоті опинився в саду й заграє на лютні:

Срібlistі потоки із місяця ллються,
 Срібlistі звуки з-під лютні несуться.
 Заслухались квіти, притихнув садок,
 Ба навіть фонтан журкотливий примовк.
 Нарешті у пальми листки застогнали:
 «Не грай, чоловіче! усохнем з печали!».
 Журливо стріпнулася рожа-краса, –
 Упала на мене пахуча сльоза (Кримський, 1968, с. 71).

Хоч арабський колорит і віддає «Нечестиве кохання» від «Зів'ялого листя», проте кохана в образі зірки, що залишає «на небі слід вогнений» («Не зірка то! То/ Ти летиш до мене!») (Кримський, 1968, с. 72)), – посестра Франкової «дівчини-зірнички», «ясної, непривітної зорі». Нав'язливі думки про самогубство переслідують не лише героя ліричної драми («Я чую се – не варто жити,/ Життям не варто дорожити» (Франко, 1976b, с. 160)), а й «дегенерата» з «Пальмового гілля»:

Ніби мова загробная –
 Шелест бамбуку:
 «Нащо жити й відтерплювать
 Вічну муку?» (Кримський, 1968, с. 79).

У «Напутньому слові до 3-го видання» (1919) А. Кримський наводить у власному перекладі вірш азербайджанського поета Касима аль Анвара (Qasım ǝl-Ənvər), який жив у XV ст. і, крім рідної, писав також перською мовою:

Чую в душі передсмертню муку...
Бачу в повітрі я темну руку...
Пальці – розпняті... На мене стремлять...
Лізуть в обличчя... холодні... всі п'ять.
Двоє середніх – на очі лягають.
Двоє на вуха – наглухо стуляють.
Палець великий наліг на уста...
Вже... сліпота... глухота... німота... (Кримський, 1968, с. 52–53).

Як пояснював сам поет, ці рядки він процитував не випадково, бо «під отаким навислим гнітом», що тяжів над ним «літ з десятиро», писав своє «Пальмове гілля». Тут уже мало що бракувало, щоб сягнути по «маленький інструмент, холодний та блискучий» (Франко, 1976b, с. 174). «Не було надії, що доведеться на білому світі довго жити, – зізнавався автор передмови. – Сухорлява мара-смерть, щодня присуваючись до мене серед густого, чорного туману, настирливо була простягала з тієї холодної туманної темряви свої кістляві, зчорнілі пальці-клочки, щоб ними, мов кліщами, в'їстися мені у вічі, вуха, рот» (Кримський, 1968, с. 53). Такий психічний стан Агатангела Кримського, його суїцидні настрої не були художньою вигадкою, про що свідчить лист до Бориса Грінченка 4 жовтня 1892 р.: «Тілом я начебто здоровий, а в голові бозна-що робиться, – аж і самому думається, що я божеволію. Цілий місяць тільки й марю, як би де дістати опію, чи морфію, чи якої другої отрути такої, що од неї неволюча смерть приходить. І сам не можу собі одвітати: чи справді мені хочеться зникнути з світу, чи, може, я сам себе дурю? Роздобути такої отрути не маю ніякісінької змоги, а інакшим способом заподіяти собі смерть навіть не міг би, бо лякаюся болю. А втім, не ручуся, чи вистарчило б мені хоробрості вжити й морфію, бо добре знаю, що я страхополох» (Кримський, 1973, с. 96).

Проте поет видужав, й у фіналі книжки третьої його нечестивець таки знаходить лік од болю, «на який не вспів/ Ніхто ще видумав рецепти»: «Не мріти – не жити! – не кину любити/ Царівну Далеку» (Кримський, 1968, с. 84). І вже в «Коханні по-людському», умиротворений Кавказькими горами, він зізнається, що «розлучився з застарілим горем», «з давнім-сумом гадом»:

Смерті не хочу... – і думать не гоже!..
Знову живий я, живий! (Кримський, 1968, с. 91).

Франковий «бідний приятель» за одне лише слово коханої був би «щасливий, наче цар могучий», а «недегенерат» із «Пальмового гілля», зазнавши радощів кохання, поспішає сповістити: «І я – цар неба» (Кримський, 1968, с. 93). Тому й різні в них життєві перспективи. Згірчений самогубець усвідомлював, що «спільним шляхом/ Не судилось» іти з неприступною «красавицею», і вони не здибляться «ніколи./ Як дві краплі в океані», отож: «Роздільно нам прийдеться і вмирати» (Франко, 1976b, с. 123). У ліричного героя «Кохання по-людському» доля куди щасливіша:

Дивись на тую зірку:
 Ото моя.
 А поруч неї друга:
 Ото твоя.
 В тих зорях ми й по смерті
 Зійдемо знов,
 І знову нам засяє
 Свята любов (Кримський, 1968, с. 94).

Однак у невеликому циклі із промовистою назвою «Передсмертні мелодії» знову зависає пасмуга смерті. Тут уперше виявляються вже не алюзії, а відкриті ремінісценції, обернено лейтмотивні до Франкового тексту:

Дивувала зима, дивувалася:
 Де ж то сила її подівалася?
 Ще не втишились вітри студені!
 А луки розквітають зелені!
 Дивувала й земля, дивувалася,
 Звідки сили такої набралася:
 Вільно дихає грудьми розкритими,
 І поля одягаються квітами.
 Тільки я ні на що не дивуюся,
 Бо для мене зима не минулася:
 Я вдихаю не радість весняную,
 А **холодну смерть невблаганну** (Кримський, 1968, с. 114).

А в наступному вірші «По бурі» вгадується вже мікрообраз із другої веснянки «Гримить!..», тільки із проєкцією на сумну душу ліричного героя «Передсмертних мелодій»: «Все свіжіє!.. **З грому-бурі/ Обновилося земля...**/ І навіки замертвіла/ Тільки ти, душе моя?» (Кримський, 1968, с. 115). Веснянкові мотиви мовби за інерцією віддлунюють і в поезії «Я не жалую, що кину світ оцей...». Ліричний герой Франкових «Веснянок», щоб «людської муки не бачити скрізь», ладен «... Вмерти, з життя розплистися на волю,/ В рідній землиці спочити від сліз» (Франко, 1976а, с. 32). Агатангел Кримський же трактує смерть як реінкарнацію, метаморфозу свого героя, як його присутність у цьому світі в інших іпостасях: «Розіллуюсь по всій природі:/ В любій, сонячній погоді,/ В срібних водах, у лісах, У квітках» (Кримський, 1968, с. 116). У передсмертному сні, прощаючись із Сирією, той знову «бачить милий, гарний край» і знову чує «бедуїнські пісні».

Соломія Павличко, розмірковуючи про природу любовних пристрастей ліричного героя Агатангела Кримського, на догоду власній концепції про нетрадиційну сексуальну орієнтацію автора зауважує, що «об'єкт кохання “професора” в жодному вірші не зраджує своєї статі, жодним словом не окреслена її чи його зовнішність. Немає жодного підтвердження, що цим об'єктом є жінка» (Павличко, 2000, с. 74). А тому вона не сумнівається, що об'єктом власне «нечестивого кохання» є чоловік, а в «Коханні по-людському» вже «йдеться про нормальну любов чоловіка до жінки, в якій, звичайно, не обходиться без тілесного зв'язку» (Павличко, 2000, с. 74).

Правда, І. Франко чомусь не добачив у сирійській історії «нічогосінько» неморального, нечестивого, а радше проникливо спостеріг «непереварений пережиток стародавнього аскетизму, що вважав дотик жінки, саму думку про неї гріхом» (Франко, 1982, с. 197). У рецензії на «Пальмове гілля» він делікатно не схвалював самозречення екстраординарного професора, якому зовсім не личить «числитися з такими дитячими та глупими закидами, які він вкладає в уста своїх опонентів, а тим більше оборонятися від них такими наївними штучками, як та, що буцімто **його ліричні поезії не мають у собі нічого автобіографічного** ... Адже ж лірична поезія в тім і має свою суть, що вона вислов **дійсного чуття**; інакше вона буде пустою фразеологією, на якій кожний зараз пізнається. Нині, коли в ліричних партіях навіть Шекспірових драм силкуються віднайти ремінісценції його власного **я**, д. Кримський не повинен вмовляти в нас, що його ліричні цикли не мають у собі нічого автобіографічного. Адже ж ми відразу пізнаємо його в кожному віршику.

Вже забралися у кут!
Пан професор! В вас і тут
Думи про науку!» (Франко, 1982, с. 191–192).

Утечу автора за ширму вигаданого героя не сприймала й Леся Українка. Коли той же А. Кримський у передмові до роману «Андрій Лаговський» (1905) знову почав відхрещуватися від свого героя, вона з пересердя йому написала: «Перш усього мені досадно було на Вашу передмову. Хоч Ви і впевняєте там, що Ви ні перед ким не виправдовуєтесь, але ж інакше зрозуміти сеї передмови не можна, як тільки так: вірте сумлінню, люди добрі, се **не** автобіографія! І Ви, і Франко (передмова до “Зів’ялого листя”) робите кепські прецеденти всім нам, писателям-суб’єктивістам, неначе ми обов’язані здавати справу “кому о том ведать надлежит”, як ми заряджуємо нашим власним матеріалом автобіографічним» (Леся Українка, 1979, с. 139–140).

У передньому слові «До читачів», про яке згадує Леся Українка, письменник фактично знову використовує Франкову ідею відсторонення героя від особи автора. Агатангел Кримський розігрує вигадану сценку з начебто своїм близьким приятелем, колишнім учеником, який переконує його в доцільності «Передмови до читальника», інакше «читачі вважатимуть, що в повісті вашій фігурує університетський професор, який пише вірші та ще й по-татарськи говорити вміє. Побачите: подумают, що сей професор – то то ви сами!...» (Кримський, 1972, с. 696). Як не виправдовувався автор «Андрія Лаговського» перед уявним співрозмовником, називаючи «цілу купу вчених іменнів» – вірогідних прототипів головного героя, а таки не зумів переконати свого «опонента», коли той зацитував відомий уривок із Франкової рецензії на «Пальмове гілля». Цей останній аргумент і вирішив долю передмови. Зіставшись «наодинці», А. Кримський «подумав, подумав... та й записав цілу розмову» (Кримський, 1972, с. 697).

У тій рецензії на «Пальмове гілля» І. Франко жодним словом не натякнув на перегуки збірки А. Кримського із «Зів’ялим листям», побажавши «талановитому поетові якнайбільше епізодів “нечестивого кохання”, яке плодить такі гарні поезії, а вченому професорові-арабістові – щоб пильнував своїх арабських фоліантів і не мудрував лукаво над тим, що виллється з чистої і щирої душі поета, а твердо стояв

на погляді про святість щирого почуття і святість творчої духовної сили» (Франко, 1982, с. 198).

Отже, незважаючи на очевидний жанрово-композиційний вплив «Зів'ялого листя» на структуру «Пальмового гілля», збірка А. Кримського – не лише своєрідна східна реінкарнація Франкової «ліричної драми», а й оригінальний мистецький твір, що розширив тематичні горизонти української інтимної лірики початку ХХ ст. та поєднав європейську декадентську традицію з орієнтальними мотивами й особистим світоглядним досвідом автора.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Кримський, А. (1968). *Поезії*. Київ: Радянський письменник.
- Кримський, А. (1972). *Твори: в 5 т.* (Т. 2: Художня проза, літературознавство і критика). Київ: Наукова думка.
- Кримський, А. (1973). *Твори: в 5 т., 5* (Кн. 1: Листи (1890–1917)). Київ: Наукова думка.
- Леся Українка. (1979). *Зібрання творів: у 12 т.* (Т. 12: Листи (1903–1913)). Київ: Наукова думка.
- Павличко, С. (2000). *Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського*. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи».
- Франко, І. (1976а). *Зібрання творів: у 50 т.* (Т. 1: Поезія). Київ: Наукова думка.
- Франко, І. (1976б). *Зібрання творів: у 50 т.* (Т. 2: Поезія). Київ: Наукова думка.
- Франко, І. (1976с). *Зібрання творів: у 50 т.* (Т. 3: Поезія). Київ: Наукова думка.
- Франко, І. (1982). *Зібрання творів: у 50 т.* (Т. 33: Літературно-критичні праці (1900–1902)). Київ: Наукова думка.

REFERENCES

- Krymskyi, A. (1968). *Poezii*. Kyiv: Radianskyi pysmennyk (in Ukrainian).
- Krymskyi, A. (1972). *Tvory: v 5 t.* (T. 2: Khudozhnia proza, literaturoznnavstvo i krytyka). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Krymskyi, A. (1973). *Tvory: v 5 t., 5* (Kn. 1: Lysty (1890–1917)). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Lesia Ukrainka. (1979). *Zibrannia tvoriv: u 12 t.* (T. 12: Lysty (1903–1913)). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Pavlychko, S. (2000). *Natsionalizm, seksualnist, oriientalizm: Skladnyi svit Ahatanhela Krymskoho*. Kyiv: Vydavnytstvo Solomii Pavlychko «Osnovy» (in Ukrainian).
- Franko, I. (1976a). *Zibrannia tvoriv: u 50 t.* (T. 1: Poeziia). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Franko, I. (1976b). *Zibrannia tvoriv: u 50 t.* (T. 2: Poeziia). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Franko, I. (1976c). *Zibrannia tvoriv: u 50 t.* (T. 3: Poeziia). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Franko, I. (1982). *Zibrannia tvoriv: u 50 t.* (T. 33: Literaturno-krytychni pratsi (1900–1902)). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Valeriy KORNIYCHUK*Doctor of Philological Sciences**Professor of the Ukrainian Literature Department named after Academician M. Vozniak**I. Franko National University of Lviv**ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2888-5352>**e-mail: valerkor@ukr.net*

**EASTERN REINCARNATION OF THE «WILTED LEAVES»:
«PALM BRANCHES» BY AGATHANGEL KRYMSKY**

The influence of I. Franko's lyrical drama «Withered Leaves» on the concept and genre-compositional model of A. Krymskyi's collection «Palm Branch» has been analyzed. Attention is given to the intertextual echoes between the fictional prefaces of both works, genre-compositional parallels, methods of literary mystification, shared motifs and reminiscences in individual poems, as well as the amplitude of romantic passions and experiences of the lyrical protagonists – the «suicide» and the «degenerate».

The study examines the compositional similarities between the cycles of «Withered Leaves and Palm Branch», the use of themes of love, nature, disappointment, and suicidal sentiments. It traces how A. Krymskyi adapted Franko's diary-like form and shifted the focus towards specific Orientalist motifs, demonstrating the influence of Eastern poetic tradition. Numerous textual reminiscences confirming the interconnection between the two works are provided. At the same time, the study highlights the unique Eastern flavor of A. Krymskyi's «exotic poetry». Additionally, the link between I. Franko's idea of distancing the protagonist from the author's persona in the novel «Andrii Lahovskyi» is established. Special attention is paid to I. Franko's review of «Palm Branch», in which he highly praised A. Krymskyi's poetic mastery.

The study concludes that, despite the evident compositional influence of «Withered Leaves» on the structure of «Palm Branch», the latter is not merely an Eastern reincarnation of Franko's work but an original piece that blends the European Decadent tradition with Oriental motifs and the author's personal worldview, expanding the themes and poetics of Ukrainian intimate lyric poetry at the turn of the 20th century.

Key words: poetry, Ivan Franko, Ahatanhel Krymskyi, «Wilted Leaves», «Palm Branches», preface, lyrical hero, autobiographism.

Ігор НАБИТОВИЧ

доктор філологічних наук, професор
професор катедри слов'янського літературознавства
філологічного факультету
Університету ім. М. Кюрі-Скловської в Любліні
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9453-158X>
e-mail: nabihor@gmail.com

**МІЖ RES GESTAE (ІСТОРІОГРАФІЄЮ)
ТА RES FICTAE (ІСТОРИЧНОЮ ПРОЗОЮ):
ДЕЛІМІТАЦІЯ І ДЕМАРКАЦІЯ КОРДОНІВ**

Констатовано, що історіографія (гр. *ístoría* – оповідання, розповідь) – галузь, яка вивчає історію історичної науки, науковий історичний дискурс, займається студіями над минулим, історичними наративами з певної проблеми або теми.

Зазначено, що історична проза як частина національної літератури – невід’ємна складова культурного буття модерних націй, одне із завдань якої – формування культурної пам’яті великих груп, що творять національні простори, структурують минуле і зберігають його повноту й неповторність. Зауважено, що історична проза народжується на межі двох наративних стратегій: історіографії, завдання якої – відтворення «справжнього минулого», та красного письменства як особливого засобу освоєння світу.

Стверджено, що в українській літературі історична проза в усі періоди свого існування намагалася найчастіше художньо конструювати минуле як націєтворчий міт (апофеозом цих тенденцій власне стала історична проза української еміграції ХХ ст.).

Закцентовано на тому, що між мистецтвом і наукою, між художньою літературою (насамперед історичною прозою) й історією, існує корелятивний зв’язок: перше освоює світ через мистецькі образи, через художнє його освоєння, друга шукає логічного пояснення закономірностей Універсуму.

Зауважено, що автор історичного роману, на відміну від історика, не може претендувати на всеохопне уявлення про дії окремих осіб, народів, вплив природних чинників на рух історичних подій. Простежено, що письменник шукає свою перспективу: він прагне в художній формі, через зображення подій минулого, реконструйовані людські вчинки й помисли, які він вигадав (зокрема й у межах сучасної йому наукової парадигми), створити свій художній взірць певної доби.

Виснувано, що мистець претендує на право по-своєму трактувати минулі події, наповнювати їх антропологічною перспективою, і такий підхід дає змогу письменникові не тільки досягати власних потрактувань суспільно-політичних устремлінь, а й робити власні історіософські узагальнення, творити власне бачення історичного розвитку.

Ключові слова: історія, історична проза, історіософія, *res gestae*, *res fictae*.

Студії над історичною прозою вимагають проведення, термінологією міжнародних відносин, делімітації і демаркації кордонів між історією та літературою. Для точнішого встановлення ліній розмежування між історичними й художніми наративами змінимо шкалу розгляду цієї проблеми, звузивши її до розміру історія/історичний роман. Отож мета статті – проаналізувати погляди на проблему розмежування *res gestae* і *res fictae*, вислід міркувань щодо співвідношення історичної достовірності та художнього наративу в історичній прозі.

Йоахім Рольфес (Joachim Rohlfes) означає шляхи поєднання художніх та історіографічних настанов, що провадили до народження історичного роману, так: «... епічна поезія, подібно до нараційної історіографії (яка витворила надзвичайно багато естетичних і мистецьких прагнень), довгий час претендувала на оповідання правдивих, а точніше, “зовні” правдивих історій. Якщо вона вибирала матеріали історичні, то згущувала їх (в епосі, романі чи новелі) у житті та долі окремих постатей, показуючи ніби в “наближенні” – з такою інтимністю, на яку історик зазвичай не наважувався. Якщо навіть до художніх подій втискалися загальні суспільні взаємини, що панували в той час, і суспільні або певні історичні події, то й так у центрі подій були “герої” та “героїні” – з усіма рисами їх характеру й умовами життя; історична “реальність” була рамцями і тлом для вигаданих історій, підпорядкованих власним художнім “правилам”, “правдивість” яких ґрунтувалася лише на поетичній силі уяви» (Rohlfes, 1997, s. 737).

Історичний дискурс, який займається освоєнням і представленням минулого, існує на трьох рівнях: документа; його пояснення/розуміння; літературного представлення цього минулого. Зображення минулого в історіографії відрізняється від художнього опису, зокрема й від історичного роману. Поль Рікер (Paul Ricoeur) визнає, що «писання історії стало літературною творчістю», однак засадничим залишається «клопотке питання: як історію у літературному записі вдається відрізнити від художнього твору? Це питання стосується того, як історія залишається, чи, радше, стає репрезентацією минулого, чимось таким, чим художній вимисел не є – принаймні в задумі, навіть якщо чимось таким може стати додатково?» (Ricoeur, 2012, s. 252).

Історична проза, як і історіографія, шукає не тільки своїх шляхів освоєння минулого, а й намагається будувати власні візії філософії історії, дошукуватись змісту історії, залучаючи своїх героїв, вмонтовуючи свої художньо-історичні часи у простір світової історії.

Історія та художня (а особливо історична) проза пов'язані з дослідницьким рухом ідей. Подібно до письменника історичного роману історик творить діалоги з читачем на основі і свідчень, і своєї уяви. Для історії та красного письменства «фабуляризація історії зміцнює семантичну автономію тексту, який, маючи композицію, притаманну для роботи, отримує візуальність, характерну для твору написаного» (Ricoeur, 2012, s. 221).

Райнгарт Козеллек (Reinhart Koselleck) у «Теропі і сновидінні» наводить висловлювання Йоганна Гайнріха Альстедта (Johann Heinrich Alsted), сформульоване в середині XVII ст., яке мало б у загальних рисах означити межу між *res gestae* та *res fictae*, себто між історією і художньою літературою: «Той, хто вигадує, грішить проти історіографії; той, хто не вигадує, грішить проти мистецтва поезиї» («*Si fingat, peccat in historiam; si non fingat, peccat in poesam*»). Тут, зауважує історик, втілена ідея, відома вже дві тисячі років, що історія має керуватися вчинками та подіями, *res*

gestae, тоді як поетика – фантазією й можливим вимислом. А критерії розмежування поетики й історії полягають «у способах зображення, покликанні, якщо вдатися до певного перебільшення, наочно оформити буття чи ілюзії про нього» (Козеллек, 2005, с. 281).

Історик обирає раціональність – те, що П. Рікер називає судженням про важливість, які є керівництвом до вибору подій і фактів: історія «розглядає, аналізує та пов'язує лише важливі події. Саме тут вступає в дію суб'єктивність історика у своєму первісному значенні, що пов'язує її із суб'єктивністю фізика, у формі інтерпретаційних схем» (Рікер, 2001, с. 34). Письменник дуже часто сам імплікує певні незначні пригоди, які, якщо б і були реальними, то з перспективи історичного дослідження бачилися би другорядними, такими, що не мали суттєвого впливу на події. Інколи такий епізод у художньому творі може бути зав'язкою «нараційного вибуху».

Так історик стає бранцем свідчень минулого, але водночас його праця упритул наближається до мистецької творчості письменника, бо він «шляхом виокремлення подій у процесі її тлумачення із джерел уподібнюється літературному оповідачеві історій, який теж змушений віддати належне фікції фактичного, який прагне зробити таким коштом свою історію правдивішою» (Козеллек, 2005, с. 152). Отож на цьому пограниччі конструювання історичної та художньої нарації існує, як видно, дуже непевне розмежування кордонів, яке їх розділяє.

Пригадаймо, що ще Арістотелеві (Αριστοτέλης) історія бачилася на нижчій сходинці щодо поетики. Робін Колінгвуд (Robin Collingwood) констатував, що в його «Поетиці» незаперечне те, що поезія¹ – «більш наукова за історію, оскільки історія є простим набором емпіричних фактів. Тоді як поезія видобуває з таких фактів загальні судження», вона є «очищеною сутністю повчання історії» (Колінгвуд, 1996, с. 252).

Арістотель твердив, що в епічній поезії та трагедії «треба розгортати драматичні фабули, зосереджені довкола однієї суцільної і завершені дії, яка має початок, середину і кінець, щоб твір, як ціла й досконала жива істота, викликав притаманну йому насолоду».

Зрозуміло, що епічні поеми не повинні ні в якому разі нагадувати історичні твори, де йдеться не про зображення однієї події, а означеного відрізка часу, всього, що трапилося в цей час із однією особою або багатьма, причому ці події можуть зовсім випадково пов'язуватись між собою» (Арістотель, 2007, с. 55).

За кілька століть після Арістотеля Лукіян (Λουκιανός) насміхався над істориками, які подають художні вигадки як історичні факти: «... багато таких ось речей клепають через своє невігластво історики – вони навіть не вміють побачити, що варте уваги, а якби бачили, однаково не вміли б достойно розповісти. Вони вигадують, придумують і верзуть, що тільки збреше їм на язык» (Лукіян, 2014, с. 62).

У відносинах історіографії та художньої літератури (насамперед історичної прози) три проблеми визначають їхнє наближення/віддалення між собою.

На рівні нарації йдеться про вибір тем, мотивів, образів. В історичній та літературознавчій парадигмах термін «нарація» незбалансований, неоднозначний і нерелевантний. Для історика конструкт «наратора» не важливий. Історик «не мусить, а навіть не може приховуватися за цими масками фантазії, які, як певні фігури або

¹ Зауважмо, що до XVIII ст. усе красне письменство означається як поезія. Поняття література з'явиться в науковому й мистецькому обігу аж у XIX ст., а доти під поезією розуміли всі роди літератури.

примарні ролі, конституують художній текст. Історично-наукові передбачення поняття історії свідчать, що історик, ще оповідаючи, вже думає про аргументацію. Його мета – пізнання, а не “чиста” конструкція представлення» (Harth, 1982, s. 452).

На рівні виображення праця істориків вказує на те, як історична уява може стосуватися не лише формування нових ідей, концепцій розуміння об’єкта вивчення історії, а й формулювання нових питань щодо історичних документів і різних способів їх використання, «можливості створення історії тих речей, що сьогодні стали для нас звичними: злочинів, простонародної культури, релігії, селянської родини» (Шарп, 2007, с. 53). Історики-дослідники ж, які розробляють погляд на історію знизу, показали, як використання джерел, поєднане з багатою уявою дослідника, «може кинути світло на численні сфери історії, що вважалися приреченим на те, щоб залишатися у темряві» (Шарп, 2007, с. 53).

Історична культура виражається у кількох вимірах: політичному, естетичному, когнітивному. В естетичному просторі важливий психологічний вплив історичних інтерпретацій. Тому «історичні знання мають послуговуватися літературними зразками, щоб бути дискурсоздатними. Історіографія в багатьох культурах стабільно представлена в літературному каноні як окремий жанр» (Рюзен, 2010, с. 20). Так *res gestae* та *res fictae* майже впритул взаємно наближалися: історизм естетизувався, поетика історизувалася, а історик принципово покликаний був «скористатися мовними засобами художнього вимислу, щоб опанувати ту дійсність, фактичність якої зникла» (Козеллек, 2005, с. 285), бо власне «вимисел перетворює форми огляду певного історичного досвіду доступним нашому розумінню» (Stierle, 1979, s. 98).

Ще Готгольд Ефраїм Лессінг (Gothold Ephraim Lessing) був переконаний, що поет є володарем історії, але доба Просвітництва, у час остаточного формування роману як жанру, здійснює поворот до уявлення про самопізнання історії, долає мур між поезією та історією: «Від поета, насамперед від автора широких полотен, якщо він прагнув бути переконливим і впливовим, вимагалось озвучення власне історичної дійсності. Натомість історик, на загальне переконання, мав надавати своїй історії більше вірогідності шляхом теорії, гіпотез та обґрунтувань» (Козеллек, 2005, с. 282).

Одне з найскладніших завдань для істориків – пов’язання між «подіями» та «структурами». Подія може бути, за Фернаном Броделем (Fernand Braudel), тим індикатором, який виявляє структури культури.

Ганс Роберт Яусс (Hans Robert Jauss) добачає певні подібності в рецепції й розумінні «подій» в історіографії та пізнанні мистецького твору (і художнього тексту зокрема):

- історична подія, як і твір мистецтва, не має однозначного, назавжди визначеного сенсу, обоє лиш «мають горизонт можливих значень». Перспектива їх рецепції може поступово змінюватися;

- кожна подія міститься в певному континуумі, де попереднє розпросторюється й доповнюється пізнішим. Те ж відбувається із твором мистецтва, який із кожного зміною традиції бачиться в інших вимірах;

- і історичні події, і твори мистецтва перебувають у постійному процесі їх «поглинання» та водночас «оживлення» – уже з нового оковиду цієї асиміляції, а спроможність твору мистецтва народжувати нові рецепції минулого подібна до відновлення й *наново-відтворення* уже минулих подій.

Аналогію між художнім твором та історичною подією обмежує те, що «перший перебуває в континуумі, який встановлюється лише завдяки усвідомленню того, що

минуло, натомість та друга може діяти незалежно від того, як цю подію будуть розумітимуть» (Jauss, 1973, s. 535–536).

Райнгарт Козеллек у статті «Історія, історії та формальні часові структури» намагається з'ясувати, наскільки і коли історія є оповіддю, а коли – описом, знайти межу між тим, що «описується», а що «оповідається». Він переконує, що між тими об'єктами досліджень, якими займається історіографія, перше означення («описування») може допасовуватися до «структур», а друге («оповідь») – до «подій». Таке розрізнення бачиться важливим і для літературознавчих досліджень історичної прози, при входженні на поле розгляду поетики, структуралістських студій історичного роману.

Події, які виокремлюються з нескінченності того, що постійно відбувається (чи втілене в історичних документах), можуть, на переконання Р. Козеллека, студіюватися «як цілісний комплекс, як смислова єдність, що піддається оповіді», а «хронологічна правильність у співвіднесенні всіх моментів, що створюють подію, належить до методичного постулату історичної оповіді» (Козеллек, 2005, с. 285). Водночас під поняття структури в часовому вимірі «підводяться такі зв'язки, які не розчиняються в суворій послідовності події, що сталася колись надбанням досвіду» (Козеллек, 2005, с. 150). Це те, що у XIX ст. означувалося як «обставини». Отож структури, які «хоча і є елементом відповідних поточних подій, однак існують до їх розгортання інакше, аніж у хронологічному сенсі передування в часі» (Козеллек, 2005, с. 150–151).

Між «подіями» та «структурами» існують безпосередня динамічна взаємодія і взаємовпливи, оскільки для останніх «часова константність не вписується у хронологічно зареєстровані межі досвіду учасників подій», тоді як події «спричиняються і стають надбанням досвіду певних суб'єктів, структури самі по собі є інтерсуб'єктивними та надіндивідуальними» (Козеллек, 2005, с. 152). Водночас вони не зводяться до окремих осіб, хоча інколи їх можна було б ідентифікувати з певними групами. Так, структури «не перетворюються на позачасові величини, а натомість часто набувають процесуальності, яка може бути досвідом повсякденного життя» (Козеллек, 2005, с. 154). Загалом же, з перспективи окремих подій «існують структурні умови, які уможливають той чи інший перебіг подій», структури ж «можуть розпізнаватися й усвідомлюватися лише в середовищі подій, в якому вони проявляють себе, через яке вони “просвічуються”» (Козеллек, 2005, с. 154).

Серед прикладів структур Р. Козеллек наводить продуктивні сили та виробничі стосунки, форми державного правління, способи правління, які не змінюються впродовж тривалого часу, проте є передумовами політичних дій і подій. Проектуючи ці ідеї на описи історичних структур в історичній прозі, зокрема й української еміграції, для якої найважливіша тема – історія України, її державність, важливими бачаться народження, історія існування, розвиток політичних інституцій, які були вираженням її ознаками її державного існування, незалежницьких прагнень (Козеллек, 2005, с. 154).

Райнгарт Козеллек добачає крихку межу, яка відділяє історика в реконструюванні опису подій і при розгляді рис історичних структур та письменника, який у художньому описі займається тією ж подією: «... фактичність подій, виявлених *ex post*, ніколи не є ідентичною тій сукупності минулих зв'язків, що мислилися колись у їх цілісності. Будь-яка подія, що стала предметом історичного дослідження й викладу, живиться фікцією фактичного, сама дійсність канула в минуле. Однак це не означає можливості довільного конструювання історичної події. Адже звірення із джерелами

виключає те, що сказати недопустимо. Однак вона не диктує того, що можна сказати» (Козеллек, 2005, с. 152).

На переконання П'єра Нора (Pierre Nora), існує низка ознак, які розділяють історичну та романну нарації, бо роман «постає лишень із чистої уяви, він позбавлений примусів часової реальності, починаючи з хронології, і у своїй будові, характерах, мові підкоряється лише особистій вигадці автора та його здатності творити і вдихати життя у світ. Історія, навпаки, сповнена жагою чим далі, то більше наукового пізнання всього минулого людства в його розмаїтті й складності, вивчення завдяки слідам, що інтерпретуються всіма можливим засобами дослідження, так званими "допоміжними історичними" дисциплінами», та намагається довести, що це – «два суперницькі прагнення пізнання людини і суспільства, різні й протилежні: одне історичне й наукове, інше – екзистенційне і художнє» (Нора, 2014, с. 75). Насправді щодо поетики, архітектоніки роману (крім художніх практик «нової історії» та «нового роману») історик П. Нора помиляється. Щодо історичного роману, то вже цей жанровий різновид загалом спростовує основні його наведені міркування, бо підготування до написання такого твору потребує не тільки «чистої уяви», а й власне «примусів часової реальності», мистецького достосування існування його героїв до реалій доби, зображеної в такому художньому творі.

Розглядаючи відносини історії й історичної епіки, їх взаємного проникнення і впливів одне на одного, все ж скористаюся ідеями П. Нора щодо пошуку межі між історією та романом, звужуючи й корелюючи поле студій до особливостей саме історичного роману.

Можна погодитися з цим автором, що за останні десятиліття відбувається надзвичайно швидке затирання багатьох романних жанрових ознак та наративних стратегій історіописання. П'єр Нора твердить, що «історія модерного типу і документальна поступово звільнилася від наративної історії і завоювала свою науковість у віддаленні та відчуженні від роману, незалежно від його форми і жанру» (Нора, 2014, с. 75). Межа протиставлення між романом чи іншим художнім твором та історіографією – власне відмінність *res fictae/res factae*. Йдучи за Люсьєном Февром (Lucien Febvre), П'єр Нора зауважує, що «подієва» історія, як і художній роман, ґрунтується на подібних наративних стратегіях: опираючись на розповідь, передає інтригу, представляє реальні історичні постаті, а «завдяки драматичній оповіді, мистецтву портрета й низки аргументів» (Нора, 2014, с. 75) вона схожа на епіку, зокрема й історичну.

Ганс Роберт Яусс акцентує на тому, що вже література бідермаєру ангажувалася у відкриття історії не менше, ніж історіографія історизму, а створення Вальтером Скоттом (Walter Scott) історичної прози – «тільки один з етапів у процесі пізнання світу, яке від епістолярної повісті Річардсона до "Людської комедії" Бальзака полягало у здійсненні за допомогою домислу спроб інтерпретацій та оцінки історії як щоденної реальності та суспільної тотальності.

У процесі цього поділ на *res fictae* як королівство поезії і *res factae* як об'єкт історії ліквідується так, що поетична вигадка потрапляє на поле горизонту реальності, а історична реальність – у межях горизонту поезії» (Jauss, 1982, s. 416–417).

Історичні дослідження Гейдена Вайта (Hayden White) стали важливими концепціями і взаємним проникненням дослідницьких та наративних стратегій на межі історіографії і літературознавства, теорії літератури.

Для Г. Вайта важливі ті подібності, які є елементами творчого підходу історика та письменника. Він запозичив у Роляна Барта (Roland Barthes) ідею й розуміння наративу, який став для нього «способом надавання сенсу світу та життю». Вайт-історик, залюблений у літературу модернізму (Джеймса Джойса (James Joyce), Томаса Стернса Еліота (Thomas Stearns Eliot), Марселя Пруста (Marcel Proust), Езри Паунда (Ezra Pound), Вірджинії Вулф (Virginia Woolf)), запримітив, що «стан наративу» відображає «стан людини та культури, які його створюють» (Доманська, 2012, с. 30).

У пошуках межі між історією і художньою літературою (насамперед, історичною прозою) відбулося перевідкривання ідей Робіна Колінгвуда (Robin Collingwood), для якого діяльність історика та письменника бачилися близькими й у край подібними, а публікації Гейдена Вайта стали наративістичним поворотом в історіографії, черговим наближенням історії до літератури. Його «Метаісторія», яка з'явилася 1968 р., започаткувала лінгвістичний поворот, змістивши фокус і на дискусії щодо реляцій між мовою та дійсністю, на наратив, а далі – й на репрезентацію.

Історія для Г. Вайта є «більше конструктивістською, ніж емпіристською, була радше мистецтвом інтерпретації, ніж наукою, спрямованою на пояснення; в його концепції тропи замінили моделі, інтерпретація – пояснення, а риторична гра – правила логіки» (Доманська, 2012, с. 30). У вступі до «Метаісторії» автор подає своє бачення «поетики історії», що складається з теорії тропів (тропології), себто теорії дискурсу, теорії історичного пояснення й теорії історіографічних стилів. Його модель-матриця ґрунтується на чотирьох тропах: метафорі, метонімії, синекдосі та іронії. При цьому розуміння тропів у Г. Вайта особливе: троп у нього – це не риторична фігура, а «зміна», «перехід». Виходячи з концепції Джамбаттісти Віко (Giambattista Vico) історія світу стає в нього різними епохами, які відповідають різним тропам: перехід від метафори до метонімії – доба богів; від метонімії до синекдохи – це епоха героїв; від синекдохи до іронії – доба людей. Тропи також дають змогу означити різні типи свідомості в різні доби (White, 1973, р. X–XI).

Досягнення Гейдена Вайта, наголошує Ева Доманська (Ewa Domańska), – «поєднання теорії історіографії та теорії літератури в ширшу рефлексію на тему наративного розуміння дійсності (культури)», яке полягає в ідеї «використання дослідницьких категорій, запозичених з інших гуманітарних дисциплін, для розважань над зрозумілою в широкому сенсі історичною рефлексією» (Доманська, 2012, с. 37).

На роздоріжжі між продовженням асимптотичного прямування дослідження історії до неухильної науковості та намаганням уберегти її від перетворення на абстрактну наукову дисципліну, Г. Вайт пішов другим шляхом. Одна з головних ідей в його концепції – те, що історична уява є неодмінним складником історичної нарації – поряд з опертям на історичні та концептуальні джерела, а історіографія – певним видом літературної творчості; історичне ж дослідження – особливим літературним твором. Однак між літературою та історією, на його переконання, має бути певна демаркаційна лінія, якою в історичному дослідженні є обґрунтування кожного твердження свідченнями та доказами. Гейден Вайт, звичайно ж, акцентує, що історичні події та події художнього твору між собою у край різняться. Водночас, твердить він, історія сьогодні «має шанс скористатися з нового бачення світу, яке дають науки й мистецтво, що динамічно розвиваються. Як наука, так і мистецтво полишили вже старі, стереотипні концепції світу, які вимагали від них представлення точних копій нібито статичної реальності. Обоє вони відкрили

засадничу провізоричність метафоричних конструкцій, які використовувалися для зрозуміння динамічного Універсуму» (White, 2000, р. 75).

Один зі способів концептуалізації в історичному дослідженні (серед яких тип викладу як хроніка й історія, типи доказів та ідеологічного підтексту) Г. Вайт загалом запозичає з теорії літератури – «тип побудови сюжету». Надання «сенси» історіографії на основі встановлення типу історії він називає поясненням за допомогою побудови сюжету історичної студії: «Якщо дослідник, оповідаючи свою історію, подає її як сюжет структури Трагедії, він “пояснює” її одним способом; якщо він структурує її як Комедію, він “тлумачить” її іншим способом. За допомогою цих сюжетних структур послідовність подій, які творять оповідь, стають історією певного роду» (White, 2000, р. 7).

Гейден Вайт передбачив проблему, яка постане перед історіографією та мистецтвом – віднаходження межі, яка їх розділяє. У статті «Тягар історії» він твердив, що в якийсь час їх розрізнення як самостійних обшарів людського пізнання стане неможливим (White, 2000, р. 42). Підтвердженням цієї ідеї є, зокрема, і тенденції у сучасній українській прозі (Nabytovyč, 2021).

Пітер Берк (Peter Burke) переконаний, що насамперед сучасні історики мають «займатися літературними експериментами» не для того, щоб «наслідувати певних письменників»: пошук нових літературних форм, звичайно, передбачає усвідомлення того, що старі форми вже не відповідають чийось цілям, а експерименти сучасних письменників «можуть запропонувати вирішення проблем, з якими історики довго боролися». По-перше, «можна краще зрозуміти громадянські війни та інші конфлікти, наслідуючи метод романістів, що розповідають свої історії під більш ніж одним кутом зору» (Берк, 2007, с. 333), або авторів епістолярних романів XVIII ст. Це можна було б «модифікувати таким чином, аби мати справу з колективними точками зору так само, як із індивідуальними. Такий прийом уможливить пояснення в категоріях конфлікту інтерпретацій. Щоб “різноманітні й протилежні голоси” мертвих можна почути знову, історики, як і романісти, мають практикувати різноголосся» (Берк, 2007, с. 333).

По-друге, чимало істориків розуміє, що історіографія не відтворює того, «що насправді відбулося», а «традиційні форми наративу неспроможні передати усвідомлення цього читачам історії» (Берк, 2007, с. 334). Тож йдеться про те, щоб історик зробив себе видимим у своєму наративі, застосовуючи белетристичний прийом, який у теорії літератури називається «недостовірною оповіддю від першої особи». Себто він мав би декларувати цю певну, сказати б, художність його оповідей (Берк, 2007, с. 334).

По-третє, новий вид наративу дає змогу «точніше відчувати плин часу». Пітер Берк ставить запитання: чи робити оповідь достатньо насиченою, щоб «мати справу не лише з послідовністю подій і свідомими намірами учасників подій», але також зі структурами – «інституціями, стилями мислення тощо, – незалежно від того, чи ці структури впливають на події як гальмо чи каталізатор» (Берк, 2007, с. 336). Цей аспект можна обговорювати на основі текстів як романістів, так і істориків. До прикладу, в українській історичній епіці еміграції, як і в інших літературах, є твори, у яких автори намагаються створити такий наратив. Серед них – Микола Лазорський у «Гетьмані Кирилі Розумовським», Остап Павлів-Білозерський у «Дияволі по гнобленому» (якщо йдеться про історію України в її переломні доби) чи Леонід Мосендз в «Останньому пророці» або Наталена Королева у «Quid est Veritas?» (якщо йдеться про євангельські часи) – у творах, «пов'язаних із головними структурними змінами

в суспільстві й розглядають їх у категоріях впливу на життя кількох особистостей» (Берк, 2007, с. 336). Історики можуть запозичати в художньої прози певні елементи наративних технік і стратегій, але відтоді, як вони «позбулися права вигадувати своїх героїв чи їхні слова і думки, вони навряд чи зможуть втиснути проблеми епохи до оповіді про родину, як це часто робили романісти» (Берк, 2007, с. 336); їм доведеться знаходити власні «белетристичні прийоми» (Берк, 2007, с. 336), щоби творити історіографію, яка з хаосу минулого творитиме упорядкований Універсум, пояснюватиме причини його кшталтування, перебіг і наслідки цього творення.

На межі літератури та історії перебуває ще одна спільна проблема, яка визначає їхні відносини: пошук істини, питання, яке Н. Королева взяла за назву свого найзнаменитішого роману – «*Quid est Veritas?*».

Історики в пошуках Правди, історичної істини намагаються опиратися на джерела і тексти, не переходити межу до тверджень, де відсутні фактографічні змісти. Можливо, що одна з демаркаційних ліній різниці між історією та історичним письменством – це міра суб'єктивності того, хто будує наративні стратегії. Об'єктивність історика/історичного прозаїка теж має свої питомі риси, детерміновані типом нарації, яку кожен із них творить.

Поль Рікер означає об'єктивність дослідження й об'єктивізм дослідника в епістемологічному значенні; це те, що «опрацьоване, впорядковане, осмислене завдяки застосуванню методичної думки, а отже, й доступне внаслідок цього для розуміння» (Рікер, 2001, с. 28). Тому від історика треба очікувати «певної якості суб'єктивності, не просто будь-якої суб'єктивності, яка б точно відповідала тій об'єктивності, що пакує історії» (Рікер, 2001, с. 29). Отже, йдеться про «суб'єктивність імпліковану, імпліковану сподіваною суб'єктивністю» (Рікер, 2001, с. 29). А допоки історичну оповідь, додає Г. Вайт, «не буде запрезентовано як дослівне представлення реальних подій, доти не можна її критикувати в категоріях правди чи неправди щодо фактів» (White, 2000, р. 215).

Означаючи межу між *res gestae* та *res fictae*, між історією та історичною прозою, відзначаючи ідейну, естетичну, стилістичну, жанрову художню й наукову топоніміку при делімітації і демаркації їхніх кордонів у представленні минулого, пам'яті та вигадування, можна б твердити, що історична проза є одним з украй важливих художніх засобів освоєння світу, яка виражає пізнавальну силу художньої модальності, інколи – заміняє минуле: «Книги та дійсність давно ворогують між собою. Написаний текст проникає на місце дійсності; його функція полягає в тому, аби, зарубрикувавши та зафіксувавши цю дійсність, зробити її зайвою. Записана і нарешті надрукована традиція щоразу послаблює автентичність досвіду» (цит. за: Блюменберг, 2005, с. 33).

Між мистецтвом і наукою існує корелятивний зв'язок: перше освоєє світ через художнє його представлення, друга шукає логічного пояснення закономірностей Універсуму. Тут можна б послатися на ідею Артура Шопенгауера (Arthur Schopenhauer), сформульовану два століття тому в його «Рукописній спадщині» (1826), яка, можливо, є занадто радикальною у ставленні до історії як науки: «... мистецтво є нескінченно сильнішим у пізнанні ідеї людини, ніж історія», а «історію аж ніяк не можна назвати наукою» (Блюменберг, 2005, с. 431).

Райнгарт Козеллек подає відносини мови (а відтак й історичної прози) та історіографії як апорію, яка узагальнює проблему взаємин між *res gestae* і *res fictae*, що виявляє особливості пізнання світу – з мистецької перспективи (як художньої прози),

так і історіографії: «... у мові завжди можна висловити більше або менше від того, що мало місце в реальній історії. І, навпаки, за кожною історією стоїть більше або менше, ніж сказано у мові» (Козеллек, 2006, с. 27). Кожна з цих ділянок культури має свої засоби та способи освоєння минулого й при цьому історіографія, навздогін за історичною прозою, намагається шукати все нових способів та методів освоєння і зображення минулого. Свідченням цього є й запозичення історіографією в художньої прози наративних стратегій, стильових, формальних і змістових особливостей.

На відміну від історика, який мусить будувати наративи на історичних фактах і документах, автор історичної епіки претендує на суб'єктивний підхід до історичних структур та подій, доповнюючи наративні стратегії антропологічною перспективою (вводячи в художній світ твору поряд із реальними історичними постатями вигаданих героїв, переплітаючи їхні долі, шукаючи власних пояснень їхніх дій, устремлінь і переживань). Художня уява дає змогу письменникові не тільки досягати власних потрактувань національних, соціо-культурних, політичних, економічних устремлінь, а й робити власні історіософські узагальнення, творити власне бачення історичного розвитку.

Автор історичного роману не може претендувати на всеохопне представлення подій, дій окремих осіб, чину народів. У межах наукової історичної парадигми, історії ментальностей, історії повсякденності він прагне у художній формі довести, що через зображення подій минулого, реконструйовані людські вчинки й помисли, які він вигидав, може створити свій художній взірць, особливу візію минулого.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Арістотель. (2007). Поетика. В М. Борецький, В. Зварич (упоряд.), *Античні поетики*. Київ, 27–63.

Берк, П. (2007). Історія подій і відродження наративу. В П. Берк (ред.), *Нові підходи до історіописання*. Київ, 327–344.

Блюменберг, Г. (2005). *Світ як книга* (В. Єрмоленко, пер. з нім.). Київ.

Доманська, Е. (2012). *Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле* (В. Склокін, пер. з пол. та англ.). Київ.

Козеллек, Р. (2005). *Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу* (В. Швед, пер. з нім.). Київ.

Козеллек, Р. (2006). *Часові пласти. Дослідження з теорії історії* (В. Швед, пер. з нім.). Київ.

Колінгвуд, Р. Дж. (1996). *Ідея історії* (О. Мокровольський, пер. з англ.). Київ.

Лукіян. (2014). *Як писати історію* (У. Головач, О. Маханець, Н. Різун, пер. з давньогрец.). Львів.

Нора, П. (2014). *Теперішнє, нація, пам'ять* (А. Рєпа, пер. з фр.). Київ.

Рікер, П. (2001). *Історія та істина* (В. Шовкун, пер. з фр.). Київ.

Рюзен, Й. (2010). *Нові шляхи історичного мислення* (В. Кам'янець, пер. з нім.). Київ.

Шарп, Д. (2007). Історія знизу. В П. Берк (ред.), *Нові підходи до історіописання*. Київ, 39–60.

Harth, D. (1982). Die Geschichte ist ein Text. Versuch über die Metamorphosen des historischen Diskurses. *Teorie der Geschichte* (Bd. 4: Formen der Geschichtsschreibung). München, 452–479.

Nabytovych, I. (2021). U potrazi za izgubljenom prošlošću: od «obiteljske sage» Oksane Zabužko «Muzej zabačenih tajni» do «panoramskog romana» Marije Matios «Bukova zemlja» i «romana rijeke» Vasylja Mahna «Vječni kalendar». *Književna smotra*, 4 (202), Zagreb, 55–63.

Ricoeur, P. (2012). *Pamięć, Historia, Zapomnienie* (J. Margański, przek.). Kraków.

Stierle, K. (1979). Erfahrung und narrative Form. Bemerkungen zu ihrem Zusammenhang in Fiktion und Historiographie. *Teorie der Geschichte* (Bd. 3: Theorie und Erzählung der Geschichte). München, 85–118.

Jauss, H. R. (1973). Zur Analogie von literarischem und historischem Ereignis. In R. Koselleck & W.-D. Stempel (Eds.), *Poetik und Hermeneutik*. München, 535–536.

Jauss, H. R. (1982). Der Gebrauch der Fiktion in Formen der Anschauung und Darstellung der Geschichte. *Teorie der Geschichte* (Bd. 4: Formen der Geschichtsschreibung). München, 415–451.

Rohlfes, J. (1997). Geschichtserzählung. *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 48 (12), 736–743.

White, H. (1973). *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore.

White, H. (2000). *Poetyka pisarstwa historycznego*. Kraków.

REFERENCES

Aristotel. (2007). Poetyka. In M. Boretskyi, & V. Zvarych (Comps.), *Antychni poetyky*. Kyiv, 27–63 (in Ukrainian).

Berk, P. (2007). Istoriiia podii i vidrozhennia naratyvu. In P. Berk (Ed.), *Novi pidkhody do istoriopysannia*. Kyiv, 327–344 (in Ukrainian).

Blumenberg, H. (2005). *Svit yak knyha* (V. Yermolenko, Trans.). Kyiv (in Ukrainian).

Domanska, E. (2012). *Istoriiia ta suchasna humanitarystyka: doslidzhennia z teorii znannia pro mynule* (V. Sklokin, Trans.). Kyiv (in Ukrainian).

Kozellek, R. (2005). *Mynule maibutnie. Pro semantyku istorychnoho chasu* (V. Shved, Trans.). Kyiv (in Ukrainian).

Kozellek, R. (2006). *Chasovi plasty. Doslidzhennia z teorii istorii* (V. Shved, Trans.). Kyiv (in Ukrainian).

Kolingvud, R. Dzh. (1996). *Ideia istorii* (O. Mokrovolskyi, Trans.). Kyiv (in Ukrainian).

Lukiian. (2014). *Yak pysaty istoriiu* (U. Holovach, O. Makhanets & N. Rizun, Trans.). Lviv (in Ukrainian).

Nora, P. (2014). *Teperishnie, natsiia, pamiat* (A. Riepa, Trans.). Kyiv (in Ukrainian).

Riker, P. (2001). *Istoriiia ta istyna* (V. Shovkun, Trans.). Kyiv (in Ukrainian).

Riuzen, Y. (2010). *Novi shliakhy istorychnoho myslennia* (V. Kamianets, Trans.). Kyiv (in Ukrainian).

Sharp, D. (2007). Istoriiia znyzu. In P. Berk (Ed.), *Novi pidkhody do istoriopysannia*. Kyiv, 39–60 (in Ukrainian).

Harth, D. (1982). Die Geschichte ist ein Text. Versuch über die Metamorphosen des historischen Diskurses. *Teorie der Geschichte* (Bd. 4: Formen der Geschichtsschreibung). München, 452–479 (in German).

Nabytovych, I. (2021). U potrazi za izgubljenom prošlošću: od «obiteljske sage» Oksane Zabužko «Muzej zabačenih tajni» do «panoramskog romana» Marije Matios

«Bukova zemlja» i «romana rijeke» Vasylja Mahna «Vječni kalendar». *Književna smotra*, 4 (202), Zagreb, 55–63 (in Croatian).

Ricoeur, P. (2012). *Pamięć, Historia, Zapomnienie* (J. Margański, przek.). Kraków (in Polish).

Stierle, K. (1979). Erfahrung und narrative Form. Bemerkungen zu ihrem Zusammenhang in Fiktion und Historiographie. *Teorie der Geschichte* (Bd. 3: Theorie und Erzählung der Geschichte). München, 85–118 (in German).

Jauss, H. R. (1973). Zur Analogie von literarischem und historischem Ereignis. In R. Koselleck & W.-D. Stempel (Eds.), *Poetik und Hermeneutik*. München, 535–536 (in German).

Jauss, H. R. (1982). Der Gebrauch der Fiktion in Formen der Anschauung und Darstellung der Geschichte. *Teorie der Geschichte* (Bd. 4: Formen der Geschichtsschreibung). München, 415–451 (in German).

Rohlfes, J. (1997). Geschichtserzählung. *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 48 (12), 736–743 (in German).

White, H. (1973). *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore (in English).

White, H. (2000). *Poetyka pisarstwa historycznego*. Kraków (in Polish).

Ihor NABYTOVYCH

Doctor of Historical Sciences, Professor

Professor of the Department of Slavic Literature

Faculty of Philology

Maria Curie-Skłodowska University in Lublin

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9453-158X>

e-mail: nabihor@gmail.com

BETWEEN *RES GESTAE* (HISTORIOGRAPHY) AND *RES FICTAE* (HISTORICAL FICTION): DELIMITATION AND DEMARCATION OF BORDERS

The article notes that historiography (Greek *ιστορία* – narrative, story) is a branch that studies the history of historical science, scientific historical discourse, and is engaged in studies of the past, historical narratives on a particular problem or topic.

Historical fiction as part of national literature is an integral part of the cultural life of modern nations, one of the tasks of which is to form the cultural memory of large groups that create national spaces, structure the past and preserve its completeness and uniqueness. It is noted that historical fiction is born on the borderline of two narrative strategies: historiography, whose task is to recreate the «true past», and fiction as a special means of exploring the world.

The article points out that in Ukrainian literature, historical prose in all periods of its existence has most often tried to artistically construct the past as a nation-building mark (the apotheosis of these trends was actually the historical prose of the twentieth-century Ukrainian emigration).

The author emphasised that there is a correlation between art and science, between fiction (primarily historical prose) and history: the former explores the world through

artistic images, through its artistic development, while the latter seeks a logical explanation of the laws of the Universe.

It is noted that the author of a historical novel, unlike a historian, cannot claim to have a comprehensive view of the actions of individuals, nations, and the influence of natural factors on the course of historical events. It is shown that the writer is looking for his own perspective: he seeks to create his own artistic model of a certain era in the artistic form, through the depiction of past events, reconstructed human actions and thoughts invented by him (including within the scientific paradigm contemporary to him).

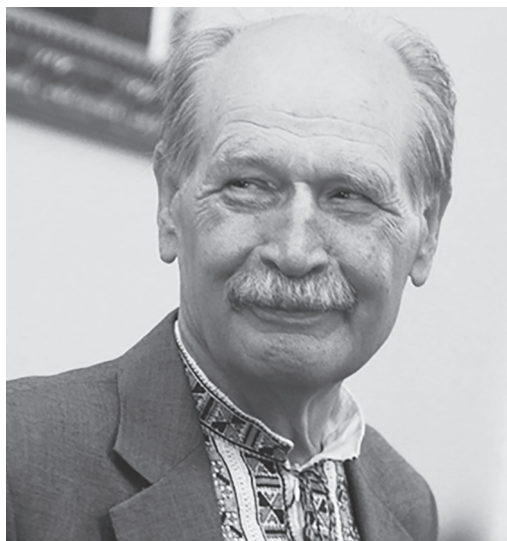
The article concludes that the artist claims the right to interpret past events in his or her own way, to fill them with an anthropological perspective, and this approach allows the writer not only to achieve his or her own interpretation of socio-political aspirations, but also to make his or her own historiosophical generalisations and create his or her own vision of historical development.

Key words: history, historical prose, historiosophy, *res gestae*, *res fictae*.

Михайло ГНАТЮК

*доктор філологічних наук
професор, завідувач кафедри теорії літератури
та порівняльного літературознавства
Львівського національного університету ім. І. Франка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0742-8272>
e-mail: mychajlo.hnatiuk@gmail.com*

СЛОВО ПРО ВЧЕНОГО: ДО 90-РІЧЧЯ МИКОЛИ ІЛЬНИЦЬКОГО

У вересні 2024 р. літературна спільнота України відзначила 90-річчя патріарха української літературознавчої науки, заслуженого діяча науки і техніки України, члена-кореспондента НАН (Національної академії наук) України, дійсного члена НТШ (Наукового товариства ім. Шевченка), лауреата низки літературних премій, професора кафедри теорії літератури та порівняльного літературознавства Львівського національного університету ім. І. Франка, головного наукового співробітника відділу літератури Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Миколи Ільницького.

Філологічний факультет Львівського національного університету ім. І. Франка разом з Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича провели Всеукраїнську наукову конференцію «На перехрестях віку» на пошану знаного літературознавця, у якій взяло участь 70 учених із вишівських центрів та академічних установ України і Польщі. Літературознавці, мовознавці, історики, культурологи, фольклористи Львова, Києва, Івано-Франківська, Чернівців, Дрогобича, Луцька, Вроцлава, Познані окреслили основні напрями творчої діяльності ювіляра, а також обговорили перспективи подальшого розвитку літературознавчої науки в Україні.

«Читаючи, перечитуючи...» – одна з останніх книжок М. Ільницького, який уже протягом шести десятиліть пильно стежить за літературним процесом в Україні. Сучасники та літературна молодь мають змогу звіряти свої думки про слово з одним із найтитулованіших літературознавців України. Сьогодні важко переоцінити вклад ученого в історію літератури, теорію літератури та літера-

турну критику – у кожній із цих галузей присутнім залишається вагоме слово вченого.

Народився М. Ільницький 23 вересня 1934 р. на Турківщині. Рано втратив батька. Ще в дитячому віці виявився інтерес до читання, який переріс у захоплення літературою, що привело майбутнього вченого в кінці 50-х років XX ст. на філологічний факультет Дрогобицького педагогічного інституту ім. І. Франка. Долаючи пішки неблизький шлях від родинного села Ільник до Франкового Дрогобича, студент М. Ільницький не марнував роки навчання. Як згодом скаже сам ювіляр: «Я білу днину не здармую./ Як похитнуся – не впаду./ Я зиму цю перезимую./ Я цю ріку перебреду» (Ільницький, 2011, с. 108).

Від захоплення творчістю Івана Франка почалося входження Миколи Ільницького в літературу. Другим крилом творчості була мамина пісня, що спонукала до поетичних спроб, які творив ще у школі. Літературознавець В'ячеслав Брюховецький написав про це так: «Можна напевно сказати: чуття слова й образу, що так завжди приваблює в критикові Миколі Ільницькому, здобуте не тільки філологічними студіями, а закладене змалечку в душу маминою піснею» (Брюховецький, 1995, с. 71). Як тут не згадати збірку фольклорних матеріалів «Ой зацвіла черемшина: народні пісні з голосу Ганни Ільницької» (1981). До фольклорних записів учений повернеться у пізнішій публікації – «Народні пісні в записках Михайла Яцкова» (1983).

Особливою датою в житті М. Ільницького став 1956 р. – 100-річчя від дня народження І. Франка, коли дрогобицький студент, наслідуючи працьовитість свого великого земляка, сміливо взявся за поважну працю популяризувати його творчість у багатьох кутках України: на Львівщині, Івано-Франківщині, Донбасі. Молодий учений мав можливість побувати з лекціями у прикордонній смузі (туди можна було дістатися лише за спеціальною перепусткою) далеких сіл Турківщини, зокрема Дидьові, де свого часу жив знайомий Івана Франка – о. Ілько Кузів. Про цього непересічного священника маємо низку спогадів сучасників. Тоді ж молодий майбутній учений познайомився з українським культурним простором Надсяння, «де Сян пливе зелений» (Франко, 1976, с. 138). Звідси особлива пристрасть ювіляра до мандрів, передусім книжкових. У цей час М. Ільницький дебютував як поет і літературний критик.

Микола Ільницький закінчив Дрогобицький педінститут у 1957 р. і почав працювати у дрогобицькій обласній газеті «Радянське слово», а після ліквідації Дрогобицької обл. – у львівській молодіжній газеті «Ленінська молодь». Принагідно зазначу, що, незважаючи на назву, газета, яка розповсюджувалася в низці західних областей, проводила велику роботу щодо повернення до активного літературного життя репресованих письменників. У час хрущовської відлиги редакція в тих обмежених умовах намагалася продовжувати традиції галицької періодики міжвоєнного двадцятиліття. У цих умовах молодий газетяр мав можливість комунікувати з львівськими літераторами, мистецтвознавцями, акторами: Миколою Петренком, Володимиром Патином, Володимиром Лучуком, Богданом Горинем, Михайлом Косівим, Теодозією Бриж, Євгеном Безніском. На сторінках газети друкували поетичні добірки тоді молодих Ігоря Калинця, Романа Кудлика, Романа Лубківського.

На початку 60-х років XX ст. до Львівського університету приїжджали з Києва Іван Драч, Іван Дзюба, Микола Вінграновський. Це стало символом єднання Сходу і

Заходу України – першого після упівського спротиву української молоді тоталітарній системі. Додалися й особисті зустрічі Миколи Ільницького з львівськими характерниками – письменниками міжвоєнного Львова: Михайлом Яцковим, Михайлом Рудницьким, Володимиром Ёжицьким.

У 1964 р. М. Ільницький почав працювати в редакції часопису «Жовтень» (тепер – «Дзвін»), у якому панувала творча атмосфера, створена непересічними особистостями. Мудрі літературні поради давали тодішня голова відділення Спілки письменників Ірина Вільде, редактор «Жовтня» Ростислав Братунь, пізніший редактор Роман Федорів. У цей час молодий учений посилено працював у львівських бібліотеках, вивчаючи заховані в архівах матеріали про літературне життя України першої половини ХХ ст., зокрема про літературний процес у Галичині міжвоєнного періоду.

У 60–90-х роках ХХ ст. після довгих років сталінського терору, незважаючи на всі ідеологічні обмеження суспільства, вчений (кандидат, а потім – доктор наук) відкривав постаті духовно-інтелектуального життя України: Олександра Олеся, Миколи Зерова, Михайла Драй-Хмари, Миколи Куліша, Євгена Плужника, особливо Богдана Ігоря Антонича. Поряд із цим М. Ільницький працював над естетичними студіями про твори І. Франка «Поединок», «Майові елегії», «Смерть Каїна», «Зів'яле листя», «Перехресні стежки». Літературознавчий пошук ученого йшов не до соціологічних оцінок, а до з'ясування психологічних аспектів творчості, як-от ментальних особливостей бойка і гуцула у творах геніального письменника. Крізь призму Франкових вимог до літератури дослідник намагався осмислити творчість Михайла Яцкова, Василя Щурата, молодомузівців, поетів «Празької школи». Добрий аналітик М. Ільницький, «не вдовольняючись самим тільки первісним емоційним враженням від художнього феномена, цурається поверхової аналітичності і прагне раціонально осмислити джерела явища, внутрішню структуру, контекстуальні й інтернаціональні зв'язки» (Тихолоз, 2004, с. 16). Колеги відзначали високу ерудованість ученого, його постійну жагу пізнання, яку І. Франко називав *semper tiro*. Поет, літературознавець, вихователь молодих талантів проходив вишкіл в осмисленні видатних українських літературознавців: Миколи Зерова, Олександра Білецького, Леоніда Новиченка.

Етапною у творчому зростанні вченого-літературознавця стала книжка «Барви і тони поетичного слова» (Ільницький, 1967). Ця, на перший погляд, невелика збірка статей знаменувала новий спосіб літературознавчого осмислення постатей мистців Б. І. Антонича, М. Яцкова, О. Архипенка. Тут маємо також ґрунтовні спостереження над творами поетів: Івана Драча, Миколи Вінграновського, Ліни Костенко, Володимира Лучука, Василя Голобородька, Романа Кудлика; прозаїків: Романа Федоріва, Романа Іваничука, Володимира Яворівського, Ніни Бічуї. Згодом одна за одною з'являлися збірки «Тасмніці музи» (1971), «Енергія слова» (1978), «На вістрі серця і пера» (1980), «Людина в історії» (1989), а також літературні портрети Бориса Олійника, Дмитра Павличка, Ігоря Калинця.

На межі ХХ–ХХІ ст. Микола Ільницький увійшов до когорти інтелектуалів, до чиєї думки прислухаються сучасники – Іван Дзюба, Юрій Барабаш, Микола Жулинський – ті дослідники, для яких ювіляр є авторитетним знавцем української літератури різних періодів. Тому цілком закономірним стало обрання вченого у 2003 р. членом-кореспондентом НАН України.

Твори, які відчитав М. Ільницький, особливо в кінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст., набули нового звучання серед сучасників, особливо студентства. Це був час, коли ламалися стереотипи про літературу. Микола Ільницький, який належить до найпрацьовитіших наших літературознавців, відкривав заховані у спецфондах твори української літератури. Варто лише згадати тих діаспорних письменників, кого сьогодні знаємо завдяки його старанням: Богдан Лепкий, Юрій Тарнавський, Богдан Нижанківський, Святослав Гординський, Богдан Рубчак, Ігор Костецький, Юрій Косач, Віра Вовк та ін. Додам, що раніше він спричинився до введення до літературного обігу незнаних досі імен українських літературознавців: Миколи Гнатишака, Леоніда Білецького, Дмитра Донцова, Євгена-Юлія Пеленського, Дмитра Козія.

Захоплення М. Ільницького творчістю Б. І. Антонича стало одним із наріжних каменів його літературознавчих пошуків. Першовідкривачем творчості поета став Дмитро Павличко, видавши 1967 р. збірку «Пісня про незнищенність матерії», що стало поштовхом для М. Ільницького до ґрунтовного дослідження творчості цього унікального та на той час мало знаного поета. У часописі «Жовтень» учений опублікував літературознавчі статті про Б. І. Антонича й низку його поезій. Також у співавторстві з Р. Лубківським видав збірник «Весни розспіваної князь: Слово про Антонича» (1989). Захоплення М. Ільницького творчістю Б. І. Антонича реалізувалося в колективній монографії «Мистецтво творить шал і розум», виданій 2011 р. у Львівському університеті ім. І. Франка, яка містить також дослідження учнів та послідовників ученого з України, Польщі, Словаччини.

Критика вже звертала увагу на ремінісценсії та алюзії Ільницького-поета з творами автора «Зеленої євангелії»: «Ростуть слова, немов росте трава,/ І зріють, як у колоску насіння» (Ільницький, 2011, с. 78), що нагадує Антоничеве «Росте Антонич і росте трава...» (Антонич, 2009, с. 218). Попри те, що М. Ільницький успадкував певні художні засоби знаних поетів, і в поезії, і в літературознавстві він «тягнє до класичної ясності та культурологічної книжності» (Б. Тихолоз). Поезія М. Ільницького – це поезія притишеного, позбавленого крикливості й патетики голосу, вона передає суть ученого-філософа, книжника з особистим поглядом на плинність людського буття, тривогу за сьогодення. У суто наукових студіях М. Ільницький використовує способи аналізу, що їх виніс із літературної критики. Він має свої секрети творчості: «Я ніколи не пишу за принципом положення, а потім його розгортання. В мене й критика радше виникає так, як твориться вірш, – до якоїсь істини доходжу найчастіше суто асоціативним шляхом. Коли щось мене схвилює, стривожить, я намагаюся збагнути це. Процес з'ясування і є сюжетом моїх статей» (Брюховецький, 1984, с. 65). Додам до цього, що мовиться про поєднання художності та логіки розгортання думки, яка підпорядкована законам суто наукового тексту. А це робить спостереження вченого особливо цінними.

Вважаю, що саме М. Ільницькому належить теоретичне обґрунтування модернізму у творах українських поетів Галичини кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. Це втілювалося у виданнях антологій модерної української поезії «Розсипані перли. Поети “Молодої Музи”» (1989), «Над рікою часу: західноукраїнська поезія 20–30-х рр. ХХ ст.» (1999).

Поряд із цим ще у 60-х роках ХХ ст. М. Ільницький захопився «культурним материком Сходу» – літературою Індії, Китаю, країн арабо-мусульманського світу. Разом із відомим сходознавцем Яремою Полотнюком учений вивчав та перекладав твори Гафіза Ширазького (شیرازی خواجه شمس‌الدین محمد حافظ), Сааді Ширазі (سعدی شیرازی), Джалаледдіна Румі (رومی مولانا جلال الدین محمد), Абулькасима Фірдоусі (حکیم ابوالقاسم فردوسی توسی). Пізніше ці студії продовжилися у співпраці зі сходознавцем Романом Гамадою, результатом чого стало видання творів перського поета С. Ширазі «Гулістан» («Трояндовий сад», 1258), «Бустан» («Плодовий сад», 1257). Ці поеми написані у формі захопливих оповідок і доповнені поетичними афоризмами. Вони стали доступними для українського читача не тільки як пам'ятки перської літератури, а й як своєрідні посібники з вивчення перської мови. У 2016 р. М. Ільницький разом із Р. Гамадою підготував переклад першої книжки відомого твору А. Фірдоусі «Шах-наме». Це видання вийшло після смерті Романа Гамади – його Микола Ільницький допрацював разом із Надією Вишневською. Цього року має вийти друге видання. У 2018 р. Львівський національний університет ім. І. Франка разом зі Спілкою письменників України заснували літературну премію ім. Р. Гамади за переклади зі східних мов, лауреатом якої у 2022 р. став ювіляр за переклад зі санскриту «Бхагавад-Гіти».

У 1989 р. М. Ільницький був серед тих українських учених, що відроджували діяльність НТШ, на сторінках якого він видав низку літературознавчих і культурологічних досліджень. На початку 90-х років ХХ ст. учений перейшов на роботу до Львівського національного університету ім. І. Франка. Тут він завоював авторитет серед викладачів і студентів. У 2001 р. у Львівському університеті створена кафедра теорії літератури та порівняльного літературознавства, першим завідувачем якої став проф. М. Ільницький. Ювіляр є доктором *honoris causa* Дрогобицького педагогічного університету ім. І. Франка.

Питання теорії літератури, як і компаративістики, завжди були предметом пильної уваги вченого. Він переливав із ґрунтовними коментарями малоцитовану сьогодні

працю Леоніда Білецького з методології українського літературознавства «Основи української літературно-наукової критики» (вперше видана у Празі 1925 р.). На основі цієї монографії сучасне покоління літературознавців має можливість відчитати ті теоретичні дискусії, які точилися в нашій науці про літературу у XIX – на початку XX ст. Серйозними теоретичними пошуками відзначені дослідження М. Ільницького «Від “Молодої Музи” до “Празької школи”» (1995), «Українська повоєнна еміграційна поезія» (1995), «Критики і критерії: українська літературно-критична думка в Західній Україні 20–30-х рр. XX ст.» (1998), «Драма без катарсису: сторінки літературного життя Львова першої половини XX ст.» (1999; 2003).

Молоде покоління вчених-літературознавців взорує на жанр монографічних студій, які під рукою М. Ільницького набувають нових рис дослідницької перспективи. Саме такими є підручники та посібники для студентів й аспірантів «Порівняльне літературознавство» (у співавторстві з Василем Будним). Після львівського видання підручник видала й Києво-Могилянська академія (2008), на ньому виховано не одне покоління вчених-компаративістів.

У 2007–2009 рр. у видавничому домі «Києво-Могилянська академія» вийшли друком три книжки М. Ільницького «На перехрестях віку». До того часу високої честі такого видання удостоєний лише академік НАН України Іван Дзюба. Кожен том цього видання охоплює студії автора над літературним процесом в Україні та зарубіжжі.

Не збавляє М. Ільницький наукового пошуку і тепер. Із друкарського верста зійшли дві останні книжки вченого – «Читаючи, перечитуючи... Літературознавчі статті, портрети, роздуми» (Ільницький, 2019) та «Іван Франко: антиномія природи і духу. Розвідки, інтерпретації» (Ільницький, 2023а).

До першої книжки ввійшли унікальні в нашій науці про літературу роздуми над творчістю малознаних досі українських літературознавців Степана Балея і Михайла Мухина та письменників Дмитра Загула, Ярослава Цурковського і Йосипа Позичанюка. Збірка франкознавчих досліджень складається з публікацій різних років, переосмислених у наші дні, зокрема компаративістичних: «Й. В. Гете й І. Франко:

антиномія природи і духу», «Фаустівський мотив у поемі “Смерть Каїна”», «Іван Франко й Адам Міцкевич: до проблеми валленродизму», «Два варіанти лисячої одисеї: “Лис Микита” Івана Франка і “Райнеке-Лис” Й. В. Гете», «Ментальність бойка і гуцула (“Ярмарок у Смержу” І. Франка і “У корчмі” Г. Хоткевича)». Відзначу й теоретичні напрацювання вченого в галузі франкознавства: «Між ідеологією й естетикою: франкознавчі дослідження міжвоєнного двадцятиліття у Західній Україні», «Франкіана Якіма Яреми».

Оригінальні спостереження М. Ільницького на тему валленродизму в І. Франка зокрема та літературі загалом. Як зазначає учений, не можна прямолінійно накладати тему валленродизму ні на постать Адама Міцкевича (Adam Mickiewicz), ні на постать Івана Франка, оскільки «у них відбилася внутрішня глибинна реальність психіки, де верхня свідомість корелює сумніви й спокуси на екрані символізованої підсвідомості, визначаючи характер суспільно-етичної установки й основну лінію життя й поведінки» (Ільницький, 2023b, с. 88).

Не оминув увагою вчений і питання фальсифікації творчості І. Франка в радянський період. Для сучасного покоління учених-франкознавців прикрою історією став факт приписування Іванові Франку поеми «Папі в альбом», яку начебто вже хворий письменник продиктував Мар'янові Колодію. Виконуючи замовлення радянських спецслужб, підлаштовуючись під стиль поета, М. Колодій надрукував цей фальсифікат у журналі «Жовтень» (1951, № 7) та у збірнику «Іван Франко проти Ватикану» (Київ, 1953). Тоді ж цей фальсифікат був уміщений у 20-томному виданні творів письменника. У вересні 1956 р. проти цього виступив тодішній завідувач кафедри російської літератури Львівського університету проф. Михайло Пархоменко, що не було співзвучне з його попередніми погромницькими виступами. Це призвело до несправедливого цькування професора вченими університету й відомими письменниками. Микола Ільницький досить детально дослідив це питання, аргументовано довів суть фальсифікату у статті «Історія однієї фальсифікації», реабілітувавши М. Пархоменка, який «незабаром перебрався до Москви, працював в Інституті світової літератури

ім. Максима Горького, написав кілька досліджень про І. Франка, зокрема про його естетичні погляди, а трактат “Із секретів поетичної творчості” переклав російською мовою і видав у Москві. Авторіві цієї статті у 1970-і роки доводилося зустрічатися з М. Пархоменком, котрий тоді міг дозволити собі те, що в Україні було неможливе» (Ільницький, 2023с, с. 254).

Як професор філологічного факультету, М. Ільницький бере активну участь у формуванні основних напрямів роботи кафедри теорії літератури та порівняльного літературознавства Львівського національного університету ім. І. Франка і відділу літератури Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, виступаючи з доповідями на семінарах та конференціях. Для вченого завжди було важливим виявити момент змінного і стабільного в багатогранному українському літературному процесі.

Творчий діалог ученого з читачем продовжується, невгамовність професора підтримує його родина: дружина – знаний бібліограф Луїза Ільницька; донька – доктор філології Мар'яна Комариця; внук – оригінальний літературознавець кандидат філології, доцент Українського католицького університету Данило Ільницький. На робочому столі М. Ільницького – нові задуми, нові плани.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Антонич, Б. І. (2009). Весна. В Б. І. Антонич, *Повне зібрання творів*. Львів: Літопис.

Брюховецький, В. (1984). *Силове поле критики*. Київ.

Брюховецький, В. (1995). Розмова з Миколою Ільницьким. В Л. Таран, *Гороскоп на вчора і на завтра*. Київ.

Ільницький, М. (1967). *«Барви і тони поетичного слова»*. Київ: Радянський письменник.

Ільницький, М. (2011). *Вересневі відлуння*. Київ.

Ільницький, М. (2019). *Читаючи, перечитуючи... Літературознавчі статті, портрети, роздуми*. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан.

Ільницький, М. (2023а). *Іван Франко: антиномія природи і духу. Розвідки, інтерпретації*. Львів: Апріорі, 2023.

Ільницький, М. (2023б). Іван Франко й Адам Міцкевич: до проблеми валенродизму. В М. Ільницький, *Іван Франко: антиномія природи і духу. Розвідки, інтерпретації*. Львів: Апріорі.

Ільницький, М. (2023с). Історія однієї фальсифікації. В М. Ільницький, *Іван Франко: антиномія природи і духу. Розвідки, інтерпретації*. Львів: Апріорі.

Тихолоз, Б. (2004). Насолода осягання. На берегах літературно-критичної Одісеї Миколи Ільницького. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* (Вип. 12: Ювілейний збірник на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Ільницького). Львів, 5–30.

Франко, І. (1976). «В Перемишлі, де Сян пливе зелений...». В І. Франко, *Зібрання творів: 50 т.* (Т. 2: Поезія). Київ: Наукова думка.

REFERENCES

Antonych, B. I. (2009). Vesna. In B. I. Antonych, *Povne zibrannia tvoriv*. Lviv: Litopys (in Ukrainian).

Briukhovetskyi, V. (1984). *Sylove pole krytyky*. Kyiv (in Ukrainian).

Briukhovetskyi, V. (1995). Rozмова z Mykoloiu Ilnytskym. In *L. Taran, Horoskop na vchora i na zavtra*. Kyiv (in Ukrainian).

Ilnytskyi, M. (1967). «*Barvy i tony poetychnoho slova*». Kyiv: Radianskyi pysmennyk (in Ukrainian).

Ilnytskyi, M. (2011). *Veresnevi vidlunnia*. Kyiv (in Ukrainian).

Ilnytskyi, M. (2019). *Chytaiuchy, perechytuiuchy... Literaturoznavchi staty, portrety, rozdumy*. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan (in Ukrainian).

Ilnytskyi, M. (2023a). *Ivan Franko: antynomiia pryrody i dukhu. Rozvidky, interpretatsii*. Lviv: Apriori, 2023 (in Ukrainian).

Ilnytskyi, M. (2023b). Ivan Franko y Adam Mitskevych: do problemy valenrodyzmu. In *M. Ilnytskyi, Ivan Franko: antynomiia pryrody i dukhu. Rozvidky, interpretatsii*. Lviv: Apriori (in Ukrainian).

Ilnytskyi, M. (2023c). Istoriiia odniiei falsyfikatsii. In *M. Ilnytskyi, Ivan Franko: antynomiia pryrody i dukhu. Rozvidky, interpretatsii*. Lviv: Apriori (in Ukrainian).

Tykholog, B. (2004). Nasoloda osiahannia. Na berehakh literaturno-krytychnoi Odisei Mykoly Ilnytskoho. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* (Vyp. 12: Yuvileinyi zbirnyk na poshanu chlena-korespondenta NAN Ukrainy Mykoly Ilnytskoho). Lviv, 5–30 (in Ukrainian).

Franko, I. (1976). «V Peremyshli, de Sian plyve zelenyi...». In *I. Franko, Zibrannia tvoriv: 50 t.* (T. 2: Poeziia). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Iryna CHEREVKO

PhD (Philology)

Senior Research Fellow of the Ukrainian Language Department

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

Senior Lecturer of the Ukrainian Language Department

Institute of Humanities and Social Sciences

Lviv Polytechnic National University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7895-5673>

e-mail: Iryna_Chervko@i.ua

[Review] LONG ROAD TO SOVEREIGNTY

[of the book]:

Demska O. The Ukrainian Language: A Journey from Bad Ems to Strasbourg.

Kharkiv: Vivat Publishing, 2024. 304 p.

Today, during the time of Russian armed aggression against Ukraine, it is significant to realize that language, as the code of a nation and a marker of national identity, is a factor in the consolidation of the Ukrainian nation and national security, serving as one of the varieties of weapons against the invaders. Therefore, it is time to promote and disseminate the history of the Ukrainian language among the public, highlighting its thorny path to sovereignty. This mission has been taken on by the author of the book «The Ukrainian Language: A Journey from Bad Ems to Strasbourg», Orysia Demska – a linguist, doctor of philological sciences, professor at the National Academy of the Security Service of Ukraine, and the first head of the National Commission for State Language Standards (2020–2022). The text is written as a narrative about the history of the Ukrainian language, rather than a scientific treatise (without complex syntactic constructions), in a simple form with authorial comments and reflections, accompanied by illustrations for a broad audience. In 304 pages, Orysia Demska narrates the appearance and development of the Ukrainian language from the Indo-European proto-language to the present day, its interaction with other languages, the history of mutual enrichment, the irreconcilable confrontation with Russian, and the course of linguistic genocides, from which it has nonetheless emerged victorious. The author clearly explains the formation of Ukrainian statehood and national identity through and thanks to language. The conditional starting point of the journey is Bad Ems, from where a decree attempted to convince the world that the Ukrainian language does not exist, has never existed, and cannot exist, while the

endpoint is Strasbourg, where on March 21, 2022, Ukrainian received the status of a future official language of the European Union.

The publication consists of a «Preface», 20 chapters and an index (a list of 77 names). In the «Preface» the author points out the unity of European countries due to the «similar linguistic logic of the emergence of the modern state», while emphasizing the formula of Polish linguist Roman Shul's «language–nation–state», according to which the concepts of «history of the state» and «history of the state's language» are identified. O. Demska sets herself the task of «telling the story of the Ukrainian language as the story of key events» (P. 6), taking into account the scientific works by Ukrainian and world language historians (Ivan Ohiienko, Yuriy Sheveliov, Vasyl Nimchuk, Michael Moser, Thomas Yung, etc.), as well as historians (Ivan Krypiakevych, Omelian Pritsak, Serhiy Plokhiy, Orest Subtelnyi, etc.), thus involving all classical scientific literature in the writing of this book.

Following the preface, the publication includes a section titled «Exercises in Reconstruction», where the author outlines the complex and lengthy process of language creation. The author distinguishes between the internal history of the language, which refers to its emergence and development, and the external history of the language, understood as «the history of the language through the lens of events related to its life – events that define the dynamics of its movement, the strength of its influence, its rises and declines» (P. 12). The Ukrainian language is noted as belonging to the Proto-Indo-European language family; a genealogical tree of the Indo-European language family developed by Franz Bopp is presented. The linguist aptly notes that languages, like people, «are born, develop, mature, experience moments of greatest flourishing, age, and ultimately die» (P. 17). Adhering to the views of Yuriy Sheveliov, she asserts that Old Ukrainian formed based on two dialects – Kyiv-Polissian and Halych-Podilian, which in turn emerged from Proto-Slavic in the 7th century. Criticizing the Pohodin-Sobolevsky theory regarding the existence of a common Russian language for the three «brotherly» nations – Ukrainians, Belarusians, and Russians – until the 14th century, Orysia Demska acknowledges the functioning of a common literary language for them at that time – Church Slavonic. The section «Language Orders of the Middle Ages» contains information about the coexistence of literary languages (Latin, Ancient Greek, Church Slavonic) and dialects in Europe – the Roman Empire, Byzantium, and Kyiv Rus during the named period. It is noted that the choice of Church Slavonic as the official language in medieval Rus was conditioned by the acceptance of Byzantine Christianity (P. 35).

O. Demska continues the development of the Ukrainian language, based on Yuriy Sheveliov's periodization (P. 36). He identified four periods in the history of the Ukrainian language: Proto-Ukrainian (up to the mid-11th century), Old Ukrainian (mid-11th to late 14th century), Middle Ukrainian (early 15th century to the 18th century), and Modern (late 18th century to the present). Thus, the sections «Pax Rus'» and «Movement to the West» are dedicated to the first two periods. The reader learns that during the era of the Kyiv state, the Ukrainian language and literature flourished, with Kyiv, Chernihiv, and Pereiaslav lands forming the Kyiv state, which «linguists consider the Proto-Ukrainian ethnolinguistic space» (P. 37). Thanks to three princes – Sviatoslav the Brave, Volodymyr the Great, and Yaroslav the Wise – who adhered to the doctrine of «army–faith–language», the Kyiv state became a developed and cultural Eastern European country, covering an area of 1,330,000 square kilometers (a map of Rus from 1015–1113 is provided for clarity), which received Christianity from Byzantium. Two literary languages coexisted: Church Slavonic

(serving the religious and church life of society) and Old Kyiv-based vernacular (penetrating administrative, legal, and artistic-literary spheres), along with territorial dialects and urban koines used in oral speech.

After 1240, when the Mongols destroyed the capital of the great East Slavic state, leading to the decline of geopolitical, religious, and cultural unity in Rus', the second period in the history of the Ukrainian language begins. Here, the author rightly concludes the axiom: «Political decline inevitably leads to cultural decline. Cultural decline leads to the decline of practices related to language, especially in the secular sphere, particularly in its written-literary variant» (P. 54). Despite various upheavals, the Old Kyiv (Old Rus') literary language not only did not disappear in the 13th century but also expanded its sphere of functioning to the Galician-Volhynian principality, the Grand Duchy of Lithuania, and the Principality of Moldavia, where it competed with other literary languages – Church Slavonic, Latin, Polish, and German. It is in this diverse environment that the Ukrainian language enters the next stage of its development – Middle Ukrainian, which the author describes as the longest and most dramatic (P. 63), covering four centuries and six states (the three mentioned above, as well as the Kingdom of Poland, the Hetmanate, and the Russian Empire), and is referred to as «Old Ukrainian».

In the subsequent five sections – «The Beginning of the End», «From Ruthenian to Polish», «Simple Language», «Between the New and Old Worlds», «New Times – New Language» – the reader traces how Old Ukrainian, during the invention of printing, the Renaissance, the Reformation, after the Union triad, «Ruins», and Baroque, experiences its «golden age» (gaining supranationality, multifunctionality, enriched with Polishisms, interacting with other languages of Eastern Europe, serving as the language of offices and legislation), yet also fights for its existence among Latin, Polish, and Church Slavonic. Starting from the early 18th century, when Ukrainian lands were divided between the Polish-Lithuanian Commonwealth and Moscovia, it begins to lose its positions, being opposed to Polish and Russian languages. «The replacement of Ruthenian-Ukrainian with Polish as the official language changed the balance of linguistic power. However, not for long. A new actor appeared on the scene – the Russian language», writes the author (P. 90). In Moscovia (later the Russian Empire), a ban on everything Ukrainian was imposed. Ukraine was referred to as Little Russia, the Zaporizhzhia Sich was abolished, the Hetmanate and Cossack army were liquidated, serfdom was introduced, and Ukrainian autonomy was completely lost. Muscovy particularly waged a fierce struggle against the Ukrainian language in various spheres of public life as the basis of their self-identity, consciousness as a separate nation, distinct from the Russians. Orysia Demska notes: «The worst part is the emergence of disdain for the Ukrainian language. Both the old literary and the living folk language. This attitude will prove to be extraordinarily long-lasting» (P. 110). Old Ukrainian was reduced to writing lyrical and satirical texts, and eventually faded into the past. However, thanks to Ivan Kotliarevskyi's «Eneida» (1798), not only was the printing of books in Ukrainian restored, but the Ukrainian spoken language and a new literary language based on the vernacular were also legitimized. Hence, the Old Ukrainian period in the history of the Ukrainian language comes to an end.

In the next 11 chapters, the author introduces the reader to a new period in the history of the Ukrainian language. The linguist clearly and convincingly outlines the prerequisites for the systematic development of the literary language, stating that «the literary language needs to be standardized and codified», and it should have «a developed writing system,

defined rules of grammar and pronunciation, clear principles for the use of words and phrases. All of this must be formally documented and published as books: spelling guides, grammar books, dictionaries, supplemented by other texts in this language» (P. 123). In the 19th century, the process of forming a new literary language took place through folk texts collected and published by Mykola Tserteliev, Mykhailo Maksymovych, and through the artistic works of Hryhoriy Kvitka-Osnovianenko, Yevhen Hrebinka, Amvrosiy Metlynskyi, and others, remaining closely connected with the living spoken language. Only from 1840, with the publication of Taras Shevchenko's «Kobzar», did the Ukrainian language emerge as a modern literary language, which during this period developed solely within the artistic style.

The author emphasizes that at this time in Europe, cultural communities – nations – were forming, and «language becomes a symbol of national identity» (P. 141). Therefore, «one of the most important tasks regarding the language is to give it the highest possible social, cultural, political, and economic status» (P. 143). However, in the Russian Empire, where the Ukrainian language was considered a dialect, several prohibitions were imposed on its use, including the Ems Edict and the Valuev Circular. Additionally, the process of Russification of the Ukrainian population made the achievement of this goal appear impossible.

Nevertheless, despite the prohibitions, in the 19th century, the Shevchenko Scientific Society and the first Ukrainian Academy of Sciences were established, the monthly publication «Kyiv Antiquity» was launched, the «Little Russian-German Dictionary» by Yevhen Tymchenko was published, and, most importantly, the «Russian-Ukrainian Dictionary» by M. Umanets and A. Spilka legitimized the name «Ukrainian language».

The author notes that in the 20th century, during 1917–1919, under the Ukrainian Central Rada led by Mykhailo Hrushevskyi, later – Pavlo Skoropadskyi, and the Directory, steps were taken «to recognize itself as a language with official status» (P. 202), namely: for the first time, the official formulation of the concept «state language» appeared, and rules for Ukrainian spelling were approved. Furthermore, the Ukrainian language spread to administration, education, the army, and the judiciary. However, two world wars, totalitarianism, mass repression, famines, extermination and Russification of the Ukrainian people and their intellectual heritage, and political persecution during the Soviet era led, as O. Demska writes «to the internal destruction of the language» (P. 247). It was only in the early 1990^s that the Ukrainian language managed to escape from the shackles of totalitarianism, to win an «existential victory» (P. 270) and become the official language of independent Ukraine.

Hence, O. Demska's popular science publication convincingly argues that the knowledge, study, and preservation of the Ukrainian language enable the people to endure and survive any adverse historical circumstances, preserving their identity.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Демська, О. (2024). *Українська мова. Подорож із Бад-Емса до Страсбурга*. Харків.

REFERENCES

Demska, O. (2024). *Ukrainska mova. Podorozh iz Bad-Emsa do Strasburha*. Kharkiv (in Ukrainian).

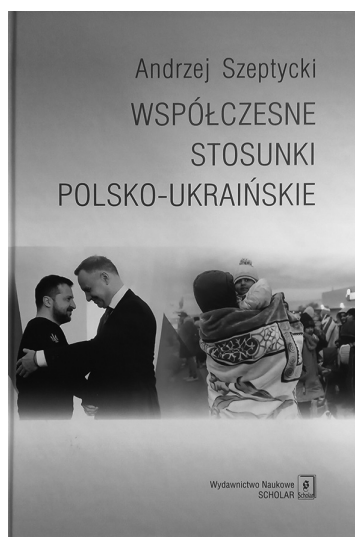
Любомир ХАХУЛА

*кандидат історичних наук, старший дослідник
доцент кафедри міжнародної інформації
Національного університету «Львівська політехніка»
старший науковий співробітник
відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9954-9962>
e-mail: l.khakhula@gmail.com*

**[Рец.] УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ В 1991–2023 РОКАХ:
(РЕ)ІНТЕРПРЕТАЦІЯ БІЛАТЕРАЛЬНОГО ДОСВІДУ [на кн.]:
Szeptycki Andrzej. Współczesne stosunki polsko-ukraińskie. Warszawa:
Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2023. 377 s.**

Наукове осмислення минулого й актуального стану українсько-польських відносин – украї важливе завдання для української і польської гуманітаристики. Майже 35-річний досвід державних відносин України та Польщі демонструє стратегічність збіжності політичних, економічних, культурних інтересів сусідів і їхню потребу в узгодженій діяльності на користь підтримки стабільності й безпеки в Центральній-Східній Європі. Після російського повномасштабного вторгнення в Україну у 2022 р. зріс науковий інтерес до проблематики суспільно-політичних, соціально-економічних, військово-оборонних чинників формування сучасних зв'язків Польщі та України в контексті спільності їх історичних доль, а також поточних пріоритетів. Доказом цього стала монографія під назвою «Сучасні польсько-українські відносини» польського політолога, аналітика-міжнародника, а також державного діяча (від грудня 2023 р. заступника держсекретаря (*podsekretarz stanu*) Міністерства науки та вищої освіти Польщі) Анджея Шептицькі (Andrzej Szeptycki). Професійно пов'язаний із Варшавським університетом, дослідник є не лише фаховим спостерігачем міжнародної політики, а й активним учасником українсько-польського наукового діалогу, зокрема щорічних Українсько-польських зустрічей в м. Яремче.

Монографія складається з дев'яти розділів, які автор згрупував у три умовні частини: історичні передумови та сучасні засади польсько-українських відносин; білатеральні (двосторонні) політичні, економічні, соціальні, оборонно-безпекові стосунки між українцями та поляками; найважливіші маркери сучасних відносин Польщі й України (історична пам'ять, кордон і пограниччя, роль Польщі в євроінтеграційних

прагненнях України). Сильною стороною праці стала багата бібліографія (документи, аналітичні рапорти та статистичні дані, наукові статті й монографії, інтернет-джерела) та додаток, де опубліковано 14 документів, знакових для українсько-польських відносин після 1991 р. (телеграми, декларації, звернення, промови президентів, трактати й закони).

У першому розділі здійснено історичний екскурс стосунків між українцями та поляками від князівських династій Рюриковичів і П'ястів (Piastowie) до межі 1980–1990-х років. На думку А. Шептицькі, значна роль історичної спадщини в сучасних відносинах обумовлена безпосереднім сусідством народів/держав, складним виміром їхнього минулого співжиття (часто в межах саме польської державності), трагічними сторінками польсько-українського сусідства 1940-х років (С. 17).

Історичний нарис автор побудував на основі польської, української, британської й американської історіографії. Структура розділу відображає історичний шлях українців і поляків протягом останнього тисячоліття в категоріях політичної суб'єктності й об'єктності. Якщо в середні віки виразниками суб'єктності обох народів були Польське королівство та Київська Русь, то в Новий час такими утвореннями стали Перша Річ Посполита й Козацька держава. Втрата державності наприкінці XVIII ст. і поділ територій між імперіями Габсбургів та Романових спричинили взаємні польсько-українські суперечки. В умовах бездержавності поляки свої національні прагнення «скеровували до кордонів перед поділами Речі Посполитої обох народів, а українці сприймали південно-східні території Першої Речі Посполитої як свою батьківщину й опиралися на традицію Київської Русі та Козаччини» (С. 24–25).

У XX ст. національно-політичні прагнення обох народів зустріли взаємне несприйняття. Якщо поляки відновили власну суб'єктність у відносно тривалій формі Другої Речі Посполитої (1918–1939), то українцям це вдалося зробити лише на короткий проміжок часу – Українська Народна Республіка та Західноукраїнська Народна Республіка не одержали належної міжнародної підтримки та були розділені між Польщею і Радянським Союзом. Анджей Шептицькі висвітлює особливості суспільного та правового становища українців у міжвоєнній Польщі; зазначив, що в умовах статусу найчисельнішої національної меншини (13,9 % згідно з переписами та 16 % за припущеннями дослідників) українці мали «дві дороги: діяльність задля збереження власної культури та здобуття автономії в наявній політично-правовій системі або збройна боротьба» (С. 33). Польська асиміляційна політика, результатом якої стало обмеження кількості українських шкіл, заборона українського університету, применшення національних потреб української меншини, колонізація Волині та Галичини лише посилили польсько-український антагонізм.

Не оминув увагою автор і трагічних сторінок українсько-польської історії під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки. Схарактеризувавши зовнішні та внутрішні передумови посилення польсько-українського протистояння на Волині та в Галичині в 1943 р., А. Шептицькі представив інтерпретацію трагедії, сформовану польською історичною наукою: «Беручи приклад з радянської, а передусім німецької політики, українські націоналісти вирішили очистити спірні території від польського населення, що мало, на їхню думку, вирішити майбутню долю цих земель» (С. 40). Відтак польське підпілля (головно Армія Крайова) вдалося до формування загонів самооборони та, часто у співпраці з німцями, проводило відплатні акції. Покликаючись на підрахунки польського історика Гжегожа Мотики (Grzegorz Motyka), ствердив, що

в 1943–1944 рр. на Волині та Східній Галичині «загинуло близько 100 тис. поляків та 10–15 тис. українців» (С. 41). Далі автор констатував, що польсько-український конфлікт парадоксально незначно вплинув на долю спірних земель, а встановлені представниками Великої трійки кордони передбачали належність Волині та Галичини до УРСР. Після зміни кордонів відбулися масові, організовані радянським режимом, переселення з польсько-українського пограниччя. Вони змусили покинути свої домівки понад 488 тис. українців та 1,5 млн поляків. Бажаючи асимілювати тих українців, які не покинули своїх домівок на території Польщі, а також створити моноетнічну державу, польські комуністи під претекстом боротьби із запліччям Української повстанської армії та в порозумінні з Москвою провели в 1947 р. депортаційну акцію «Вісла», унаслідок якої «понад 140 тис. українців і лемків переселено на північно-західні території Польщі, а приблизно 3 800 осіб потрапило до понімецького концентраційного табору в Явожні» (С. 43).

Автор має рацію, що в післявоєнний період Радянський Союз встановив повний військово-політичний контроль як над Україною, так і над Польщею. Сформовані Польська Народна Республіка та УРСР одержали лише формальну суб'єктність, їхні відносини були обмежені радянськими інституційними рамками й не виражали справжніх прагнень обох народів. Висвітливши особливості становища населення в авторитарних/тоталітарних державах, автор справедливо звернув увагу й на еміграційний вимір польсько-українських стосунків у чотири повоєнні десятиліття. Символом непростого діалогу польських та українських еміграційних інтелектуалів став часопис «Культура», який у Франції видавали Єжи Гедройць (Jerzy Giedroyc) та Юліуш Мєрошевські (Juliusz Mieroszewski). Паризька «Культура», відігравши значиму роль у зміні польської рецепції польсько-українських відносин, сприяла налагодженню контактів між польським й українським демократичними рухами («Солідарність» і «Народний рух України»), початком діалогу римо- та греко-католицького духовенства, а також «створила підґрунтя нових взаємин, що стали можливими після демократизації Польщі й здобуття незалежності України в 1989–1991 роках» (С. 50).

Об'єктивне узагальнення польсько-української історії дало змогу А. Шептицькі розвинути в подальшій частині монографії аналітичні міркування про головні проблеми польсько-українського сусідства після 1991 р. Важливим для концепції дослідження є розділ, присвячений засадам взаємних зовнішньополітичних курсів Польщі й України. Автор виокремив шість головних положень, які характеризували польську політику щодо України в 1991–2023 рр. По-перше, Польща розглядала Україну як важливого (часто найважливішого) партнера у Східній Європі. Це формувалося з об'єктивного значення України в регіоні, подібного потенціалу обох держав, географічної близькості, історично-культурних зв'язків, взаємності інтересів. По-друге, Польща була життєво зацікавлена в підтримці внутрішніх реформ у східних сусідів і підтримці їх зближення із західними структурами. По-третє, Польща послідовно прагнула до зближення України із західним світом, вбачаючи серйозну загрозу для обох держав у можливому поверненні України до російської сфери впливу. Виразом такого підходу було гасло, яке сформулював ще 1920 р. співтворець Другої Речі Посполитої Ігнацій Дашинські (Ignacy Daszyński): «Немає вільної Польщі без вільної України» (С. 77). По-четверте, крім політичних аспектів двосторонніх відносин, Україна залишалася економічним партнером Польщі. По-п'яте, у польсько-українських відносинах велике

значення мали історична пам'ять та політика. Польща послідовно прагнула до діалогу з Україною щодо спільної історії, еволюціонувавши від відкриття злочинів минулих років, через модель взаємного поєднання, аж до поєднання правди, тобто до прийняття Україною польської версії спільної історії, особливо періоду 1940-х років. Така позиція стала наслідком переконання, що формула поєднання себе не виправдала, адже українська сторона не визнала (за німецьким взірцем) власної історичної відповідальності за «Волинську різанину». Після 2005 р. у польському дискурсі домінувала нова історична політика партії «Право і справедливість», яка акцентувала на кривдах Польщі, одночасно засуджуючи «чужі» провини – німецькі, російські, українські. По-шосте, в останнє 30-річчя Польща стала важливим напрямом для українських мігрантів і біженців. У 2016 р. польські дипломатичні представництва в Україні видали 1,2 млн віз (С. 73–82).

Одночасно, згідно з А. Шептицькі, політику незалежної України щодо Польщі й поляків характеризували також шість принципів. Перший – Польща не була присутньою в найважливіших українських програмних документах і виступах українських лідерів. Другий – в українському публічному дискурсі Польща мала образ держави, що пройшла успішну трансформацію, увінчану вступом до Європейського Союзу (ЄС) та Північноатлантичного альянсу (НАТО), і могла бути прикладом для сусідньої держави. Третій – Польщу сприймали в Україні як близького партнера, союзника, адвоката та речника українських інтересів перед західними інституціями. Четвертий – в українсько-польському економічному партнерстві роль Польщі була пропорційно вищою. П'ятий – українська влада ніколи не стимулювала еміграції українців до Польщі, а діяла винятково реактивно. Шостий – польська історична політика була серйозним викликом для України. Автор справедливо вважає: український президент Леонід Кучма дотримувався думки, що ціною за партнерство з Польщею є політично обумовлений процес поєднання. Натомість історична політика Віктора Ющенка, хоч і не була спрямована проти Польщі, не отримала схвалення у польській суспільно-політичній думці, і поступово набула антипольських рис (С. 83–89).

Окрему частину праці відкриває розділ про білатеральні (двосторонні) політичні відносини між українцями та поляками. За ним ідуть розділи про економічні, соціальні, безпекові пріоритети й виклики у стосунках обох народів. Застосувавши принцип політичного аналізу, оснований на поділі взаємин на шість періодів, що відповідали виборчим календарям України і Польщі, – президентським виборам – А. Шептицькі зазначив, що глави держав «суттєво формували взаємовідносини, а політичні зміни в обох країнах відбувалися у приблизно однаковий час» (С. 90). Аналізуючи взаємовідносини Польщі й України (Валенса (Wałęsa) – Кравчук, Квасневські (Kwaśniewski) – Кучма, Качиньські (Kaczyński) – Ющенко, Коморовські (Komorowski) – Янукович, Дуда (Duda) – Порошенко, Дуда – Зеленський) дослідник розглянув як перспективні, так і кризові епізоди стосунків (визнання незалежності України, стратегічне партнерство, Помаранчева революція, Євро-2012, конфлікт історичної пам'яті, Революція Гідності, повномасштабне вторгнення Росії).

Характеризуючи політичне зближення Анджея Дуди (Andrzej Duda) та Володимира Зеленського після 2022 р. Анжей Шептицькі застерігав: «Польща і Україна повинні тісно співпрацювати, а теперішня ситуація дає їм можливість подолати історичне минуле. А проте не можна абстрагуватися від наявних юридично-інституційних умов. Позиція Польщі обумовлена її членством в Європейському Союзі та

Північноатлантичному альянсі; інтересом і метою України є приєднання до ЄС і, можливо в довшій перспективі, до НАТО. Тому двосторонні проекти співпраці не повинні розглядатися як альтернатива для згаданих організацій, і мають відповідати їхнім засадам» (С. 113).

Економічні відносини України та Польщі дослідник розглянув із трьох перспектив: торговельної, інвестиційної, енергетичної. Автор констатував, що в 2002–2004 рр. у рейтингу обсягу безпосередніх іноземних інвестицій у Польщу Україна займала друге–третє місце. Найбільші інвестиційні проекти реалізував Індустріальний союз Донбасу, придбавши у 2005 р. Ченстоховську гуту, а у 2007 р. – Гданську верф. Анджей Шептицькі зауважив, що українські інвестори були пов'язані з оточчям тодішнього українського президента В. Ющенка. Проте після зміни влади у 2010 р. українці втратили контроль над обома підприємствами. Водночас польські інвестиції в Україні зосереджені в банківській сфері (Кредобанк, Ідея Банк), страхуванні (PZU Україна) та переробній промисловості. Після російського вторгнення 2022 р. Польща активно розпочала організаційну підготовку до участі в повоєнній відбудові України. Така діяльність відбувалася як на урядовому рівні (у 2023 р. підписано меморандум щодо відбудови України, встановлено посаду уповноваженого уряду Польщі з питань польсько-української співпраці, а у 2024 р. утворено Раду з питань співпраці з Україною, яку очолив Павел Коваль (Paweł Kowal), так і на позаурядовому чи навіть індивідуальному (створення Служби відбудови України, допомога з генераторами й іншим критичним обладнанням) (С. 126).

Індикаторами стосунків поляків та українців у суспільній сфері, на думку А. Шептицькі, були національні меншини та їхнє становище, проблематика української іміграції та біженців у Польщі, а також спільна підготовка чемпіонату з футболу Євро–2012. Порівняння соціологічних даних про взаємне сприйняття сусідів показало зріст симпатії (у поляків – від 9 % у 1994 р. до 51 % у 2023 р. та українців – на рівні 50 %). На жаль, автор не врахував результатів досліджень дослідницької групи «Info Sapiens», проведених у серпні 2022 р. на замовлення Центру діалогу ім. Ю. Мєрошевського, які продемонстрували добре або дуже добре ставлення до поляків у 83 % українських респондентів. Звичайно, протягом 3 років від початку повномасштабного вторгнення Росії настрої взаємосприйняття як українців, так і поляків коливалися і це пов'язують із кризами у відносинах, спричинених економічними, історичними, соціальними чинниками, а також агресивною російською пропагандою.

Вчений констатував, що коли польська й українська національні меншини змагалися з низкою подібних викликів (збереження національної ідентичності, мови, фінансування культурно-освітньої діяльності, політичної репрезентації), то українська міграція до Польщі протягом багатьох років була «однією із найхарактерніших рис двосторонніх відносин» (С. 150). Вона формувала як польський політичний порядок денний, так і економічний клімат. Після 2022 р. статус українців, які прибували до Польщі, змінився на втікачів від війни, а Польща стала державою, що прийняла найбільше українських біженців у світі. Анджей Шептицькі навів численні соціологічні та статистичні дані, які свідчили про високий освітній і професійний рівень українців, змушених покинути Батьківщину. Наприклад, понад 50 % із них мали вищу освіту, 17 % – були висококваліфікованими спеціалістами, 15 % – походили із сектору освіти, а 14 % – зі сфери послуг (С. 160). Велика суспільна та державна підтримка

(12 березня 2022 р. Сейм Республіки Польща ухвалив Закон про допомогу громадянам України у зв'язку із збройним конфліктом на її території) сприяла помірній інтеграції українців у польське середовище. Проте, як справедливо зауважив учений, Польщі варто «започаткувати скоординовану діяльність для вироблення нової урядової міграційної стратегії задля ефективнішої допомоги прибулим з інших держав, а також протидії ксенофобії» (С. 168).

Одним з аспектів відносин Польщі й України стала спільна організація Чемпіонату Європи з футболу, який відбувся влітку 2012 р. Оскільки змагання організовували Польський футбольний союз і Федерація футболу України, А. Шептицькі відніс їх підготовку та проведення до категорії суспільних відносин. Проте ідею спільної організації чемпіонату підтримали ще президенти Л. Кучма й А. Квасневські. Далі активні лобістські заходи здійснювали Л. Качиньські та В. Ющенко. Натомість остаточно підготовка до змагань і проведення відбувалися в час президентури Б. Коморовські й В. Януковича. Автор ствердив, що польсько-українська співпраця в цьому напрямі лише частково принесла очікувані результати. Адже модернізація економік обох країн відбулася лише частково, не досягнуто планованого зміцнення двосторонніх відносин у дусі партнерства часів Кучми–Квасневські, не був відчутнім (особливо в Україні) різкий ріст туристів, а Україна (головно з політичних причин) не зблизилася із ЄС (С. 184).

У розділі, присвяченому польсько-українським стосункам у сфері безпеки й оборони, вчений схарактеризував питання членства України в НАТО, формування спільних військових структур, співпрацю у сфері оборонної промисловості, а також протистояння російській агресії проти України. Простежив українське сприйняття польських прагнень до НАТО, відзначив, що Україна, запобігаючи своїй ізоляції в регіоні, початково негативно сприймала перспективу польського членства й шукала альтернативних форм колективної співпраці у сфері оборони. У 1994 р. НАТО запропонувало східним сусідам програму «Партнерство заради миру», у межах якої відбулися перші польсько-українські військові навчання «Міст співпраці–1994» та «Козацький степ–1997». Уже після вступу до НАТО Польща продовжувала розвивати військову співпрацю з Україною, а після 2022 р. підтримала рішення української влади подати заявку на вступ до альянсу. У середині 1990-х років Польща й Україна утворили Польсько-український батальйон миротворчих сил (ПОЛУКРБАТ) у кількості 754 осіб. Його історичними покровителями стали учасники антиосманських кампаній XVII ст., гетьмани Ян Кароль Ходкевіч (Jan Karol Chodkiewicz) і Петро Конашевич-Сагайдачний. Згодом двостороння співпраця була розширеною, й у вересні 2014 р. утворено Литовсько-польсько-українська бригаду ім. великого гетьмана К. Острозького, яка проводить спільні навчання, організовує допомогу для сімей українських захисників та поранених у російсько-українській війні. Військова підтримка України одержала позитивний відгук і в польському суспільстві – 91 % поляків позитивно оцінював діяльність влади з підсилення України у війні проти московського агресора (С. 210–212).

Анджей Шептицькі актуалізував виклики, породжені активною присутністю в суспільно-політичному дискурсі історичної пам'яті та політики. Вчений акцентував на трьох чинниках помітної ролі історії у відносинах: спільному трагічному (але не лише) минулому, присутності матеріальних історичних пам'яток на території двох держав і тенденціях до активного використання історії в політичних цілях. Найваж-

ливішими місцями пам'яті в Україні й Польщі назвав цивільні та військові цвинтарі, які перетворювалися на місце суспільно-політичних суперечок.

Дослідник зауважив, що новітні політичні відносини між обома державами не мали тягара різночитань історії Першої Речі Посполитої чи Козаччини, натомість перебували під впливом трактування подій Другої світової війни та повоєнних років (С. 221). Водночас від початку 1990-х років історичні суперечки не домінували в публічному просторі – фокус уваги демократичних України та Польщі був спрямований на підтримку суверенності, розбудову державностей і засудження помилок минулого. Згодом, коли польську політику щодо України «щоразу більше формував “кресово-національний дискурс”, інтерпретації українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни відбувалися довкола Волинської трагедії 1943 р.» (С. 221–222). У 2023 р. рівень обізнаності поляків із польсько-українським протистоянням на Волині та в Галичині становив понад 90 %, а 80 % вірили в можливість польсько-українського примирення. Це спонукало дослідника сміливо ствердити, що «в суспільному сприйнятті історія 1940-х років перестала відігравати домінуючу роль для двосторонніх відносин» (С. 233). Вважаю, що такі висновки дещо передчасні, адже градус суспільної напруги не спадає, особливо під час виборчих кампаній (Гулай, Максимець, 2019).

Не оминув увагою А. Шептицькі і проблеми польсько-українського кордону в контексті візової політики, розбудови прикордонної інфраструктури, прикордонної торгівлі та євро регіонів. Усі ці аспекти мали важливе значення для формування міжнародних стосунків, а також щоденного співжиття у прикордонні. Після запровадження в червні 2017 р. безвізового режиму між Україною та ЄС, польсько-український кордон протяжністю 535 км потребував інфраструктурної модернізації та врегулювання хаотичної прикордонної (т. зв. човникової) торгівлі. На 2023 р. на польсько-українському кордоні функціювало 15 переходів: 9 автомобільних і 6 залізничних. У 2021 р. зафіксовано 8,7 млн перетинів кордону (7,8 млн українців і 484 тис. поляків). До головних проблем кордону автор влучно відніс довге очікування на перехід, корупційні практики, дискримінацію українських громадян. Ці чинники негативно впливали на відносини поляків з українцями в суспільній та економічній сферах у прикордонні: «Поляки неохоче перетинали кордон з Україною; для польських органів самоврядування кордон був швидше проблемою, ніж козирем; для української влади та суспільства кордон становив “вікно в Європу”» (С. 246). Водночас інституційною формою трансграничної співпраці стали євро регіони – «Карпатський» (від 1993 р.) і «Буг» (1996).

У завершальному розділі «Польща, Україна і Європейський союз» автор критично розглянув особливості польського лобіювання українських інтересів в ЄС та підтримку Польщею процесу українських реформ, особливо після 2014 р. Показав, що безпосереднє перенесення досвіду польської трансформації на український ґрунт стало непростим завданням, адже сформована в Україні олігархічна система не лише посилювала соціальну нерівність і корупцію, а й стримувала реформування багатьох сфер. Відрадно, що А. Шептицькі звернув увагу на історичність досвіду польської трансформації – основні реформаторські заходи було здійснено понад 30 років тому. Через це обмін досвідом реформ між Україною і Польщею має фокусуватися не так на реалізації самих заходів, як на сучасному функціонуванні здійснених у 1990-х роках перетворень (С. 268).

Так, інтердисциплінарна монографія А. Шептицької є науково оригінальною та суспільно потрібною працею. Адже представлений у ній масив документальних джерел і кількісної інформації – це справжній компендіум фактографічних знань й аналітичних міркувань, у край необхідний для формування стратегічних засад українсько-польських відносин. Водночас варто вказати й на те, що дослідник глянув на польсько-українські відносини переважно крізь «польську оптику», адже переважна кількість залучених джерел і літератури походить із польського наукового дискурсу. Однак автор не достатньо звернув уваги на доробок української історіографії, зокрема праці вчених відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин» Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівського національного університету ім. І. Франка, Волинського національного університету ім. Лесі Українки, Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, які висвітлювали суспільно-політичні умови реалізації східної політики Республіки Польща, проблеми історичної політики у двосторонніх відносинах, наукову, культурну співпрацю українців і поляків (Каліщук, 2020; Литвин, 2017; Литвин, 2021; Піх, 2016; Хахула, 2016). Адже запорука справді об'єктивного погляду на непрості польсько-українські відносини – залучення до наукового аналізу різноманітних голосів учених. Проте висловлені зауваження не применшують значення рецензованої роботи, яка має бути настільною книжкою як для польських, так і для українських учених, політиків, урядовців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Гулай, В., Максимець, В. (2019). Український контекст виборчих кампаній у Польщі 2019 року до Європейського парламенту, Сейму й Сенату. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, 12, 88–100.

Каліщук, О. (2020). *Волинь '43: історіографічне пізнання і криве дзеркало пам'яті*. Львів: Простір-М.

Литвин, М. (ред.). (2017). *Українсько-польські відносини. Новітня доба*. Львів.

Литвин, М. (ред.). (2021). *За свободу: українсько-польський діалог та спроби порозуміння*. Львів.

Піх, О. (2016). Східна політика Республіки Польща в контексті її зовнішньополітичних пріоритетів (1991–2004). *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, 9, 162–178.

Хахула, Л. (2016). «Різуні» чи побратими? Сучасні польські дискурси про Україну. Львів.

Szeptycki, A. (2023). *Współczesne stosunki polsko-ukraińskie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

REFERENCES

Hulai, V., & Maksymets, V. (2019). Ukrainskyi kontekst vyborchych kampanii u Polshchi 2019 roku do Yevropeiskoho parlamentu, Seimu y Senatu. *Ukraina–Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist*, 12, 88–100 (in Ukrainian).

Kalishchuk, O. (2020). *Volyn '43: istoriohrafichne piznannia i kryve dzerkalo pamiati*. Lviv: Prostir-M (in Ukrainian).

Lytvyn, M. (Ed.). (2017). *Ukrainsko-polski vidnosyny. Novitnia doba*. Lviv (in Ukrainian).

Lytvyn, M. (Ed.). (2021). *Za svobodu: ukrainsko-polskyi dialoh ta sprobly porozuminnia*. Lviv (in Ukrainian).

Pikh, O. (2016). Skhidna polityka Respubliky Polshcha v konteksti yii zovnishnopolitychnykh priorytetiv (1991–2004). *Ukraina–Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist*, 9, 162–178 (in Ukrainian).

Khakhula, L. (2016). «Rizuny» chy pobratymy? *Suchasni polski dyskursy pro Ukrainu*. Lviv (in Ukrainian).

Szeptycki, A. (2023). *Współczesne stosunki polsko-ukraińskie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar (in Polish).

ЗМІСТ

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА

Андрій ХАРУК (Львів), Наталія КЛИМОВИЧ (Львів). Ядерне роззброєння України 1991–1996 років у баченні українського політикуму й експертно-медійного середовища в роки російсько-української війни	3
Олег КОСТЮК (Львів). Чинник «співвітчизників за кордоном» у формуванні експансіоністської політики пострадянської Росії.....	16
Олег МУРАВСЬКИЙ (Львів). Депопуляція в Україні у роки повномасштабного вторгнення Росії: чинник вимушеної міграції	51

ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

Януш КОВАЛЬСЬКИЙ-БІЛОКРИЛИЙ (Львів), Віталій КОНОПЛЯ (Львів). Нові скарби прикрас скіфського часу з Надбужанщини	64
Ілля ПАРШИН (Львів). Боярин Дмитро Дядько в історичних джерелах і сучасній історіографії.....	86
Марко КАНТОР (Дрогобич). Образ ранньої історії українського козацтва у творчості Тадеуша Корзона.....	98
Ростислав БУРДЯК (Дрогобич). Зображення козацького повстання 1630 року під проводом Тараса Трясила в польській історіографії кінця XIX – першої третини XX століття	110
Руслана ДАВИДЮК (Рівне). За «українську школу»: волинські посли та сенатори на захисті українського шкільництва в 1930-х роках	122
Erik MARUSYCH (Berehove). Organizational Efforts of the Volksbund in Transcarpathia (1938–1944)	137
Андрій ЩЕГЛОВ (Львів). Наслідки встановлення контролю СРСР над Західною Україною та початки опору польського підпілля (вересень–листопад 1939 року) в українській історіографії.....	149
Олександра СТАСЮК (Львів). Жінки в органах радянського народовладдя (на прикладі УРСР 1940–1980-х років)	161
Світлана МУРАВСЬКА (Львів). Потенціал університетських бібліотек в Україні як об’єктів культурної спадщини та туристичного зацікавлення	176
Олександр ЛУЦЬКИЙ (Львів). Початки радянських соціологічних досліджень у Львові: монографія «Соціальні перетворення в радянському селі. На прикладі сіл західних областей Української РСР» (1976).....	186

ПОСТАТІ

Віталій ХОМЕНКО (Конотоп). Панас Саксаганський у спогадах і щоденниках Євгена Чикаленка.....	207
Андрій СОВА (Львів). Педагогічна та громадська праця Степана Гайдучка в роки Другої світової війни	216
Наталія ТИХОЛОЗ (Львів). Тарас Франко як «неблагонадійний» директор ідеологічного музею свого батька	230

ФІЛОЛОГІЯ

Олександра САЛІЙ (Львів). «Женщина чи звір»: любовне послання Івана Франка «до Ц[еліни] Ж[уровської]».....	244
Роксана ХАРЧУК (Київ). Стильові модифікації «Галицько-станіславської школи» у прозі Галини Петросаняк, Софії Андрухович і Тані Малярчук.....	259
Світлана ВАРДЕВАНЯН (Чернівці). Витончена чуттєвість у час гучних барабанів: до питання провідних мотивів поезії Володимира Кобилянського..	271
Ангеліна СТОЛІТНЯ (Львів). Винайдення жіночої старості: досвіди жіночого старіння як практика повсякденного життя в сучасній українській малій прозі	280
Валентина ПРОКІП (Львів). З листування родини Драгоманових (Гадяч–Женева/Софія).....	289
В'ячеслав ЛЕВИЦЬКИЙ (Львів). Культ «гордих літер»: до питання про основний сюжет поезії Ігоря Римарука.....	301
Наталія ФІЛОНЕНКО (Львів). Концепт «ворог» у романі Андрія Куркова «Сірі бджоли»	308
Наталія МОЧЕРНЮК (Львів). Теорія і практика взаємопроникнення мистецтв в осмисленні Миколи Ільницького	315
Валерій КОРНІЙЧУК (Львів). Східна реінкарнація «Зів'ялого листя»: «Пальмове гілля» Агатангела Кримського.....	326
Ігор НАБИТОВИЧ (Люблін). Між <i>res gestae</i> (історіографією) та <i>res fictae</i> (історичною прозою): делімітація і демаркація кордонів	335

ЮВІЛЕЇ

Михайло ГНАТЮК (Львів). Слово про вченого: до 90-річчя Миколи Ільницького	348

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Iryna CHEREVKO (Lviv). [Review] Long Road to Sovereignty [of the book]: Demska O. The Ukrainian Language: A Journey from Bad Ems to Strasbourg. Kharkiv: Vivat Publishing, 2024. 304 p.	357
Любомир ХАХУЛА (Львів). [Рец.] Українсько-польські відносини в 1991–2023 роках: (ре)інтерпретація білатерального досвіду [на кн.]: Szeptycki Andrzej. Współczesne stosunki polsko-ukraińskie. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2023. 377 s.	361

Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / гол. ред. Ігор Соляр, заст. гол. ред. Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2025. Вип. 41. 372 с.

Літературний редактор
Наталія Галевич

Коректор
Наталія Кічула

Редактор анотацій англійською мовою
Христина Меренюк

Упорядник науково-довідкового апарату
Оксана Рак

Художньо-технічний редактор
Ірина Дяк

Технічний супровід видання
Юлія Артимішин

Ідентифікатор в Реєстрі суб'єктів у сфері медіа R30-03117

ISSN 2223-1196

Підписано до друку 23.05.2025. Надруковано 6.06.2025. Ум. друк. арк. 30,14.
Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний. Формат 70х100/16.
Наклад 50 прим.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
79026, Львів, вул. Козельницька, 4, тел. +38(032)270-70-22,
e-mail: ukraina.iuk@gmail.com